De Gulden Passer. Jaargang 71-72

bron
De Gulden Passer. Jaargang 71-72. Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Antwerpen 1993-1994

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005199301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

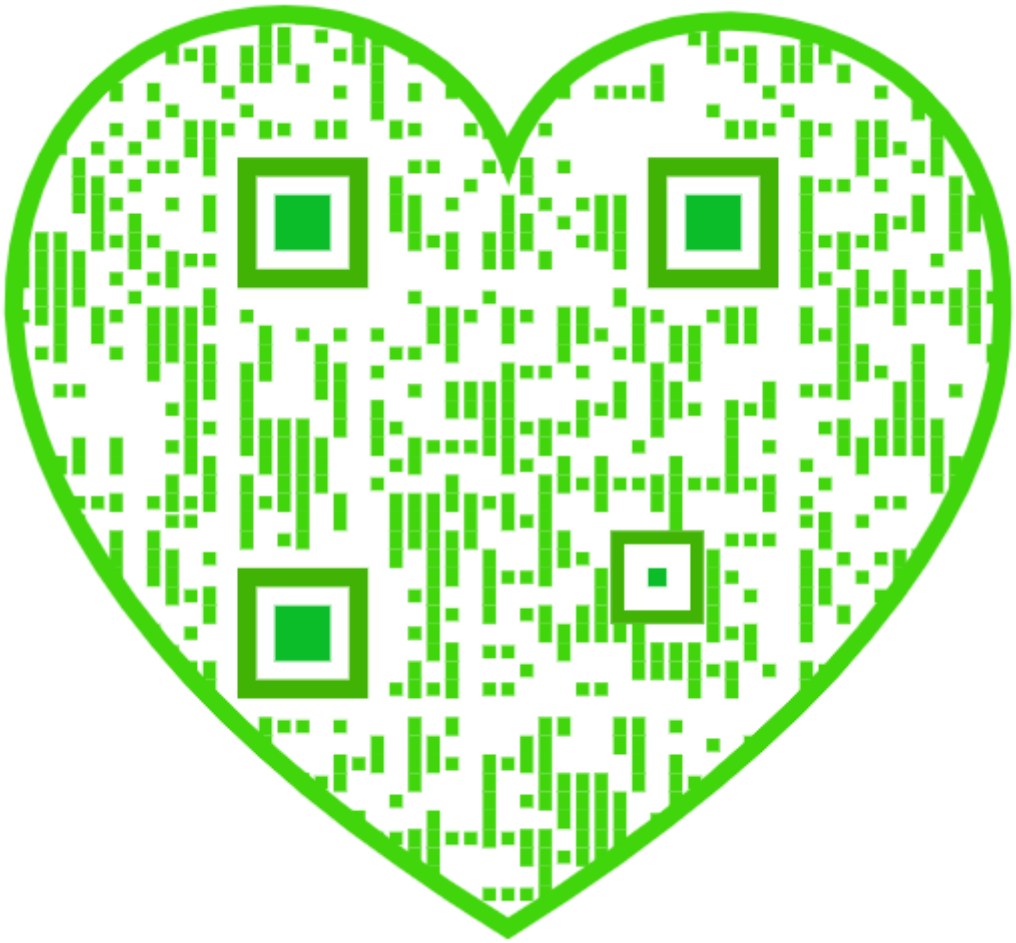

[De Gulden Passer 1993-1994]

Frans M.A. Robben
Jan Poelman, boekverkoper en vertegenwoordiger van de firma Plantin-Moretus in Salamanca 1579-1607
Con un resumen en español

Woord vooraf

Toen Frans M.A. Robben op 4 oktober 1991 overleed bleef zijn 'magnum opus' over Jan Poelman in Salamanca onvoltooid. De redactie van *De Gulden Passer* had Drs. Robben reeds bereid gevonden om een bijdrage te schrijven over Chr. Plantijn en de boekhandel in Spanje, voor de herdenkingsbundel *Ex Officina Plantiniana* (1989). Zijn enthousiaste medewerking aan de voorbereiding van de tentoonstelling *Christoffel Plantijn en de Iberische wereld* (1992) leidde als vanzelf tot contacten over verdere publikaties rond Antwerpen en de Spaanse boekhandel. Het was de redactie dan ook zeer aangenaam dat zijn nabestaanden het aanbod deden om (een deel van) zijn geplande monografie over Jan Poelman in *De Gulden Passer* te publiceren. Gelukkig bleken de kernhoofdstukken over Poelman in Salamanca en de uitgave van diens briefwisseling met C. Plantijn en J. Moretus zo goed als voltooid.

Ter vervanging van de onafgewerkte inleiding werd zijn synthese uit de tentoonstellingscatalogus van 1992 herdrukt. Voor het geplande deel over de Officina Plantiniana en Spanje zij de lezer verwezen naar het artikel in de herdenkingsbundel van 1989. Als bijlage beoogde F. Robben nog een reconstructie van de klantenkring en van de boekhouding van Poelman, aan de hand van diens winkelinventarissen van 1586, 1591 en 1592. Dat gedeelte is in de bewaarde toestand niet klaar voor publikatie. Het zal echter, samen met kopieën van het bronnenmateriaal en andere documentatie, voor onderzoek beschikbaar komen als een 'Archief-Poelman-Robben' op het Museum Plantin-Moretus.

De bibliografische referenties in het notenapparaat zijn beknopt. Wegens het ontbreken van een uitvoerige literatuurlijst is het de redactie niet mogelijk gebleken die verwijzingen aan te vullen. De omvang (ruim driehonderd boeken en artikelen) en het gespecialiseerde domein (inz. de literatuur over Salamanca) vereisen een arbeidsintensieve en tijdrovende speurtocht. Bij steekproeven bleken de verwijzingen overigens correct en biblio-

grafisch te achterhalen. De lezer wordt in ieder geval op weg geholpen door de selectieve lijst op p. 22-25. Via de *Annual Bibliography of the History of the printed book and libraries (ABHB)* (Dordrecht [etc.]) en de *Bibliographie Internationale de l'Humanisme et de la Renaissance (BIHR)* (Genève), en via de welbekende sneeuwbalmethode moet het mogelijk zijn de bibliografische gegevens te vervolledigen.

De redactie betuigt haar grote dank aan Mevrouw Dra. M.J.C. van den Oever (Heelsum) voor de gewaardeerde betrokkenheid bij het persklaar maken van de kopij (o.m. het nalezen van de Spaanse teksten en het toevoegen van Nederlandse samenvattingen bij de brieven), voor de bio-bibliografie van F. Robben en voor hulp bij het proeflezen. Prof. Dr. H. Tromp (Madrid) gaf bereidwillig toestemming om een congresbijdrage van F. Robben uit 1990 als Spaanse samenvatting te herdrukken. Drs. R. Breugelmans (Universiteitsbibliotheek Leiden) attendeerde ons op een onbekende Poelmanuitgave verworven door de Leidse schatkamer. Dr. J. de Landtsheer (Hove) stelde haar paleografische ervaring met het handschrift van J. Lipsius en J. Moretus ter beschikking om enkele transcriptieproblemen bij J. Moretus' Nederlandse kladnotities op te lossen.

Marcus de Schepper
(redactiesecretaris)

Frans M.A. Robben (1937-1991)

Frans Robben werd geboren te Tilburg op 31 juli 1937. Na het behalen van het Gymnasiumdiploma werkte hij aanvankelijk in het bedrijfsleven, maar besloot al gauw Spaans te gaan studeren in Nijmegen. Reeds vóór het afleggen van het doctoraalexamen in 1967 begon hij les te geven aan diverse middelbare scholen in Tilburg, Breda, Arnhem en Nijmegen, en later aan hogescholen in Utrecht en Tilburg.

In 1975 werd hij benoemd tot docent Spaanse Taal en Letteren aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Naast zijn werkzaamheden aldaar, werkte Frans, zoals hij het zelf noemde 'aan een boek-historische studie', die hem voerde 'langs vele glibberige paden, waar men de hulp moet inroepen van experts - de kleine, nog intacte "Republiek der Letteren" - van het Erasmusgebouw van de Katholieke Universiteit te Nijmegen'.

Dit proefschrift was nog niet klaar toen Frans op 4 oktober 1991 overleed en wordt hier postuum gepubliceerd.

Bibliografie

(1983) *El motivo de la escultura en 'El pintor y su deshonra': una interpretación* in *Hacia Calderón. 6. coloquio anglo-germano Würzburg 1981, Ponencias.* - Wiesbaden: Steiner, 1983, p. 106-114. - (*Archivum Calderonianum*, ISSN 0721-0442; Bd. 2). - ISBN 3-515-0390-6.

(1986) *Noticia bio-bibliográfica* in *Cuadernos de investigación histórica.* Publicación cuatrimestral del Seminario 'Cisneros' de la Fundación Universitaria Española (Madrid), 9 (1986), p. 126-127.

Bij: B.A. VERMASEREN, *Senequismo español: opiniones ético - religiosas de los marranos de Amberes* [...] in *Cuadernos* [...], 9 (1986), p. 91-136 [Spaanse vertaling van: *Onderzoek aangaande de religieus-ethische opvattingen der Antwerpse marranen: J. Cordero's Spaanse vertaling van Erasmus' 'Flores Senecae', opgedragen aan Mart. Lopez Sr.* in *De Gulden Passer*, 49 (1971). p. 63-129].

(1988) *Brandstichters en boekenkopers: Spaanse militairen als klanten van Plantijn en Raphelengius na de 'Furie' van Antwerpen in november 1576* in *Tussen twee culturen: de Nederlanden en de Iberische wereld, 1550-1800.* Onder redactie van P.J.N.A. RIETBERGEN, F.M.A. ROBBEN, H. DE SCHEPPER, m.m.v. J.Ph.S. LEMMINK. - Nijmegen: Instituut voor Nieuwe Geschiedenis, 1988, p. 135-150. - (*Nijmeegse publicaties over de nieuwe geschiedenis*; 2). - ISBN 90-71967-02-6.

Tweede druk 1991.

(1989) *De relaties van Christoffel Plantijn met de boekhandel in Spanje: een voorlopige inventaris* in *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589).* Ediderunt MARCUS DE SCHEPPER & FRANCINE DE NAVE. - Antverpiae: 'Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen', MCMLXXXIX, p. 399-418. - *(De Gulden Passer,* 66-67, 1988-1989).

(1990) *Cristóbal Plantino (1520-1589) y España.* - Madrid: Biblioteca Nacional, 1990. - 39 p.

(1990) *Juan Pulman, librero y agente de la Oficina Plantiniana en Salamanca (1579-c. 1609) un avance* in *Simposio*

Internacional sobre Cristóbal Plantino (18, 19 y 20 de enero de 1990). Edición a cargo de Hans TROMP y Pedro PEIRA. - Madrid: [Universidad Complutense de Madrid. Facultad de Filologia], 1990, p. 53-61. - ISBN 84-7491-323-3.

Lezing op 18 januari 1990 te Madrid.
Spaanse vertaling: Fernando Garcia de la Banda.
Herdrukt in dit boek p. 343-354.

(1991) *'Lazarillo de Tormes' als drukwerk en handelswaar* in *Vakgroep Spaans en Italiaans,* ed. C. VAN ESCH & M. STEENMEIJER. - Nijmegen, 1991, p. 62-72.

(1991) Tweede druk van (1988).

(1992) *De Antwerpse boekenwereld en haar relaties met Spanje in de 16de en 17de eeuw = L'Univers du livre à Anvers et ses relations avec l'Espagne aux XVIe et XVIIe siècles* in *Christoffel Plantijn en de Iberische Wereld = Christophe Plantin et le Monde Ibérique.* [Catalogus van de] Tentoonstelling, Museum Plantin-Moretus, 3 oktober - 31 december 1992. [Redactie: F. DE NAVE en D. IMHOF]. - Antwerpen: Museum Plantin-Moretus en Stedelijk Prentenkabinet, 1992, p. 43-54. - *(Publikaties van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet;* 22).

Nederlandse en Franse tekst parallel in twee kolommen.
P. 53-54 Beknopte bibliografische en archivalische verantwoording.
Franse vertaling: Alltrans.
Herdrukt in dit boek p. 11-25 (Nederlandse tekst).

(1994) *Jan Poelman, boekverkoper en vertegenwoordiger van de firma Plantin-Moretus in Salamanca, 1579-1607.* - Antwerpen: 'Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen', 1994. - *(De Gulden Passer,* 71-72, 1993-1994).

De Antwerpse boekenwereld en haar relaties met Spanje in de 16de en 17de eeuw

Antwerpen groeide in de 16de en 17de eeuw uit tot één van de grote centra in de wereld van het boek. De intensieve commerciële en intellectuele betrekkingen die de stad onderhield met Spanje, hebben deze ontwikkeling in niet geringe mate bevorderd. Antwerpse drukkers en uitgevers hadden een zeer belangrijk aandeel in de verspreiding van werken van Spaanse auteurs. Antwerpse boekverkopers waren actief op de Spaanse markt waarnaar zij niet alleen de eigen edities en die van collega's uit de stad exporteerden, maar ook de boeken van vele andere Noordeuropese firma's. Deze activiteiten bleven overigens niet beperkt tot de stad zelf. Vooral in de tweede helft van de 16de eeuw en in de vroege 17de eeuw reisden veel Antwerpenaren naar Spanje of vestigden er zich als drukker, uitgever of boekverkoper, met name in Salamanca, Madrid en Sevilla, waar zij een belangrijke rol blijken te hebben gespeeld.

De omvang en de betekenis van de Antwerpse typografische industrie en de boekhandel met betrekking tot Spanje worden wel onderkend, zoals bv. bleek in de discussies tijdens het in 1980 in Madrid gehouden Colloquium ‘Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime’. De aanwezige Spaanse en Franse boekhistorici moesten constateren dat de Antwerpse rol nog verre van duidelijk is. Er zal inderdaad nog zeer veel onderzoek moeten worden verricht naar dit facet van de Antwerpse boekgeschiedenis waarbij tevens meer inzicht zal worden verkregen in de boekgeschiedenis van Spanje in de 16de en 17de eeuw. Wel hebben publikaties van met name J. Peeters-Fontainas, L. Voet, Th. Beardsley en B. Vermaseren reeds belangrijk materiaal, inzichten en punten ter discussie opgeleverd en zo de richting aangegeven voor het verdere onderzoek. Om echter te geraken tot een kwantitatieve en kwalitatieve evaluatie is er nog een lange weg te gaan van zeer intensief archiefonderzoek, van bibliografisch onderzoek en van analyse van gepubliceerde bronnen.

Alvorens het panorama te schetsen van de betrekkingen tussen de Antwerpse boekenwereld en Spanje, gaan we nader in op een zeer belangrijk facet hiervan: de uitgaven van werken van Spaanse auteurs. Deze werken kunnen in drie groepen worden ingedeeld naar de taal waarin ze zijn gedrukt. De eerste groep wordt gevormd door de drukken in het Spaans, waaronder ook de in het Spaans vertaalde werken van de klassieken en van tijdgenoten, zoals Erasmus en Ariosto, gerekend worden. De tweede groep is die van drukken in het Latijn, de internationale voertaal van de wetenschappen in de 16de en 17de eeuw. Tenslotte is er de groep van vertalingen van Spaanse auteurs naar een van de Europese talen, zoals het Nederlands of het Frans. Dit waren de drie categorieën die in de tweehonderd jaar tussen 1500 en 1700 van de Antwerpse persen kwamen en waarmee de stad een belangrijk aandeel verwierf in de verspreiding van de werken van Spaanse auteurs. De cijfers die hierna volgen, mogen illustreren hoe groot dit aandeel is geweest. Het zijn cijfers voor de periode 1470-1610 en ze geven het aantal drukken (hieronder begrepen eerste druk, herdruk en emissie) aan van de Spaanstalige en Latijnse werken van 570 Spaanse auteurs, die in die periode een internationale verspreiding hebben gekend, d.w.z. van wie werken werden gedrukt en herdrukt zowel in als buiten Spanje of alleen buiten Spanje. Het zijn humanisten en theologen, moralisten, predikanten en hervormers, mystici en vromen, filosofen, medici, juristen en historici, dichters, roman- en toneelschrijvers die het intellectuele, religieuze en literaire klimaat in het toenmalige Europa mede hebben bepaald.

In Spanje zelf zijn de vijf grootste produktie-centra voor deze auteurs Salamanca, Sevilla, Alcalá de Henares, Barcelona en Madrid. Salamanca bezet de eerste plaats met 709 drukken, op grote afstand gevolgd door Sevilla met 374, Alcalá met 354, Barcelona met 286 en tenslotte Madrid met 250 drukken. Buiten Spanje zijn de vijf belangrijkste centra waar in de periode 1470-1610 kleinere of grotere aantallen drukken van deze Spaanse auteurs verschenen, Antwerpen, Venetië, Parijs, Rome en Lyon. Antwerpen staat aan de leiding met 593 drukken, op korte afstand gevolgd door Venetië met 522 drukken. Dan vol-

gen Parijs met 353, Rome met 340 en tenslotte Lyon met 294 drukken. Er zijn hieraan toegevoegd dat Brussel en Leuven met respectievelijk 42 en 41 drukken in de Europese rangorde de 12de en 13de plaats innemen: een relatief bescheiden aandeel van de twee andere Brabantse steden, te vergelijken met dat van Mainz, Straatsburg, Milaan en Coimbra. Wanneer men de cijfers voor de Spaanse en de Europese steden bij elkaar voegt, blijken Salamanca en Antwerpen in de totale rangorde de eerste en de tweede plaats te bezetten, met respectievelijk 709 en 593 drukken. Zij laten de andere steden ver achter zich, met uitzondering van Venetië waar 522 drukken van Spaanse auteurs van de persen kwamen. Er moet op gewezen worden, dat dit absolute cijfers zijn die nader geanalyseerd moeten worden op de chronologische en getalsmatige concentratie of afwezigheid van bepaalde auteurs of categorieën werken in de diverse typografische centra. Met betrekking tot Antwerpen kan echter voorlopig worden vastgesteld dat haar produktie van Spaanse auteurs voor 70% wordt gevormd door drukken in het Spaans en voor 30% door Latijnse drukken. In Antwerpen domineerden de werken op het gebied van de theologie en de spiritualiteit. Een bijzonderheid is ook dat hier edities verschenen van 224 van de 570 auteurs, een opvallend hoog percentage van 40. Tenslotte moet worden opgemerkt dat de voorlopig beschikbare cijfers erop wijzen dat Antwerpen na 1610 haar leidende positie in Europa zal handhaven.

Voor een chronologisch panorama van de belangrijkste kenmerken van de rol van Antwerpen zullen de volgende vijf perioden worden onderscheiden: 1481-1500, 1501-1540, 1541-1559, 1560-1585 en tenslotte de langere periode van 1585 tot 1700.

In de eerste periode, die van de incunabelen, die in Antwerpen in 1481 begon, werd er één enkele laat-middeleeuwse Spaanse auteur gedrukt, t.w. de theoloog Joannes a Turrecremata (Juan de Torquemada), één van de eerste internationale bestsellers die in die dagen door elk zichzelf respecterende drukker op de pers werd gelegd, van Rome tot Deventer en van Nürnberg tot Parijs. Tussen 1493 en 1495 drukte Govaert Bac zijn *De salute animae.* Enkele jaren later, in 1498, drukte dezelfde Bac een Latijns trak-

taat van Diego Ramírez de Villaescusa. Deze Villaescusa, een hofkapelaan uit het gevolg van Johanna van Castilië, de bruid van Filips de Schone, is het eerste bekende geval van een Spanjaard die van een verblijf in de Nederlanden gebruik maakte om in Antwerpen werk te laten drukken. Het voorbeeld van Villaescusa, die ook nog vanuit Brussel Vlaamse getijdenboeken naar Spanje zond, zou in de komende tweehonderd jaar door vele landgenoten worden gevolgd. Sommigen van hen zouden zelfs naar Antwerpen reizen met als enig doel er hun manuscript te laten drukken.

In de tweede periode, de jaren 1500-1540, begon Antwerpen uit te groeien tot een waar centrum van uitgaven van Spaanse auteurs terwijl haar boekhandel zich steeds meer ging richten op Spanje. Dit alles was het gevolg van de steeds innigere verstrengeling van politieke, dynastieke en economische belangen van Spanje en de Nederlanden waarbij ook het intellectuele verkeer intensiever werd. Spaanse geleerden werkten en doceerden hier en publiceerden er hun geschriften, zoals de internationaal vermaarde humanist Juan Luis Vives of de franciscaan Francisco de Osuna, die van 1533 tot 1535 in Antwerpen was om er enkele Latijnse traktaten te laten drukken bij Simon Cock. Osuna, wiens Spaanstalige mystieke traktaten in Spanje zelf werden uitgegeven, liet in een biografische aantekening doorschemeren dat hij zijn Latijnse teksten niet goed aan Spaanse zetters en correctoren durfde toe te vertrouwen. In 1529, twee jaar na de eerste druk in Spanje, verscheen bij Grapheus een herdruk van wat één van de grootste internationale successen zou worden van de 16de en 17de eeuw: het *Libro áureo de Marco Aurelio,* een gefingeerde biografie van deze keizer van de hand van Antonio de Guevara. Opvallend bij deze Antwerpse uitgave zijn het romeinse lettertype en het kwartoformaat in tegenstelling tot de twee voorafgaande edities in Spanje met een gotisch lettertype en in het grote folioformaat, twee technische aspecten waaraan het lezerspubliek in het toenmalige Spanje de voorkeur lijkt te hebben gegeven. Deze verschillen in lettertype en formaat zullen het kenmerk blijven van zeer veel Antwerpse herdrukken van Spaanse edities in de eerste helft van de 16de eeuw en ze zijn er een belangrijke

aanwijzing voor dat deze herdrukken niet in de eerste plaats bestemd zijn geweest voor de Spaanse markt. In 1539 drukte Guillaume du Mont een andere internationale bestseller uit de Spaanse literatuur, de *Tragicomedia de Calixto y Melibea,* of *La Celestina.* De Antwerpse uitgave, ook weer in tegenstelling tot de voorgaande in Spanje in een romeinse letter en in het kleinere octavoformaat, volgde echter een editie uit Venetië. Deze stad was in de 16de eeuw eveneens een belangrijk centrum van drukken van Spaanse auteurs en de politiek van haar uitgevers met betrekking tot Spaanstalige drukken vertoonde veel overeenkomsten met die van Antwerpen. In het voorwoord tot *La Celestina* zegt de Antwerpse drukker dat zijn editie verschenen is op verzoek van enkele stadgenoten. Dit voorwoord is een variant op dat van de Venetiaanse editie waarin sprake is van een gelijkluidend verzoek van inwoners van die stad.

De eerste woordenboeken en meertalige *colloquia* verschenen om het commerciële en intellectuele verkeer met de Spanjaarden te vergemakkelijken. De Spaanse kooplieden in de stad verdrongen zich, tezamen met hun landgenoten uit het gevolg van Karel V, in de Antwerpse boekwinkels op zoek naar o.a. de werken van Erasmus. Zo deed de zoon van Columbus, Ferdinand, tijdens een van zijn vele reizen door Europa, Antwerpen aan waar hij in juli 1531 86 boeken kocht, bestemd voor zijn vermaarde bibliotheek in Sevilla. Tenslotte reisden de eerste Antwerpse drukkers en boekverkopers naar Spanje in het kielzog van Duitse, Franse en Italiaanse collega's. Zij werkten er een poos, zoals Maarten Nutius, of vestigden er zich voorgoed, zoals Adrián de Amberes, d.i. Adriaan van Antwerpen.

De jaren 1541-1559 vormden het hoogtepunt van de Antwerpse produktie van Spaanstalige werken. Naast enkele tientallen Latijnse edities van Spaanse auteurs kwamen er ongeveer 200 drukken in het Spaans van de Antwerpse persen. Twee firma's speelden hierbij de hoofdrol: Steelsius en de bovengenoemde Nutius, die in de vijftiger jaren zelfs een Spaanse vertaler en corrector in dienst had in de persoon van Juan Martín Cordero uit Valencia.

De topjaren lagen tussen 1549 en 1558, samenvallend met de

toenemende expansie van de stad en met de aanwezigheid van Karel V en Filips II met hun grote hofhouding. Bij de herdrukken van de bestsellers als *La Celestina* en werken van Guevara voegden zich nu de bundels van de klassieke Spaanse dichters uit de 15de en de vroege 16de eeuw, de collecties traditionele poëzie, de verschillende romangenres, vertalingen van klassieken en *Cronicas de Indias.* Een belangrijk deel van de drukken in het Spaans wordt evenwel gevormd door de geschriften die de religieuze, intellectuele en politieke onrust en polemieken van die dagen weerspiegelen. Antwerpen blijkt hiervoor een veelgezocht centrum te zijn geweest waarbij het op zijn minst opmerkelijk is dat veel van deze werken alleen hier werden gedrukt. Aan deze periode in de relaties tussen Antwerpen en Spanje hebben boekhistorici tot nu toe relatief het meeste aandacht besteed, met name aan de grote produktie van drukken in het Spaans, waarvoor men diverse verklaringen heeft aangedragen.

Eén hiervan luidt dat een groot of zeer groot deel van deze drukken bestemd moet zijn geweest voor de Spaanse en Spaans-Amerikaanse markt als aanvulling op een behoefte waarin de Spaanse drukkers niet zouden hebben kunnen voorzien. Deze stelling lijkt echter niet houdbaar, althans niet voor de groep van de bestsellers en de kassuccessen. Het blijkt immers dat deze werken in die periode ook in Spanje zelf herhaaldelijk werden gedrukt. De Spaanse drukkers, geconfronteerd met een recessie, lieten zich deze bron van inkomsten niet ontnemen. Wat voorts de markt van Spaans-Amerika betreft, registreren de vele bewaard gebleven lijsten met boekzendingen vanuit Sevilla wel Latijnse edities uit Antwerpen, maar geen Spaanstalige. De in de overzeese gebieden van Spanje razend populaire ridderromans, die ondanks een officieel verbod in grote hoeveelheden werden verscheept, kwamen van Spaanse persen. Als men in Antwerpen voor deze markt gewerkt zou hebben, dan zou de originele Spaanse versie van *Amadís de Gaula* hier wel vaker zijn gedrukt dan die ene keer in 1551. Wat was dan in de eerste plaats de markt voor deze categorie Spaanse drukken? Voor een deel was dit de lokale cliëntèle zoals o.a. blijkt uit opmerkingen van de Antwerpse drukkers. Voorts kan worden vastgesteld, mede op

basis van transacties van de firma Plantijn en aan de hand van catalogi van bibliotheken en van inventarissen van boekverkopers en particulieren uit de 16de en 17de eeuw, dat een zeer groot deel in deze en latere perioden werd afgezet in Engeland, de Duitse landen, met name Beieren, Denemarken en de Nederlanden. Men kan zonder overdrijving zeggen dat Antwerpen Noord-Europa met de Spaanse literatuur vertrouwd heeft gemaakt. Voor de werken evenwel die de nieuwe religieuze denkbeelden en de nieuwe spiritualiteit vertegenwoordigden, ligt de zaak anders. Zij zijn uiteraard ook op de markten van Noord-Europa afgezet, maar ze moeten niet in de laatste plaats bestemd zijn geweest voor een gretig publiek in Spanje waar de drukkers tengevolge van de toenemende waakzaamheid van de Inquisitie in de vijftiger jaren wat meer terughoudend waren geworden bij het uitbrengen van dit soort werken. De rapporten uit de verschillende districten van de Spaanse Inquisitie signaleerden onmiddellijk na verschijnen deze Antwerpse drukken.

Zo vermeldt een rapport uit 1542 van de inquisiteurs van Calahorra de pogingen tot invoer van 300 à 400 exemplaren van de in het jaar daarvoor verschenen *Breve y compendiosa institución de la religión cristiana* van de Spaanse protestant Francisco de Encinas. Uitgaven van Nutius en Steelsius van na 1550 duiken regelmatig op in inventarissen van particulieren, soms een jaar na datum van publikatie. De nu zeer alert geworden Inquisitie registreert de circulatie ervan. Onder de 26 werken die in januari 1558 te Valladolid in het openbaar werden verbrand, bevonden zich vier titels van Nutius en één van Steelsius die kort daarvoor waren verschenen.

De vijfentwintig jaar van de volgende periode, tussen 1560 en 1585, waren de woelige jaren van de godsdienstige, politiekmilitaire en economische verwikkelingen. Het wisselende en onzekere klimaat in de stad vond zijn weerslag in de wereld van het boek: nu eens zouden befaamde Spaanse protestanten als Casiodoro de Reina en Antonio Corro er hun strijdbare geschriften kunnen publiceren, dan weer verschenen er werken die getuigen van het nieuwe elan van het katholicisme, zoals de door Plantijn gedrukte verdediging van de Spaanse inquisitie door

Diego de Simancas. De weduwen en de zonen van Nutius, Steelsius en Bellerus gaan, samen met andere collega's in de stad, door met het drukken van de reeds bekende en van enkele nieuwe Spaanse auteurs. Plantijn overheerst echter het tijdvak. Zijn bedrijf groeit uit tot de grootste en meest prestigieuze onderneming van het toenmalige Europa. Dit was niet in de laatste plaats te danken aan Filips II die hem financieel steunde bij de groots opgezette uitgave van de *Biblia Polyglotta* of *Biblia Regia* en die hem de opdracht verleende om een groot deel te drukken van de nieuwe voorgeschreven teksten van het brevier en het missaal voor de Spaanse geestelijkheid. Deze en andere liturgische werken werden gedurende een aantal jaren met duizenden naar Spanje getransporteerd. Spaanse klanten in zijn winkel, particulieren en boekhandelaren in Spanje, werden gretige afnemers van andere befaamde edities van Plantijn, zoals de diverse uitgaven van de bijbel, kerkvaders als Augustinus, de atlas van Ortelius en de werken van de Spaanse bijbelgeleerde Benito Arias Montano. Met de faam van Plantijn verspreidde zich in Spanje die van het Antwerpse boek.

In 1585 breekt de laatste periode aan. In augustus van het jaar kwam er een einde aan een tijdvak waarin Antwerpen met de woorden van de Franse historicus Chaunu ‘het religieuze laboratorium van de 16de eeuw’ was. De stad werd een vooruitgeschoven bolwerk van de Contrareformatie en haar boekenproduktie en boekhandel stonden voortaan in dienst van dit katholieke reveil, zo ook uiteraard haar aandeel in de verspreiding van Spaanse auteurs en haar relaties met Spanje. De opvolgers van Plantijn zullen vanaf het begin van de 17de eeuw steeds meer werk krijgen met het drukken van de liturgische werken voor dat land. Terwijl Spaanse klanten hun aankopen blijven doen in hun winkels, zullen de Moretussen, de firma's Nutius, Trognesius, Verdussen, Keerbergen (met een belangrijk filiaal in Madrid) en Bellerus (met een vestiging in Sevilla) van Antwerpen één van de grote centra maken van de Latijnse edities van de nieuwe Spaanse spiritualiteit en van de nieuwe stromingen en polemieken in de theologie en filosofie. Vooral Spaanse jezuïeten blijken een voorkeur te hebben gehad voor Antwerpse

drukkers. Ook nu blijkt Noord-Europa weer het belangrijkste afzetgebied te zijn. Het is, om een enkel voorbeeld te noemen, in Antwerpse edities dat Hugo de Groot zijn Spaanse bronnen voor de theorie van het volkerenrecht raadpleegt. Voor de drukken in het Spaans blijft Antwerpen tussen 1585 en 1700 eveneens een belangrijk centrum. Maar de accenten verschuiven. Brussel neemt een steeds groter aantal van deze drukken voor haar rekening: van 1610 tot 1700 verschenen er daar ongeveer 300, tegenover 180 in Antwerpen. Terwijl de Brusselse drukkers zich meer toelegden op historiografie, militaria en de nieuwe literaire bestsellers als Cervantes, Lope de Vega en Quevedo, bleef het accent in Antwerpen liggen op de bestsellers uit de 16de eeuw en op het religieuze boek.

Er is al gewezen op de belangrijke rol van Antwerpse drukkers en boekhandelaren die zich in Spanje hadden gevestigd. Dit facet van de Antwerpse relaties met dat land is in feite nog onontgonnen terrein. We beschikken alleen over de oudere studies van Bergmans en Van Ortroy die echter zeer onvolledig en onnauwkeurig zijn. In de Spaanse boekgeschiedenis is aan deze groep evenmin veel aandacht besteed. Om voorlopig even een glimp op te vangen van deze Spaanse Antwerpenaren verplaatsen we ons naar Salamanca, een stad die, zoals we zagen, met 709 drukken tot 1610 de eerste plaats innam onder de distributiecentra van de internationaal bekende Spaanse auteurs.

Op 7 november 1588 werd in de kathedraal een zoon gedoopt van de drukker Diego Giunti en Maria Gast. De meter is Hiëronyma Gast, een zusje van de moeder, terwijl als peter de man van Hiëronyma optreedt, Cornelis Bonard. Vijf maanden later, op 16 maart 1589, werd in dezelfde kathedraal de zoon ten doop gehouden van de drukker Juan del Campo en Ana de Amberes (Anna van Antwerpen).

De dienstdoende priester tekende aan dat als peter optrad een zekere Artus, ‘fundidor de letras’ (Arthur de lettergieter). Wie waren de ouders en de doopgetuigen in 1588 en 1589? In het eerstgenoemde ouderpaar, Giunti en Gast, verenigden zich twee families die al geruime tijd in Spanje waren gevestigd als drukker, uitgever en boekverkoper en in de boekenwereld van Spanje

een belangrijke positie innamen. De Giunti in Salamanca maakten deel uit van een ware boeken-multinational met vestigingen in Florence, Venetië, Lyon, Burgos en Madrid. De vrouw van Diego, Maria Gast, en haar zuster Hiëronyma zijn de dochters van Mathias Gast, een Antwerpenaar die zich omstreeks 1550 in Salamanca had gevestigd. Hij werd daar één van de belangrijkste drukkers, boekverkopers en importeurs, wiens typografische kwaliteiten door tijdgenoten hoog werden geprezen. Hij was o.a. de uitgever van een aantal eerste drukken van één van de meest vermaarde en meest vertaalde Spaanse auteurs, Luis de Granada. Als boekverkoper had hij zeer veel binnen- en buitenlandse connecties, o.a. met Plantijn met wie hij correspondeerde en die hem enkele malen boeken zond. De andere aanwezige, Cornelis Bonard, was eveneens een invloedrijke drukker en boekverkoper in Salamanca. Na de dood van Mathias Gast nam hij met zijn vrouw en schoonzuster de leiding van het bedrijf over. Bonard kwam naar zijn zeggen uit Brabant. Wellicht kan nog eens een Antwerpse afkomst worden aangetoond. Bij de tweede doop was de moeder Ana de Amberes. Ook zij stamde uit een Antwerps geslacht dat vanaf de jaren veertig in verschillende Spaanse steden het boekenvak uitoefende. De bekendste was de reeds vermelde Adrián, een van de eersten die in Spanje een romeinse letter gebruikte voor populaire literatuur. De peter bij deze doop in 1589, was een zoon van Ameet Tavernier, één van de bekendste lettersnijders van Antwerpen. Deze Arthur moet niet lang daarvoor in Salamanca zijn aangekomen: in november van datzelfde jaar 1589 werd een dochter van hem gedoopt, eveneens in de kathedraal.

Arthur Tavernier (Artus Taberniel) zal tegen het einde van de eeuw één van de belangrijkste drukkers van Salamanca zijn. Na zijn dood in 1610 zal zijn bedrijf worden voortgezet door zijn vrouw, Suzana Muñoz, en later door zijn zoon Hyacinth. De ouders en de doopgetuigen keerden na de plechtigheden terug naar de straat waar zij woonden en werkten, de Calle de Libreros, d.i. de Straat van de Boekhandelaren, en wel naar het zuidelijke deel van deze straat, dat onder de parochie van de kathedraal viel. Aan het andere uiteinde van de Calle de Libreros, even voorbij het complex

van de universiteit, lag de parochiekerk van San Isidoro. Hier werd op 25 november 1588 het eerste van de tien kinderen gedoopt van Jan Poelman en Ana Rodríguez, dochter van een Salmantijnse boekbinder. Deze Jan Poelman, een zoon van de Antwerpse humanist Theodoor Poelman, was een werknemer van Plantijn geweest. In 1579 had hij zich als boekverkoper in Salamanca gevestigd. In de jaren negentig trad hij ook op als uitgever. Hij stierf omtrent het jaar 1610. Ook een neef van Poelman, Jan Cooman, die samen met hem in 1679 naar Salamanca was afgereisd, vestigde zich hier als boekverkoper en uitgever, met veel connecties in de hoofdstad Madrid. De kinderen van Cooman en zijn Spaanse vrouw werden ook in de parochiekerk van San Isidoro gedoopt. Met recht kan worden gezegd dat de Calle de Libreros in Salamanca een naar Spanje overgebrachte Cammerstraat (de huidige Kammenstraat, in de 16de eeuw het centrum van de Antwerpse drukkerswereld) is geweest waar een kleine doch belangrijke 'Antwerpse boekenwereld' woonde en werkte, gevormd door de oudere generatie van Amberes en Gast en de nieuwe lichting van Tavernier, Poelman en Cooman. Naast hun vakgenoten in Antwerpen hebben zij in Spanje zelf een belangrijke rol vervuld in de Spaanse boekgeschiedenis.

In 1615 verscheen in Madrid het tweede deel van de *Don Quijote de la Mancha* van Miguel de Cervantes Saavedra, tien jaar na het eerste deel. In het derde hoofdstuk van dit tweede deel laat de auteur een buurjongen van Don Quijote naar zijn dorp terugkeren na zijn studie in Salamanca te hebben afgesloten. Deze kersverse licentiaat vertelt een verrukte Don Quijote, dat het eerste deel van zijn avonturen is opgeschreven en in verschillende Spaanse steden is gedrukt. En terwijl de oude edelman ademloos toeluistert, voegt hij eraan toe: 'er gaat zelfs het gerucht dat het boek op dit ogenblik in Antwerpen wordt gedrukt'. Cervantes vergist zich, want het was in Brussel waar in 1607 en 1611 herdrukken van het eerste deel waren verschenen.

Maar deze vergissing van Cervantes is met recht monumentaal. De beroemdste, meest gelezen en vertaalde Spaanse auteur blijft zo de faam van Antwerpen als centrum van de verspreiding van de Spaanse literatuur tot op de dag van vandaag verkondigen.

Beknopte bibliografische en archivalische verantwoording

Voor het onderzoek naar de Europese verbreiding van Spaanse auteurs tussen 1470 en 1700 zijn in de eerste plaats de volgende basis-bibliografieën gebruikt:

F. VINDEL ANGULO, *Manual grafico-descriptivo del bibliofilo hispano-americano (1475-1850),* 12 dln., Madrid, 1930-1934; nieuwe serie, 4 dln., Madrid, 1956-1957;
A. PALAU Y DULCET, *Manual del librero hispano-americano,* 2de druk, 22 dln., Barcelona-Oxford, 1948-1977;
J. SIMON DIAZ, *Bibliografia de la Literatura Hispánica,* 14 dln., Madrid, 1950-1985;
H. VAGANAY, 'Bibliographie hispanique extrapéninsulaire, XVIe et XVIIe siècles', in: *Revue Hispanique,* 42 (1918), p. 1-304;
R. FOULCHE-DELBOSC, *Bibliographie Hispano-française*, 3 dln., Parijs, 1912-1914;
E. TODA GÜELL, *Bibliografia espanyola d'Italia dels origens de la imprenta fins a l'any 1900,* 5 dln., Castell de Sant Miquel d'Escornalbou, 1927-1931;
J. PEETERS-FONTAINAS, *Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas méridionaux,* 2 dln., Nieuwkoop, 1965; 'Supplément' van A.-M. FRÉDÉRIC, in: *De Gulden Passer*, 55 (1977), p. 1-66.

Voorts zijn zo exhaustief als mogelijk bibliografische repertoria en monografieën geraadpleegd van afzonderlijke auteurs, groepen auteurs (b.v. kloosterorden), vakgebieden (theologie, humanisme, recht, wetenschappen, enz.), spiritualiteit, literaire genres, lokale, regionale en nationale drukkers-bibliografieën van

de diverse Europese landen, alsmede catalogi van de belangrijkste nationale, stedelijke en institutionele bibliotheken. Voor de incunabel-periode zijn ook de bekende repertoria van Hain, Copinger, Campbell en Polain alsmede de *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* gebruikt.

Voor het onderzoek naar de Antwerpse Spaanstalige drukken is de bovengenoemde bibliografie van Peeters-Fontainas een onontbeerlijk instrument. Enkele van de belangrijkste publikaties op dit terrein zijn voorts:

TH.S. BEARDSLEY, Jr., 'Vogues for the Classics in Spain, 1482-1599', in: *Studies in Medieval Culture*, X (1977), p. 155-160;
IDEM, 'Spanish Printers and the Classics: 1482-1599' in: *Hispanic Review,* 47 (1979), p. 25-35;
IDEM, 'The Lowlands Printings of "Celestina" (1539-1601)', in: *Celestinesca,* 5 (1981), p. 7-11;
K. DE BAUW, K. SWINNEN en H. THYS, Catalogus van de tentoonstelling *Antwerpse drukken in het Spaans uit de 16de en 17de eeuw,* Antwerpen, 1985;
P.R. LEON, 'Brief notes on some 16th Century Antwerp printers with special reference to Jean Steelsius and his Hispanic Bibliography', in: *De Gulden Passer,* 54 (1976), p. 77-92;
J. PEETERS-FONTAINAS, 'Extrait des mémoires de Jean Martin Cordero de Valence. Sa vie d'étudiant à Louvain, ses traductions espagnoles, ses éditions aux Pays-Bas', in: *De Gulden Passer,* 31 (1953), p. 59-87;
IDEM, 'L'officine espagnole de Martin Nutius', in: *De Gulden Passer,* 35 (1957), p. 1-104;

A. RUMEAU, 'Notes au Lazarillo. Les éditions d'Anvers, 1554-1555, de la Vida de Lazarillo et de la Segunda Parte', in: *Bulletin Hispanique*, LXVI (1964), p. 257-271;
IDEM, 'Sur les Lazarillo de 1554. Problème de filiation', in: *Bulletin Hispanique*, LXXI (1969), p. 476-501;
B.A. VERMASEREN, 'Onderzoek aangaande de religieus-ethische opvattingen der Antwerpse Marranen: J. Cordero's Spaanse vertaling van Erasmus' Flores Senecae, opgedragen aan Mart. Lopez Sr. 1555', in: *De Gulden Passer*, 49 (1971), p. 63-129 (een Spaanse vertaling is verschenen in: *Cuadernos de Investigación Histórica*, 9 (1986), p. 91-136);
IDEM, 'De Spaanse uitgaven op godsdienstig gebied van M. Nutius en J. Steelsius; een voorlopige oriëntatie', in: *De Gulden Passer,* 50 (1972), p. 26-99.

De vele andere aspecten van de relaties van Antwerpse drukkers en boekverkopers met Spanje zijn nog zo goed als niet bestudeerd of blijven onderbelicht. In *The Golden Compasses* behandelt L. Voet de activiteiten van Plantijn en diens opvolgers met betrekking tot dat land. Nadere gegevens in dit verband biedt mijn bijdrage over 'De relaties van Christoffel Plantijn met de boekhandel in Spanje. Een voorlopige inventaris', in: M. de Schepper-F. de Nave (ed.), *Ex officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589),* Antwerpen, 1989 *(De Gulden Passer*, 66-67, 1988-1989, p. 399-418). Over de export van liturgica in de 16de en 17de eeuw handelt het artikel van Chr. Péligry, 'La Oficina Plantiniana. El Monasterio de El Escorial y los libros litúrgicos en España durante el siglo XVII', in: *Cuadernos Bibliográficos,* XXXVII (1978), p. 63-80. H.-J. Martin belicht de rol van Antwerpen bij het uitgeven en het verspreiden van de Spaanse auteurs van de Contrareformatie *(Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle,* 2 dln., Genève, 1969; zie dl. I, passim). De informatie over Antwerpse drukkers en boekhandelaren in Salamanca is gebaseerd op eigen onderzoek in het

Archivo Diosesano en het *Archivo Histórico Provincial* in de laatstgenoemde stad, alsmede in het *Archivo Histórico de Protocolos* in Madrid. In Spaanse archieven ligt nog heel wat materiaal met betrekking tot het persoonlijke en zakelijke leven van de vele Antwerpenaren die zich in de loop van de 16de en 17de eeuw in Spanje vestigden.

De boekhandel van Jan Poelman in Salamanca, 1579-1607

I Het leven van Jan Poelman

1 Jeugdjaren in Antwerpen, omstreeks 1555-1579

Biografische gegevens over de jeugd van Jan Poelman zijn schaars. Bovendien zijn enkele bronnen niet gedateerd, zodat het niet altijd mogelijk is precieze jaartallen vast te stellen. Zijn vader was de bekende latinist Dirk Poelman, Theodorus Pulmannus.[1] Deze was omstreeks 1508 geboren in Kranenburg, in het oude Hertogdom Kleef.[2] Hij bezocht de Latijnse school in zijn geboorteplaats, maar kon zijn studie niet afmaken, omdat door de dood van zijn vader, grootvader en broer de financiële mogelijkheden daartoe ontbraken. Noodgedwongen ging hij bij een oom in Kranenburg in de kost, bij wie hij het beroep van voller leerde. Hij deed dit overigens wel met de bedoeling om zich binnen enkele jaren als vrij ambachtsman in Antwerpen te vestigen, zoals blijkt uit een brief van 15 juni 1527 aan zijn zwager in Nijmegen, Jan Falkenburg.[3] In 1530 of 1531 werd Dirk Poelman ingeschreven als poorter van de Scheldestad;[4] in januari 1532 vestigde hij zich als vrijmeester van het Lakengilde. Aanvankelijk nam hij zijn intrek bij Hendrik Coman, een laken-

1 De biografische gegevens over Dirk Poelman zijn hoofdzakelijk ontleend aan ROOSES, in *BNB*, 17, c. 874-884, en HELLEBUYCK, *Proeve ener biographie van Theodoor Poelman*, p. 1-25. Beiden baseren zich op de 'Notae Th. Pulmanni', een verzameling van acht bundels met brieven, kopieën van brieven, losse aantekeningen, gedichten en annotaties bij passages van Latijnse auteurs, die zich in het archief van het Museum Plantin-Moretus bevinden (MPMA, Ms. 229^{I-VIII}), alsmede op een aantal documenten in lias 91 van hetzelfde archief.

2 Rooses en Hellebuyck geven als geboortejaar 1512. In zijn geannoteerde facsimile-uitgave van het *Album Amicorum* voor Abraham Ortelius wijst Puraye erop dat Poelman in zijn bijdrage uit 1574 zegt dat hij 66 jaar is (*G.P.*, 46, 1968, p. 94).

3 Deze in het Latijn gestelde brief is opgenomen in HELLEBUYCK, *op. cit.*, p. 41-42.

4 SAA, 'Poortersboeken 1464-1533. Register', p. 166.

bereider bij het klooster Valkenburg. Later woonde hij op de Steenhouwersvest. Hij trouwde met Elisabeth Hermans.[5] Het echtpaar kreeg vijf kinderen: drie dochters, Naenke, Elisabeth en Janneke, en twee zonen, Cornelis en de reeds genoemde Jan. Het beroep van voller, of lakenbereider, zou Dirk Poelman tot 1570 uitoefenen; in dat jaar werd hij op zijn verzoek door de Antwerpse stadsbestuurders aangesteld als ontvanger van de accijnzen op de uitvoer van wijn, een functie die hij tot aan zijn dood in 1581, hoogstwaarschijnlijk in de maand september, zou bekleden.[6]

De ambachtsman Dirk Poelman besteedde al zijn schaarse vrije tijd aan de bestudering van Latijnse en oud-christelijke auteurs. Wellicht was het door met name Erasmus geïnspireerde humanistische klimaat in Antwerpen[7] een reden voor Poelman om zich daar te vestigen, naast het beroepsperspectief dat de lakennijverheid in deze stad hem blijkbaar kon bieden. Ondanks zijn vrij zware beroep bezorgde hij vanaf de jaren vijftig met grote regelmaat edities van deze auteurs, op basis van de vele manuscripten die vrienden en geleerden hem schonken of te leen gaven. Vanaf 1555 verschenen van zijn hand geannoteerde uitgaven van een twintigtal schrijvers, onder wie Juvencus, Venantius Fortunatus, Prudentius, Boethius, Catullus, Terentius, Horatius en Virgilius. Werden deze tekstuitgaven aanvankelijk door enkele buitenlandse en Antwerpse drukkers op de markt gebracht,

5 Deze is in 1569, of kort daarvoor, gestorven; op 9 juli van dat jaar spant de man van de dochter Janneke een proces aan tegen zijn schoonvader in verband met het kindsdeel van de erfenis (**MPMA**, 116, f. 137r-139v). Dit document hebben Rooses en Hellebuyck blijkbaar over het hoofd gezien.

6 Rooses wijst erop dat vroege biografen Dirk Poelman verwisseld hebben met zijn zoon Jan: volgens hen zou Poelman senior naar Salamanca vertrokken zijn en daar gestorven zijn. Rooses citeert PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dixsept provinces des Pays-Bas,* XVI, p. 330. De bron van Paquot, die overigens twijfelt aan de juistheid van deze mededeling, is Valerius ANDREAS, *Bibliotheca Belgica* (Leuven, 1643, p. 830-831). Voorzover kon worden nagegaan is Franciscus SWEERTIUS de eerste geweest die vader en zoon heeft verward; in zijn *Athenae Belgicae* (Antwerpen, 1628) zegt hij over Dirk Poelman: 'Ab hominibus demigravit Salmanticae in regno Castellae' (p. 691). Dezelfde verwarring ook bij FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*, II, c. 1127a, en JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, III, c. 1810.

7 NAUWELAERTS, 'Humanisme en onderwijs', p. 258-266.

vanaf 1558 zouden ze uitsluitend bij Plantin verschijnen.[8] Door zijn filologische arbeid wist Poelman zich een plaats te verwerven in de wereld van humanisten en geleerden, en als 'huisauteur' van Plantin onderhield hij veel contacten met de kring van bevriende geleerden van deze drukker, zoals Benito Arias Montano, Justus Lipsius, Andreas Schott, Cornelis Kiliaan en Abraham Ortelius.[9]

Jan Poelman groeide dus op in een contrastrijk milieu, waarin zijn vader de dagelijkse harde arbeid in het lakenbedrijf wist te combineren met de toegewijde bestudering van zijn geliefde auteurs. Zijn geboortejaar is niet gedocumenteerd, maar het kan bij benadering worden vastgesteld aan de hand van een verklaring die zijn vader na de dood van Elisabeth Hermans opstelde met betrekking tot de vijf kinderen.[10] Na hierin uitvoerig te hebben vermeld welk deel van de erfenis zijn drie dochters toekomt, geeft Dirk Poelman informatie over zijn twee zonen. Over Cornelis deelt hij mede dat deze tot zijn achttiende jaar op school is geweest, zowel in Antwerpen als daarbuiten, en wel 'op diverse plaetsen'. Daarna had hij bij zijn vader het ambacht van lakenbereider geleerd en op dat moment was hij als vrijmeester gevestigd.[11] Over Jan zegt hij tenslotte: 'Item Jan mynen sone heb ick ooc aende schole gehouden tot Turnhout buyten ende binnen bij Jodoco Velaraeo ende denselven moet ick nogh houden totter tyt toe dat hij sterck genogh is omme het lakenbereydersambacht te doene (soe verre hij niet beter en mach), daer ick hem ooc vrijmeester ingecocht hebbe cunnen'.[12] Jan, die volgens deze verklaring omstreeks 1569 in tegenstelling tot zijn broer nog geen achttien was en nog niet sterk genoeg werd geacht om het beroep van zijn vader uit te oefenen, zal op dat moment tus-

8 ROOSES, *art. cit., passim,* en HELLEBUYCK, *op. cit., passim.* Voor de diverse uitgaven bij Plantin, zie VOET, *Pl. Pr., passim* en IV, p. 1964.

9 VOET, *GC*, I, p. 350-351, 367-368; NAUWELAERTS, 'Humanisten rondom Plantin'.

10 MPMA, 91, f. 471r-473r. Hoewel deze verklaring niet is gedateerd, moet zij in 1569 of kort daarna opgesteld zijn; er is immers onder andere sprake van dezelfde erfeniskwestie als in het in n. 5 vermelde document van 9 juli 1569.

11 MPMA, 91, f. 473r.

12 *Ibid.*

sen de vijftien en de achttien jaar zijn geweest, zodat hij tussen 1551 en 1555 geboren zal zijn.[13]

Dirk Poelman, die in zijn brieven enkele malen betreurt dat hij zijn studie aan de Latijnse school in Kranenburg had moeten afbreken, heeft zijn zonen goed onderwijs willen laten volgen. Blijkbaar ging dit hem zo ter harte dat hij zich extra financiële offers getroostte om hen, althans voor enige tijd, naar scholen buiten Antwerpen te kunnen sturen. Hiermee moet hij zeker ook de bedoeling hebben gehad om hen gedurende een bepaalde periode te onttrekken aan de sfeer in zijn werkplaats, waar, zoals hij aan een neef schrijft, de geest wordt afgestompt en de werklieden alleen maar aan eten en drinken denken en weinig verheffende gesprekken voeren.[14] Zo is Cornelis, volgens de bovengenoemde verklaring van zijn vader, op diverse niet nader genoemde plaatsen buiten Antwerpen op school geweest. Over Jan wordt expliciet medegedeeld dat hij naar Turnhout werd gestuurd.[15] Uit de mededeling van hun vader kan men niet afleiden in welke volgorde de twee de verschillende scholen in en

13 Jan was in ieder geval niet de oudste, zoals Rooses beweert (*art. cit.*, c. 882).

14 HELLEBUYCK, *op. cit.*, p. 48.

15 Rooses geeft geen informatie over het onderwijs aan de twee zonen. Hellebuyck, aan wie de informatie in de genoemde verklaring ontgaan is, heeft met betrekking tot de scholing van Jan een foutieve conclusie getrokken. Op basis van vijf ongedateerde minuten en kopieën van brieven van Dirk Poelman, waarvan er één gericht is aan de leermeester van een zoon, Arnold van Bergeyk, genoemd Orydrius, drie gericht zijn aan een niet met name genoemde leermeester (in een ervan is sprake van zoon Jan) en tenslotte één aan een evenmin met name genoemde zoon ('Notae Th. Pulmanni', MPMA, Ms. 229,[1] f. 1v, 51r, 63r, 95r en 112v; transcriptie respectievelijk p. 36, 37, 35, 33 en 39), meent Hellebuyck dat Jan de Latijnse school had bezocht die bovengenoemde Arnold van Bergeyk had gesticht in Edingen, in Henegouwen (over deze op het einde van de 15e eeuw geboren humanist, die Latijnse gedichten schreef en van wie in 1538 in Parijs een grammatica van het Grieks verscheen, zie Baron DE SAINT-GENOIS, *BNB*, I, c. 464). Zij gaat er hierbij van uit dat de vijf brieven alleen op Jan betrekking hebben. In de brief aan Orydrius in Edingen kan er echter slechts sprake zijn van de oudere broer Cornelis. Overigens kan deze brief min of meer gedateerd worden. Dirk Poelman, die Orydrius vrij goed blijkt te kennen, zendt hem namelijk met deze brief een exemplaar van zijn editie van Boethius' *De consolatione philosophiae*, die in de herfst van 1561 door Plantin op de markt werd gebracht en waarvan exemplaren aan vrienden en bekenden van de drukker en van Poelman worden toegestuurd. Uit de context in de brief blijkt dat het werk pas was verschenen, zodat deze eind 1561 of begin 1562 geschreven moet zijn (HELLEBUYCK, *op cit.*, p. 33; voor de editie van Boethius, zie VOET, *Pl. Pr.*, no. 737).

buiten hun stad hebben bezocht, maar het lijkt zeer aannemelijk dat ze hun eerste onderwijs in Antwerpen zelf kregen. Zo heeft Jan, over wie wordt medegedeeld dat hij les had gekregen van Judocus Velaraeus, de kapittelschool van de Onze-Lieve-Vrouwekerk bezocht, waarvan deze bekende humanist en vertaler van Griekse auteurs naar het Latijn leermeester en rector was tussen omstreeks 1540 en 1570.[16] Daarna stuurde zijn vader hem naar Turnhout. Deze stad telde in de tweede helft van de 16e eeuw twee scholen: de van oudsher aan het kapittel van de Sint Pieter verbonden jongensschool of stadsschool, en vanaf 1550, een particuliere Franse of Waalse school.[17] Gezien de nadruk die Dirk Poelman in zijn correspondentie legt op de humanistische opvoeding van zijn zonen zal Jan de eerstgenoemde kapittelschool hebben bezocht, en wel omstreeks 1562-1565, in een periode dat de humanist Augustinus Wilsius, of van Balen, rector was.[18] Jan ging in de kost bij zijn leermeester, naar alle waar-

16 Over Velaraeus zie DE VOCHT, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Lovaniense*, II, p. 184-186, ELAUT, 'Joost Welare (Jodocus Velaraeus) uit Verrebroek, leraar en humanist te Antwerpen in de zestiende eeuw', en DE GROOTE, 'De zestiendeeeuwse Antwerpse schoolmeesters', p. 196 en 315, en ID., 'Vervolg', p. 32; zie ook Nauwelaerts, 'Humanisme en Onderwijs', p. 263 en 267 en *passim.*

17 CEYSSENS, *Het onderwijs te Turnhout voor 1830*, p. 13vv en p. 103; LANDUYT, 'Het onderwijs te Turnhout in het Ancien Régime', p. 385vv.

18 Voor Wilsius, zie ROERSCH, *BNB*, XXVII, c. 343-344; voor diens rectoraat, CEYSSENS, *op. cit.*, p. 44-45. Wat overigens de status en het onderwijsprogramma van deze kapittelschool betreft, ontkent Ceyssens dat er sprake zou zijn geweest van een echte Latijnse school. Hij wijst erop dat in Turnhout een dergelijke school pas in 1637 werd opgericht. Voor die tijd zou er aan de kapittelschool slechts elementair Latijns onderwijs zijn gegeven, met name ten dienste van de kerkelijke liturgie. Voor gevorderd Latijns onderwijs zouden de Turnhoutenaren in de 16e eeuw aangewezen zijn geweest op scholen in andere plaatsen. Een verwijzing naar het *Gymnasium* van Turnhout in de door I.B. Grammay in 1610 in Brussel gepubliceerde beschrijving van de stad Antwerpen en omstreken (*Antverpiae Antiquitates et oppidorum, municiporum.. quae sub ea*; de passage met betrekking tot Turnhout luidt: 'Nec tacendum.. Gymnasium politioris litteraturae olim famosum', p. 169) wordt door CEYSSENS geïnterpreteerd als een verwijzing naar een rederijkerskamer (*op. cit.*, p. 15, en 'Aangaande het onderwijs te Turnhout'; zie ook LANDUYT, *art. cit.*, p. 386-391). Met de door Grammay gebruikte term werd echter een Latijnse school of tenminste een school met Latijns onderricht bedoeld; zie Petrus APHERDIANUS, *Tyrocinium linguae Latinae* (Antwerpen, 1552), f. 36r, en Hadrianus JUNIUS, *Nomenclator*, (Antwerpen, 1577), p. 144b (Cornelius Schonaeus duidt zijn Latijnse school in Haarlem aan als *Gymnasium*: zie de dedicatie van zijn *Nehemias* (Antwerpen, Plantin, 1570), f. A1r). Naast de hierboven geciteerde opmerking van Grammay zijn er andere aanwijzingen voor dat de Turnhoutse kapittelschool, ook al zou zij geen Latijnse school in strikte zin zijn geweest, in ieder geval onderwijs op niveau verzorgde. Zo vermeldt Ludovico Guicciardini in 1567 (enkele jaren dus nadat Jan Poelman in Turnhout was geweest) in zijn eerste, Italiaanse editie van de beschrijving van de Lage Landen met betrekking tot Turnhout: 'In questa terra é un Collegio di Canonici di S. Piero molto ricco, & famoso' (*Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, Antwerpen, G. Sylvius, 1567, p. 143). Augustinus Wilsius, die aan een heruitgave uit 1571 van de in 1530 door de Antwerpse humanist Cornelius Graphaeus, 'Scribonius', bezorgde bloemlezing uit Terentius een Nederlandse vertaling toevoegde, wordt zowel in het privilege als in de dedicatie van de drukker Sylvius aan de zoon van Graphaeus genoemd als 'scholae publicae Turnhoutanae Rector' (*Flores.. Ex Terentii Comoediis excerptae, quibus nunc primum interpretatio Vernacula.. est addita*, f. A1v en A2r). Met de term *schola publica* wordt gewoonlijk Latijnse school bedoeld (NAUWELAERTS, *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629*, p. 36, waar hij onder andere het gebruik van deze term voor de Latijnse school van Nijmegen citeert).

schijnlijkheid de rector zelf, Augustinus Wilsius.[19] Dirk Poelman, die hem in de brieven over zijn zoon op vriendschappelijke toon benadert, heeft Wilsius ongetwijfeld gekend; beiden hielden zich immers bezig met Terentius.[20] Wellicht was dit voor Dirk Poelman een reden om zijn zoon naar Turnhout te sturen. En misschien liet hij, groot bewonderaar als hij was van Erasmus, en zeker van diens humanistische pedagogische idealen,[21] zich leiden door het feit dat de vroegere *famulus* van de grote humanist, Lambert Coomans, die aan het sterfbed van Erasmus in Bazel had gestaan, op dat moment deken was van het kapittel van de Turnhoutse Sint Pieter. Coomans was na de dood

Tenslotte, de veeleisende Dirk Poelman zal bij de keuze van deze niet goedkope vorm van onderwijs voor zijn zonen niet tevreden zijn geweest met de eerste de besre school.

19 Wilsius zal dan de niet met name genoemde leermeester zijn aan wie drie van de vijf in n. 15 genoernde brieven zijn gericht ('Notae Th. Pulmanni', I, f. 1r, 51r waarin Jan explicier wordt vermeld, en 112v: HELLEBUYCK, *op. cit.*, p. 36-37 en 39). De in het Latijn gestelde brief op f. 63r van de 'Notae' (HELLEBUYCK, p. 35) is dan aan Jan gericht. Hierin is sprake van een eventuele verhuizing van Jan, omdat er edellieden bij de leermeester intrekken. Over deze zaak schrijft Dirk Poelman ook in de brief op f. 1r (HELLEBUYCK, p. 36).

20 Poelman publiceerde bij Plantin de *Opera* (1560). *Annotationes.. in sex Terentii comoedias* (1565, heruitgave in 1576-1577) en *Argumentorum et scholiorum in Terentium liber* (1580); zie VOET, *Pl. Pr.*, no. 2282 en 2295-2297. Wilsius maakte een Nederlandse vertaling bij de heruitgave uit 1571 van de door Graphaeus bezorgde bloemlezing (zie n. 17) en publiceerde in 1566 bij Sylvius in Antwerpen de *Frondes Terentianae* (CEYSSENS, *Het onderwijs te Turnhout tot 1830*, p. 44-45, en CUPAIULO, *Bibliografia Terenziana (1470-1983)*, p. 272.

21 Zie onder andere de brief aan zijn zoon ('Notae', f. 51r; HELLEBUYCK, p. 37) en aan zijn neef (*ibid.*, f. 104r en p. 38).

van Erasmus in Leuven gaan studeren en had enkele malen Antwerpen bezocht om zaken van zijn vroegere meester af te wikkelen. Hier kan Poelman hem ontmoet hebben.[22]

Jan was een veelbelovende leerling. Zo schildert althans zijn vader hem af in de dedicatie aan zijn zoon van een gecorrigeerde heruitgave uit 1568 van de *Illustrium poetarum flores*, een bloemlezing uit Latijnse auteurs van de Italiaanse humanist Octaviano Mirandola. Jan wordt hierin aangespoord om zijn best te blijven doen en de Klassieken grondig te bestuderen.[23] In hoeverre Jan het curriculum van de Latijnse school heeft gevolgd, kan niet worden vastgesteld. Het feit dat zijn vader hem blijkbaar in staat achtte de auteurs uit de aan hem opgedragen bloemlezing (onder wie Vergilius, Ovidius, Horatius, Terentius en Catullus) te lezen en te begrijpen duidt er niettemin op dat hij een vergevorderde leerling was. Bovendien bewaarde zijn vader bij zijn aantekeningen, zeker niet zonder trots, een metrisch perfect *distichon*, een hexameter gevolgd door een pentameter, van de hand van Jan.[24] Naar alle waarschijnlijkheid is het een voorbeeld van een oefening in het schrijven van Latijnse verzen, waartoe leerlingen uit de hoogste klassen van de Latijnse school, de *quarta* of *tertia classis*, verplicht werden.[25] Kortom, Jan Poelman zal zeker een groot deel van de leerstof hebben gehad, zo hij al niet de Latijnse school volledig heeft afgemaakt.

22 Na zijn priesterwijding werd Coomans kanunnik van de Sint Pieter; in 1559 werd hij tot deken benoemd. Hij stierf in 1583 (DE VOCHT, 'Deken Lambert Coomans en zijne getuigenis').

23 'Quod autem ad studiorum tuorum rationem attinet, quibus ante paucos annos prima etatis tuae initia me auctore consecrare non infeliciter coepisti..' ('Theod. Pulmannus Craneburgius Joanni filio suo, S.D.', f. *** 2r-v; de dedicatie is gedateerd 10 november 1568). Deze *Flores* kwamen niet uit bij Plantin, de vaste uitgever van Dirk Poelman, maar bij diens Antwerpse collega Jan Bellère, die in 1588 een tweede druk bezorgde (ROOSES, *art. cit.*, c. 880-881; HELLEBUYCK, *op. cit.*, p. 17).

24 Dit twee-regelige vers luidt:

> Sortes mittuntur, Dominus sed temperat omneis,
> Illius inque sinum, quem volet ille, cadunt.

Per Joannem Poelmannum Antverpianum Th. f. ('Notae Th. Pulmanni', MPMA, Ms. 229^{II}, f. 210r).

25 NAUWELAERTS, *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629*, p. 261-262, en IDEM, 'Onderwijs en opvoeding', p. 279; zie ook BASTIAANSE *et alii, 'Tot meesten nut ende dienst van de jeught'*, p. 38.

Onduidelijk blijft welke plannen Dirk Poelman met zijn twee zonen had. Er lijkt een zekere discrepantie te bestaan tussen het onderwijs dat hij hen heeft laten volgen en de voorbereiding die hij hen in zijn eigen werkplaats gaf op het ambacht dat hem zo zwaar viel en hem van zoveel kostbare studietijd beroofde. Volgens de hierboven geciteerde verklaring[26] vestigde Cornelis zich als vrijmeester. Ook Jan werd zodanig opgeleid dat hij in de voetsporen van zijn vader en zijn broer kon treden. Maar uit de woorden van Dirk Poelman proeft men dat hij dit eigenlijk niet de beste oplossing vond: 'soe verre hij niet beter en mach'.[27] Ongetwijfeld stond hem hierbij een universitaire studie voor ogen.

Had Jan daar geen zin in, en trok het beroep van lakenbereider hem evenmin? In ieder geval trad hij in 1567 of 1568 in dienst bij Plantin als winkelbediende, zoals blijkt uit een brief met aanbeveling, die de drukker in 1581 ten gunste van zijn werknemer stuurde aan Francisco Sánchez 'El Brocense', hoogleraar in Salamanca.[28] Jan moet het bedrijf al van jongs af aan gekend hebben vanwege de vele contacten van zijn vader met Plantin, contacten die de entree bij de firma vergemakkelijkt zullen hebben.

Hij kwam in dienst in een periode dat het bedrijf, na enkele moeilijke jaren, een grote expansie beleefde. In augustus 1568 begon men met het drukken van de *Biblia Polyglotta*, een intensief karwei dat vier jaar in beslag zou nemen. In 1571 kreeg Plantin van Filips II de eerste opdrachten voor de voor Spanje en haar kolonies bestemde liturgische werken met de nieuwe, door het Concilie van Trente voorgeschreven teksten. Vijf jaar lang zou de firma bijna geheel in het teken staan van deze opdrachten en duizenden exemplaren van deze werken naar Spanje verzenden.[29] Het waren jaren waarin Plantin soms 150 man technisch personeel in dienst had, waarin het een gaan en komen was van handelaren en vrachtrijders, van boekbinders en graveurs.

26 Zie *supra*, p. 2 en n. 12.

27 *Ibid.*

28 Het begin van de aanbeveling luidt: 'Ego Christoph. Pl. Antverpiae typographus attestor Johannem Pulmannum antehac mihi plus minus quartuordecim annis operam suam diligentem et fidelem praestitisse in taberna nostra libraria.' (*Corr. Pl.* VII, no. 965, p. 18).

29 Zie ROBBEN, 'De relaties van Christoffel Plantijn met de boekhandel in Spanje'.

Daarbij voegden zich nog de vele geleerden die bij de uitgave van de *Biblia Polyglotta* betrokken waren, of andere wetenschappelijke werken door Plantin lieten drukken.

Als bediende in de winkel kwam Jan Poelman met veel facetten van het boekbedrijf in aanraking en moet hij de nodige contacten hebben gelegd. De taak van het personeel in de winkel, die in de Kammenstraat was gevestigd en waar onder andere Plantins schoonzonen Jan Moretus en Egidius Beys werkzaam waren, was veelomvattend: de klanten, boekhandelaren en particulieren werden bediend, zendingen met boeken werden uitgepakt en ingeschreven, boeken, bestemd voor afnemers in vele delen van Europa, werden voor verzending klaargemaakt, er werden gespecificeerde facturen uitgeschreven en men verzorgde ook een deel van de correspondentie van de firma.[30] Over de winkel en de mensen die er werkten zijn de gegevens in het archief van Plantin-Moretus overigens erg schaars; dit is, voor wat het personeel betreft, gedeeltelijk verklaarbaar, omdat het in tegenstelling tot het personeel van de drukkerij een vast loon kreeg, hetgeen een niet zo gedetailleerde boekhouding vereiste.[31] Zo dateert de allereerste expliciete vermelding van Jan Poelman in het archief eerst uit 1576, een achttal jaren nadat hij in dienst was gekomen. Wel vindt men vanaf de jaren 1572-1573 de sporen van zijn werkzaamheden voor de firma, in de aantekeningen namelijk die hij in zijn onmiskenbare handschrift maakte in de diverse administratieve registers.[32]

In 1576 wordt Poelman, zoals hierboven is gezegd, voor het eerst vermeld; op 9 april werd in het 'Journaal' aangetekend dat Plantin hem een bedrag van fl. 11 st. 4 had betaald.[33] Eveneens werd op die datum in het 'Grootboek' voor de particuliere klanten, voor hen namelijk die geen professionele boekhandelaren

30 VOET, *GC*, II, p. 393.

31 *Ibid.*, p. 395

32 **MPMA**, 6, 'Comptes espagnols 1571-1575', f. 248r, 9, 'Copie de lettres 1572-1581', f. 28r, 43^{III}, 'Vente à la boutique 1569-1576', *passim*, 51-57, 'Journaux 1573-1579', *passim*, 121, Biblia Regia. Comptes A. Montanus 1568-1573', f. 161r, 122, 'Missels et bréviaires 1572-1576', *passim*, 261, 'Journal vente de livres 1576-1580', *passim*, en 757, 'Relieurs 1570-1575', *passim*.

33 MPMA, 54, f. 61r.

waren, een rekening op zijn naam geopend, 'à la compte de ses gages'.[34] Op 19 september leende Plantin hem een bedrag van 3 st. 12, en op 22 november, enkele weken na de voor Antwerpen en de firma zo desastreuze 'Spaanse Furie', een bedrag van fl. 2 st. 5.[35] Tot in 1579 duikt Poelman dan regelmatig op in de 'Journalen' en het hiermee corresponderende 'Grootboek'. In die jaren leende Plantin hem enkele malen geld, betaalde zijn loon en enkele kleine bedragen voor niet nader genoemde bewezen diensten.[36] Een enkele keer kocht Poelman boeken, zoals een *Biblia Latina*, een editie van Plautus en een Vergilius in -16°.[37] Op 15 april 1578 leverde Plantin hem voor het relatief hoge bedrag van fl. 7 st. 10 een buffel- en een gemzenhuid, '1 peau de buffle à 25 st. de gros ensemble et une de chamois'.[38]. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij deze huiden nodig had voor het maken van boekbanden, een techniek die hij als onderdeel van zijn opleiding geleerd zou kunnen hebben. In ieder geval zou hij later in Salamanca veel contacten hebben met boekbinders en zelfs trouwen met een dochter van een van hen.

Poelman blijkt soms samengewerkt te hebben met een zekere Nicolaus Bourmannus en een Paulus de la Derrière. In relatie met deze niet geïdentificeerde personen wordt er op 13 mei 1578 melding gemaakt van een betaling aan Poelman in Frankfurt, hetgeen er op duidt dat Plantin hem inschakelde bij de activiteiten van de voor de firma zo belangrijke Buchmesse in deze stad.[39] Jan Dresseler, de vaste agent van Plantin in Frankfurt, was een goede bekende van Poelman.[40]

34 *Ibid.*, 118, f. 215.
35 *Ibid.*, en 54, f. 156r en 167v.
36 Een overzicht van deze bedragen alsmede van terugbetalingen door Poelman vindt men op de in n. 34 genoemde plaats.
37 *Ibid.*
38 *Ibid.*, en 56, f. 51r. Plantin, die naast de handel in boeken zich ook regelmatig bezig hield met zo uiteenlopende producten als tapijten, kant, globes en edelstenen, kocht ook wel eens gemzenhuiden uit Polen via en zekere Pierre Danantez (RISSELIN-STEENEBRUGEN, 'Christophe Plantin, facteur en lingeries fines et en dentellerie', p. 100).
39 MPMA, 118, f. 215. Zie, voor de relaties van Plantin met Frankfurt, VOET, *GC*, II p. 396-399, en LAUWAERT, 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana op de Büchermessen te Frankfurt am Main in de XVIe eeuw').
40 Zie Brief I, n. 10 en Brief IX, n. 5.

2 Poelmans eerste verblijf in Spanje, 1579-1581

In mei 1579 vertrok Jan Poelman naar Spanje, waar hij, op twee korte bezoeken aan Antwerpen na, in 1581 en 1586, de rest van zijn leven zou blijven. De eerste verwijzing naar zijn vertrek vindt men in het 'Grootboek', waarin Plantin in maart van dat jaar verklaart Poelman een bedrag van fl. 11 st. 17 schuldig te zijn, met de toevoeging: 'devant que partir pour Bilbao'.[41] Vervolgens komen Jans plannen ter sprake in de brief die de Keulse boekverkoper-drukker Arnold Mylius op 20 april vanuit Frankfurt aan Dirk Poelman schreef. Indien het gerucht waar was, aldus Mylius, dat zijn zoon op het punt stond naar Spanje af te reizen, zou hij dat graag vernemen. Hij zou Jan dan graag van dienst willen zijn.[42] Op 11 mei antwoordde Dirk Poelman dat zijn zoon inderdaad daags tevoren afscheid had genomen van Plantin en van al zijn vrienden, en zich had ingescheept met bestemming Spanje, waar hij de zaken zou gaan behartigen van een zeer gerespecteerd koopman. En het sprak uiteraard vanzelf dat Jan, gezien de vriendschappelijke banden, Mylius in alle opzichten terwille zou zijn.[43]

De koopman, aan wie volgens Dirk Poelman zijn zoon in het begin van 1579 zijn diensten had aangeboden, was Plantins oude

41 MPMA, 18, f. 215. Zie ook het 'Journaal' over dit jaar, 57, f. 66r.

42 '..audio filium tuum D. Plantini aedes relicturum, quod si ita est et possit fieri, ego cuperem cum nobis operam suam accomodare. Mercedem illi honestam libenter solvam' (MPMA, 95, f. 271r). De waarschijnlijk uit het Rijnland afkomstige Arnoldus Mylius (ook Miller of Müller) werkte in de vijftiger jaren als corrector bij de drukker Birckman in Keulen. Van 1565 tot omstreeks 1579 was hij de vertegenwoordiger van deze firma in Antwerpen. Hierna vestigde hij zich weer in Keulen (BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, p. 232 en 235; ROUZET *Dictionnaire*, p. 157a-158a). Mylius en Dirk Poelman waren goede bekenden; na de terugkeer van Mylius naar Keulen behartigde Poelman diens zaken in Antwerpen (DENUCÉ, *Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn*, II, p. 254 en 258). Mylius had op dat moment zakelijke contacten met boekverkopers in Medina del Campo, door tussenkomst van de in Antwerpen gevestigde Portugese koopmansfamilie Ximenes (KELLENBENZ, 'Die Rodrigues d'Evora in Küln', p. 277-278; POHL, *Die Portugiesen in Antwerpen (1567-1648)*, p. 194).

43 MPMA, 95, f. 271r. Op 9 mei, daags voor zijn vertrek, had Jan Poelman nog een bedrag van fl. 120 van Plantin geleend. (*ibid.*, 57, f. 66r).

vriend Luis Pérez, een man die de drukker in het verleden diverse malen financiële steun had geboden, zoals tijdens de Spaanse Furie van november 1576, toen hij om plundering van Plantins huis en bedrijf te voorkomen hem de afkoopsom van fl. 2. 867 had voorgeschoten.[44] Pérez was tevens een van de kapitaalkrachtige, internationaal opererende Antwerpse kooplieden aan wie Plantin bij voorkeur de risico-volle grote zendingen voor Spanje toevertrouwde.[45] Zo hadden de twee enige tijd daarvoor, in juni 1578, een contract gesloten, waarbij Pérez, vooral met het oog op zendingen naar Spanje, 40% korting kreeg op Plantijnse drukken en 20% op die van anderen.[46] In datzelfde jaar gingen via Pérez voor een zeer groot bedrag boeken naar het Iberisch Schiereiland.[47]

Pérez moet derhalve de behoefte hebben gehad aan een vaste, vertrouwde vertegenwoordiging in Spanje, aan iemand die bovendien het Spaans beheerste. Aan deze laatste eis zal Jan Poelman op dat moment, medio 1579, hebben voldaan. Hij had zich deze taal eigen kunnen maken in contacten met Spanjaarden die zich in Antwerpen bevonden en van wie er velen klanten waren van Plantins winkel. Bovendien is het niet uitgesloten dat hij als winkelbediende de kans gekregen had binnen het bedrijf deze taal via een cursus te leren.[48] In ieder geval was het Spaans dat hij enkele jaren daarna in zijn administratieve aantekeningen, en weer later in zijn correspondentie, bezigde, vrij correct. Hiertoe heeft uiteraard de praktijk van alle dag in het land zelf in belangrijke mate bijgedragen.

Op welke wijze Poelman zich in 1579 aan Pérez bond, als compagnon, agent of facteur,[49] is niet duidelijk. Naar alle waarschijnlijkheid kreeg hij voorraden in consignatie of commissie;

44 Voor Pérez, zie n. 29; voor diens hulp aan Plantin in november 1576, zie VOET, *GC*, I, p. 86.
45 *Ibid.*, II p. 400-401.
46 *Ibid.*, p. 444.
47 ROOSES, *Le Musée Plantin-Moretus*, p. 109.
48 Een in 1643 opgesteld reglement voor de winkelbedienden van de firma bepaalt dat zij een uur per dag konden besteden aan het leren van Latijn, Italiaans of Spaans (VOET, *GC*, II, p. 394).
49 Zie *infra*, II, 1.

zo zou althans een passage kunnen worden geïnterpreteerd in de afrekening over de periode van 1579 tot medio 1581, die onderdeel vormt van het contract dat Poelman op 9 september van het laatstgenoemde jaar zou sluiten met de schoonzoon van Luis Pérez, Martín Pérez de Varrón.[50]

Over Poelmans activiteiten gedurende deze twee jaren zijn de gegevens schaars. Hij vestigde zich in de universiteitsstad Salamanca, nam zijn intrek bij Cornelis Bonart, hoewel het voor de hand zou hebben gelegen dat hij de handelsmetropool Sevilla als verblijfplaats had gekozen, waar zijn opdrachtgever Luis Pérez veel zakelijke relaties had en ook regelmatig aan boekverkopers leverde. Concrete aanwijzingen voor de keuze van Salamanca zijn niet te vinden; in zijn latere correspondentie laat Poelman zich hier niet over uit. In ieder geval was Salamanca een plaats met een potentieel interessante klantenkring in de academische wereld. Bovendien was de stad op dat moment een van de grote centra van typografische bedrijvigheid in Spanje. Plantin had er vroeger, in de jaren zestig, vrij regelmatig zaken gedaan met boekverkopers. Ook lag de stad op korte afstand van Medina del Campo, het financiële en commerciële centrum van Noord-Spanje, waar zich enkele belangrijke importeurs van boeken hadden geconcentreerd.[51] Daarnaast waren er op dat moment in Salamanca enkele grote drukkers en boekverkopers gevestigd van Zuidnederlandse en Antwerpse origine, zoals Mathias Gast en Cornelis Bonart.[52] Een combinatie van deze factoren moet een doorslaggevende rol hebben gespeeld bij Poelmans voorkeur voor Salamanca. Dat de stad inderdaad een goed gekozen werkterrein was, blijkt uit de lijst van debiteuren van september 1581. Van het dertigtal grote klanten kwam het merendeel uit de hierboven genoemde kringen: hoogleraren, zoals Francisco Sànchez ‘El Brocense’,[53] drukkers en boekverkopers uit de stad, onder wie Vicente de Portonaris, Lucas de Junta en Cornelio Bonart,[54] en de

50 MPMA, 116, f. 511r.
51 Voor Medina del Campo, zie II, 2.
52 Zie II, 2
53 *Ibidem*
54 *Ibidem*

belangrijke importeur uit Medina del Campo, Benito Boyer.[55] Bovendien onderhield Poelman contacten met andere Spaanse steden, zoals de hoofdstad Madrid, waar de uitgever-boekverkoper Blas de Robles een afnemer van hem was.[56]

Behalve boeken leverde Poelman huiden, waarvan hij in 1581 enkele soorten in voorraad had.[57] Afnemers hiervan waren uiteraard in de eerste plaats boekbinders, een beroepsgroep die in Salamanca sterk vertegenwoordigd was.[58] Een van hen was zijn toekomstige schoonvader, Juan Rodríguez, die hij in 1581 al goed gekend moet hebben, omdat hij deze in dat jaar, tijdens zijn afwezigheid, een partij boeken in bewaring gaf.[59]

Over de bevoorrading vanuit Antwerpen in deze periode 1579-1581 vindt men enkele gegevens in het 'Grootboek' van Plantin. Hierin wordt Poelmans opdrachtgever, Luis Pérez, enkele malen gedebiteerd voor partijen boeken die via hem naar Salamanca werden verzonden, de eerste maal op 9 oktober 1579.[60] Verdere informatie over Poelmans activiteiten in deze twee jaren is erg beperkt. Toch geven de weinige details inzicht in enkele facetten van Poelmans handel en wandel, met name in de rol die hij vervulde als contactpersoon tussen geleerden en drukker-boekverkopers in Spanje en de Nederlanden. Zo werden de vele boeken die Plantin al sinds jaren verkocht of schonk aan Benito Arias Montano, zijn oude vriend,[61] en aan Gabriel de Zayas, een van de secretarissen van Filips II en invloedrijk pleitbezorger van de belangen van de Antwerpse drukker,[62] vanaf 1579 regelmatig via Poelman verzonden.[63] Een van de eerste

55 *Ibidem*
56 *Ibidem*
57 Zie *infra.*
58 Zie *infra*, II, 2.
59 Zie *infra.*
60 MPMA, 118, f. 347; voor verzendingen uit 1580-1581, *ibid.*, f. 372-373.
61 Zie n. 29.
62 Zie n. 29.
63 Een partij, bestemd voor Arias Montano, wordt samen met een aantal boeken voor Poelman, op 9 oktober 1579 verzonden (MPMA, 57, f. 139r-v; zie tevens, *ibid.*, 118, f. 347, waar ook een zending voor Zayas staat genoteerd). Op 15 december van dat jaar deelt Plantin aan Arias Montano mee dat er via Poelman boeken op komst zijn (*Corr. Pl.*, VI, no. 854, p. 120).

geleerden die van Poelmans aanwezigheid kon profiteren om sneller zaken met Plantin te regelen was de Antwerpse filoloog Andreas Schott, die in die jaren in Spanje doceerde.[64] Op 28 december 1579 schreef hij vanuit Alcalá de Henares aan Poelmans vader, met wie hij bevriend was, dat Plantin hem via Jan exemplaren had gestuurd van de door hemzelf bezorgde edities van Sextus Aurelius Victor, die kort daarvoor bij Plantin van de persen waren gekomen.[65] Schott deelt verder mede dat hij Jan in een brief had aangespoord zoveel mogelijk edities van Plantin naar Spanje te laten komen, waar ze zeer gewild waren.[66]

Poelman had goede relaties opgebouwd in de kringen van geleerden in Spanje, en met name, zoals boven is gezegd, in het

64 De Antwerpenaar Andreas Schott (1552-1629) was een internationaal vermaard humanist en uitgever van teksten van klassieke auteurs die met een groot aantal geleerden correspondeerde, zoals Scaliger, Ortelius, Lipsius en Grotius. Na studie aan de universiteiten van Leuven, Douai en Parijs begaf hij zich in 1579 naar Spanje. Van 1580 tot 1583 was hij hoogleraar Grieks in Toledo. In dat laatste jaar kwam hij naar Salamanca om manuscripten van Griekse schrijvers te kopiëren.
Hierna woonde en werkte hij twee jaren in Tarragona, als gast van zijn vriend de aartsbisschop Antonio Agustín, eveneens een internationaal befaamd kenner van de Oudheid. In 1586-1587 werd Schott hoogleraar Grieks en Retorica aan de pas opgerichte universiteit van Zaragoza; hier trad hij bij de jezuïeten in. Na een verblijf in Valencia, van 1587 tot 1594, trok hij naar Rome, van waaruit hij in 1597 naar zijn geboortestad terugkeerde.
Een aantal van zijn uitgaven verscheen bij Plantin, zoals *Historiae romanae breviarium* van Aurelius Victor en *De situ orbis libri tres* van Pomponius Mela (VOET, *Pl. Pr.*, nrs. 606-607 en 2082). De eerstgenoemde editie berustte op een manuscript dat Poelmans vader hem had uitgeleend. Voor de uitgave van Pomponius Mela maakte Schott in de jaren 1581-1582 gebruik van Poelmans aanwezigheid in Salamanca; via hem vonden de verzendingen van manuscript en proefdrukken plaats. Schott onderhield in zijn Spaanse jaren en uitgebreide correspondentie met andere Nederlandse geleerden die in het land verbleven, zoals Hendrik Cock (die in het begin van de jaren tachtig in Salamanca werkte, bij de boekverkoper Cornelio Bonardo, bij wie hij ook Poelman tegenkwam) en Pierre Pantin (zie *BNB*, XXII, c. 1-14, DE BACKER-SOMMERVOGEL, VII, c. 865-912, FABRI, 'Un ami de Juste Lipse: l'humaniste André Schott', GRAUX, *Los orígenes del fonda griego del Escorial, passim.* Brieven uit de Spaanse periode werden gepubliceerd door MAES, 'Lettres inédites d'André Schott'. Enkele uittreksels uit met name de correspondentie met Cock vindt men in GRAUX, *op. cit.*, p. 426-427. Een van de brieven van Cock aan Schott, van maart 1582, met details over de diensten die Poelman hen beiden verleende, werd gepubliceerd door MOREL-FATIO en RODRÍGUEZ VILLA in hun editie van Cocks *Jornada de Tarazona*, een verslag van een reis die hij in 1592 door Spanje maakte in het gevolg van Filips II; zie p. 102-103).

65 VOET, *Pl. Pr.,* nrs. 606-607.

66 MPMA, f. 501r-v.

universitaire milieu van Salamanca, waar hij vele klanten had. Voor een van hen, de reeds genoemde Francisco Sánchez, 'El Brocense', vormde dit contact de aanleiding om zich in mei 1580 tot Plantin te wenden, daartoe blijkbaar ook aangespoord door een brief die Poelmans vader hem via zijn zoon had toegestuurd.[67] Deze hoogleraar Grieks en Retorica, een van de internationaal bekende coryfeeën van het Spaanse humanisme, had in de voorafgaande 25 jaar een groot aantal werken gepubliceerd in Salamanca en Lyon.[68] Op dat moment zag hij echter in Plantin een mogelijkheid om beter verzorgde edities op de markt te brengen, die ook een grotere verspreiding zouden hebben.[69] Via Poelman zond hij enkele manuscripten naar de Antwerpse drukker, bij wie in september 1581 drie werken van de persen kwamen.[70]

Sánchez en Poelman, die niet ver van elkaar zullen hebben gewoond in de betrekkelijk kleine universiteitswijk van Salamanca, moeten elkaar vrij goed gekend hebben. Sánchez was in ieder geval op de hoogte van het doen en laten van de Antwerpse boekverkoper. Zo weet hij in een brief van 15 januari 1581 aan Juan Vázquez del Mármol te melden dat Poelman op het punt stond om naar Antwerpen af te reizen en van plan was om in augustus van dat jaar weer terug te keren.[71]

3 Poelmans tweede verblijf in Salamanca, 1581-1586

Poelman zou eerst in de tweede helft van 1581 in zijn geboortestad aankomen. Op 11 augustus ondertekende hij een verklaring met betrekking tot de afwikkeling van de zaken van de

67 Voor Sánchez, zie n. 29. In een brief van 20 mei aan Juan Vázquez del Mármol, de officiële corrector van boeken bij de *Consejo de Castilla*, deelt hij mede dat hij enkele manuscripten naar Plantin heeft gezonden (brief gepubliceerd door GALLARDO, *Ensayo*, IV, c. 454-455). Enkele dagen daarvoor, op 16 mei, had hij een brief verzonden naar Dirk Poelman, waarin hij hem bedankte voor diens schrijven en revens liet doorschemeren dat hij graag werken bij Plantin zou uitgeven (MPMA, 91, f. 553r-v).

68 Zie n. 29.

69 *Ibidem.*

70 *Ibidem.*

71 Brief gepubliceerd in GALLARDO, *op. cit.*, IV, c. 456-458.

afgelopen twee jaren.[72] Hij moet kort voor deze datum zijn gearriveerd: verantwoording afleggen over wat hij in Spanje had gedaan, was ongetwijfeld een van de eerste verplichtingen waaraan hij na zijn terugkomst moest voldoen.

Tot half december bleef Poelman in Antwerpen. Het werd voor hem een drukke, maar ook droevige periode. Op 2 september stierf zijn vader, over wie Plantin in het begin van dat jaar 1581 nog wist te melden dat deze in goede gezondheid verkeerde.[73] Kort daarna overleed ook zijn enige nog in leven zijnde zuster, Janneke, weduwe van Hendrik Coman. Er bleven twee kinderen achter, Jacques en Jan, over wie Jan Poelman, hun oom, als voogd werd aangesteld.[74] Poelman, die blijkbaar het nodige had verdiend met zijn boekhandel in Spanje, betaalde enkele malen grote bedragen ter ondersteuning van zijn zieke zuster en haar kinderen.[75]

Intussen had hij op 9 september, een week na de dood van zijn vader, een contract voor drie jaren gesloten met Martín Pérez de Varrón, de schoonzoon en zakencompagnon van Luis Pérez. Varrón en Poelman zouden per 1 oktober van dat jaar als compagnons optreden voor de handel in boeken in Spanje; Varrón bracht fl. 6.000 kapitaal in, terwijl Poelman, die zich verplichtte om naar Spanje terug te keren, een bedrag van fl. 200 inlegde.[76]

De ‘jonghen’ die Poelman volgens het contract mee zou nemen, was zijn neefje, de hierboven genoemde Jan Coman.[77] Nadat een groot aantal voorbereidingen waren getroffen, zoals het sorteren en het inpakken van de vele balen met voor Spanje bestemde boeken, reisden de twee medio december af. In Vlissingen namen ze een schip naar Laredo, een van de vaste

72 MPMA, 116, f. 509r.
73 Brief van Plantin aan Alexander Graphaeus van 20 januari 1581 (*Corr. Pl.*, VI, no. 906, p. 223-225.
74 SAA, Weesmeesterskamer, 33, dossier 34 (eerste, ongenummerde folio).
75 Op 8 september fl. 350 ‘pour subvenir à sa soeur laquelle est impotente par ses nécessités’, en eind oktober nog eens fl. 60 voor de wees geworden neven (MPMA, 19, f. 152 en 18, f. 215). Op 20 november wordt fl. 6 gegeven aan de vrouw bij wie zijn zuster is overleden (*ibid.*, 19, f. 152).
76 Zie Bijlage.
77 Zie n. 74.

havens op de zeeroute tussen de Nederlanden en Spanje. Hier kwamen ze op 31 december aan. Terwijl Coman direct doorreisde naar Medina del Campo, bleef Poelman de eerste weken van 1582 in Laredo en in het nabijgelegen Bilbao om een aantal balen met boeken uit Antwerpen in ontvangst te nemen en het verdere transport naar Salamanca te regelen. Begin februari voegde hij zich bij zijn neef in Medina del Campo, en op het einde van die maand kwamen de twee in Salamanca aan.[78]

De eerste tijd vonden ze onderdak bij een zekere Georgio Freumalia.[79] In april kreeg Poelman de beschikking over een eigen winkelruimte naast het Hospital del Estudio van de universiteit; deze huurde hij van María de Neyla, de weduwe van Juan María de Terranova, een van de belangrijkste drukkers uit het Salamanca van de jaren vijftig.[80] Even later kon hij een huis huren van Simón González, waarvoor hij rs. 93 betaalde.[81] Op 4 augustus, tenslotte, verhuisde Poelman naar een ander panel, in of nabij de dwars door de universiteitswijk lopende Calle de Libreros, waarin hij ook zijn winkel onderbracht. In dit huis, waarvoor hij in 1583 en 1584 een jaarhuur van rs. 400 betaalde, woonde en werkte hij samen met zijn neef, door hem aangeduid als *criado*, bediende, en een dienstmeisje.[82]

Poelmans gedetailleerde administratie tot 31 december 1584 geeft een goed beeld van zijn activiteiten in die jaren. Met grote regelmaat bereikten hem de door de firma Plantin verzorgde zendingen. De klantenkring die hij tijdens zijn eerste verblijf onder collega's, geleerden en anderen had opgebouwd, breidde zich uit. Hij reisde veel, onder andere naar Madrid, waar hij klanten had, en Medina del Campo, de stad van de jaarmarkten, waar hij zendingen in ontvangst nam en per wissel betalingen voor Antwerpen verrichtte. Voorts blijkt uit de correspondentie die geleerden in Spanje en de Nederlanden met elkaar of met Plantin

78 Route en data ontleend aan de opgave van de reiskosten (MPMA, 116, 531r en 533r).
79 *Ibid.* 116, f. 531v. Voor deze Freumalia, of Feumalia, zie *infra*, n. 391.
80 *Ibid.*, 116, f. 533v. Voor Terranova, zie CUESTA GUTIÉERREZ, *La imprenta en Salamanca*, p. 33-34.
81 MPMA, 116, f. 533v.
82 *Ibid.*, 116, f. 533v, 535v en 539r.

voerden - van Poelman zelf zijn uit die periode geen brieven bewaard gebleven - dat hij voor hen een belangrijk contactpersoon was. Op de diverse facetten van Poelmans activiteiten zal hierna in dit hoofdstuk nader worden ingegaan.

Eind 1584, na afloop van het contract, moest Poelman naar Antwerpen terugkeren 'om reckeninghe te doen ende voldoeninghe van deze capitaelpenninghen'.[83] Niettemin zou hij eerst medio 1586 naar zijn geboortestad afreizen. Dit uitstel van anderhalf jaar lijkt veroorzaakt te zijn door de ontwikkelingen in de Nederlanden en, in het bijzonder, die in Antwerpen. In deze stad, die de zijde van de opstandelingen had gekozen, had het calvinisme sinds 1580 zowel in kerkelijk als bestuurlijk en maatschappelijk opzicht een groot overwicht gekregen. Van augustus 1584 tot augustus 1585 werd ze belegerd door de troepen van Farnese. De verslechterde economische situatie en de geblokkeerde internationale verbindingen waren, samen met de achterstelling van de katholieke eredienst, voor veel kooplieden aanleiding om de stad te verlaten.[84] Tot hen behoorden ook Poelmans compagnon, Pérez de Varrón, en diens schoonvader Luis Pérez, die in 1584 naar Keulen waren vertrokken en eerst na augustus 1585 zouden terugkeren, toen Antwerpen door Farnese weer onder Spaans bewind was gebracht.[85] Ook Plantin, die gedeeltelijk betrokken was bij de transacties tussen Poelman en Varrón, was in die jaren lange tijd afwezig. De drukker, bezorgd over de ontwikkelingen in Antwerpen, had ongetwijfeld om de toekomst van zijn bedrijf veilig te stellen, in april 1583 een filiaal geopend in de nog jonge universiteitsstad Leiden. De leiding over het Antwerpse bedrijf had hij zolang in handen gegeven van zijn schoonzoons Raphelengius en Moretus. Meer dan twee jaar later, na de capitulatie van Antwerpen in augustus 1585, keerde Plantin terug.[86]

83 Contract met Pérez de Varrón, *ibid.*, 116, f. 117r.

84 Een kort overzicht van deze woelige jaren in ANDRIESSEN, 'Het geestelijke en godsdienstige klimaat', p. 218-222, en ID., 'De katholieken te Antwerpen (1577-1585).

85 Voor Keulen als wijkplaats voor de Antwerpse kooplieden, zie DONNET, 'Les exilés Anversois à Cologne 1582-1585', SCHULTZE, 'Katholiken aus Antwerpen im Kölner Exil 1582-1585', en GRAMULLA, *Handelsbeziehungen Kölner Kaufleute*, p. 353-355.

86 Voor deze Leidse periode, zie VOET, *GC*, I, p. 105-113, en BREUGELMANS, *Christoffel Plantijn in Leiden (1583-1585)*.

Deze omstandigheden waren kennelijk voor Poelman een gegronde reden nog anderhalf jaar in Salamanca te blijven. En blijkbaar was hij financieel in staat om deze periode te overbruggen, waarin hij geen vaste lasten en onkosten in rekening kon brengen. Het enige spoor, overigens, van zijn aanwezigheid in die tijd vindt men in het parochieboek van San Bartolomé: in deze kerk trad hij in december 1585 op als peter bij de doop van een kind van een *morisco*.[87]

4 Definitieve vestiging in Salamanca, 1587-omstreeks 1607

Op 27 mei 1586 reisde Poelman uiteindelijk af; Coman bleef in Salamanca achter. In de loop van de maand juli kwam hij in Antwerpen aan, waar eerst de balans over de zaken uit de periode 1581-1584 werd opgemaakt. Op 31 juli tekende Poelman hiervoor een accoord-verklaring.[88]

Daags daarna al, 1 augustus, sloot hij een nieuw contract, dit maal met Plantins schoonzoon Jan Moretus, 'pour faire ung train et compagnie de marchandise des livres'. Krachtens deze overeenkomst, die voor een periode van vijf jaar werd aangegaan, zou Poelman de zaken in Spanje voortzetten. Moretus deponeerde een som van fl. 4313. 2, terwijl Poelman, op dat moment kennelijk financieel meer draagkrachtig dan in 1581 (hij kon toen een bedrag van fl. 200 opbrengen), fl. 1000 in deze nieuwe onderneming stak.[89]

Eind augustus 1586 vertrok hij al weer naar Spanje. Na onderweg Lille, Parijs en Rouen te hebben aangedaan, waar hij

87 ADS, Libro de Bautizados, Desposados y Velados de la Parroquia de San Bartolomé de los Apóstoles, f. 64v. *Moriscos* waren tot het christendom bekeerde moslims uit de voormalige islamitische gebieden in het Zuiden van Spanje, met name uit het Rijk van Granada, dat in 1492 veroverd werd. Zeer velen bleven echter het oude geloof, riten en praktijken trouw. De grote *morisco*-gemeenschap in het Zuiden kwam meermalen in verzet. Na de rebellie in 1568-1570 werden velen verbannen of over andere regio's verspreid. In Salamanca woonden er in 1581 821; in 1594 was dit aantal toegenomen tot 1266. Het waren in het algemeen ambachtslieden en kleine neringdoenden (LE FLEM, 'Les Morisques du Nord-Ouest de l'Espagne..', vooral p. 227 en 234).

88 MPMA, 117, f. 31r, 33r en 37r.

89 Zie Bijlage.

voor zichzelf en voor Plantin enkele zaken regelde, was hij op 2 januari 1587 in Salamanca terug.[90] Deze tweede vaderstad, waar hij nu, op twee korte onderbrekingen na, al acht jaar had gewoond en gewerkt, zou hij tot aan zijn dood, vermoedelijk in 1607, niet meer verlaten.[91]

Poelman bleef het pand in de universiteitswijk bewonen dat hij in augustus 1582 voor het eerst had gehuurd.[92] In zijn particuliere leven, waarover hij in die jaren regelmatig bericht in de vrij uitvoerige correspondentie met Antwerpen, doet zich al spoedig een belangrijke verandering voor. Op zondag 14 februari 1588 trouwt de dan midden-dertiger met de zestienjarige Ana Rodríguez, dochter van de in Salamanca gevestigde boekbinder Juan Rodríguez en Magdalena Gutiérrez. Ana bracht een bruidsschat mee van 700 *ducados*. Poelman beschrijft haar als een vroom, goedhartig, bescheiden en knap meisje. Hij benadrukt dat hij door dit huwelijk voortaan een kalmer en, vooral, goedkoper leven zou kunnen gaan leiden, omdat de vrouwen die hij tot dan toe had ontmoet hem van alle kanten hadden bestolen.[93] Het echtpaar kreeg tussen november 1588 en maart 1606 elf kinderen; acht dochters en drie zonen.[94] Over hen kon vrijwel niets

90 Zie Brief I en MPMA, 117, f. 65r.

91 Het overlijdensregister van de parochie waar hij woonde, San Isidro, is niet bewaard gebleven. In het Archivo de Protocolos van de stad konden ook geen notariële akten gevonden worden, zoals testament en/of boedelbeschrijving. Het laatste teken van leven is de brief van 11 september 1607 (Brief LXXV).

92 In de boekhouding vermeldt hij alleen maar een betaling van de huur over 1587 (MPMA, 117, f. 65r en 72r). Het bedrag, rs. 400, is hetzelfde als in de jaren 1583 en 1584 (zien. 82).

93 Zie Brief XIV.

94 Doopdata van de kinderen van Poelman (bron: ADS, Libro de bautismos de la parroquia de San Isidro, 1567-1669):
f. 92r Isabel 25-11-1588
f. 96v Ana 21-1-1590
f. 103v Juana 22-10-1591
f. 108v María 16-1-1593
f. 118r Teodoro 11-3-1595
f. 120v Juan I 1-2-1596
f. 124r Catalina 16-3-1597
f. 129r Madalena 29-7-1598
f. 134v Gaspar 16-1-1600
f. 147r Jusepa 2-4-1603
f. 159r Mariana 5-3-1606

gevonden worden. Isabel, de oudste, treedt enkele malen op als doopmeter, onder andere bij kinderen van collega's van haar vader.[95] Verder is een van de zonen, Juan, naar alle waarschijnlijkheid dezelfde als de in Madrid werkzame boekbinder Juan Pulman die daar in 1622 als getuige optreedt bij een onderzoek door de Inquisitie naar de invoer van een in Amsterdam gedrukte Spaanse vertaling van de Bijbel.[96]

Poelman had zijn schoonvader Juan Rodríguez al tijdens zijn verblijf in 1579-1581 leren kennen. Deze boekbinder, die veel opdrachten van de universiteit kreeg,[97] was een van zijn eerste klanten; in 1581 had Poelman hem een partij boeken in consignatie gegeven.[98] Door het huwelijk met zijn dochter raakte Poelman, over wie een geestelijke uit Salamanca zich in 1591 in een brief aan Moretus zeer lovend uitliet,[99] nog meer ingeburgerd in de stad. De meest hechte relaties bouwde hij uiteraard op in de wereld van het boek. Zo traden hij en zijn vrouw regelmatig op als peter en meter bij de doop van kinderen van boekverkopers, drukkers en boekbinders, die op hun beurt door het echtpaar Poelman werden uitgenodigd om deze rol bij de eigen kin-

95 Zo is zij op 24 augustus 1604 samen met haar vader doopgetuige van een dochter van de boekverkoper Antonio Enríquez (*ibid.*, f. 152r). Samen met deze Enríquez treedt zij 6 januari 1610 op bij de doop van een dochter van haar neef Jan Coman, de voormalige winkelbediende van haar vader, nu als zelfstandig boekverkoper gevestigd (*ibid.*, f. 172r).

96 De processtukken inzake deze kwestie (AHN, Inquisición, 4470, doe. 2) werden voor een deel gepubliceerd door AGULLÓ Y COBO ('Más documentos sobre impresores y libreros madrileños de los siglos XVI y XVII', AIEM, IX, p. 165-167).
De vertaling in kwestie, *La Biblia, que es los sacros libros del viejo y nuevo testamento*, verscheen in 1602 bij Laurens Jacobsz. Zij was een gedeeltelijke bewerking door de Spaanse protestant Cipriano de Valera van de vertaling van zijn landgenoot Casiodoro de Reina, die in 1569 in Bazel was gedrukt (KINDER, 'Casiodoro de Reina, p. 133-134, en ID., 'Cipriano de Valera, Spanish Reformer').

97 Rodríguez was blijkbaar een van de belangrijkste boekbinders in de stad (CUESTA GUTIÉRREZ, *La imprenta en Salamanca*, p. 52; LLOPIS, *Ensayo de una historia del comercio salmantino*, p. 119).

98 *Ibidem.*

99 Brief van Cristóbal de Torquemada van 4 juli van dat jaar. Poelman, aldus de schrijver, was een zeldzaam oprechte, trouwe en stipte man: '..Pulman que es un agente tenido por muy verdadero y fidelísimo y puntual, que son cosas bien raras y por esto son muy preciosas' (MPMA, 94, f. 91r-v).

deren te vervullen.[100] Bijzonder hartelijk moeten de contacten met zijn neef Coman zijn gebleven, die hij in zijn huis zag opgroeien en die van hem het vak leerde; deze vestigde zich later als zelfstandig boekverkoper in Salamanca en trouwde er met een Spaanse.[101] Ook met een andere stadgenoot, de lettergieter en latere drukker-boekverkoper Arthus Tavernier, die omstreeks 1588 naar Salamanca was gekomen, was Poelman goed bevriend.[102] Maar de maatschappelijke contacten bleven niet tot deze groep collega's beperkt. In het universitaire milieu en in de kringen van de vrije beroepen, waar Poelman vanaf het begin de meeste klanten had, vond hij eveneens goede kennissen.[103]

100 Enkele voorbeelden: de boekverkoper Benito Boyer is peter van de dochter Catalina (zie n. 94), Poelman is in 1589 peter van een kind van de boekbinder Baltasar Pérez (ADS, Libro parroquial de bautizados de la Santa Iglesia Catedral de Salamanca, no. 1, f. 18r) en zijn vrouw Ana was meter van de dochter van de graveur-prentverkoper Antonio Bocio (ADS, Libro de bautismos de la parroquia de San Isidro, f. 113r). Zie ook n. 95.

101 Hij trad op als peter van Poelmans dochter Jusepa (zie n. 94). In 1606 fungeerde Poelman als zodanig voor een zoon van zijn neef, en een jaar later was Poelmans vrouw Ana meter van een volgende zoon (ADS, Libro de bautismos de la parroquia de San Isidro, f. 158v en 165r).

102 Deze tract op als getuige à décharge toen Poelman in 1593 ervan beschuldigd werd een bedrag van fl. 250, bestemd voor de in Salamanca studerende Isaac a Purich uit Oudenaarde, niet overhandigd te hebben (copie van een protocol van een gerechtelijke ondervraging van 29 maart 1593, opgemaakt door de notaris Antonio de Vera, MPMA 91, f. 405-408; zie f. 406).

103 De goede contacten zal men niet in de laatste plaats moeten zoeken in de kring van de klanten die in de tachtiger jaren regelmatig bij hem kochten, onder wie een aantal hoogleraren (zie paragraaf II, 10). Na 1590 moet Poelman een meer dan oppervlakkige relatie onderhouden hebben met de drie vooraanstaande leden van de universitaire gemeenschap die hij uitnodigde om als peter van zijn kinderen op te treden: Manuel Sarmiento de Mendoza, Cristóbal de Medrano en Juan de Pareja. De theoloog Sarmiento de Mendoza, in 1590 peter van Ana, was in 1592 rector van de universiteit. In 1600 correspondeerde hij met Justus Lipsius over enkele passages in Tacitus. Daarna vertrok hij naar Sevilla, waar hij predikant werd van het kapittel van de kathedraal (ESPERABÉ ARTEAGA, *Historia pragmática e interna de la universidad de Salamanca,* II, 10, ANTONIO, *Bibliotheca Hispana Nova*, I, c. 347a; de brief aan Lipsius vindt men in BURMAN, *Sylloge*, II, p. 57-60, alsmede, samen met het antwoord, in RAMÍREZ, *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles*, no. 70, p. 280-290, en no. 72, p. 294-297). Medrano, die in 1596 de doop van zoon Juan opluisterde, was van 1591 tot 1611 hoogleraar medicijnen en medische plantkunde. In dat laatste jaar werd hij benoemd tot hofarts van Filips III (ESPERABÉ ARTEAGA, *op. cit.*, II, p. 302, en RODRÍGUEZ/SAN PEDRO BEZARES, *La universidad salmantina del Barroco*, II, p. 365 en III, p. 70). Een belangrijke maatschappelijke carrière wachtte tenslotte ook Juan de Pareja, in 1600 peter van Gaspar; na een twintigjarig hoogleraarschap in het canoniek recht, van 1592 tot 1621, werd hij achtereenvolgens auditeur bij de *Real Chancillería* in Valladolid en raadsheer van de *Consejo de Castilla* (ESPERABÉ ARTEAGA, *op. cit.*, II, p. 288, RODRÍGUEZ/SAN PEDRO BEZARES, *op. cit.*, I, p. 302 en III, p. 66, FAYARD, *Les membres du Conseil de Castille à l'époque moderne (1621-1746)*, p. 62 en *passim*).

Daarnaast onderhield hij vriendschappelijke banden met ambachtslieden, zoals leerlooiers en kaarsenmakers.[104]

Intussen ging zijn boekhandel op de oude voet voort. Hij behield de vertrouwde klantenkring van collega's en particulieren. Om de eigen zaken te regelen, zoals transporten en betalingen, reisde hij weer veel; Madrid en El Escorial werden enkele malen bezocht om te bemiddelen bij problemen die de firma Plantin-Moretus ondervond bij leveringen van liturgische werken. Tevens bleef hij optreden als contact-persoon tussen het Antwerpse bedrijf en geleerden in Spanje.

Toch begonnen de zaken klaarblijkelijk minder goed te lopen dan in de jaren 1579-1585. Reeds in 1587, vrij kort dus na zijn definitieve terugkeer, beklaagde Poelman zich over stagnatie in de verkoop. Bovendien had hij een aantal slecht-betalende klanten en breidde zijn gezin zich bijna jaarlijks uit, waardoor de financiële problemen er niet minder op werden. Het gevolg was dat het overboeken van geld naar Antwerpen steeds moeizamer verliep. Zond Poelman aanvankelijk met enige regelmaat nog vrij aanzienlijke bedragen, in de jaren negentig liep het aantal betalingen drastisch terug. Plantin en Moretus zagen zich dan ook herhaaldelijk genoodzaakt Poelman op diens verplichtingen te wijzen. De taon van de brieven werd er op den duur niet vriendelijker op: na 1591, als bij de afloop van het contract de eind-balans een groot deficit vertoont, en als Moretus, de direct betrokkene, die na de dood van Plantin de leiding over het bedrijf krijgt, door de mede-erfgenamen onder druk wordt gezet om deze kwestie op te lossen, bespeurt men in de correspondentie tussen Moretus en Poelman een grote irritatie en zelfs een wederzijds wantrouwen.

104 Zo was de leerlooier Antonio de Santillana in 1595 de peter van zijn eerste zoon, Teodoro. In 1598 kweet de kaarsenmaker Andrés Gómez zich van deze taak bij de dochter Madalena. Poelman zelf trad in 1595 nog eens op als peter bij een kind van een *morisco*, Diego Núñez genaamd (ADS, Libro de Bautizados, Desposados y Velados de la parroquia de San Bartolomé de los Apóstoles, f. 105r; zie ook n. 87).

De schuld waarmee Poelman na 1591 bleef zitten, zou uiteindelijk nooit helemaal worden afgelost, ondanks het feit dat een deel ervan werd kwijtgescholden en voor het resterende bedrag een betalingsregeling werd getroffen. De vraag is echter of de financiële positie van Poelman in de laatste periode van zijn leven, toen hij als volledig zelfstandig boekverkoper opereerde, wel zo zwak was als zijn brieven en zijn betalingsgedrag doen vermoeden. Een feit is dat hij het zich tussen 1591 en 1600 kon veroorloven om niet minder dan zeven uitgaven te bekostigen, hetgeen overigens in de brieven aan Moretus angstvallig werd verzwegen. Was hij inderdaad het slachtoffer van slechte economische omstandigheden, zoals hij zichzelf bij herhaling voorstelde, verbloemde hij een persoonlijk falen, of was hij, na een jarenlange ervaring met de diverse facetten van het boekenvak, een behendig zakenman geworden die niet het achterste van zijn tong liet zien?

5 Poelman en Nederlandse studenten in Salamanca Een excursus

Voordat in dit hoofdstuk meer in detail zal worden ingegaan op de boekhandel van Poelman verdient één aspect van zijn sociale activiteiten nader aandacht, en wel zijn bemoeienissen met een aantal studenten uit zijn geboorteland. De gegevens over deze contacten van Poelman zijn vooral ook waardevol, omdat er tot nu toe vrijwel niets bekend is over Nederlanders die in de 16e en 17e eeuw in Salamanca gingen studeren.

De studenten met wie de boekverkoper in de loop der jaren in aanraking kwam waren Simon vande Werve uit Antwerpen, die hoogstwaarschijnlijk een zoon was van de gelijknamige schout uit die stad,[105] de Amsterdammer Nicolaas Deyman (of Jansen

105 Vermelding in Poelmans administratie, MPMA, 116, f. 542r en 117, f. 33v. Zijn eventuele vader, ook Simon genaamd, was schout van 1577 tot 1583 (PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, VIII, 1, p. 287).

Deyman),[106] Hiëronymus Isaak a Purich uit Oudenaarde,[107] en de uit Brugge afkomstige broers Daniel en Jean de Schietere.[108] Voorts kende Poelman twee zonen van zeer vooraanstaande families: Jean Richardot en Christoffel van Etten. Hun vaders bekleedden hoge bestuurlijke ambten, en voor beiden zou later eveneens een belangrijke carrière in het maatschappelijke leven van de Zuidelijke Nederlanden zijn weggelegd.[109] Zowel van deze twee laatstgenoemden als van de gebroeders de Schietere was overigens bekend dat zij in Salamanca hadden gestudeerd.

De boekwinkel van Poelman, die in het hart van de universiteitswijk was gevestigd en waar zij dagelijks voorbij kwamen,

106 MPMA, 117, f. 57r, 61r, 69r, en 119, f. 162. Zijn vader was Dirk Jansz. Deyman of Jan Dirksz Deyman (zie Brief XIX en XXIII). Zij konden niet geïdentificeerd worden, maar behoorden waarschijnlijk tot het geslacht waarvan in de 16e en de 17e eeuw enkele leden belangrijke bestuursambten vervulden in Haarlem en Amsterdam (ELIAS, *De vroedschap van Amsterdam, 1578-1795*, en V. LENNEP, *Genealogie van het Haarlemsche regeeringsgeslacht Deyman, 1400-1700.*

107 Zie MPMA, 117, f. 57r. Hij stierf in Spanje. Poelman had de nodige problemen met hem (zie n. 102).

108 Zij worden vermeld in *Le Passetemps*, een verslag van de reis die de Antwerpenaar Jean L'Hermite in 1587 naar Spanje maakte (deze werd, evenals de eerder genoemde Hendrick Cock, die Poelman in Salamanca had ontmoet, lid van de uit Nederlanders gevormde lijfwacht van boogschutters van Filips II; zie DEVOS, *Description de l'Espagne par Jean L'Hermite et Henri Cock, humanistes belges, archers du Corps de la Garde Royale..).* De twee broers de Schietere of Schitere hadden volgens L'Hermite ook in Pavia gestudeerd (zie de door RUELENS bezorgde editie van *Le Passetemps*, I, p. 41 en 48). Poelman weet nog te melden dat zij familie waren van Josse Damhouder, de bekende rechtsgeleerde uit Brugge (Brief XXII).

109 Jean Richardot uit Arras (ca. 1573-1614) was de zoon van een van de invloedrijkste gezagsdragers in de Nederlanden, de gelijknamige voorzitter van de Geheime Raad. In Salamanca behaalde hij de graad van doctor in de rechten. Na zijn terugkeer werd hij raadsheer bij de Geheime Raad. In 1600 benoemden de Aartshertogen hem tot hun vertegenwoordiger bij de Heilige Stoel met de titel van minister-resident. In 1604 werd hij bisschop van Arras, en in 1609 aartsbisschop van Cambrai (*BNB*, XIX, c. 280-282; *NBW*, I. c. 762-775, met name c. 763; BRANTS, 'Un ministre belge au XVIe siècle', en GOEMANS, 'Het Belgische Gezantschap te Rome', p. 8-10, en 70-72). Christoffel of Christofoor van Etten was in Namen geboren als zoon van Hendrik van Etten, die op dat moment de voorzitter was van de Rekenkamer. Hij verbleef later enige tijd aan het Spaanse Hof. Ca. 1607 keerde hij naar zijn land terug. Omstreeks 1630 was hij raadsheer bij de Raad van Financiën. Hij was ridder, heer van Couwenberg in het Land van Waas, en baron van Gousignies (deze gegevens zijn ontleend aan REIFENBERG, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliotèque dite de Bourgogne relatifs aux Pays-Bas*, I, p. 43, VERMASEREN, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving..*, p. 170, en BOEREN, 'Susanna van Etten, weldoenster van Cornelius Musius', *passim*).

vormde ongetwijfeld een vaste ontmoetingsplaats, te meer omdat Nederlandse studenten, voor zover bekend is, niet in een of andere *natio* waren georganiseerd.[110] Ze moeten Poelman meer dan oppervlakkig hebben gekend: zo was Richardot in 1591 peter bij de doop van zijn dochter Juana,[111] en vond Deyman zelfs enige tijd onderdak bij hem.[112] Deze studenten lieten niet alleen correspondentie met het vaderland via hem lopen, ze vonden hem ook bereid geldzaken te regelen, zoals het innen van de toelagen die door de familie waren overgemaakt. Poelman was hiervoor de aangewezen man, omdat hij voor het eigen bedrijf regelmatig naar de jaarmarkten in Medina del Campo moest, waar in die periode nog een groot deel van het betalingsverkeer tussen Spanje en de Nederlanden plaats vond.

Soms gaf Poelman zijn jonge landgenoten zelfs voorschotten; voor het geleende bedrag trok hij dan via kooplieden in Medina del Campo en Antwerpen een wissel op de vader of andere familieleden.[113] Hierbij ging het om vrij hoge bedragen, en wanneer de terugbetaling op zich liet wachten, ontstonden er problemen, zoals in het geval van Nikolaas Deyman. Poelman had in 1587 voor diens kost en inwoning over een niet nader genoemde periode een bedrag van rs. 1120, ofwel fl. 250, zolang uit eigen zak betaald, maar de wissels die hij op de vader in Amsterdam trok,

110 Studenten uit de diverse regio's in Spanje, Basken, Castilianen, Aragonezen etcetera, alsmede de Portugezen hadden hun eigen *naciones*, acht in totaal. Dit lijkt niet het geval geweest te zijn voor de ingeschrevenen van buiten het Schiereiland, wier aantal overigens nooit erg groot was (SANTANDER, *Escolares médicos en Salamanca (Siglo XVI),* p. 16; BELTRÁN DE HEREDIA, *Cartulario de la Universidad de Salamanca,* IV, p. 593, en RODRÍGUEZ-SAN PEDRO BEZARES, *La universidad salmantina del Barroco*, III, p. 195-211). Wat de studenten uit de Nederlanden betreft, er was ooit overwogen een speciaal *Colegio* voor hen te stichten. Op 26 juli 1570 schrijft Filips II aan de Hertog van Alva dat hij met instemming kennis heeft genomen van diens plan om in Leuven een college voor Spanjaarden en in Salamanca een voor Nederlanders op te richten; hij zal hem later zijn beslissing mededelen (GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, no. 967, p. 145). Er is geen verdere correspondentie noch enig ander document inzake dit plan bekend. Het is ook nooit uitgevoerd.

111 Zie n. 94.

112 Zie Brief XVII.

113 Enkele voorbeelden van bedragen in MPMA, 117, f. 57r. Zie voorts de briefwisseling, *passim.*

werden lange tijd niet gehonoreerd.[114] Moeilijkheden van andere aard ontstonden in het geval van Isaak a Purich. Diens broer uit Oudenaarde had voor hem geld overgemaakt naar Spanje, dat door Poelman werd overhandigd. Nadat a Purich in Salamanca gestorven was, verdacht men Poelman er echter van dat hij dit geld niet had gegeven. Dit werd een slepende zaak, waarbij op den duur zelfs de justitie betrokken moest worden.[115]

De hulp die Poelman aan zijn landgenoten bood, vormt overigens een aanwijzing dat hij, ondanks zijn negatieve voorstelling van zaken, meer dan eens over ruime middelen kon beschikken.[116] In feite ging hij echter met deze dienstverlening zijn boekje te buiten: in de contracten met Varrón en Moretus werd uitdrukkelijk bepaald dat hij geen geld mocht lenen, tenzij kleine bedragen aan vrienden en kennissen.[117] In Antwerpen maakte men zich dan ook wel eens zorgen over Poelmans ruimhartigheid en over de gevolgen daarvan. Men wist daar uit eigen ervaring maar al te goed tot wat voor problemen dergelijke leningen aan studenten konden leiden; Plantin en Moretus, die zelf hulp hadden geboden aan Nederlandse studenten in Parijs, waar ze een filiaal hadden, waren in 1580 en 1581 eveneens geconfronteerd met moeizame terugbetalingen.[118] Toen in de jaren negentig de financiële afwikkeling van Poelmans zaken steeds problematischer begon te verlopen, werd hem zelfs verweten dat dit voor een deel het gevolg was van zijn leningen aan studenten. En in 1594 schreef Moretus hem dat hij had moeten weten dat men zonder een garantie van de ouders met studenten altijd bedrogen uitkwam, meer nog dan met kooplieden.[119]

Via Poelman komt men aldus op het spoor van enkele Nederlanders die op het einde van de 16e eeuw de universiteit

114 De vermelding van een eerste wissel in MPMA, 117, f. 57r; zie voorts de brieven, met name V, VIII, XVII, XVIII, XIX, XX en XXV.
115 Zie n. 102.
116 Zie dit Hoofdstuk, par. 12.
117 Zie Bijlage.
118 *Corr. Pl.*, V, no. 889, 913 en 925.
119 Brief LVIII: '..mette cooplieden te borghen mach men somtyts bedroghen sijn, maer met studenten altijts, tensij dat de ouders dat bevelen ende beloven te betaelen'.

van Salamanca bezochten. Op een enkel detail na - kledingkosten voor Simon vande Werve en de hierboven genoemde kosten voor huisvesting van Nikolaas Deyman - blijft Poelmans informatie echter beperkt tot de niet gespecificeerde bedragen van voorschotten en terugbetalingen. Desondanks mag men, alleen al op grond van de hoge reiskosten voor het verre Salamanca, aannemen dat deze studenten zonen waren van vrij gegoede families, zoals Jean Richardot en Christoffel van Etten. Bovendien spreekt het vanzelf dat alleen kinderen van katholieken huize zich naar dit intellectuele bolwerk van het contra-reformatorische Spanje begaven.

Wat voorts de studierichting betreft, zij hadden in Salamanca, zoals overal in Europa, de keuze uit de vier traditionele faculteiten: die van de artes, in Salamanca aangeduid als *Escuelas Menores*, en de drie hogere faculteiten theologie, rechten en medicijnen, de *Escuelas Mayores.*[120] Van twee van hen, de zojuist genoemde Richardot en van Etten, is uit andere bron bekend dat zij hier een deel van hun juridische opleiding volgden.[121] Voor de overige studenten uit de kring rondom Poelman zal onderzoek in de bewaard gebleven matrikels uitsluitsel moeten geven. In ieder geval staat vast dat zij geen medicijnen studeerden: hun namen ontbreken op de onlangs gepubliceerde vrij volledige registers van inmatriculatie en gegradueerden van de medische faculteit in de 16e eeuw.[122] Naar alle waarschijnlijkheid schreven zij zich in bij de rechtenfaculteit, zoals Richardot en van Etten. Men heeft kunnen constateren dat de rechtenstudie een grote voorkeur genoot bij Nederlanders aan buitenlandse universiteiten, en Salamanca had op dat gebied een goede reputatie.

In de periode dat Poelman in Salamanca werkte trok de universiteit jaarlijks 5000 studenten, en dat is, voorzover de cijfers bekend zijn, meer, en soms zelfs beduidend meer dan bij andere Europese universiteiten. Tijdgenoten weten te melden dat ze van heinde en verre kwamen, en vermelden daarbij ook expliciet de

120 Esperabé Arteaga, *Historia pragmática e interna de la universidad de Salamanca*, II, p. 285-316, met gedetailleerd overzicht van de leerstoelen.

121 Zie n. 109.

122 Santander, *op. cit.*.

groep van de *flamencos*, de studenten uit de Lage Landen.[123] Over hun aanwezigheid in de 16e en 17e eeuw zijn echter tot nu toe slechts enkele sporadische gegevens bekend.[124] Hoewel hun aantal in vergelijking met dat aan universiteiten als Dôle, Padua en Keulen vrij gering moet zijn geweest, zal onderzoek naar Salamanca als halteplaats tijdens de *peregrinatio academica* van Nederlanders en noodzakelijke aanvulling zijn op de kennis die in het laatste decennium is verworven over de universitaire vorming in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden.

123 In de jaren tachtig was er een zeer grote toeloop van studenten. 1584 en 1585 waren piekjaren; in dat laatste jaar schreven er zich 571 in bij de faculteit Theologie, 194 bij Medicijnen, 1817 bij de Artes-faculteit, 643 bij Civiel Recht en niet minder dan 3137 bij Canoniek Recht, in totaal 6362 (zie tabel in KAGAN, *Students and society in early modern Spain*, p. 250). Verwijzingen naar de aanwezigheid van *flamencos* vindt men bij Diego PÉREZ DE MESA, *Segunda parte de las grandezas y cosas notables de España* (Alcalá de Henares, 1595), geciteerd in BELTRÁN DE HEREDIA, *Cartulario de la Universidad de Salamanca*, IV, p. 593, en Gil GONZÁLEZ DE AVILA, *Historia de la Universidad de Salamanca*, p. 190.

124 Omstreeks 1568-1570 studeerden er enkele Friezen, onder wie Bucho Aytta, neef van de invloedrijke Aytta van Zwichem Viglius, de voorzitter van de Raad van State en hoofd-voorzitter van de Geheime Raad (MARNEF, 'Een Gentse proost in Keulen: Bucho Aytta en zijn rol in de Opstand, 1579-1581', p. 76). In 1574 behaalde Martín Antonio del Río, zoon van de in Antwerpen gevestigde Spaanse koopman Antonio del Río, de graad van doctor in de rechten in Salamanca. (Del Río, een ver familielid van Poelmans opdrachtgever Luis Pérez, was tussen 1575 en 1580 lid van de Raad van Brabant en auditeur-generaal van het Hof en het leger. In het laatstgenoemde jaar trad hij in Spanje in bij de jezuïeten, in Valladolid. Hij was een kenner van het werk van Seneca en schreef een kroniek over de opstand in de Nederlanden in de periode 1577-1580; zie DE BACKER-SOMMERVOGEL, II, c. 1894-1905, en voor verdere bio-bibliografische gegevens VERMASEREN, 'De Antwerpse koopman Martin Lopez en zijn familie..', p. 18-20). Drie Nederlanders schreven zich in de 16e eeuw in voor de studie medicijnen (SANTANDER, *Escolares médicos en Salamanca (Siglo XVI)*, p. 58). FRIJHOFF, *La société néerlandaise et ses gradués*, p. 73, vermeldt nog de uit Haarlem afkomstige Cornelis van Wouw. In de 17e eeuw begaf zich naar Salamanca de Bruggenaar Ambrosio Capello, dominicaan, die in 1652 bisschop werd van Antwerpen (*NBW*, IV, c. 135-142, en v. ACKER, 'Een bewogen zeereis naar Spanje in 1616'). Omstreeks 1660 vindt men er enkele studenten uit Arras, Mechelen en Brussel (GARCÍA BLANCO, 'Noticia de algunos estudiantes extranjeros de la Universidad de Salamanca en et siglo XVII', p. 51-52).

II De boekhandel van Poelman

1 De contracten van Poelman. De status van zijn boekhandel

Zoals hierboven in het kort is geschetst, deed Jan Poelman in de twaalf jaren tussen 1579 en 1591 eerst zaken in opdracht van de Antwerpse koopman Luis Pérez, en trad daarna op als compagnon van achtereenvolgens Martin Pérez de Varrón, de schoonzoon van Pérez, en Jan Moretus. Op deze verbintenissen zal nu meer in detail worden ingegaan teneinde de juridische en zakelijke positie van Poelman ten opzichte van de *Officina Plantiniana* nader te bepalen.

De relatie die Poelman met Luis Pérez had gedurende de eerste twee jaren van zijn optreden in Spanje, van 1579 tot 1581, kan bij gebrek aan de nodige bijzonderheden niet met grote nauwkeurigheid worden omschreven. Pérez zelf fungeerde in die periode als een soort agent of tussenpersoon voor de leveringen van Plantin aan klanten in Spanje.[125] Gezien de grote hoeveelheden boeken die op dat moment via Pérez naar dat land werden verzonden, had deze blijkbaar behoefte aan iemand die zijn zaken ter plekke behartigde en die bovendien eigen initiatieven kon ontplooien. Pérez had, globaal genomen, de keuze uit drie mogelijkheden, drie vormen van zaken doen in de internationale handel die in de loop van de 16de eeuw gebruikelijk waren geworden, met name in het verkeer tussen Noord-Europa en het Middellandse Zee-gebied.

Hij kon een associatie of *compagnie* aangaan, waarbij hij en zijn partner een bepaald bedrag aan maatschappelijk kapitaal inlegden en waarbij winst en verlies naar rato werden verrekend. Een van hen zou dan als *socius tractans* in het buitenland optreden.

125 Zie n. 29.

Een tweede mogelijkheid was een agent of commissionair aan te stellen die in meerdere of mindere mate zelfstandig kon opereren en een bepaald percentage van de omzet opstreek. Tenslotte kon Pérez iemand in dienst nemen; deze bediende, *factor* of *facteur* kreeg dan tegen betaling van een vast loon en tegen vergoeding van de onkosten de leiding over de buitenlandse vestiging of filiaal.[126] Van dit laatste dienstverband maakten bijvoorbeeld Lyonese boekverkopers en *compagnies* veelvuldig gebruik voor hun Spaanse vestigingen, waarbij jonge familieleden de kans kregen het vak te leren.[127]

De schaarse verwijzingen naar de zakelijke relatie tussen Pérez en Poelman lijken de eerstgenoemde vorm van samenwerking, het vennoot- of compagnonschap, uit te sluiten. De indirecte gegevens duiden namelijk meer op een afhankelijke positie van Poelman, hetzij op een agentschap of commissiehandel met een gedeeltelijke zelfstandigheid van optreden, hetzij op een volledig dienstverband. Deze aanduidingen zijn evenwel niet zo eensluidend dat men met zekerheid kan vaststellen op welke basis Poelman de eerste twee jaren in Spanje heeft gewerkt. Zo zou uit een passage in het contract tussen Poelman en Pérez de Varrón kunnen worden afgeleid dat Luis Pérez aan Poelman boeken in consignatie of commissie had gegeven.[128] Anderzijds, als Dirk Poelman in een brief aan zijn zoon uit 1580 verwijst naar diens meester of baas, 'tuus herus', dan zou dit kunnen betekenen dat Jan als bediende of *factor* van Pérez werkte.[129]

Op 9 september 1581 sloot Poelman in Antwerpen het reeds

126 Zie, voor deze grondvormen van de organisatie van de internationale goederenhandel, met name bij firma's in de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk, Italië, Spanje en Portugal, BAUER, *Unternehmung und Unternehmungsformen im Spätmittelalter und in der beginnenden Neuzeit*, JEANNIN, *Les marchands au XVIe siècle*, p. 54-60, LAPEYRE, *Une famille de marchands, les Ruiz*, p. 143-158, VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 181-184, BRULEZ, *De firma della Faille*, p. 363-376, COORNAERT, *Les Français et le commerce international à Anvers*, 2, p. 68-80.

127 Zie, voor deze, meestal in Medina del Campo gevestigde boekverkopers, II, 3.

128 Zie Bijlage, waar sprake is van de 'provision d'Espagne'.

129 Brief van 21 augustus, MPMA, 91, f. 557v. Coornaert wijst erop dat de terminologie vaak verre van eenduidig is en geeft het voorbeeld van en acte uit 1575 waarin een en dezelfde bediende nu eens wordt aangeduid als 'commissionair', dan weer als 'facteur' of 'bediende' (*Op. cit.*, 2, p. 70-71).

meermalen genoemde contract met de koopman Martin Pérez de Varrón. De twee gingen hiermee een maatschap of vennootschap aan voor de verkoop van boeken in Spanje. De overeenkomst ging op 1 oktober van dat jaar in, en wel voor een periode van drie jaren, hetgeen een vrij gebruikelijke termijn was voor dit soort associatie-overeenkomsten.[130] Poelman bracht een bedrag in van fl. 200, en Varrón fourneerde fl. 6000. Terwijl deze zijn kapitaal verschafte in de vorm van voorraden en zendingen boeken, stortte Poelman een som gelds.

De bijdrage van Poelman aan het maatschappelijke kapitaal van fl. 6200 is uiteraard relatief vrij gering, maar er moet op worden gewezen dat fl. 200 in die periode toch het gemiddelde jaarloon was van Plantins beste zetters en drukkers.[131] Daarom is Poelmans inleg in feite een aanzienlijk bedrag, en omdat er geen aanwijzingen zijn dat hij dit moest lenen, kan worden aangenomen dat hij deze fl. 200, 'die hij heeft van zijn capitael',[132] had overgehouden aan zijn werkzaamheden voor Luis Pérez.

Varrón verschafte, zoals is gezegd, zijn aandeel van fl. 6000 in de vorm van boeken. Deze boeken werden echter ter hand gesteld door Luis Pérez en Christoffel Plantin, zoals blijkt uit een door Poelman ondertekend aanhangsel bij het contract van dezelfde datum, 9 september 1581, en uit een door Varrón geschreven en ondertekend codicil van 15 november van datzelfde jaar.[133]

Pérez en Plantin namen ieder de helft van dit bedrag, fl. 3000, voor hun rekening. De fl. 3000 waarmee Pérez participeerde, was samengesteld uit een bedrag van fl. 1973 st. 5, de waarde van boeken en enkele huiden die Poelman namens hem in voorraad had in Spanje, en een bedrag van fl. 1206 st. 15, de waarde namelijk van een deel van 53 balen met boeken die Plantin via Pérez naar Spanje zou zenden. De totale waarde van

130 LAPEYRE, *op. cit.*, p. 147.

131 VOET, *GC*, II, p. 338. Het gemiddelde jaarloon van een geschoolde arbeider in de Zuidelijke Nederlanden bedroeg tussen 1574 en 1594 30 à 45 pond Vlaams, dat wil zeggen 180 à 270 gulden (BRULEZ, *op. cit.*, p. XXVI).

132 Bijlage.

133 *Ibid.*.

deze zending was fl. 4041 st. 3 1/4; Plantin zelf nam hiervan fl. 3000 voor zijn rekening. De optelsom van de participatie van Pérez en Plantin in deze 53 balen, respectievelijk fl. 1026 st. 15 en fl. 3000 = fl. 4026 st. 15, levers een tekort op van fl. 14 st. 8 1/4 ten opzichte van de totale waarde van fl. 4041 st. 3 1/4. Dit tekort moet verrekend zijn met een kleine schuld die Poelman bij Plantin had.[134]

Pérez en Plantin waren dus de eigenlijke kapitaalverschaffers voor Varróns aandeel in de associatie met Poelman; zij fungeerden als 'stille vennoten', namens wie Varrón en Poelman als rechtspersonen optraden.[135] Aan Poelman werd dan ook uitdrukkelijk de keuze gelaten aan wie hij verantwoording aflegde en met wie hij correspondeerde: Varrón, Pérez of Plantin. Waarom deze constructie werd gekozen, en welke voordelen zij bood, wordt niet duidelijk. In ieder geval kon de uiteindelijke belanghebbende, Plantin, op deze wijze de risico's van transacties met Spanje zoveel mogelijk spreiden.[136]

De opdracht waarmee Jan Poelman op het einde van 1581 weer naar Spanje afreisde, werd in het contract in detail geregeld. Zo was hij niet verplicht om zich in Salamanca te vestigen: hij kon zijn boekhandel overal elders in Spanje bedrijven. Hij moest regelmatig correspondentie voeren, een goede administratie bijhouden en jaarlijks verantwoording afleggen. Het was hem verboden om zaken te doen die niet met het belang van de vennootschap strookten. Evenmin mocht hij geld lenen aan derden, tenzij kleine bedragen tot een maximum van fl. 4 aan vrienden of kennissen.[137]

De financiële regeling was bepaald niet ongunstig. Alle

134 Dit bedrag komt niet voor in Poelmans rekening bij Plantin in 1581 (zie MPMA, 19, f. 152).

135 BRULEZ, *op. cit.*, p. 366.

136 Voor de terughoudende opstelling van Plantin ten aanzien van de handel met Spanje, zie n. 29. Plantin zelf benadrukt in enkele brieven van november-december van dat jaar de zelfstandigheid van zijn oude werk-nemer, die samen met Varrón een handel in boeken begint. Zo bericht hij aan Fulvius Ursinus dat Poelman naar Spanje terugkeert 'pour faire pour soy et quelque bon Signeur marchand Espagnol son estat de librairie (sic)' (*Corr. Pl.*, V, no. 966, p. 19). In dezelfde zin laat de drukker zich uit in brieven aan Andreas Schott en Viperanus; *ibid.*, no. 960, p. 9, en no. 961, p. 11).

137 Bijlage.

onkosten, inclusief die voor zijn leerjongen, zijn neef Jan Cooman, konden in rekening worden gebracht. Als actief optredende vennoot, *socius tractans*, zou Poelman het vierde deel van de winst ontvangen, als een soort salaris voor 'alle sijn moyte ende administratie van dezen handel'.[138] Het resterende drie-vierde deel van de winst (of het verlies) zou naargelang de inbreng van de vennoten worden verrekend.

Nadat dit contract aan het einde van 1584 was beëindigd, keerde Poelman niet meteen naar Antwerpen terug, zoals hij verplicht was, maar bleef nog anderhalf jaar in Spanje.[139] In juli 1586 wikkelde hij in Antwerpen de zaken met Varrón af. Op 1 augustus van dat jaar associeerde hij zich met Jan Moretus, nu voor een periode van vijf jaar. Het contract waarmee deze nieuwe vennootschap werd vastgelegd, had in grote lijnen dezelfde juridische structuur als het voorafgaande. En in feite vloeide de nieuwe overeenkomst ook voort uit die met Varrón. Voor Poelman betekende het, dat hij zijn boekhandel in Spanje kon continueren.

Het maatschappelijke kapitaal bedroeg fl. 5312 st. 2; dit bedrag vertegenwoordigde de waarde van de boeken die Poelman in Salamanca nog in voorraad had (fl. 2773 st. 8), en de schulden van diens Spaanse debiteuren (fl. 2538 st. 14).[140] Hiervan nam Moretus fl. 4312 st. 2 voor zijn rekening en Poelman fl. 1000. In het 'Grootboek' van Plantin werd een rekening geopend op naam van Poelman. Zijn relatief grotere inbreng in de nieuwe maatschap lijkt hem vanaf dat moment meer zelfstandigheid en status te verlenen; hij wordt dan ook aangeduid als 'libraire en Salamanca'.[141]

Poelmans verplichtingen uit hoofde van het nieuwe contract zijn, zoals reeds is opgemerkt, dezelfde als bij het voorafgaande. Ook nu krijgt hij de opdracht om een goede administratie te voeren, regelmatig schriftelijk verslag uit te brengen en na het verstrijken van de termijn van vijf jaar in Antwerpen of elders

138 *Ibid.* Voor het begrip *socius tractans*, zie JEANNIN, *op. cit.*, p. 56.
139 Zie noten 84-86.
140 Bijlage. Voor de bedragen van de voorraad en de schulden, zie hieronder, par. 5.
141 MPMA, 19, f. 162.

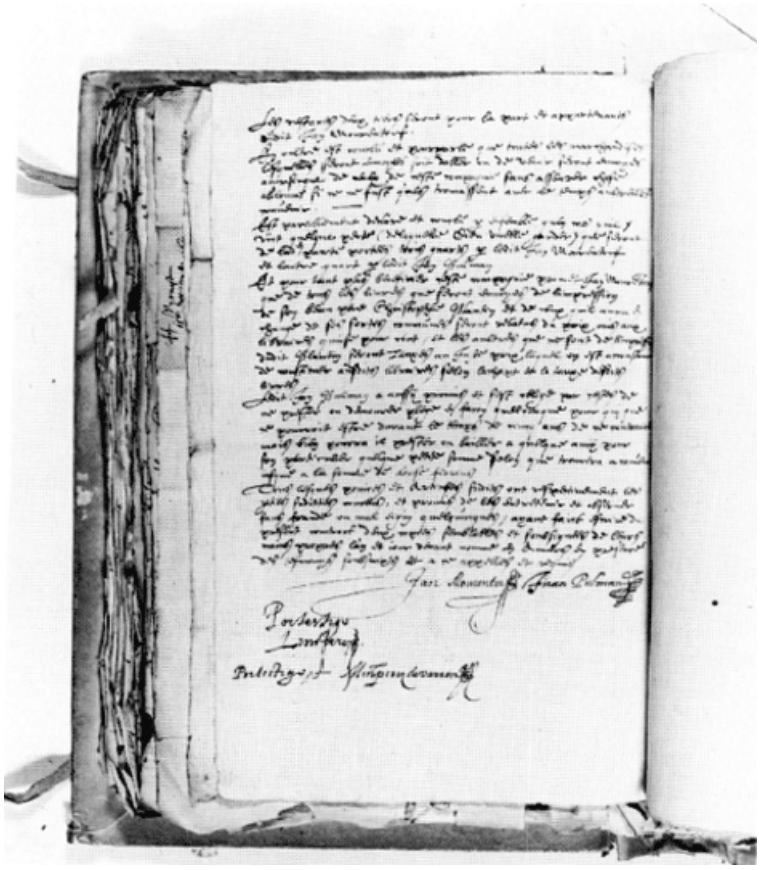

Contract J. Poelman - J. Moretus (MPMA 91, f. 245 v.)

rekenschap af te komen leggen. Het leven van geld aan derden wordt eveneens weer uitdrukkelijk aan strikte banden gelegd. Voorts werd de bepaling opgenomen dat de boeken met korting geleverd zouden worden. Zo kreeg Poelman 15% korting op de edities van de *Officina Plantiniana* alsmede op die drukken die de Antwerpse firma had verkregen op basis van ruil met de eigen edities. De overige boeken zou hij ontvangen 'au juste prix'.[142] Een minder gunstige clausule hield in dat de zendingen niet verzekerd zouden worden: wel zou het risico voor drie-vierde deel door Moretus en slechts voor een-vierde deel door Poelman worden gedragen. Alle onkosten voor de boekhandel en voor het levensonderhoud van Poelman en zijn bediende Cooman werden vergoed. Van de uiteindelijke winst kreeg Poelman het derde deel, in ruil voor zijn aandeel in het gestorte kapitaal en, zoals bij de overeenkomst met Varrón, als een soort salaris voor zijn arbeid als actief optredend vennoot.

Aldus vertrok Poelman in 1586 voor de derde maal naar Salamanca, waar hij de rest van zijn leven zou blijven. In tegenstelling tot de twee voorafgaande overeenkomsten bond het contract met Moretus hem zakelijk en juridisch direct aan de Antwerpse firma, zijn voormalige werkgeefster. Op deze wijze behoorde Poelman met enkele collega's in Frankfurt, Parijs en Londen tot de kleine groep waarmee de *Officina* zaken deed op basis van een speciale overeenkomst, en die uit hoofde hiervan optrad als agent, vertegenwoordiger of filiaalhouder.[143] Hoewel Poelman niet de exclusieve verkooprechten voor Spanje bezat - hij kreeg zelfs minder korting dan zijn landgenoot Paul van de Assche, die op dat moment in de nabijgelegen steden Medina del

142 Bijlage.

143 Het filiaal in Parijs werd opgezet in 1566 en werd geleid door Plantins schoonzoon Gilles Beys. In 1577 verkocht Plantin het aan Michel Sonnius, die tevens exclusieve verkooprechten kreeg voor Frankrijk (STEIN, 'La succursale plantinienne de Paris', VOET, *GC* I, p. 159, en II, p. 398, 401 en 443-444). In 1587 sloot Plantin een driejarig contract met Jan Dresseler, die als agent van de Antwerpse firma zou optreden in Frankfurt am Main (VOET, *ibid.*, II, p. 405). Speciale overeenkomsten sloot Plantin ook met de Londense boekverkopers J. Desserans en Ascanius de Renialme (VOET, *ibid.*, II, p. 443).

Campo en Valladolid opereerde -,[144] was zijn boekhandel, door Voet aangeduid als de 'Salamanca-branch',[145] een steunpunt van de Antwerpse firma in Spanje.

Welke de status van Poelman tussen 1579 en 1591 *de iure* ook was, bediende, *facteur* van Luis Pérez, of min of meer zelfstandig optredend vennoot van Varrón en Moretus, in de praktijk dienden zijn activiteiten in Spanje vanaf het eerste begin uiteindelijk de belangen van Plantin. De tijdgenoten hebben Poelmans activiteiten dan ook altijd in die zin geïnterpreteerd en hem vereenzelvigd met de Antwerpse firma. In een reeds geciteerde brief van januari 1581, aan het einde dus van het eerste verblijf van Poelman in Salamanca in opdracht van Pérez, noemt Francisco Sánchez 'El Brocense' hem een bediende van Plantin, 'un criado de Plantino', die als zodanig in Spanje optrad.[146] Begin 1582, in de periode van het compagnonschap met Pérez de Varrón, schrijft Kardinaal Granvelle vanuit Madrid een brief aan Jean-Roger de Tassis, deken van de kathedraal van Antwerpen, dat hij goede notie heeft genomen van diens mededeling over 'l'homme de Plantin' die een winkel in Laredo zou hebben opgezet.[147] Deze 'man van Plantin' kan niemand anders zijn dan Poelman, die in het begin van dat jaar enige weken in de havenstad Laredo had doorgebracht, overigens zonder er een winkel op te zetten.[148]

Ook hier wordt Poelman gepresenteerd als degene die rechtstreeks voor Plantin werkte. In mei 1583 schrijft de Nederlandse geleerde Hendrik Cock, die op dat moment in Salamanca werkzaam is bij de van origine Antwerpse drukkerboekverkoper Cornelio Bonardo en met Poelman op vriendschappelijke voet blijkt te staan, over Poelman als een verte-

144 Poelman kreeg een korting van 15%, terwijl van de Assche 20% kon bedingen, zoals blijkt uit diens afrekeningen in het 'Grootboek' (MPMA, 19, f. 164).

145 VOET, *GC*, II, p. 402. ROOSES betitelt de winkel in Salamanca als 'une espèce de succursale' (*Le Musée Plantin Moretus*, p. 172).

146 Zie n. 71; citaat op c. 457.

147 Brief van 17 april 1582: 'Et quant à l'homme de Plantin, que vous dictes avoir mis bouticque à Laredo..' (*Corr. Pl. Suppl.*, no. 171, p. 196-197).

148 Poelman was in januari enige tijd in Laredo alvorens naar Salamanca door te reizen (MPMA, 116, f. 531r).

genwoordiger of zakenbehartiger van de firma Plantin, ‘cui officina Plantini curae est’.[149]

2 De boekenwereld van Salamanca

Wanneer Jan Poelman in 1579 voor het eerst in Salamanca neerstrijkt, is de oude bisschops- en universiteitsstad een middelgrote plaats in het *Reino de Castilla.* Het aantal inwoners schommelt in de jaren 1560-1600 tussen de 20.000 en 25.000.[150] Onder hen een duizendtal reguliere en seculiere geestelijken verspreid over het kapittel van de kathedraal, de 31 parochies en de vele kloosters en conventen, en een gemiddeld aantal van 5.000 studenten, waarmee Salamanca, voorzover bekend is, in Europa de universiteit is met de grootste toeloop.[151]

Het maatschappelijke en economische leven werd in Salamanca uiteraard zeer sterk bepaald door deze grote universitaire gemeenschap. De ambachten en de dienstverlenende sector dankten er voor een groot deel hun bestaan aan. En uiteraard was in deze intellectuele hoofdstad van Spanje de wereld van het boek goed vertegenwoordigd. Een grote vraag naar boeken, de behoefte ook van de vele geleerden die hier werkten en doceerden om hun werken gedrukt te krijgen, maakten de stad tot een aantrekkelijke vestigingsplaats voor boekverkopers en drukkers. Er ontstond in de 16de eeuw dan ook een bloeiende boekhandel en er ontwikkelde zich een grote typografische bedrijvigheid. Een vergelijking met een aantal naburige steden, gebaseerd op de

149 Brief aan Arnold Dennetières, een van de Nederlandse hofkapelaans van Filips II in Madrid (MPMA, Ms. 169, ‘Litterae H. Cocqui’, no. LVI, f. 75; ook gepubliceerd in MOREL FATIO/RODRÍGUEZ VILLA eds., *Jornada de Tarazona... por Enrique Cock*, brief IX, p. 106-107).

150 FERNÁNDEZ ALVAREZ, ‘La Demografía de Salamanca en el siglo XVI a través de los fondos parroquiales’, DIAZ MEDINA, ‘Estructura demográfica y socio-profesional de Salamanca en 1561’, *Censo de Castilla de 1591*, III, p. 299-300, en MOLINIÉ-BERTRAND, *Au Siècle d'Or. L'Espagne et ses hommes. La population de Castille au XVIe siècle*, p. 181-182. Een vergelijking met het aantal inwoners van enkele omringende steden, op basis van de volkstellingen, de *censos*, van 1561 en 1591: Valladolid, gemiddeld 35.000, Segovia, 22.000, Burgos, 16.000, Avila, 12.000 en Medina del Campo, 11.000 (MOLINIÉ-BERTRAND, *op. cit., passim* en BENNASSAR, *Valladolid au Siècle d'Or*, p. 96).

151 FERNÁNDEZ ALVAREZ, *art. cit., passim.* Voor het studentenaantal, zie KAGAN, *Students and society in early modern Spain*, p. 250 (zie ook n. 123).

gegevens van de *censo*, de volkstelling van 1561, wijst uit dat het aantal personen dat in Salamanca in het boekenvak werkzaam was naar verhouding erg groot was. Hierbij moet nog worden aangetekend, dat deze cijfers uitsluitend betrekking hebben op de eigenaars of het leiding gevende personeel van de winkels en de bedrijven, zodat er minimaal een vermenigvuldigingsfactor van twee toegepast moet worden:

Tabel I De wereld van het boek in Salamanca en enkele naburige steden in 1561[152]

	Salamanca	Valladolid	Medina del Campo	Burgos	Segovia
drukkers	11	2	2	5	-
boekverkopers	19	22	14	15	3
boekbinders	31	1	5	-	5
totaal	61	25	21	20	8

De geschiedenis van het boek in Salamanca moet, zoals die van bijna alle steden in Spanje, grotendeels nog geschreven worden.[153] Niettemein kan men aan de hand van een aantal deelstudies over aard en omvang van de typografische produktie van Salamanca in bepaalde perioden, het algemene, doch niet erg volledige overzicht van Cuesta Gutiérrez over de activiteiten van drukkers, boekverkopers en boekbinders, en enkele algemene bronnenpublikaties, aangevuld met gegevens uit onuitgegeven archiefmateriaal, de contouren schetsen van de wereld waarin Poelman zich bewoog.[154]

152 Gegevens ontleend aan: Díaz Medina, 'Estructura demográfica y socio-profesional de Salamanca', p. 95-96, en Bennassar, *op. cit.*, p. 117. In de op 50 km. ten noorden van Salamanca gelegen kleine stad Zamora was in 1561 slechts één boekbinder werkzaam (Rueda Fernández, 'Introducción al estudio de la economía zamorano a mediados del siglo XVI', p. 141; Avila, op 100 km. naar het zuiden, telde in dat jaar niet meer dan vier boekverkopers (Fernández Alvarez, 'El entorno histórico de Santa Teresa', p. 380).

153 Zie hoofdstuk I.

154 De Salmantijnse produktie van de incunabel-periode, tot 1500, wordt beschreven in HAEBLER, *Bibliografía Ibérica del siglo XV*, VINDEL, *El arte tipográfico en España en el siglo XV*, deel II, en ODRIOZOLA, 'La imprenta en Castilla en el siglo XV', p. 143-146 en 165-170; zie voorts, voor afzonderlijke werken en drukkers, de bibliografie in CORSTEN en FUCHS, *Der Buchdruck im 15. Jahrhundert. Eine Bibliographie*, c. 478b-480a. Voor de post-incunabelen, tot 1520, zie NORTON, *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal 1501-1520*, alsmede diens *Printing in Spain 1501-1520.* Een voorlopige inventaris voor de jaren 1521-1541 geeft CUESTA GUTIÉRREZ in *La imprenta en Salamanca*, p. 142-160. In deze studie en in 'Impresores y libreros en la Salamanca imperial del siglo XVI' schetst Cuesta Gutiérrez een beeld van de activiteiten in de boekenwereld van de stad. Een kort overzicht vindt men ook in LLOPIS, *Ensayo de una historia del comercio salmantino*, p. 112-119. Een groot aantal gegevens, met name over de relaties met de universiteit, vindt men in de documenten gepubliceerd door BELTRÁN DE HEREDIA in *Cartulario de la Universidad de Salamanca*, delen II, III en IV; verder vindt men in PÉREZ PASTOR, *Documentos*, belangrijke verwijzingen naar de relaties die men onderhield met collegae en officiële instanties in Madrid.

In 1480 kwam het eerste produkt van de nieuwe boekdrukkunst in Salamanca van de pers, een zevental jaren nadat de eerste drukkers zich in Spanje hadden gevestigd, in Segovia, Barcelona, Valencia, Zaragoza en Sevilla. Tot een met 1500 zouden circa 140 drukken het licht zien, waarmee Salamanca het niet geringe percentage van ruim 16% voor haar rekening nam van de totale Spaanse produktie uit die periode (856 drukken). Een bijzonderheid van deze Salmantijnse incunabelen, wetenschappelijke, humanistische, liturgische en literaire werken en edities van Klassieken, zowel in de landstaal als in het Latijn, deels in gothische letter, deels in een aan de Venetiaanse typografie ontleende romein, is dat bij de meeste de aanduiding van het drukkersatelier ontbreekt. Heden ten dage onderscheidt men op basis van typografische kenmerken twee anonieme drukkerijen, de eerste actief tussen 1480 en 1488, en de tweede van 1492 tot 1500. Een belangrijk deel van hun produktie werd gevormd door werken van een van de eerste belangrijke humanisten in Spanje, de veelzijdige Elio Antonio de Nebrija (1444-1522), die van 1476 tot 1513 hoogleraar was aan de universiteit. Zo verschenen onder andere in 1481 de *Introductiones latinae* en in 1492 de *Gramática sobre la lengua castellana* en de *Dictionarium latino-hispanicum*, invloedrijke werken waarvan deze twee ateliers al vóór 1500 diverse herdrukken uitbrachten. Op grond hiervan heeft men de stelling geopperd, dat deze Nebrija de leiding gaf aan of op een of andere wijze betrokken was bij de twee anonieme drukkerijen van Salamanca.[155]

Rond de eeuwwisseling vestigden zich de eerste buitenlandse

155 ODRIOZOLA, *art. cit., passim.* Cijfers met betrekking tot de Spaanse incunabelproduktie geeft PAINTER in zijn inleiding op de *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum, X. Spain-Portugal*, p. XXIX.

drukkers in de stad, Leonhardt Hutz, die daarvóór in Valencia had gewerkt, en Hans Gysser of Giesser. Beiden waren afkomstig uit de Duitse Landen, vanwaaruit al velen in de voorafgaande decennia hun weg naar Spanje hadden gevonden om er in diverse steden een belangrijke rol te vervullen bij de opbouw van drukkerij en boekhandel.[156] Enige tijd later kwam de Italiaan Lorenzo de Liom de Dei in de stad werken.[157] De zojuist genoemde Gysser was naast de Spanjaard Juan de Porras, of Porres, de meest produktieve drukker tussen 1501 en 1520. Uit deze twintig jaren zijn er 143 Salmantijnse drukken bekend. De totale produktie in Spanje in dit tijdvak, zoals bestudeerd door Norton, bedroeg 1369, zodat ook nu weer Salamanca met ruim 10% een groot aandeel had in de boekindustrie van het land; na Sevilla en Barcelona, met respectievelijk 297 en 152 drukken, bezet de stad de derde plaats.[158]

Bij het lopende onderzoek naar de produktie in Salamanca tussen 1521 en 1600 heeft men tot nu toe ruim 1400 drukken kunnen localiseren.[159] Hoewel er nog geen voldoende gegevens beschikbaar zijn met betrekking tot de andere steden om een betrouwbare vergelijking te kunnen maken, mag voorlopig worden aangenomen, dat Salamanca met haar 1454 drukken gedurende de rest van de 16de eeuw het grote aandeel blijft behouden dat het had in de periode van de incunabelen en de post-incunabelen, van 1480 tot 1520, waarbij ook de typografische kwaliteiten zich veelal gunstig blijven onderscheiden.[160]

Was er in de periode van 1500 tot 1520 slechts een enkele buitenlandse drukker in de stad werkzaam, daarna werd de boekindustrie van Salamanca gedurende lange tijd gedomineerd door Italianen, Fransen en Nederlanders. Deze positie verwierven zij zich niet zozeer op basis van hun aantal - van de ongeveer 40 drukkers die in de loop van de eeuw in Salamanca werkten,

156 CUESTA GUTIÉRREZ, *La imprenta en Salamanca*, p. 14-20, NORTON, *A descriptive catalogue..*, p. 194.
157 CUESTA GUTIÉRREZ, *op. cit.*, p. 26-27, *Norton*, *op. cit.*, p. 208.
158 Gegevens ontleend aan NORTON, *ibid., passim.*
159 Volgens mededeling van Lorenzo Ruiz Fidalgo van de Biblioteca Nacional in Madrid.
160 CUESTA GUTIÉRREZ, *op. cit.*

vormden zij de helft - als wel door hun ruimere financiële mogelijkheden, waardoor zij onder andere in staat waren veelvuldig als uitgever op te treden, én door de produktie-capaciteit en de typografische kwaliteiten van hun bedrijven.

Met name de twee reeds eerder vermelde Italiaanse families Giunti of Junta en Portonaris, met wie Plantin enkele malen zaken deed, waren tussen 1530 en 1585 de toonaangevende drukkers. Bovendien hadden zij een groot aandeel in de boekhandel van de stad. Beide firma's vormden takken van internationaal opererende dynastieën met vestigingen in Italië en Frankrijk en in diverse Spaanse steden.[161] Een derde familie van Italiaanse origine vormden de Terranova's. Juan María de Terranova was als agent van de Lyonese tak van de Junta's naar Spanje gekomen, werkte aanvankelijk in Medina del Campo, waar hij een winkel had, en vestigde zich omstreeks 1556 in Salamanca. Na zijn dood in 1570 zetten zijn weduwe, María de Neyla, en zijn zoon Ildefonso het bedrijf voort. Van deze weduwe huurde Jan Poelman in 1582 enige tijd winkelruimte.[162]

De eerste Franse drukker die men in Salamanca aantreft, is Pierre Tovans, actief omstreeks 1540. Enkele jaren later werd hij gevolgd door de uit Bourgondië afkomstige Alejandro de Cánova. Deze werkte aanvankelijk als administrateur van het bedrijf van Junta. Nadat hij in 1555 in conflict was gekomen met zijn baas, Juan de Junta, ging hij als zelfstandig drukker werken, samen met zijn zoon Juan.[163] Verdere Fransen die in de laatste drie decennia van de eeuw een goedlopende drukkerij hadden, waren Guillermo Foquel, Juan Perier en de gebroeders Juan en Andrés Renaut. Deze laatsten zouden in de jaren negentig enkele door Poelman bekostigde edities drukken.[164]

Bij deze Italianen en Fransen voegden zich in de tweede helft van de eeuw twee Nederlandse, in Antwerpen geschoolde drukkers, Mathias Gast en Cornelis Boonaerts, Cornelio Bonardo, die in deze studie reeds uitvoerig ter sprake zijn gebracht. Gast, die

161 *Ibid.*, p. 26-30 en 35-39. Zie voorts n. 29.
162 *Ibid.*, p. 33-34.
163 *Ibid.*, p. 39-40.
164 *Ibid.*, p. 41-42.

omstreeks 1545 bij de vestiging van Juan de Junta in Burgos was beginnen te werken, hiervan de bedrijfsleider werd en met Junta's dochter Lucrecia trouwde, trok in het begin van de jaren vijftig naar Salamanca. Nadat hij ook hier de belangen van Junta enige tijd had behartigd, vestigde hij zich na diens dood in 1558 als zelfstandig drukker, uitgever en boekverkoper. Zijn verzorgde edities bezorgden hem een zeer goede naam bij de tijdgenoten.[165] Zijn landgenoot Cornelio Bonardo, die het vak had geleerd bij de bekende Antwerpse drukker Nutius, kwam in het begin van de jaren zeventig in Salamanca aan. In 1574 stelde Gast hem aan als administrateur of bedrijfsleider van zijn drukkerij en winkel. Bonardo trouwde met een van de dochters van zijn patroon, Catalina. Na de dood van Gast, omstreeks 1578, behoorde hij tot de erfgenamen die het bedrijf voortzetten, maar al spoedig begon hij zelfstandig te werken. In de jaren 80 was hij een van de toonaangevende drukkers van Salamanca.[166] Voor Poelman moet deze oude stadgenoot - ze kenden elkaar wellicht uit hun Antwerpse tijd - een van de eerste contacten zijn geweest, toen hij in 1579 in Salamanca arriveerde.[167]

Naast al deze buitenlanders, van wie de meesten goed in de stad waren ingeburgerd en wier bedrijven dikwijls van vader op zoon of via andere familieleden werden voortgezet, waren er in de 16e eeuw een twintig tot dertig Spanjaarden als drukker werkzaam. Enkelen onder hen waren rondtrekkende drukkers, die amper een spoor hebben achtergelaten; van velen is slechts één enkel werk bekend. Tot de meest belangrijke, die gedurende kortere of langere tijd in de stad waren gevestigd, behoorden, in de eerste helft van de eeuw Rodrigo de Castañeda, Pedro de Castro en de reeds genoemde Juan de Porras.[168] Omstreeks 1550 had Juan de Villaquirán, een van de grote drukkers uit het naburige Valladolid, een filiaal in de stad. Van de Spaanse drukkers tenslotte die na 1570 actief waren, moeten Pedro Lasso, Diego de Cusio en Juan Fernández vermeld worden.[169] De laatste twee

165 *Ibid*, p. 30-31.
166 *Ibid.*, p. 31-32.
167 *Ibid.*, p. 31-32.
168 NORTON, *Printing in Spain* (1501-1520), p. 110-111; CUESTA GUTIÉRREZ, *op. cit.*, p. 24-26.
169 CUESTA GUTIÉRREZ, *ibid.*, p. 40-43.

drukten tussen 1590 en 1600 een aantal werken op kosten van Poelman.[170]

In deze generatie van het einde van de 16de eeuw begint zich echter al het verval van de typografische bedrijvigheid in Salamanca af te tekenen. De algehele malaise in de Spaanse boekindustrie, die in de jaren zeventig inzet en die vooral zichtbaar wordt in het verlies aan ambachtelijke zorg en in de verminderende kwaliteit van het typografische materiaal, slaat ook hier toe. Zo worden de verzorgde uitgaven op velerlei terrein die bij Cánova, Gast, Bonardo en anderen van de persen kwamen uitzonderingen. Was er, om een voor de situatie karakteristiek detail te noemen, in Salamanca voordien nog voldoende Grieks zetsel voor tekstuitgaven in deze taal, vanaf het einde van de 16de eeuw beschikt nog maar één enkele drukker over een minimale voorraad, juist voldoende voor kleine passages of citaten.[171] De crisis in de typografische nijverheid wordt in Salamanca nog versterkt doordat de universiteit haar grootste bloeiperiode achter zich heeft. Hoewel deze instelling zelf niet een echte, de boekdrukkunst bevorderende rol speelde - er was in Salamanca bijvoorbeeld geen sprake van een nauw met de universiteit samenwerkende 'academiedrukker', zoals in enkele Europese steden -,[172] was zij toch een regelmatige opdrachtgeefster, die bovendien haar hoogleraren soms financiële steun gaf, in de vorm

170 Zie dit Hoofdstuk, par. 12.

171 ALATORRE, 'Para la historia de la tipografía griega en España'. Zie, voor 16e-eeuwse Griekse drukken in Salamanca, de bibliografie van LEGRAND, *Bibliographie Hispano-Grecque* delen 1 en 2, *passim.* Andrés de Portonaris afficheerde zichzelf in de jaren vijftig niet zonder trots als 'Graecarum litterarum typographus'. In 1590 haalde Filips II, die het plan had opgevat om een koninklijke drukkerij op te zetten, Lucas de Junta naar Madrid, onder andere omdat deze over uitstekend Grieks en Hebreeuws zetsel beschikte (PÉREZ PASTOR, *Bibliografía Madrileña*, I, p. XXX).

172 De enige maal dat er sprake is van een directe binding met een drukker is in 1539, wanneer de universiteit een overeenkomst voor vijf jaren aangaat met de uit Frankrijk afkomstige Pierre Tovans voor de vestiging van een drukkerij voor werken in het Grieks en het Latijn. De drukker kreeg huisvesting en financiële steun van de universiteit. Er zijn overigens slechts twee Spaanstalige drukken van hem bekend, uit 1540. Na dat jaar vindt men geen spoor meer van activiteiten (BELTRÁN DE HEREDIA, *Cartulario de la Universidad de Salamanca*, II, p. 589-591, SANTANDER, *Nebrija y la imprenta salmantina del Renacimiento*, p. 11-14).

van subsidies of leningen, om de uitgaven van hun werken te bekostigen. Maar ook deze auteurs uit de universitaire wereld, onder wie filologen, taalkundigen, theologen en rechtsgeleerden met een Europese reputatie, begonnen steeds minder een beroep te doen op de drukkers in de stad of hun collega's elders in Spanje; een dergelijke tendens kon al veel vroeger in de eeuw bij geleerden in het hele land worden waargenomen. Hun voorkeur ging steeds meer uit naar drukkers in het buitenland, met name in Lyon en Antwerpen. Daar konden zij, voor hun Latijnse teksten vooral, terecht voor correctere en kwalitatief beter verzorgde uitgaven, die naar alle waarschijnlijkheid ook goedkoper waren. Bovendien waren zij verzekerd van een grotere internationale verspreiding.[173]

Een zelfde proces van bloei en verval, dat het typografische ambacht in het zestiende-eeuwse Salamanca markeert, doet zich ongeveer gelijktijdig voor bij de lokale boekhandel, hoewel het in deze tak wat langzamer en wat minder drastisch lijkt te verlopen. Het spreekt vanzelf dat ook het wel en wee van de boekverkopers in grote mate werd beïnvloed door dat van de universitaire gemeenschap.

De stad bleek een zeer aantrekkelijke vestigingsplaats te zijn voor boekverkopers, en het aantal dat zich hier in bepaalde perioden concentreerde, overtrof dat van de meeste andere Spaanse steden.[174] De beschikbare cijfers lopen echter nogal uiteen. De humanist Antonio Agustín herinnert zich dat er in zijn studententijd, omstreeks 1530, 84 boekwinkels waren. Volgens de *censo*, de volkstelling, van 1561, waren er 19 *libreros* in de stad gevestigd.

Bij een telling uit 1598 werden er slechts acht geregistreerd. Dit cijfer weerspiegelt wel een duidelijke teruggang aan het einde van de eeuw, maar rijmt niet erg met het aantal van 43 dat enkele jaren later, in 1606, wordt vermeld in de *Historia de las*

173 Zie Hoofdstuk I.
174 Zie Tabel I.

antigüedades de Salamanca van Gil Gonzáles Dávila.[175] Uit deze cijfers aangaande *libreros* mag men echter geen betrouwbare conclusies trekken over het aantal personen dat zich met de boekhandel bezig hield. In werkelijkheid was dit namelijk veel groter. *Libreros* waren diegenen die uitsluitend of bijna uitsluitend hun brood hiermee verdienden. Maar ook vele als *impresor*, en *mercader*, koopman, geregistreerden waren actief hierbij betrokken (en beschikten over een eigen winkel). Bovendien moet worden bedacht dat evenmin als in de meeste Spaanse steden de boekhandel in Salamanca georganiseerd of gereglementeerd was, zodat bijvoorbeeld ook boekbinders en marskramers vrijelijk het gedrukte woord konden verspreiden.[176]

Ook de boekhandel werd vanaf het begin van de eeuw beheerst door buitenlanders. Voor de hoofdzakelijk op import gebaseerde handel profiteerden dezen van de rechtstreekse contacten die zij met andere Landen onderhielden. Zo deden Gast en Portonaris onder andere zaken met Plantin.[177] De sleutelposities

175 De opmerking van Agustín wordt geciteerd in CUESTA GUTIÉRREZ, *op. cit.*, p. 22; er zouden volgens hem in de bewuste periode meer dan 3600 personen bij drukkerij en boekhandel betrokken zijn geweest. Voor het aantal boekverkopers in 1598, zie FERNÁNDEZ ALVAREZ, 'La demografía de Salamanca en el siglo XVI', p. 360 en 364. Het cijfer voor het begin van de 17e eeuw van González Dávila vindt men in het geciteerde werk op f. Nn^{2v}. Salamanca is een goed voorbeeld van de mate waarin contemporaine cijfers voor een bepaalde periode van elkaar kunnen afwijken. Dat met name de gegevens van de *censos* onbetrouwbaar kunnen zijn, moge blijken in het geval van Sevilla. De grote haven voor het transatlantische verkeer had volgens de telling van 1561 zes *libreros* (SENTAURENS, 'Séville dans la seconde moitié du XVIe siècle', p. 363). Dit officiële cijfer is weinig voor een stad met 100.000 inwoners, waarvan bovendien bekend is dat er een levendige boekhandel bestond, die vooral gericht was op de uitvoer naar de kolonies. Van de drukkers tenslotte die op dat moment in Sevilla werkzaam waren, vindt men in de lijsten van 1561 geen enkel spoor.

176 De verkoop via deze kanalen was zeer gebruikelijk. Goedkoop, populair drukwerk voor de grote massa, in de vorm van *pliegos sueltos* of *pliegos de cordel* ging meestal via de ambulante straatverkoop van de hand, waarbij in het bijzonder blinden een groot aandeel hadden (GARCÍA DE ENTERRÍA, *Sociedad y poesía de cordel en el Barroco*, met name p. 76-83; BOTREL, 'Les aveugles colporteurs d'imprimés en Espagne'. In Salamanca had men blijkbaar wel veel last van *recatones*, kleine handelaren, en noms ook particulieren, die in de havens in het Noorden buitenlandse boeken opkochten. Zo wendde zich in 1561 een vertegenwoordiger van het stadsbestuur tot het *claustro* van de universiteit met het verzoek om gezamenlijk maatregelen te treffen tegen deze praktijk (BELTRÁN DE HEREDÍA, *Cartulario de la Universidad de Salamanca*, IV, p. 194).

177 Zie n. 29.

werden echter vooral ingenomen door de firma's die persoonlijke en zakelijke relaties hadden in Lyon. Veelal werkten zij samen met landgenoten die in het naburige centrum van de boek- en papierhandel, Medina del Campo, optraden als vertegenwoordigers van de grote Lyonese boekdynastieën.[178] Tot deze veelal kapitaalkrachtige handelaren in Medina die nauw samenwerkten met collega's in Salamanca, behoorden in het laatste kwart van de eeuw Benito Boyer, Pierre Landry en Ambroise Duport. Met hen deden ook Plantin en Moretus enkele malen zaken.[179]

Op deze wijze kreeg de boekhandel in Salamanca niet uitsluitend een locale functie. Samen met Medina was de stad een belangrijk distributie-centrum van het buitenlandse en binnenlandse boek. Vanhieruit werden steden in het Noordwesten van het land bediend, zoals Santiago de Compostela.[180] Boekverkopers in de nieuwe hoofdstad Madrid deden regelmatig een beroep op hun collega's in Salamanca. Veelvuldig ook gingen er transporten naar Sevilla, de havenstad vanwaaruit het Spaanse en Europese boek zijn weg vond naar Amerika.[181] Dat de stad, kortom, een belangrijk knooppunt was in het binnenlandse boekenverkeer blijkt ook uit de lijst met de klanten van Poelman, onder wie zich collega's in Madrid en Medina del Campo bevonden.[182]

In de stad zelf vormden de studenten, wier gemiddeld aantal in de tweede helft van de 16e eeuw 5.000 bedroeg, de potentieel grootste groep kopers, niet zozeer vanwege de individuele koopkracht die van hen regelmatige klanten zou maken, - de enkele student die bijvoorbeeld bij Poelman voor een relatief hoog

178 Zie Hoofdstuk I.

179 Zie n. 29.

180 GELABERT GONZÁLEZ, 'Lectura y escritura en una ciudad provinciana del siglo XVI: Santiago de Compostela', p. 271-276.

181 Voor de contacten met Madrid, vanaf 1560, zie PÉREZ PASTOR, *Documentos, passim.* Voor wat de betrekkingen met Sevilla betreft, zie bijvoorbeeld de lijst van boekverkopers in enkele Spaanse steden die in 1586 boeken naar Sevilla zonden voor verder transport naar Amerika (KROPFINGER-VON KÜGELGEN, 'Europäischer Buchexport von Sevilla nach Neuspanien im Jahre 1586', p. 23-25). Een onderzoek naar de herkomst van de goederen waarvoor in 1570-1571 in Sevilla betalingen werden verricht wijst uit dat Salamanca naast stoffen zeer veel boeken naar de Andalusische havenstad zond (GENTIL DA SILVA, *En Espagne. Développement économique...* p. 83-85).

182 Zie hierna, par. 10.

bedrag in het krijt stond, moet een uitzondering hebben gevormd -, als wel door de een maal per jaar terugkerende massale behoefte aan handboeken en tekstuitgaven. Het hoogtepunt voor de boekhandel vormde dan ook de periode rond 18 oktober, de feestdag van de evangelist Lucas, waarop het academische jaar officieel begon.[183] Deze 'venta de San Lucas' betekende een gegarandeerde grote omzet, die voor de boekverkopers van levensbelang was, zoals onder andere blijkt uit een brief van Poelman.[184] Niettemin zal een belangrijk deel van het inkomen gebaseerd zijn geweest op de meer regelmatige aankopen van een over het algemeen koopkrachtiger publiek: hoogleraren met jaarsalarissen tussen mrs. 10.000 en 50.000, vertegenwoordigers van de vrije beroepen, kerkelijke en wereldlijke functionarissen.[185] Uit hun midden kwamen dan ook enkele van Poelmans meest trouwe klanten.[186] De universiteit zelf lijkt daarentegen geen regelmatige en echt grote afneemster te zijn geweest. Plaatste zij tot aan hun midden van de eeuw nog af en toe omvangrijke orders voor buitenlandse edities ten behoeve van haar bibliotheek, daarna zijn er blijkbaar amper nog aankopen gedaan.[187] Van de ongeveer

183 Het universitaire jaar eindigde op 8 september, feest van de geboorte van Maria (*Estatutos de la Universidad de Salamanca, 1529*, p. 160).

184 Zie Brief XX, n. 5. In een proces dat de boekverkoper Gaspar Trechel in 1534 tegen enkele collegae aanspant vanwege een vertraagde levering voert hij aan dat hij hierdoor grote schade zal lijden omdat hij niet kan profiteren van de 'venta de San Lucas' (ALONSO CORTÉS, 'Datos relativos a impresores de los siglos XVI y XVII', p. 37).

185 De aan de leerstoelhouders en hun vervangers toegekende honoraria werden vastgesteld in de statuten; de genoemde bedragen, die golden ten tijde van Poelman, zijn volgens de statuten van 1561 (zie *Estatutos hechos por la muy insigne Universidad de Salamanca, Año MDLXI*, p. 109-111). Niet zelden echter kon over dit bedrag worden onderhandeld; vaak ook werd het verhoogd als compensatie voor gestegen kosten van levensonderhoud (BELTRÁN DE HEREDIA, *Cartulario de la Universidad de Salamanca*, IV, onder andere p. 236-237, 310, 313, 363 en 595).

186 zie hierna, par. 10.

187 In de verschillende statuten uit de 15e eeuw werd uitdrukkelijk bepaald dat bepaalde inkomsten van de universiteit besteed moesten worden aan de aankoop van boeken ten behoeve van de bibliotheek. Vanaf 1460 werden er met grote regelmaat nieuwe boeken aangeschaft (FUERTES HERREROS (ed.), *Estatutos de la Universidad de Salamanca, 1529*, p. 43-49). Aan het begin van de 16e eeuw werden er daarentegen weinig activiteiten ontplooid. In de jaren dertig en veertig werden weer enkele grote aankopen gedaan, onder andere van juridische werken en Griekse en Hebreeuwse drukken uit Venetië (BEUAJOUAN, *Manuscrits scientifiques médiévaux de l'Université de Salamanca et de ses Colegios Mayores*, p. 9-11, CUESTA GUTIÉRREZ, *La imprenta en Salamanca*, p. 51, en BELTRÁN DE HEREDIA, *Cartulario de la Universidad de Salamanca*, II, p. 582-583 en 626-627). De bibliotheek werd ook enkele malen aangevuld door schenkingen (FUERTES HERREROS, *op cit.*, p. 44, en RODRÍGUEZ-SAN PEDRO BEZARES, *La Universidad Salmantina del Barroco*, II, p. 621-622).

1200 titels die in een inventaris van 1610 worden geregistreerd, stamt de overgrote meerderheid uit de periode van vóór 1550.[188]

De universiteit als instituut heeft derhalve in de boekhandel van de stad een even weinig stimulerende rol gespeeld als in het geval van de drukkers.

Vanzelfsprekend werd deze wereld van drukkerij en boekhandel bevolkt door een groot aantal ambachtslieden en bedienden, zoals zetters, drukkersgezellen, correctoren, vergaarders, winkelknechts en binders. Juist deze laatste groep was in Salamanca sterk vertegenwoordigd; men vergelijke slechts de hierboven weergegeven cijfers van de *censo* van 1561, waaraan nog de vele als boekverkoper geregistreerden moeten worden toegevoegd die dit vak ook uitoefenden.[189] Wellicht kan de aanwezigheid van deze markante groep in verband worden gebracht met de in vergelijking tot andere Kastiliaanse steden sterk uitgebreide sector van de leerlooierij en de leerbewerking.[190] Maar ook de boekbinders, de *encuadernadores*, van Salamanca zijn tot nu toe nauwelijks bestudeerd. Er is een aantal namen bekend uit parochieregisters en rekeningen van de kathedraal en de universiteit. Deze laatste instelling verhuurde huizen aan enkele boekbinders die regelmatig opdrachten voor haar uitvoerden. Een van hen was Juan Rodríguez, de latere schoonvader van Poelman en een van diens eerste klanten.[191]

188 De door de boekverkoper Miguel Velasco opgestelde inventaris is gepubliceerd in RODRÍGUEZ-SAN PEDRO BEZARES, *op. cit.*, II, p. 627-671.

189 Volgens de *censo* van 1598 waren er op dat moment 28 in de stad werkzaam (FERNÁNDEZ ALVAREZ, 'La demografía de Salamanca en el siglo XVI', p. 364).

190 In 1561 waren er 94 leerlooiers werkzaam, tegen 20 in de ongeveer even grote stad Segovia, en 25 in het ongeveer 10.000 inwoners meer tellende Valladolid (BENNASSAR, *Valladolid au Siècle d'Or*, p. 117, en DÍAZ MEDINA, 'Estructura demográfica y socio-profesional de Salamanca en 1561', p. 94; zie ook n. 150). De *censo* van 1598 maakt melding van 57 leerlooiers (FERNÁNDEZ ALVAREZ, *art. cit.*, p. 360).

191 Enkele notities vindt men bij LLOPIS, *Ensayo de una historia del comercio salmantino*, p. 118-119 en CUESTA GUTIÉRREZ, *La imprenta en Salamanca*, p. 51-52.
Voor de huurders van huizen van de Universiteit, onder wie binders, zie met name RODRÍGUEZ-SAN PEDRO BEZARES, *La Universidad Salmantina del Barroco*, I, p. 567-571.

Over de kwaliteiten van de Salmantijnse boekbanden uit de 16e eeuw, over eventuele specifieke kenmerken van techniek, materiaalgebruik en ornamentatie is eveneens weinig bekend. In ieder geval genoten ze in Spanje een zekere reputatie, en de grote concentratie van boekbinders in de stad doet ook vermoeden dat ze niet uitsluitend voor een locale clientèle werkten. Filips II liet een aantal boeken uit zijn privé-bezit in Salamanca inbinden,[192] en er zijn aanwijzingen dat men vanuit andere Spaanse steden een beroep deed op de ateliers in de stad.[193]

Een zekere nationale bekendheid blijkt tenslotte ook een andere beroepsgroep uit het boekencentrum Salamanca genoten te hebben, die van de lettergieters, de *fundidores de letras.* Zo verklaarde in het eerder geciteerde onderzoek, dat in 1573 op last van Filips II werd gedaan naar de stand van zaken bij de drukkers van Granada, een van de ondervraagden dat er in Spanje alleen in Salamanca en Alcalá de Henares lettermateriaal werd aangemaakt.[194]

Ook deze tak van bedrijvigheid is echter wederom zo goed als *terra incognita*, en dit geldt voor Spanje in het algemeen, dat met name in de tweede helft van de 16e eeuw zeer sterk afhankelijk werd van de import van zetselvoorraad uit Frankrijk, Italië en de Nederlanden. Enkele sporadische bronnen geven informatie over het optreden van lettergieters; over letterstekers in die periode is niets bekend.[195] Wat Salamanca betreft, in een brief van Mathias Gast aan Plantin uit 1574 vindt men de bevestiging dat er inderdaad genoeg lettergieters in de stad waren. Maar Gast, die toch beschouwd moet worden als een van de betere typografen uit die tijd, had blijkbaar grote moeite om een echt goede letter-

192 Dit gebeurde met name bij een zeer groot aantal boeken die in 1545 namens de toenmalige prins werden aangekocht en die hij later zou laten overbrengen naar de bibliotheek van El Escorial (ANTONÍN, 'La librería de Felipe II (Datos para un reconstitución)', p. 338, 341 en 348. Zie, in het algemeen, ook LÓPEZ SERRANO, *La encuadernación española. Breve historia, passim.* Zie ook COCKX-INDESTEGE *e.a.*, 'Spaanse boekbanden te Brussel'. Beschouwingen en kanttekeningen..', p. 246-247.

193 Zo werd er in 1597 een contract opgesteld tussen Amaro López uit Sevilla en de binder Lucas Hernández (klant van Poelman in de tachtiger jaren) voor het inbinden van liturgische werken (AHPS, Notariaat Antonio de Vera, lias 3221, f. 259r-260r).

194 MARTÍNEZ RUIZ, 'Visita a las imprentas granadinas..', p. 101.

195 Zie Hoofdstuk I.

gieter te vinden, en vroeg daarom aan Plantin of deze iemand kende die bereid was om tegen een zeer goed loon in Spanje te komen werken. Gelijktijdig verzocht hij om toezending van matrijzen van een door de Antwerpse drukker gebruikte Garamont-letter. Plantin moest overigens Gast teleurstellen wat diens eerste verzoek betrof: hij had zelf iemand in dienst die hij niet kon missen, en verder kende hij wel enkele Duitsers, die echter vanwege hun protestantse geloof niet in aanmerking zouden komen.[196] Een vijftiental jaren later zou de Antwerpse lettergieter Artur Tavernier, stadgenoot van Poelman en van de op dat moment reeds overleden Gast, zich in Salamanca vestigen. Niet bekend is of hij dit deed op eigen initiatief of op uitnodiging, maar het duidt er in ieder geval op dat er in de stad emplooi was in dit beroep.[197]

Deze levendige, actieve wereld van het boekenvak in het zestiende-eeuwse Salamanca was echter niet officieel georganiseerd; met andere woorden, er bestonden voor de diverse geledingen, zoals drukkers, boekverkopers en binders, geen gilden, *gremios*, die voorwaarden stelden aan het lidmaatschap, controle uitoefenden op de ambachtelijke en commerciële aspecten van het vak en de verhoudingen tussen leerling, gezel en meester reglementeerden, kortom, die de sociale en economische belangen van de beroepsbeoefenaren behartigden. Dergelijke *gremios* kende de stad overigens wel voor andere ambachten.[198] In dit opzicht was de situatie in Salamanca echter niet verschillend van die in andere boekencentra van het *Reino de Castilla*, Madrid, Sevilla,

196 Brief van Gast van 3 augustus 1574 en antwoord van Plantin van 4 oktober in *Corr. Pl.*, IV, no. 546, p. 117-119, en no. 562, p. 148-149.

197 Voor Tavernier, zie n. 102. In 1591 was nog een zekere Fernando de Robledo als *fundidor de letras* in de stad werkzaam (AHPS, Notariaat Antonio de Vera, lias 3214, f. 86r-87v).

198 In het zestiende-eeuwse Salamanca waren onder andere de kleermakers en hoedenmakers, de leerlooiers, de zadelmakers, de lakenbereiders, de slotenmakers en de meubelmakers in *gremios* verenigd. Een groot aantal ambachten, *oficios*, hadden daarentegen deze organisatievorm niet; de vertegenwoordigers van het boekenambacht en de boekhandel vormden derhalve geen uitzondering (GARCÍA MACEIRA, 'El pasado y el presente de las industries salmantinas', *passim*, en LLOPIS, *Ensayo de una historia del comercio salmantino*, p. 95-111). 'Zie voorts, voor de vrij chaotische geschiedenis van het gilde-wezen in het Spanje van de 16e eeuw, RUMEU DE ARMAS, *Historia de la previsión social en España. Cofradías-Gremios-Hermandades-Montepíos*, met name p. 184-190.

SALAMANCA, ENCRUCIJADA DEL COMERCIO NACIONAL E INTERNACIONAL DEL LIBRO EN EL SIGLO XVI

Valladolid, Medina del Campo en Burgos, om de belangrijkste te noemen; dit in tegenstelling tot het *Reino de Aragón*, waar steden als Barcelona, Valencia, en Zaragoza wèl het gilde-systeem kenden voor drukkers, boekverkopers en binders. Eerst in de loop van de 18e eeuw zou in Kastilië het boekenvak aan strikte regels worden onderworpen.[199] Dat voor die tijd deze organisatie-vorm in Kastilië ontbrak en blijkbaar niet dwingend van bovenaf werd opgelegd, staat in scherp contrast met de gedetailleerde wetgeving en de strenge controle van de wereldlijke en geestelijke autoriteiten inzake het gedrukte woord.[200]

De onbeschermde positie van de leden van het boekenvak had de nodige consequenties, die zowel in hun voordeel als in hun nadeel konden werken.

Het betekende bijvoorbeeld, dat een buitenlander als Jan Poelman zich vrij kon vestigen; ook Jan Coman, de winkelbediende die hij meebracht, kon zonder enige belemmering aan de slag.[201] Op de markt heerste vrije concurrentie, die wellicht een van de verklaringen vormt voor het grote verloop en de vele 'eendagsvliegen' bij drukkers en boekverkopers, fenomenen die zich ogenschijnlijk in Spanje meer voordeden dan elders. Een en ander bracht voorts ook met zich mee - en dit is uiteindelijk in het voordeel van de boekhistoricus -, dat men veelvuldig, zo niet altijd, zijn zaken tot in alle details via de notaris regelde en contractueel vastlegde, of het nu opdrachten waren voor het uitbren-

199 Zie Hoofdstuk I.

200 *Ibid.*

201 In haar studie over de gilden in het naburige Zamora wijst PESCADOR DEL HOYO erop dat in die stad ambachtslieden en kooplieden die niet in een gilde verenigd waren vrijelijk, zonder voorafgaande proeve van bekwaamheid, een winkel konden opzetten ('Los gremios de artesanos de Zamora', II, p. 23). In dit verband moet opgemerkt worden dat er zeer weinig bekend is over de praktijk van het toekennen van verblijfs- of vestigingsvergunningen aan buitenlanders. Dit geldt ook voor het verlenen van burgerrecht, *derecho de vecindad* en voor de mogelijkheden tot naturalisatie. Voor Valladolid is een verzoek tot *derecho de vecindad* gedocumenteerd dat twee Vlaamse kooplieden in 1565 tot het gemeentebestuur richtten (BENNASSAR, 'Marchands flamands et italiens à Valladolid au XVIe siècle', p. 51). In Sevilla kwam naturalisatie door middel van *cartas de naturaleza* vrij regelmatig voor; de buitenlandse koopman kreeg daardoor onder andere het recht om handel te drijven met Amerika (STOLS, *De Spaanse Brabanders*, I, p. 118). Voor de wetgeving op dit gebied, zie KONETZKE, 'La legislación sobre inmigración de extranjeros en América durante el reinado de Carlos V', en LOZANO SERRALTA, 'La nacionalidad originaria en el derecho español'.

gen van een editie, transacties van boekverkopers of papierleveranciers, aanstellingen van personeel of opdrachten voor bindwerk. Dit massale beroep op de *notarios* en *escribanos* werd bovendien vergemakkelijkt door de relatief lage honoraria.[202] Maar er konden zich bittere en lang voortslepende conflicten voordoen die voor de diverse rechterlijke instanties werden uitgevochten. Zo deed in 1551 de boekverkoper Simón Borgoñón zijn buurman in de Rúa Nueva, de drukker Juan de Junta, een proces aan vanwege de jarenlange stankoverlast en de grote brandgevaarlijkheid bij de bereiding van inkt, welke plaatsvond in de tuin of binnenplaats van Junta.[203] In 1565 werd tegen de erfgenamen van dezelfde Junta, onder wie zijn schoonzoon Gast, een proces aangespannen door de vroegere firmant van het bedrijf, Alexander de Cánova, inzake de financiële moeilijkheden die zich voordeden bij de liquidatie van de voormalige vennootschap.[204] In beide gevallen trad een hele stoet getuigen aan uit de wereld van het boek in Salamanca.

Door het ontbreken van erkende gilden was de positie van deze beroepsgroep naar buiten toe uiteraard in vele opzichten vrij kwetsbaar; men had, om een voorbeeld te noemen, geen officiële contacten met de diverse overheden. Het was derhalve zaak om in geval van problemen en conflicten met de nodige eensgezindheid op te treden. In de praktijk gebeurde dit welhaast vanzelfsprekend, het ging immers om ieders individuele belangen. Wanneer men in botsing kwam met wereldlijke en kerkelijke autoriteiten of wanneer men zich teweer moest stellen tegen schadelijke praktijken van andere beroepsgroepen, dan traden gewoonlijk de meest gezaghebbende en invloedrijke drukkers en boekverkopers op als spreekbuis van de groep.

Zo waren bijvoorbeeld Junta, Gast, Terranova en leden van de Portonaris-familie ondertekenaren van rekesten en klachten inzake de inspectie door de Inquisitie van de boekwinkels, vertragin-

202 Zie hoofdstuk I.

203 Een samenvatting van dit proces, dat diende voor de *Real Chancillería* in Valladolid, de hoogste rechtbank voor de noordelijke gebieden van het *Reino de Castilla*, geeft RUMEAU, 'Isabel de Basilea, "mujer impresora"?'

204 ID., 'Isabel de Basilea et Alexandre de Canova. Le conflit de 1565-1566'. Ook deze civiele procedure werd aangespannen bij de rechtbank in Valladolid.

gen in het transport en schade aan zendingen die in de Noordspaanse havens ontstonden door laks en onoordeelkundig optreden van de controleurs van deze kerkelijke rechtbank, de *comisarios del puerto*, over de tergend langzame en ontmoedigende burocratische procedures bij het verlenen van licenties door het *Consejo de Castilla* in Madrid, of met betrekking tot de verkoop van boeken door de *recatones*, kleine, rondtrekkende en 'branchevreemde' handelaren en marskramers.[205]

Waren de leden van de boekengemeenschap in Salamanca dus niet in een professioneel gilde georganiseerd, ze konden elkaar wel treffen in *cofradías*, broederschappen met een religieuze, en meestal ook sociaal-charitatieve taak, die in een van de kerken van de stad een kapel hadden, gewijd aan de patroonheilige van het ambacht. Gewoonlijk vormden deze broederschappen een verlengstuk van de gilden; dat ze als zelfstandige corporatie functioneerden, in afwezigheid van een gilde, zoals Salamanca, kwam in Spanje meermalen voor.[206] Over deze *cofradías* van boekverkopers en drukkers in de stad beschikt men echter tot nu toe over een enkel schaars gegeven, een korte vermelding uit 1606 door de eerder geciteerde González Dávila, dat de *cofradía* van de boekverkopers, met 43 leden, haar zetel had in de kerk van San Isidro, de parochie waartoe Poelman behoorde. Hier verzamelden zich ook de 34 passementwerkers en de 24 zilversmeden. De broederschap van de drukkers, 30 in getal, kwam bijeen in de kerk van het klooster van San Andrés van de geschoeide carmelieten, zetel eveneens van de broederschap van het 190 leden tel-

205 Enkele voorbeelden met betrekking tot Salamanca: in 1560 ontvangt de centrale rechtbank van de Inquisitie in Toledo een schrijven van Andrea de Portonaris waarin hij namens Terranova, Canova, Gast en andere drukkers en boekverkopers de financiële schade beschrijft ten gevolge van de inbeslagneming van grote aantallen boeken die het jaar daarvoor op de Index waren gezet (PINTO CRESPO, *Inquisición y control ideológico en la España del siglo XVI*, p. 133-134). Lucas de Junta en een aantal collegae richten zich in 1580 tot Filips II en spreken hun grote verontrusting uit over de ontmoedigend lange wachttijden die optreden bij de correctie door de officiële censor van de *Consejo de Castilla* en bij het verlenen van licenties door deze instantie (ESPERABÉ ARTEAGA, *Historia interna y pragmática de la Universidad de Salamanca*, I, p. 572-573).

206 PESCADOR DEL HOYO, *art. cit.*, I, p. 189-191; RUMEU DE ARMAS, *op. cit.*, p. 199. Zie, met betrekking tot de wereld van het boek, PAREDES ALONSO, *Mercaderes de libros*, p. 126-129.

lende schoenmakersambacht.[207] Uit een notariële acte van 1591 blijkt dat de broederschap van de drukkers in ieder geval al in dat jaar bestond; als *cofradía de San Juan ante Porta Latina* had zij de evangelist Johannes als patroonheilige.[208] Onder dezelfde naam zouden zich enkele jaren later, in 1597, ook de Madrileense drukkers verenigen.[209] Verder onderzoek zal uitsluitsel moeten geven over de geschiedenis van deze twee Salmantijnse corporaties, en over enkele belangrijke facetten, zoals de statuten en de eisen voor het lidmaatschap. Dan kan wellicht ook de vraag beantwoord worden of de omvangrijke groep boekbinders in de stad haar eigen broederschap had, of zich bij die van de boekverkopers kon aansluiten. In ieder geval mag aangenomen worden dat een belangrijk onderdeel van de taak van de twee *cofradías* de

207 *Historia de las antigüedades de la ciudad de Salamanca*, f. Nn1r en Nn2v.

208 AHPS, notariaat Antonio de Vera, lias 3213, f. 282r. Bij deze *carta de poder* van 2 augustus 1591 geven enkele afgevaardigden van de *cofradía*, onder wie Antonio Canal, Diego López, Pedro Lasso en Mauricio Volineo, aan hun collega Guillermo Foquel, de *mayordomo*, volmacht om namens hen en de broederschap op te treden.

209 Op 6 mei van dat jaar, feestdag van Johannes Evangelist, kwam de *Hermandad de San Juan Ante Porta Latina*, of *de San Juan Evangelista*, voor het eerst bijeen. De drukker Mauricio Volineo, een van de ondertekenaren van de acte van 1591 in Salamanca (zie vorige noot), werd de eerste *mayordomo.* Het jaar daarop werd ook Juan Flamenco voor deze functie gekozen (MORATO, *Historia de la Asociación General del Arte de Imprimir*, p. 29-32). Flamenco had, evenals Volineo, tot voor enkele jaren in Salamanca gewerkt. Hij was naar de hoofdstad gekomen om samen met de eveneens uit Salamanca afkomstige Julio de Junta de *Imprenta Real* op te zetten (PÉREZ PASTOR, *Bibliografía Madrileña*, I, p. XXIX-XXXII). Het lijkt erop dat Volineo en Flamenco, gezien hun leidende functie gerespecteerde leden van de *Hermandad*, belangrijke initiatiefnemers zijn geweest om naar het voorbeeld van Salamanca een broederschap in hun nieuwe woonplaats Madrid op te richten.
De evangelist Johannes was de traditionele patroonheilige van de drukkers. In Barcelona werd reeds in 1491 een broederschap opgericht onder zijn schutse (GONZÁLEZ I SUYGRANÉS, *Contribució a la historia dels antichs gremis de Barcelona*, II, p. 119-127). Ook de Sevillaanse drukkers hadden hun *Hermandad de San Juan Evangelista* (MONTOTO, 'La hermandad de los impresores, libreros y fundidores de Sevilla', *passim*). De kerkvader Hieronymus was de traditionele schutspatroon van de boekverkopers. In Madrid bijvoorbeeld hadden deze hun *Hermandad de San Jerónimo* (PAREDES ALONSO, *op. cit.*). In Barcelona verenigden zij zich in de *Confraria de Sanct Hierónym dels libraters*, en ook de boekverkopers in Zaragoza hadden zich onder zijn bescherming gesteld (zie respectievelijk MADURELL MARIMÓN/RUBIÓ I BALAGUER, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, p. 104, en REDONDO VEINTEMILLAS, *El gremio de libreros de Zaragoza*).

onderlinge hulp bij ziekte of dood en de ondersteuning van weduwen en wezen was.[210]

Aldus namen de drukkers en de boekverkopers als groep deel aan het religieuze leven in de stad en manifesteerden zij zich als zodanig op kerkelijke hoogtijdagen. Naar hun aandeel in het maatschappelijke leven kan men vooralsnog slechts gissen. Was hun sociale status zodanig, dat zij bijvoorbeeld openbare functies konden bekleden, in de wijk of bij de gemeente? Hoezeer men hierover nog in het ongewisse blijft, men mag veronderstellen dat de meest invloedrijke en welgestelde families als respectabele leden van de stedelijke gemeenschap werden beschouwd.[211]

De vertegenwoordigers van het boekbedrijf woonden, blijkens de volkstellingen, over de gehele stad verspreid. Maar de grootste concentratie treft men aan in en nabij de universiteitswijk. Met name de boekverkopers vestigden zich bij voorkeur in de *Rua Nueva,* de straat die tussen de *Escuelas Mayores* en de *Escuelas*

210 Bijvoorbeeld zoals omschreven in de statuten van de Madrileense drukkers. (MORATO, *op. cit.*, p. 32-33). De vraag rijst echter in hoeverre deze *cofradías* in de wereld van het boek in de praktijk officieus als gilde fungeerden en allerlei technische en financieel-commerciële zaken regelden. Zo was de broederschap van de boekverkopers in Zaragoza een volwaardig gilde. In de statuten van 1573 wordt niet alleen de religieuze en sociaal-charitatieve taak omschreven maar wordt ook de opleiding geregeld (volgens het geijkte systeem van leerling, gezel en meester; de proeven van bekwaamheid bestonden uit het inbinden van diverse soorten liturgische werken in verschillende formaten, zowel in leer als perkament, met en zonder decoratie) en worden voorwaarden gesteld aan de verkoop van boeken (zie de facsimile-uitgave door REDONDO VEINTEMILLAS, *op. cit.*). Verder zou moeten worden nagegaan of en in hoeverre boekverkopers en drukkers gehouden waren aan algemene bepalingen, bijvoorbeeld van gemeentewege (zie LOPEZ, 'Gentes y oficios de la librería española a mediados del siglo XVIII', p. 168).

211 Het zal vooralsnog hachelijk blijven om enigszins coherente uitspraken te doen over de maatschappelijke rol en het prestige van de leden van het boekenvak in het vroeg-moderne Spanje, te meer omdat zij zich niet of nauwelijks als georganiseerde beroepsgroep manifesteerde. Men lijkt voorlopig te moeten volstaan met het signaleren van de maatschappelijke status van individuele vertegenwoordigers.
Dit blijkt onder andere uit de studie van BERGER over de boekenwereld in Valencia tussen 1470 en 1560, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, het enige gedetailleerde onderzoek tot nu toe over de structuur en het functioneren van deze beroepsgroep in een Spaanse stad. Een goed inzicht in de sociaal-economische positie en het maatschappelijke aanzien van individuele drukkers en boekverkopers bieden uiteraard monografische studies zoals die van WAGNER over de drukker Montesdoca in Sevilla en die van GRIFFIN over de familie Cromberger uit dezelfde stad, respectievelijk *Martín de Montesdoca y su prensa..*, en *The Crombergers of Seville...*

Menores liep en die op een gegeven ogenblik naar hen vernoemd zou worden. Op een pleintje langs deze *Calle de Libreros* richtte ook Poelman zijn winkel in. In dit deel van de stad, in de parochies die deze wijk omvatten, de kathedraal, San Millán, San Bartolomé, San Juan del Alcázar en San Isidro (de zetel van de *cofradía* van de boekverkoper) vormden zij met hun dikwijls kinderrijke families een hechte gemeenschap, die elkaars lief en leed deelde.[212]

Wanneer Poelman zich in de jaren tachtig in Salamanca vestigt, lijken drukkerij en boekhandel in de stad hun grootste bloeiperiode achter zich te hebben, hierbij delend in de algemene malaise die zich vanaf 1570 in deze bedrijfstak in Spanje aftekent en tot in de 18e eeuw zou voortduren.

De tijd van de grote, gerenommeerde firma's is voorbij; met de dood van Cornelio Bonardo in 1588 verdwijnt de laatste vertegenwoordiger van de goede, ambachtelijke traditie. Het is dan ook aanvankelijk niet zozeer een vermindering van de produktie als wel een achteruitgang in de kwaliteit van zetsel en papier die getuigt van de crisis. Problemen met het typografische materiaal doen zich zelfs al voor bij een alom geacht drukker als Mathias Gast, zoals hierboven is vermeld.[213] Meestal was gebrek aan kapitaal de hoofdoorzaak van de moeilijkheden. Drukkers moesten dan afzien van edities die een investering op langere termijn eisten en zagen zich genoodzaakt om allerlei soorten populair drukwerk van geringe omvang op de markt te brengen, waardoor zij over liquide middelen konden beschikken.

Ter illustratie hiervan moge een brief geciteerd worden uit 1574 van de meermalen vermelde Francisco Sánchez de las Brozas, waarin hij de veelgehoorde klacht uitte dat Pedro Lasso, toch niet de geringste onder de drukkers van Salamanca, het werk aan de door Sánchez geannoteerde editie van de poëzie van Garcilaso de la Vega liet liggen voor produkten die snel geld in het laatje brachten.[214] Plaatste Filips II tot aan het begin van de

212 FERNÁNDEZ ALVAREZ, 'La demografía de Salamanca en el siglo XVI a través de los fondos parroquiales', p. 360 en 364. CUESTA GUTIÉRREZ, *La imprenta en Salamanca*, cap. II en III, *passim*.

213 *Supra*, p. (35-36).

214 Brief van 17 mei van dat jaar aan Juan Vázquez del Mármol in Madrid, afgedrukt in GALLARDO, *Ensayo*, IV, c. 450-451.

jaren tachtig regelmatig orders bij Salmantijnse drukkers voor liturgische edities, daarna kreeg hij blijkbaar minder vertrouwen in hen.[215] Op zijn uitnodiging verlieten enkele leden van de Junta-familie zelfs de stad om met hun goede en gevarieerde lettervoorraad een koninklijke drukkerij in Madrid op te zetten.[216] Het proces van neergang werd alleen nog maar versneld, toen steeds meer Spaanse geleerden er de voorkeur aan gaven om hun werken in het buitenland te publiceren.[217]

Ook voor de boekverkopers werd het perspectief minder rooskleurig. Hun aantal bleef tot in het begin van de zeventiende eeuw wel ongeveer gelijk, maar de rechtstreekse internationale contacten van de vorige generaties verminderden drastisch. De stad verloor zo haar functie van import-centrum; tegelijkertijd boette haar rol als schakel in het binnenlandse distributie-net sterk aan betekenis in. Deze ontwikkeling hangt voor een deel samen met de neergang, aan het einde van de eeuw, van de universiteit en van de naburige jaarbeursstad Medina del Campo, dat als centrum van het commerciële en financiële verkeer met Noord-Europa de import-markt voor boeken en papier had beheerst en wier boekverkopers nauwe betrekkingen hadden onderhouden met hun Salmantijnse collega's.[218] De geld- en goederenhandel van Medina del Campo verplaatste zich voor een deel naar Madrid, de hoofdstad sinds 1561, die ook weldra het nieuwe centrum van drukkerij en boekhandel werd. De snel

215 MOLL, 'Sobre el "privilegio" a Cristóbal Plantino', p. 817-818.

216 Zie n. 172. Voor andere drukkers uit Salamanca die in de jaren negentig naar Madrid trokken, zie n. 209.

217 Een negatieve uitwerking hadden ook de piraat-edities die in het buitenland werden gemaakt van Spaanse drukken en goedkoper werden aangeboden. Vooral Lyon berokkende op deze wijze veel schade. Een goed voorbeeld van een Salmantijnse drukker die aldus werd benadeeld is Juan Fernández. Deze bracht tussen 1583 en 1598 50 edities op de markt van de diverse Latijnse prekenbundels van de Portugese franciscaan Felipe Díez. In Lyon verschenen in die periode 33 niet-geautoriseerde herdrukken (onder andere door Pierre Landry, die in Spanje gewerkt had en de markt aldaar goed kende). Venetië: bleef in dit geval niet ver achter: hier werden 31 herdrukken gemaakt (CASTRO, 'Los padres Gabriel de Toro y Felipe Díez, escritores franciscanos del siglo XVI', p. 68-104).

218 Voor de rol van Medina, zie Hoofdstuk I. De geschiedenis van de jaarmarkten van deze stad vindt men samengevat in LAPEYRE. *Une famille de marchands, les Ruiz*, p. 481-499.

groeiende stad ontwikkelde zich met name tot een ideale plaats van vestiging en ontmoeting voor de boekverkopers. Hier, in het centrum van de regering en de administratie, ontstond een nieuw en koopkrachtig publiek. Maar de grote aantrekkingskracht van Madrid was onder andere het gevolg van het feit dat er de felbegeerde orders konden worden geplaatst voor de liturgische edities, het *nuevo rezado*.[219] Bovendien was de stad de zetel van de *Consejo de Castilla*, het regeringslichaam dat de privileges en de licenties verleende aan auteurs en boekverkoper-uitgevers, zodat het zaak was hier goede contacten en vertegenwoordigers te hebben of zelf acte de présence te geven teneinde de burocratische procedures te beïnvloeden of te bespoedigen.[220]

Om al deze redenen ziet men dan ook in het laatste kwart van de eeuw een aantal Salmantijnse boekverkopers, onder wie Poelman, veelvuldig hun zaken in Madrid regelen.[221]

Tot aan het begin van de 17e eeuw bleef er, zoals hierboven is aangegeven, een dertigtal boekverkopers in Salamanca werkzaam. Onder hen bevond zich echter nog slechts een enkeling die op grotere schaal, internationaal of nationaal, zaken deed. Dit wil zeggen dat de meerderheid zich beperkte tot de lokale markt. Bood deze dan nog voldoende afzet, of waren er ook boekverkopers die het hoofd niet of nauwelijks boven water konden houden?

Het antwoord op deze vragen zal bij gebrek aan meer gegevens speculatief moeten blijven. In ieder geval zal de algehele economische crisis vanaf 1590 haar uitwerking hebben gehad op de koopkracht.[222] In Salamanca loopt het bevolkingscijfer terug, zoals in grote delen van Spanje.[223] Ook het aantal inschrijvingen van studenten is voorgoed over het hoogtepunt heen.[224]

219 In PÉREZ PASTOR, *Documentos*, vindt men een groot aantal notariële acten die hierop betrekking hebben.

220 PÉREZ PASTOR, *Bibliografía Madrileña*, I, p. XXXIX.

221 *Ibidem.*

222 ELLIOTT, *Imperial Spain, 1469-1716*, p. 285-308.

223 Van ongeveer 24.000 in 1571, toen het inwoneraantal een hoogtepunt had bereikt, tot 18.000 in 1598 (MOLINIÉ-BERTRAND, *Au Siècle d'Or. L'Espagne et ses hommes*, p. 181-182).

224 Het aantal immatriculaties liep terug van 6.362 in 1586 tot 4.893 in 1595 en 3.370 in 1599 (KAGAN, *Students and society in early-modern Spain*, p. 250).

De diverse pestepidemieën die het noorden van het land aan het einde van de eeuw teisteren en die de economische en demografische ontwikkeling nog eens extra ongunstig beïnvloeden, richten in Salamanca zelf weliswaar vrij weinig onheil aan, maar hebben onder andere tot gevolg dat aan grote groepen studenten uit de besmette gebieden de toegang tot de stad wordt ontzegd.[225] Kortom, voor de boekhandel, geconfronteerd met een uitgedunde en minder koopkrachtige klantenkring, breken er echt slechtere tijden aan.

Wanneer Poelman zich bij herhaling over de stagnerende omzet beklaagt, als excuus voor de achterstand in de betalingen, zullen deze klachten, voor zover ze geen betrekking hebben op de specifieke gang van zaken in het eigen bedrijf en ook niet de werkelijkheid om tactische redenen bewust minder rooskleurig voorstellen, toch op zijn minst een deel van de algemene situatie bij de stedelijke boekhandel weergeven.

3 De contacten van Poelman met de collega's

Poelmans motieven om in 1579 Salamanca te verkiezen boven andere Spaanse steden kunnen niet achterhaald worden. Zoals hierboven is gezegd, dirigeerde mogelijkerwijs zijn opdrachtgever Luis Pérez hem naar deze stad. Niet ondenkbaar is evenwel dat hij de vrije keuze had en zich daarbij liet leiden door de aanwezigheid van plaatsgenoten als Mathias Gast en Cornelio Bonardo. Met deze laatste had hij in ieder geval vanaf het begin goede contacten en waarschijnlijk vond hij bij hem de eerste twee jaren onderdak.[226]

De entree van ‘de man van Plantin’ in de lokale boekenwereld was niet moeilijk, en nadat hij in 1588 met de dochter van de vooraanstaande boekbinder Juan Rodríguez was getrouwd, raakte hij voorgoed in deze gemeenschap ingeburgerd. Met diverse

225 BENNASSAR, *Recherches sur les grandes épidémies dans le nord de l'Espagne à la fin du XVIe siècle*, met name p. 40-42 voor de geografische verspreiding van de epidemie tussen 1596 en 1599. Voor de maatregelen door de universitaire en gemeentelijke autoriteiten van Salamanca in 1599, zie BELTRÁN DE HEREDIA, *Cartulario de la Universidad de Salamanca*, IV, p. 504-506).

226 Zie par. I, 4.

families, buurtgenoten dikwijls, hadden Poelman en zijn gezin goede relaties; zo nodigde men elkaar meermalen uit om bij de doop van de kinderen als peter en meter op te treden.[227] Bijzonder nauw bleven de banden met zijn neef en winkelbediende Jan Cooman, ‘mi Juanico’, zoals Poelman hem met vaderlijke vertedering noemt, die hij zag opgroeien, trouwen en een eigen bedrijf beginnen.[228] Ook met Artur Tavernier, de stadgenoot die zich als lettergieter in Salamanca had gevestigd, stond hij op goede voet.[229] Meer dan oppervlakkige contacten onderhield Poelman eveneens met collega's uit het naburige Medina del Campo, het boekencentrum waaraan Salamanca zo nauw gelieerd was.

Vriendschappelijke en zakelijke relaties gingen veelal hand in hand. Tot Poelmans eerste klanten behoorden boekverkopers, onder wie de zojuist genoemde Cornelio Bonardo, die soms voor hoge bedragen van hem afnamen. Ook zijn schoonvader kocht bij hem.[230] Men was elkaar behulpzaam bij het afhalen van de zendingen geïmporteerde boeken, die vanuit de havens van Bilbao en Laredo per muilezel naar Medina del Campo werden getransporteerd. Claudio Curlet, Juan Boyer, Pablo Ascanio en, ook weer, Cornelio Bonardo namen voor Poelman bestemde balen uit Antwerpen in ontvangst en schoten hem het bedrag van de vervoerskosten voor.[231] Aan Juan Boyer en Ambroise Duport, boekverkopers en importeurs in Medina del Campo, vertrouwde Poelman af en toe sommen geld toe om ze naar Antwerpen te laten overmaken.[232]

Echt grote problemen lijkt Poelman niet gehad te hebben, of het moest met enkele collega's zijn die tot de groep wanbetalers behoorden, over wie hij zich in zijn brieven herhaaldelijk beklaagt, overigens zonder namen te noemen.[233] In enkele brieven gaat hij wat uitvoeriger in op de schadelijke concurrentie die

227 *Ibidem.*
228 *Ibidem.*
229 *Ibidem.*
230 Zie debiteurenlijst.
231 Zie overzichten van onkosten over de jaren 1582-1584 en 1587-1589, MPMA, 116 f. 531r-539r, en 117, f. 65r-67r.
232 Zie Brief V en LXVII.
233 Zie par. 11.

hem wordt aangedaan, onder andere door zijn oud-stadgenoot Pablo Ascanio.[234]

In zijn correspondentie blijft Poelman voor het overige vrij spaarzaam met mededelingen over de wereld van het boek waarin hij zich bewoog. Zo laat hij zich amper uit over zijn kennissenkring: de enige van zijn goede vrienden die hij uitdrukkelijk als zodanig vermeldt, is de hierboven genoemde Juan Boyer in Medina del Campo.[235] Verder beperkt de informatie zich tot het vermelden van twee geruchtmakende financiële affaires uit die jaren, een waarbij Etienne Michel, de in Spanje opererende vennoot van een grote firma uit Lyon, betrokken was, en een waarbij de uit de Rhône-stad overgekomen weduwe van Ambroise Duport een hoofdrol speelde.[236] Het vermelden waard vond Poelman tenslotte nog de dood, in 1589, van de Lyonese drukker-boekverkoper Guillaume Rouillé, geen onbekende van Plantin en Moretus. Rouillé had aan het hoofd van een grote *compagnie* in de voorafgaande decennia een zich over geheel Spanje uitstrekkend netwerk van relaties opgebouwd. En omdat ook een aantal collega's van Poelman in Salamanca zaken met hem deed, was zijn heengaan, met de gebruikelijke nasleep van gecompliceerde financiële afwikkelingen, dus echt nieuws in de plaatselijke kring van boekverkopers.[237]

4 De winkel van Poelman

'Jan Pulman, libraire en Salamanca': aldus betitelen Plantin en Moretus hun oud-werknemer, wanneer zij in het 'Grootboek' van 1586 een nieuwe rekening op diens naam openen.[238] De aanduiding *libraire* en de Nederlandse, respectievelijk Spaanse en Latijnse equivalenten *boeckvercooper, librero* en *bibliopola* zijn de meest gangbare in de polyglotte correspondentie en administratie van de Antwerpse firma, niet alleen in haar contacten met

234 Brief VIII en XXVIII.
235 Toen Boyer in 1599 stierf, deelde Poelman aan Moretus mede dat hij een goede vriend verloren had (Brief LXVIII en LXIX).
236 Zie Brief XIX en LXXV.
237 Brief XXVII.
238 MPMA, 19, f. 162.

Poelman, maar ook, voorzover is nagegaan, met de vele collega's in binnen- en buitenland. Men lijkt daarbij geen onderscheid te maken tussen ‘kleine’ en ‘grote’ boekverkopers, tussen hen die men tegenwoordig detaillist en groothandelaar zou noemen, of, om de termen te herleiden tot de boekhandelspraktijk van die tijd, tussen de categorie die een min of meer bescheiden winkel dreef en de groep die een groter bedrijf had of daarnaast actief was als drukker en uitgever. Terwijl voor dit laatste type ondernemers in het Nederlands geen specifieke term bestond, werd zij in Frankrijk gewoonlijk aangeduid als *marchand libraire.*[239] Ook in de Spaanstalige gebieden onderscheidde men hen als *mercader de libros* van de gewone *librero.*

239 In de Franstalige administratie en correspondentie van Plantin en Moretus vindt men naast *libraire* met grote regelmaat de aanduiding *marchand libraire.* De firma blijkt deze laatste term te hanteren in het geval van grotere boekverkopers (vaak tegelijkertijd drukkers en/of uitgevers) die aan de internationale boekhandel deelnamen. Een enkel, vroeg voorbeeld uit het einde van de jaren vijftig, is Juan de Junta uit Burgos, geregistreerd als ‘marchant libraire de Burgos de Castille’ (MPMA, 116, f. 1r). Dezelfde aanduiding vindt men bij herhaling in de door Baudrier bijeengebrachte documenten inzake de Lyonese boekenwereld in de 16e eeuw; ook hier is zij van toepassing op de op internationale schaal opererende boekverkopers. Zo worden - om een voorbeeld te noemen met betrekking tot de boekhandel met Spanje - in een volmacht van Guillaume Rouillé uit 1579 Jerónimo de Millis in Medina del Campo en Vicente de Portonaris in Salamanca betiteld als *marchand libraire*; Claudio Curlet, een naaste collega en goede bekende van Poelman, wordt daarentegen als *libraire* bestempeld (BAUDRIER, IX, p. 95).
FEBVRE en MARTIN maken in hun *L'apparition du livre* geen gewag van een specifiek te onderscheiden categorie *marchands libraires* die zichzelf zo noemden of door de tijdgenoten als zodanig werden betiteld; de groep, zoals bedoeld bij Plantin en in de Lyonese documenten, wordt door hen omschreven als *grands libraires.* Wanneer Martin het begrip *marchand libraire* bezigt in relatie met de hiërarchie van boekverkopers in het Parijs van de 17e eeuw - en wel op basis van de uitgebreidheid van hun assortiment - geeft hij hieraan een betekenis die niet helemaal de bovenomschrevene lijkt te dekken. Hij onderscheidt verkopers met een beperkt assortiment, de *libraires relieurs, libraires doreurs* en *imprimeurs libraires.* Een breder gesorteerde voorraad treft men aan bij de ‘“marchand libraire”, qui prêtait une plus grande attention au commerce de détail’, en het meest brede aanbod vond men tenslotte bij de *libraires-éditeurs* (*Livres, pouvoir et société*, I, p. 296-299 de omschrijving van *marchand libraire* op p. 298).
Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of en in hoeverre in de theorie en de praktijk de term een welomschreven groep binnen de wereld van de boekhandel aanduidde (dit geldt bijvoorbeeld ook voor het onderscheid in de Duitstalige gebieden tussen *Buchhändler* en *Buchführer*; zie CORSTEN *et al., Lexikon des gesamten Buchwesens*, I, c. 592a en 598a-599a, alsmede GRIMM, *Deutsches Wörterbuch*, II, c. 474-475).
In het Nederlandstalige gebied hanteerde men tot in de 18e eeuw uitsluitend de term *boekverkoper.* Jan Poelman is ‘boeckvercoper tot Salamanca’ (MPMA, 118, f. 6r). Als zodanig werd men bijvoorbeeld ingeschreven in het Lucasgilde van Antwerpen (ROMBOUTS/VAN LERIUS, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*; zie ook VAN DEN BRANDEN, ‘De Antwerpse boekverkoper-drukker Severijn Gymnicus, ± 1529-1567’, p. 150. Vgl., voor de Republiek, VAN SELM, *Een menighte treffelijcke boecken*, p. 8, n. 14, p. 302, n. 180. De opkomst van het begrip *boekhandelaar* in de 18e eeuw wordt kort besproken in LANKHORST, ‘Au Siècle des Catalogues’, p. 65, n. 14).

Hoe echter de twee Spaanse begrippen in de praktijk werden toegepast, blijft voorlopig niet echt duidelijk. Zeker, in veel gevallen kan men op basis van de beschikbare gegevens over de activiteiten van een boekverkoper aangeven waarom iemand zichzelf *librero* of *mercader de libros* noemde, of als zodanig in documenten, bijvoorbeeld in notariële akten, werd vermeld. Toch krijgt men de indruk dat er in het maatschappelijke verkeer geen duidelijke afbakening bestond.[240] Poelman is hiervan

240 De vaagheid van de soms op dezelfde persoon toegepaste termen (Poelman is hiervan een voorbeeld; zie hierna), die enigzins lijken te correleren met *libraire* en *marchand libraire*, wordt benadrukt door LOPEZ, 'Gentes y oficios de la librería española a mediados del siglo XVIII', p. 169. Toch kan men in enkele bronnen een wat meer omlijnde afbakening van de betekenis vinden. De *librero* is de boekverkoper die een boekwinkel heeft, *librería* genaamd; aldus de bondige definitie in *Tesoro de la Lengua Castellana o Española* van Covarrubias uit 1611 ('LIBRERO. El que tiene tienda de libros. Librería, la dicha tienda', c. 7656). De verkoopruimte van de *mercader de libros* lijkt men daarentegen bij voorkeur aan te duiden als *botica* of *botiga, botigue* in het Aragonese-Catalaanse taalgebied). Met deze term, synoniem voor *tienda*, werd in oorsprong de winkel aangeduid waar men medicijnen en kruiden verkocht; in uitgebreide zin was het de winkel waar een *mercader* diverse soorten artikelen aanbood ('BOTICA. La tienda del boticario, y también la del mercader, donde tiene los paños y sedan y otras mercaderías'; *ibid.*, c. 232a). Zo kreeg in 1551 een afgevaardigde van de Inquisitie van het district Valladolid de instructie om in Medina del Campo verboden boeken op te sporen in 'las librerías de los libreros' en in 'las casas y boticas de los mercaderes que tratan en traer y vender los dichos libros' (GARCÍA CHICO, 'Documentos referentes a la Imprenta en Medina del Campo', p. 291). In de statuten van 1600 van de *libreros* van Zaragoza wordt bepaald dat *mercaderes de libros* een vergunning moeten kopen om een *botiga* in de stad op te zetten (REDONDO VEINTEMILLAS, *op. cit.*, f. 17v). *Botiguer de libres* is in het zestiende-eeuwse Valencia synoniem voor *mercader de libros* (BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, I, p. 236). In hoeverre *botica* de specifieke aanduiding is voor een soort bazar (en/of opslagruimte), waar diverse artikelen werden verkocht casu quo opgeslagen - bij *mercaderes* of *mercaderes de libros* die in meer produkten handelden -, is vooralsnog niet duidelijk. In ieder geval onderscheiden de aangehaalde bronnen haar van de gespecialiseerde *tienda de libros* of *librería*, gedreven door de *librero.*
In de hierboven genoemde studie over de boekenwereld van Valencia komt Berger op basis van een zeer grote hoeveelheid bronnen tot de conclusie dat in die stad een duidelijk onderscheid bestond tussen de *librero* (Catalaans-Valenciaans *l(l)ibrer, librater* of *libreter* (vaak ook aanduiding voor drukker en boekbinder) en de *mercader* of *botiguer de libres.* De eerste was een min of meer bescheiden boekverkoper en meestal van Spaanse huize; de *mercader*, bijna zonder uitzondering een buitenlander die zich in de stad had gevestigd, bedreef de boekhandel in het groot en wijdde zich aan import en export (*op. cit.*, I, p. 233-238). Als vreemdelingen of buitenlanders, 'extranjeros', worden de *mercaderes de libros* aangeduid tegen wier handel (zonder dat ze een proeve van vakbekwaamheid hebben afgelegd) de *libreros* van Zaragoza zich trachten te wapenen (REDONDO VEINTEMILLAS, *op. cit.*, f. 17r-18r). Intrigerend tenslotte is het geval van de Madrileen Gaspar Diaz die in 1589 in een notarieel vastgelegde betalingspromesse aangeduid wordt als 'librero y mercader de libros' (PÉREZ PASTOR, *Documentos*, p. 256).

een concreet voorbeeld. In de adressering van zijn brieven aan Plantin en Moretus betitelt hij hen gewoonlijk als *mercader de libros*, maar een enkele maal bezigt hij ook de term *librero.*[241] Als het om Poelman zelf gaat, is er evenmin sprake van eenduidigheid. In doopregisters en notariële akten wordt zijn beroep jarenlang afwisselend met een van beide termen aangeduid, waarbij moet worden bedacht dat de parochiegeestelijke en de klerk naar alle waarschijnlijkheid de informatie uit Poelmans eigen mond optekenden. Maar hoe vaag begrensd het gebruik van de onderscheiden begrippen dikwijls ook moge zijn geweest, wanneer Poelman in 1595 op de titelpagina van een door hem bekostigde uitgave zichzelf als *mercader de libros* afficheert, lijkt hij deze omschrijving toch inhoud te willen geven door tot uitdrukking te brengen dat hij op dat moment als uitgever niet zomaar een willekeurig boeken verkopende winkelier was.[242]

Poelman, *librero* of *mercader de libros*, die, zoals hierboven is vermeld, tijdens zijn eerste verblijf in Salamanca van 1579 tot 1581 waarschijnlijk onderdak vond bij Cornelio Bonardo, kon bij deze collega wellicht ook zijn boeken opslaan, althans een deel ervan, want uit zijn afrekening van 1581 kan men afleiden dat zijn toekomstige schoonvader Juan Rodríguez er een aantal onder zijn hoede had.[243] Vanaf het begin van 1582 beschikte hij over een eigen winkelruimte, aanvankelijk bij het aan een zijpleintje van de *Calle de Libreros* gelegen universiteitshospitaal, het *Hospital del Estudio.* Deze ruimte, welke hij huurde van de weduwe van de drukker Juan María de Terranova, was waarschijnlijk een aanbouwsel, een *casita*, zoals een aantal collega's had op het aangrenzende binnenhof van de Artes-faculteit, het

241 Bijvoorbeeld: adressering van Brief XXX: ‘A Juan Moerentorf, librero en Amberes’.
242 Zie Bijlage.
243 Zie Bijlage.

Patio de Escuelas Menores.[244] In augustus van hetzelfde jaar verhuisde hij tenslotte naar een naburig pand in of nabij de noordelijke helft van de genoemde straat, in dat deel dat onder de parochie van San Isidro ressorteerde. Naar alle waarschijnlijkheid zou hij hier tot aan het einde van zijn leven blijven wonen en werken.[245]

De winkel, de *tienda*, die Poelman vanaf dat moment dreef lijkt wat inrichting betreft te beantwoorden aan een internationaal standaard-type, met kasten, stellingen of rekken langs de wanden, een toonbank of tafel, stoelen of zitbank, en eventueel een werktafel voor het binden van de boeken. Misschien was er een uitstalkast aan de straatkant, en stond er tegen de gevel een

244 Vroeg in dat jaar moet Poelman woonruimte en winkel op hetzelfde adres hebben gehad; op 28 januari wordt een baal met boeken afgeleverd bij 'mi casa y tienda' (MPMA, 116, f. 533r). Even later huurde hij winkelruimte van María de Neyla, de weduwe. Hij betaalde haar achtereenvolgens op 20 april en op 3 juli eenzelfde bedrag van *rs.* 36, respectievelijk voor 'un tercio de alquiler de la tienda' en voor de 'alquiler de un tercio de la tienda' (*ibid.*, f. 533v. Niet duidelijk is overigens of met dit 'derde deel' een deel van de jaarhuur of een gedeelte van de winkel wordt bedoeld). In deze periode had hij zijn woonruimte elders in de stad. Op 27 juni (enkele dagen voor de hierboven genoemde laatste betaling van de winkelhuur) overhandigde hij aan een zekere Simón González een bedrag van *rs.* 93 voor het halve jaar dat hij een huis van deze had gehuurd (*ibid.*, f. 533v).

245 Op 4 augustus gaf hij aan drie jongens *rs.* 11 (een *escudo*) voor het overbrengen van de winkelinventaris en de inboedel van het huis naar het nieuwe pand (MPMA, 116, f. 533v). Hiervoor betaalde hij een jaarhuur van *rs.* 400, een onkostenpost die wordt opgevoerd voor de jaren 1583, 1584, 1586 en 1587 (MPMA, 116, f. 535v en 539r, en 117, f. 65r en 66r). Poelmans collega en oud-stadgenoot, de enige malen genoemde Paul vanden Assche, betaalde in hetzelfde jaar 1582 in het naburige Medina del Campo ook een jaarhuur van *rs.* 400, maar dan wel voor enkele huizen met een erf en inclusief een winkel (García Chico, 'Documentos referentes a la imprenta en Medina del Campo', p. 267-268). Uit deze vergelijking kan echter niet zomaar de conclusie worden getrokken dat Poelmans woon-winkelhuis vrij groot moet zijn geweest, omdat de normen voor het vaststellen van de huurwaarde, de ligging bijvoorbeeld, en plaatselijke verschillen hierbij onbekend zijn. Dat hij niettemin over een vrij redelijke ruimte moet hebben beschikt, mag men afleiden uit een vergelijking met de huurprijzen die een twintigtal jaren daarna, in een periode van gestegen kosten, de universiteit vroeg voor de 81 panden die zij in Salamanca bezat: de goedkoopste moesten op dat moment tussen *rs.* 30 en 150 opbrengen, voor de duurdere huizen, ongeveer een kwart van het bezit, betaalde men prijzen variërend van *rs.* 200 tot 1500 (Rodríguez-San Pedro Bezares, *La universidad salmantina del Barroco*, I, p. 570-571).

tafel of schraag. Ook had Poelman de beschikking over een achterwinkel.[246] Enkele concrete details over de inrichting vindt men in zijn boekhouding. In oktober 1582, twee maanden na zijn definitieve verhuizing, schaft hij zich voor de winkel een ladder aan. In 1584 plaatst hij er een tafel en een zitbank, en in 1587 wordt de ruimte met enkele nieuwe rekken uitgebreid. Timmerlieden laat hij in datzelfde jaar ook een paar rekken maken voor de achterwinkel, de *trastienda.*[247]

De winkel bracht het nodige werk met zich mee. Klanten moesten te woord worden gestaan, hetgeen bij een veeleisend en goed geïnformeerd publiek van een universiteitsstad als Salamanca een zekere deskundigheid vereiste. Omdat er vaak niet contant werd betaald, moest er een debiteurenlijst bijgehouden worden. De voorraad, het assortiment, in winkel en magazijn, moest regelmatig worden aangevuld. Op gezette tijden werd er geïnventariseerd, waarbij details als de plaatsing en de indeling van de boeken bij de diverse categorieën, de verdeling over ongebonden, gebonden en incomplete, 'defecte' exemplaren,

246 Wat Poelman in zijn boekhouding de *trastienda* noemt (MPMA, 117, f. 65r) is naar alle waarschijnlijkheid dezelfde ruimte die hij elders aanduidt als *magasín* (zie Brief V, waarin sprake is van de 'tienda y magasín').
Er zijn momenteel nog maar enkele min of meer gedetailleerde beschrijvingen van indeling en inrichting van Spaanse boekwinkels bekend. Volstaan moge hier worden met twee voorbeelden. Het bedrijfspand van Gabriel Fàbregues in Palma de Mallorca bestond volgens een inventarisatie uit 1582 uit een hal of entrée, een kleine voorwinkel, de eigenlijke boekwinkel en een achterwinkel of magazijn (*entrada, botigueta, botigue de llibreter* en *rebotigue.* In de twee achterste vertrekken bevonden zich de boeken en het boekbindersmateriaal; LLOMPART, 'Libreros mallorquines del siglo XVI', p. 262). Blas López Calderón in Valladolid heeft blijkens een inventaris van 1658 minder ruimte tot zijn beschikking en lijkt daarmee de doorsnee-boekverkoper te vertegenwoordigen. Via een portaal kwam men in zijn winkel. In dit portaal en in het voorste gedeelte van de winkel stond het meest selecte uit het assortiment uitgestald: prijzige, gebonden boeken, waarvoor *rs.* 10 tot 550 moesten worden neergeteld. In het achterste deel van de winkel stonden rekken en kasten met de goedkopere exemplaren, alle ongebonden. In een van de rekken vond de klant 'aanbiedingen' tegen de eenheidsprijs van 1 *real.* Op een winkelwagentje lagen oude en incomplete folianten. De boeken stapelden zich verder op in de woonvertrekken achter de winkel (ROJO VEGA, *Ciencia y cultura en Valladolid*, p. 33-35).

247 Voor de ladder en de rekken betaalde hij respectievelijk *rs.* 6½ en *rs.* 65 (MPMA, 116, f. 533v, 117, f. 65r). De tafel en de zitbank die hij in de winkel liet neerzetten kostten hem samen *rs.* 21½ (*ibid.*, 116, f. 537v. De boekverkoper Arnau de Busarán in Valencia had ten gerieve van zijn klanten vier leun- of armstoelen in de winkel staan; zie BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, I, p. 291).

de titelbeschrijving alsmede de opgave van het aantal en de prijs veel tijd en nauwkeurigheid vergden. Nieuwe zendingen moesten uitgepakt worden, beschreven en ingedeeld. Poelman, die aanvankelijk bijna uitsluitend vanuit Antwerpen werd bevoorraad, moest de voor hem bestemde balen meestal in Medina del Campo af gaan halen. In deze stad verrichtte hij gewoonlijk ook zijn betalingen. Omdat hij tevens contacten had in andere steden, zoals Madrid, was hij nogal eens op reis.

Hij stond er echter niet alleen voor. Naast de hulp die collega's hem boden,[248] werd hij vanaf 1582 geassisteerd door zijn reeds enkele malen genoemde neef Jan Cooman. Deze zal als leerjongen-winkelbediende de geijkte opleiding van zijn oom hebben gekregen, en wat die inhield, kan men deels uit de correspondentie en de administratie afleiden. Zo was hij volledig belast met het opstellen van de lijsten van incomplete exemplaren, hetgeen met grote nauwkeurigheid moest gebeuren. De uitvoerige beschrijving van de winkelinventaris deed Poelman zelf. Wel vertrouwde hij Cooman een enkele maal de administratie toe van de inkomsten en de uitgaven die bij de opdrachtgevers in Antwerpen verantwoord moesten worden. Af en toe werd hij naar Medina del Campo gestuurd om boeken op te halen of betalingen te verrichten. Ook schreef hij enkele brieven namens Poelman.[249] Zijn dit een paar taken waarover de bronnen direct of indirect informatie verschaffen, als Coomans belangrijkste opdracht zag Poelman het zelfstandig beheren van de winkel, wanneer hijzelf afwezig was; met andere woorden, zijn bediende moest van alle facetten van het bedrijf op de hoogte zijn, een allround vervanger zijn op wie men kon vertrouwen. Uit de brief naar Antwerpen van 1587 waarin hij deze ideale winkelbediende schetst, moet men evenwel concluderen dat de dan 17-jarige Cooman, na vijf jaar dienst, kennelijk nog niet aan deze eis voldoet; Poelman wil hem namelijk naar Antwerpen sturen om de opleiding te vervolgen en vraagt of men een betrouwbare en

248 Zie hierboven, par. 3

249 Van Selm citeert een passage uit een verordening van de Officina Plantiniana uit 1643, waarin enkele taken van de winkelbediende worden omschreven (*Een menighte treffelijcke Boecken*, p. 184-185).

meegaande jongen kent die Cooman kan komen vervangen.[250] Het jaar daarop schrijft hij nog eens dat hij van plan is zijn neef, over wie hij vol lof is, naar zijn geboortestad te zenden. Cooman blijft echter in Spanje, en in 1589 deelt Poelman mede dat hij met een niet nader genoemde een overeenkomst is aangegaan om Cooman het boekbindersvak te laten leren.[251] Wellicht was zijn leermeester Benito Boyer in Medina del Campo, bij wie hij in 1591 in dienst was.[252] Of Poelman na Coomans vertrek weer een winkelbediende had, kan op geen enkele wijze uit de bronnen worden afgeleid.

In de boekhouding werden geen loonkosten voor de neef opgevoerd; ook de contracten zwijgen hierover. Wel nam Poelman, zoals in de contracten uitdrukkelijk werd omschreven en overigens gebruikelijk was, de kosten voor voedsel en huisvesting voor zijn rekening. Deze 'montcosten met onderhoudinghe vander jonghen' werden niet gespecificeerd, maar samen met de uitgaven voor Poelman zelf en een huishoudster in een jaarlijks totaalbedrag uitgedrukt.[253]

250 Zie Brief VIII.

251 Zie Brief XX en XXV. Moet uit het feit, dat Poelman zijn neef bij een ander het boekbinden liet leren, geconcludeerd worden dat hij deze techniek niet beheerste, terwijl er aanwijzingen zijn dat dit wel het geval was? Of wilde hij Cooman de mogelijkheid bieden om zich in dit vak te vervolmaken of zich te specialiseren, waartoe het boekbinderscentrum Salamanca alle gelegenheid bood? Poelman spreekt in ieder geval de verwachting uit dat zijn neef na deze leertijd op eigen benen zou kunnen staan (Brief XXV).

252 Op 23 februari 1591 geeft Boyer aan zijn *criado* Cooman volmacht om namens hem geld te innen (PÉREZ PASTOR, *Documentos*, p. 261). In mei van dat jaar zendt Moretus een brief aan Poelman 'par voye de Juan Cooman, libraire en Medina, demourant avec Benito Boyer' (Brief XLII; opvallend is dat Cooman hier niet als bediende maar als boekverkoper wordt aangeduid. Zie tevens Brief XLIII, van 5 juni, waarin Poelman vermeldt dat zijn neef zich ten huize van Boyer bevindt).

253 De kosten van levensonderhoud van Cooman voert Poelman niet apart op, maar brengt ze onder in een totaalpost die bijvoorbeeld in de jaren 1583 en 1584, toen hij ook nog een huishoudster in dienst had, respectievelijk *rs.* 1456 en 1549 bedraagt (de huishoudster kreeg daarenboven een jaarloon van *rs.* 66; MPMA, 116, f. 533v en 537r). In 1587 brengt Poelman een bedrag van *rs.* 200 in rekening voor de kleding die hij voor Cooman gekocht had (*ibid.*, 117, f. 65r). Uit diverse *asientos de aprendizaje*, contracten met leerjongens, zowel voor boekhandel als boekbinderij en drukkerij, blijkt dat men hen gratis onderdak, voeding, kleding en bewassing verschafte. Aan het einde van de leerperiode kregen zij gewoonlijk nieuwe kleding (BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, I, p. 242-243. Een aantal samenvattingen van dit soort contracten vindt men in PÉREZ PASTOR, *Documentos*, onder andere p. 209, 251 en 332, alsmede in AGULLÓ Y COBO, 'Más documentos sobre impresores y libreros madrileños', onder andere I, p. 172, 187 en 190, en II, p. 138-139 en 162). Volleerde *criados* ontvingen uiteraard loon, zoals de Parijzenaar Louis Clesinet, die in 1579 voor een periode van zes jaar in de winkel van Coomans latere meester Benito Boyer kwam werken en daarvoor in totaal 220 *escudos* (= *rs.* 2640) ontving (PÉREZ PASTOR, *La imprenta en Medina del Campo*, c. 449a-b).

5 Bevoorrading, assortiment en omzet in de jaren 1579-1592. Kwantitatieve gegevens

In de jaren dat Poelman onder contract stond, van 1579 tot 1592, werd hij door de firma Plantin-Moretus bevoorraad. De balen en pakketten met boeken, deels uitgaven van de firma zelf, deels van andere drukkers, en een enkele keer met andere artikelen, zoals landkaarten, prenten en pennen, werden hem gewoonlijk rechtstreeks vanuit Antwerpen toegezonden; af en toe ontving hij zendingen van elders, bijvoorbeeld in 1586, toen hem een aantal balen werd toegestuurd door Raphelengius, het hoofd van de Leidse vestiging van de firma, en door Sonnius, Plantins oude zakenrelatie in Parijs. Deze laatste leveranties werden overigens wel in de boekhouding van Plantin verantwoord.[254]

Over de zendingen in de jaren 1579-1581, de periode dat hij in dienst was van Luis Pérez, is zeer weinig informatie bewaard gebleven. Er wordt een keer een partij van twee balen vermeld, met een waarde van fl. 250 st. 8.[255] Over het totale bedrag dat met de bevoorrading in deze periode was gemoeid, blijft men dus in het ongewisse. Het moet evenwel minimaal fl. 3016 st. 5 zijn geweest, de optelsom namelijk van de waarde van Poelmans voorraad in september 1581, fl. 1973 st. 5, en fl. 1043, het bedrag dat klanten hem op dat moment schuldig waren.[256] Over de volgende jaren is men veel beter ingelicht. Tussen 1582 en 1584 werden er 113 balen naar Salamanca verstuurd (waarvan er een aantal in de haven van Laredo door brand verloren gingen) voor een totaalbedrag van fl. 9895 st. 6¼ van 1586 tot 1591

254 MPMA, 19, f. 162.
255 *ibid.*, 18, f. 347.
256 Zie Bijlage.

werden nog eens 56 balen afgeleverd, ter waarde van fl. 7775 st. 12.[257]

In 13 jaar tijd ontving Poelman dus voor meer dan fl. 20.000 aan boeken. Hoe de handel hierin in financieel opzicht verliep, kan worden afgeleid uit de cijfers met betrekking tot de verkoop, zowel de contante als die op krediet, en uit de waarde die de winkelinventarissen op bepaalde tijdstippen vertegenwoordigden. Deze gegevens zijn in de volgende tabel bijeengebracht:[258]

Deze cijfers geven een algemene indruk van wat er in de loop van de jaren in Poelmans bedrijf omging. Toch moet de interpretatie ervan globaal blijven; men kan immers voor de verschillende perioden de cijfers niet eenvoudigweg optellen of aftrekken om een nauwkeurige reconstructie van in- en verkoop per tijdvak te verkrijgen. De oorzaak hiervan is tweeledig. In de eerste plaats zijn lang niet alle gegevens bewaard gebleven over de inhoud van de vele zendingen, namelijk titels van boeken en aantal exemplaren, zodat het slechts voor een deel mogelijk is aan te geven in hoeverre de voorraad in een bepaald tijdvak - er bestaan gespecificeerde winkelinventarissen van 1586, 1590 en 1592 - werd aangevuld en/of in hoeverre zij slonk door verkoop. Hetzelfde geldt vervolgens voor de omzetcijfers, zowel van de contante verkoop als van de verkoop op krediet. Deze kunnen evenmin nauwkeurig voor elke periode bepaald worden. Concrete cijfers over de contante verkoop vermeldt Poelman alleen voor de jaren 1582-1584. Wel geeft hij voor elke periode het bedrag op waarvoor klanten bij hem in het krijt staan, en voor de jaren 1581, 1584 en 1586 voegt hij daarbij een gespecificeerde lijst met namen en bedragen. Deze laatste laten uiteraard zien wie op een bepaald tijdstip de nieuwe debiteuren zijn, maar voor de overige klanten kan men niet uitmaken of het om oude of nieuwe schulden gaat. En dit is uiteraard helemaal niet mogelijk in die gevallen dat er slechts een totaalbedrag aan uitstaande vorderingen wordt opgegeven.[259]

257 MPMA, 116, f. 525v, en 117, f. 59r.
258 Zie *Tabellen.*
259 Zie *Tabellen.*

Wanneer Poelman in 1592 de eindbalans opmaakt over de periode van samenwerking met de Antwerpse compagnons, heeft hij nog voor een bedrag van fl. 1974 st. 15 aan boeken in huis. Hij heeft dan vanaf 1579 voor ongeveer fl. 18000 verkocht, met andere woorden een gemiddelde jaarlijkse omzet gemaakt van fl. 1200, hetgeen een niet onaanzienlijk bedrag genoemd mag worden. Hij blijft overigens na 1592, wanneer hij als volledig zelfstandig boekverkoper gaat optreden, met een flinke schuld zitten, die hem de volgende jaren de nodige problemen zou bezorgen. Deze nieuwe periode in zijn leven zal verder in dit hoofdstuk ter sprake worden gebracht.

De vraag rijst in hoeverre Poelman tot 1592 zelfstandig was, met andere woorden of hij verplicht was uitsluitend handel te drijven in de boeken die hem vanuit Antwerpen werden geleverd. Hierover kan men geen volstrekte zekerheid verkrijgen. In het contract met Pérez de Varrón van 1581 is er in algemene zin sprake van handel in boeken, waaraan wordt toegevoegd dat Poelman niets mocht ondernemen dat deze handel schade zou berokkenen. Deze laatste bepaling werd ook opgenomen in het contract met Jan Moretus uit 1586. Hierin werd verder gestipuleerd dat Plantijnse uitgaven zouden worden geleverd met een korting van 15% en uitgaven van andere drukkers 'au juste prix'.[260] Maar ook in dit contract kan men geen aanwijzingen ervoor vinden dat Poelman zich zou moeten beperken tot de handel in boeken die door de Antwerpse firma werden geleverd. In ieder geval had hij vanaf 1586 een aantal Spaanse en Italiaanse drukken in voorraad die hij ter plekke via ruil met exemplaren uit het eigen assortiment had verworven, een transactie die dan ook in de boekhouding werd verantwoord. Deze ruilhandel - overigens niet helemaal tot genoegen van Moretus,[261] hetgeen de enige concrete aanwijzing zou kunnen vormen dat aan Poelman beperkingen waren opgelegd - duidt er toch op dat hij eigen initiatieven heeft ontplooid. En dat hij dit deed, ook buiten de officiële boekhouding om, ligt een beetje voor de hand. Hij kende

260 Zie *Tabellen.*

261 Zie Brief XLVI, waarin Poelman ingaat op het verwijt dat hij zich deze boeken voor persoonlijk gewin had aangeschaft ('que los libros d'Espagna yo los tomé para my particular provecho').

Tabel II. Bevoorrading, omzet en inventarissen, 1579-1592 (in guldens en stuivers)

	Medio 1579 - september 1581 In dienst van Luis Pérez		**September 1581 - 31 december 1584 1585 - juli 1586 Contract met Martín Pérez de Varrón**		**1 augustus 1586 - 28 april 1590 - 18 september 1592 Contract met Jan Moretus erfgenamen van Plantin**	
Totaal zendingen per periode	(minimaal) 3016.15		9895.6¼		7775.12	
per periode						
Omzet:						
1) contant			5059.7			
2) op krediet						
(debiteuren)		1043	3090.13 3/4	2538.14	1052.11	1446
totaal			8150 3/4			
Winkelvoorraad		1973.15	3663. 51½	2774.8	2948. 9	1974.15

de plaatselijke markt, waar, om een voorbeeld te noemen, de specifieke vraag bij de grote studentenpopulatie naar in Spanje gedrukte studie-uitgaven interessante perspectieven moest bieden; met dergelijke edities liep hij niet al te veel risico en, bovendien kon hij ze relatief goedkoop inkopen, al was het alleen maar omdat er geen hoge transportkosten aan verbonden waren.[262] Waarom zou hij daarvan niet geprofiteerd hebben door hierin te investeren uit de winst die hij behaalde uit zijn Antwerpse assortiment?

Was, zoals Voet heeft opgemerkt, de boekhandel van Poelman in deze jaren van bescheiden ontvang?[263] Natuurlijk kan hij niet gerekend worden tot de grote boekverkopers van die tijd, met een uitgebreid aanbod en met internationale connecties. Maar met een omzet van fl. 18000 tussen 1579 en 1592, zoals hierboven is vermeld, kan men hem bepaald geen kleine winkelier noemen. Als men verder enkele andere cijfers met betrekking tot zijn boekhandel vergelijkt met die van een aantal collega's uit die periode, blijkt het beeld dat Voet schetst en dat gebaseerd is op de voor Poelman moeilijke jaren 1588-1592 en op de déficitaire eindbalans van zijn zaken met Antwerpen genuanceerd moet worden. Zo is het in de eerste plaats interessant om het totaalbedrag van de leveringen van Plantin en Moretus te vergelijken met de totaalbedragen waarvoor een aantal over grote delen van Europa verspreide boekverkopers in die periode boeken van de Antwerpse firma ontving. [Tabel III].[264]

262 Bijvoorbeeld de in geheel Spanje gebruikte Latijnse grammatica van Elio Antonio de Nebrija, de *Introductiones Latinae*, of, in de volksmond *Arte de Antonio.*

263 VOET, *GC*, I, p. 119, en II, p. 403.

264 Zie, voor de cijfers voor enkele boekverkopers in Spanje, MPMA, 17, f. 34, 53, 75 en 133; 18, f. 295-299 en 348, 19, f. 164 en 173, 40, f. 114, en 126, f. 98. De getallen voor Frankfurt zijn ontleend aan LAUWAERT, 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana op de Büchermessen te Frankfort am Main in de XVIe eeuw', I, p. 141-142. De cijfers voor Rinsart vindt men in PALLIER, 'La Firme Plantinienne et le marché français pendant la Ligue', p. 127. Voor de leveringen aan boekverkopers in de Nederlanden, zie VAN DEN OORD, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf, 1450-1650*, p. 255-257.

Tabel III. Leveranties van Plantin-Moretus aan enkele boekverkopers, 1558-1600.

Bedrag	Poelman (1579-1591)	Boekverkopers in Spanje (1558-1599)	Buchmesse Frankfurt (1586-1600)	Th. Rinsart Parijs (1591-1596)	Antwerpen	Nederlanden (1576-1589) Huidig België	Huidig Nederland
24.000							
				T.23.598.$^{3/4}$			
					T.23.063.16		
23.000							
22.000							
21.000							
	T.20.687.3$^{1/4}$						
	(minimaal)						
20.000							
19.000							
						T.18.570.13$^{1/2}$	
		T.18.447.16$^{3/4}$					
18.000							
17.000							
16.000							
			15.310.3 (Willer, Augsburg)				
			(Willer, Augsburg)				
15.000				14.993.8$^{3/4}$ (1592-1594)			
				(1592-1594)			
14.000							
13.000							
12.000							
11.000					10.549.8		
					(1576-1580)	10.465.6$^{1/4}$	

(1586-1589)

10.000

9.895.6$^{3/4}$

(1581-1584) *T.9.437.8*$^{7/8}$

9.000

8.000

7.775.12

(1586-1591)

7.000

6.689.13

(Marne en Aubry, Frankfurt)

6.920

(1586-1589)

6.000

5.594.9

(1581-1585)

5.116.14

(1591-1592)

5.038.2$^{1/4}$

(1576-1580)

5.000

4.612.9$^{1/4}$

(Sevilla, 1578-1581)

4.000

3.809.8$^{3/4}$

3.631

(Ascanio, Medina, 1582-1588)

3.487.18$^{1/2}$

(1594-1596)

3.480.6

(J. Boyer, Medina, 1590-1599)

3.402.13$^{7/8}$

3.067.5

(1581-1585)

(1575-1580

3.016.5

(1579-1581 minimaal)

5x tussen

3.000

3.000 en 4.000

2.225.7$^{3/4}$

2x tussen

(1586-1589

2.000		2.000 en 3.000
	1.925 (Porronaris, Salamanca, 1568-1571)	

1.779

(Landry, Medina, 1568-1582)

1.708*

(5 boekverkopers 1558-1583)

1.312.½

Espinosa, Medina, 1581-1583)

30x tussen

500 en 2.000

1.000

500 *

(B. de Robles, Madrid, 1583)

480.

(P. Bocangelino, Toledo, 1573-1575)

447.

(M. Gast, Salamanca, 1564-1574)

302.

(F. de Junta, Burgos, ca. 1558)

250.

(B. Boyer, Medina, 1568-1571)

229.

Ondanks de beperkte selectie spreken deze cijfers voor zichzelf. Poelman blijkt de grootste klant te zijn geweest onder de boekverkopers in Spanje die in de tweede helft van de 16e eeuw zaken deden met het Antwerpse bedrijf; hij laat onder anderen de tweede grootste afnemer, zijn oud-stadgenoot Pablo Ascanio in Medina del Campo, ver achter zich. De omvang van de leveringen aan Poelman springt voorts des te meer in het oog als men bijvoorbeeld kijkt naar de bedragen niet alleen in de diverse perioden maar ook in hun totaliteit, waarvoor boekverkopers in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden van de firma afnamen.

Afgaande op deze cijfers mag men Poelman zonder bezwaar een middelgroot boekverkoper noemen, zelfs in een Europese context. Tot deze conclusie komt men ook als men de positie van Poelman in Spanje zelf vanuit een ander perspectief afmeet, en wel door de waarde die zijn winkelassortiment op bepaalde tijdstippen vertegenwoordigde te vergelijken met die van inventarissen van enkele collega's tussen 1562 en 1612, inventarissen die over het algemeen kort voor of na overlijden werden opgesteld.[265] [Tabel IV]

Deze vergelijking, gebaseerd op een klein aantal toevallige gegevens, kan uiteraard slechts ten dele representatief worden genoemd, en ze heeft anderzijds een beperkte waarde, omdat uit de aanwezigheid van een kleinere of groter voorraad op een bepaald moment geen eenduidige conclusies mogen getrokken worden met betrekking tot de omzet van de desbetreffende handelaren. Maar de tabel, die nog eens bevestigt hoe dominant de rol was van de grote, aan Lyon gelieerde boekverkopers-uitgevers en importeurs als Benito Boyer en Ambroise Duport,[266] maakt duidelijk dat Poelman, gemeten naar de waarde van zijn voorra-

265 De koers van de (Brabantse) gulden wordt hier gesteld op *rs.* 4,15, zijnde het gemiddelde van de koersen die Poelman tussen 1586 en 1592 aanhoudt. Bij boekverkopers die tevens uitgever zijn vindt men de vermelding ‘inclusief fonds’.
Bronnen en literatuur: GARCÍA CHICO, ‘Documentos referentes a la imprenta en Medina del Campo’, p. 277 (Duport en Bonilla); AHPUV, notariaat Francisco de Espinosa, lias 6741, f. 489r-550r (Boyer); PÉLIGRY, ‘Un libraire madrilène du Siècle d'Or’, p. 237 (Lopez); PÉREZ PASTOR, *Documentos*, p. 192, 285-286 en 324 (Calleja, Buendía en de la Torre); JULÍA MARTÍNEZ, *Obras de Juan Timoneda*, I, p. XL-LI (Timoneda; de waarde in Valenciaanse munt, 262 *libras* 11 *soldi* 11 *denari* = *rs.* 3060); PÉLIGRY, ‘El inventario de Sebastián de Robles, librero madrileño del siglo XVII’.

266 Zie hoofdstuk I.

Tabel IV. Waarde van de inventarissen van Poelman (1581-1592) en van enkele boekverkopers in Spanje (1562-1612).

J. Poelman	Ambroise Duport Medina del Campo 1597	Benito Boyer Medina d. C. 1592 (incl. fonds)	Francisco López Madrid 1608 (incl. fonds)	Juan de Bonilla Zaragoza 1597	Pedro de la Torre Madrid 1599	Juan Timoneda Valencia 1583 (incl. fonds)	Gaspar de Buendía Madrid 1598	Alonso Calleja Madrid 1562	Sebastián de Robles Madrid 1612
fl. 3663.5½ (1584)	fl. 39.728 (rs. 184.735)	fl. 36.044 (rs. 167.604)	fl. 18.924 (rs. 88.000)	fl. 10.107 (rs. 47.000)					
fl. 2948.9 (1590)									
fl. 2774.8 (1586)									
fl. 1974.15 (1592)									

fl.
1973.15

(1581)

0.1640

(rs.
7628[1/2])

fl. 658

(rs.
3060)

fl. 645

(rs.
3000)

fl. 506

(rs.
2353)

fl. 344

(rs.
1603)

den, in Spanje een middenpositie innam, in ieder geval niet tot de kleinsten behoorde.

Gegevens over inventarissen van zijn collega's in Salamanca zelf zijn vooralsnog niet voorhanden. Ook ontbreken voor deze stad - en dit geldt voor vrijwel alle Spaanse boekencentra - gegevens uit andere bronnen, zoals belastingheffingen, die meer licht zouden kunnen werpen op de financiële positie van Poelman ten opzichte van de plaatselijke vakgenoten.[267]

267 Valencia vormt een uitzondering. Voor deze stad heeft Berger op basis van belastingaanslagen de economische positie van vertegenwoordigers van de wereld van het boek in de eerste helft van de eeuw kunnen reconstrueren. Welstand komt bij hen niet veel voor (*Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, I, p. 291-302, II, p. 521-548).

6 De winkelinventarissen van Poelman

Op vijf momenten in zijn carrière heeft Poelman verantwoording afgelegd over het assortiment dat hij in huis had: 1581, 1584, 1586, 1590 en 1592 (zie Tabel V-VI). In de drie laatstgenoemde jaren stelde hij zeer gedetailleerde lijsten samen; over de voorraad van 1581 gaf hij slechts gedeeltelijk gespecificeerde informatie, terwijl van de voorraad van 1584 alleen maar het totaalbedrag van de waarde werd vermeld. Deze inventarisaties vonden plaats ten behoeve van de financiële afwikkeling van de zaken met de compagnons in Antwerpen. Zo overhandigde hij de lijsten van 1581 en 1586 aan Martín Pérez de Varrón. Die van 1592 verzond hij aan Jan Moretus, terwijl de tussentijdse inventaris van 1590 verstuurd werd op verzoek van de erfgenamen van Plantin, die het jaar daarvoor gestorven was.[268]

Geschreven en gedrukte boekhandelscatalogi met vermelding van prijzen, zoals fondslijsten, winkel- en magazijninventarissen en veilingcatalogi, vormen een van de meest kostbare bronnen voor het historisch onderzoek naar de produktie, de distributie en de consumptie van het boek, hetgeen onlangs nog eens uitvoerig is aangetoond in de studie van Van Selm over de boekhandel in de Republiek tijdens de 17e eeuw.[269] Desondanks moeten deze gegevens voor de diverse Europese landen nog worden bijeengebracht en systematisch geanalyseerd. Ook in Spanje is van dit materiaal nog amper gebruik gemaakt. Hier blijken echter vóór 1750 catalogi in gedrukte vorm niet voor te komen;[270] men zal zich hoofdzakelijk moeten baseren op geschreven voorraadlijsten, en in het bijzonder op de testamentaire boedelbeschrijvingen en inventarissen *post mortem.*

De reeks van vier assortimentslijsten die Poelman opstelde, en in het bijzonder de zeer gedetailleerde van 1586, 1590 en 1592,

268 Tabel VI.

269 In *'Een menighte treffelijcke Boecken'. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw.*

270 De vroegst bekende gedrukte catalogus van een boekverkoper in Spanje is die van de Madrileen Pedro Joseph Alonso y Padilla uit 1747 (RODRÍGUEZ MOÑNO, *Catálogos de libreros españoles (1661-1840)*, p. 115-116; de auteur neemt ook catalogi van particuliere collecties op).

vormt zeker voor het Spanje van de 16e eeuw, een welhaast unieke bron, die in combinatie met gegevens van verzendlijsten van de firma Plantin-Moretus, *memorias* van Poelman met desiderata ter aanvulling van de voorraad - beide voorzover bewaard gebleven - alsmede enkele details uit diens administratie en correspondentie inzicht verschaft in de omzet in de desbetreffende periode en het mogelijk maakt na te gaan welke titels in trek waren en welke op de planken bleven liggen. En aangezien het bijna uitsluitend internationale aanbod van Latijnse edities in Poelmans winkel afgestemd was op de behoefte van een geletterd en geleerd publiek, mogen de bevindingen in zekere mate representatief worden geacht voor de interesse en de smaak van de intellectuele kringen in het Spanje van het einde van de 16e eeuw.

De eerste voorraadbeschrijving dateert van 1581, opgesteld bij de beëindiging van de eerste periode van Poelmans activiteiten in Spanje. Deze lijst, die ook deel zou vormen van de tekst van het contract dat hij dat jaar met Pérez de Varrón sloot, is, zoals gezegd, beknopt: aantal, titel en prijs van de boeken en enkele andere produkten, die hij op dat moment op diverse plaatsen in Spanje in voorraad had, worden slechts ten dele gespecificeerd.[271]

Tabel V. De voorraad van Poelman in september 1581.

Opslagplaats I: boeken	***aantal***	***titel/aanduiding***	**prijs *fl. st.***
Bilbao (Juan de Jugo)	?	'boeken'	207.7
Salamanca (Juan Rodríguez)	?	'boeken'	793.4
'(?)	?	boekband voor editie van Aquino en van Surius, met andere 'boeken'	60.14
'(?)	1	editie van Aquino	67.10
'(?)	1	editie van Surius	22.10
'(?)	100	*Concordantiae*	350
'(?)	5	*Biblia Regia*	300
In handen van Inquisitie	?	'boeken'	56.8
Laredo	?	'boeken'	54.12

271 Zie, voor de originele tekst, Bijlage II (p. 338-339)

			subtotaal 1912.5
II: andere produkten			
Salamanca (?)	?	diverse schapenhuiden	
	?	en boeksloten	42.9
‘	?	diverse schoenen	8.11
‘	4	leren koffers	10.
			subtotaal 61.
			Totaal 1973.5

Voor 1584 is alleen maar, zoals hierboven is gezegd, het totaalbedrag van de waarde van het assortiment bekend. Daarna volgt de reeks van drie gedetailleerde inventarissen van 1586, 1590 en 1592. Deze waren, naar men mag aannemen, gebaseerd op een winkelboek of op andere overzichten die Poelman voor de eigen administratie bijhield en die eventueel ook door de klanten konden worden geraadpleegd. Boekverkopers in Spanje waren overigens verplicht om voorraadlijsten aan te houden voor de regelmatige controle die vertegenwoordigers of gevolmachtigden van de Inquisitie hielden op het bezit van verboden of verdachte boeken.[272]

272 PINTO CRESPO, *Inquisición y control ideológico en la España del siglo XVI*, p. 125-129. Hoge boetes konden worden uitgedeeld, indien deze *memorial de tienda* of *de libros* ontbrak of niet volledig was (zie AGULLO Y COBO, ‘Más documentos sobre impresores y libreros madrileños’, onder andere I, p. 162, 186, 192, II, p. 160 en 170).

De indeling van deze inventarissen beantwoordt in grote lijnen aan de normen die in de Europese boekhandel van de 16e en 17e eeuw gebruikelijk waren en waarmee Poelman tijdens zijn loopbaan bij Plantin zeker vertrouwd was geraakt.[273] Zo deelde hij allereerst de boeken in drie grote categorieën in: de ongebonden boeken (*libros en blanco*, of *en papel*),[274] de gebonden boeken (*libros inquadernados*; modern Spaans: *encuadernados)*, en tenslotte de incomplete, 'defecte' exemplaren *(libros faltos).* Waar ze zich bevinden, wordt niet vermeld, maar de gebonden exemplaren, meestal van afzonderlijke edities, zullen zichtbaar voor de klanten in de winkel uitgestald zijn geweest, en zo ook wellicht minstens een exemplaar van de ongebonden edities; de rest van de voorraad stond in het magazijn.

De ongebonden boeken vormden normalerwijze de overgrote meerderheid van het assortiment; in deze vorm werden zij immers aan de klanten aangeboden. Bij Poelman was het gemiddelde van het aantal titels, het aantal exemplaren en de waarde van deze categorie bijna 87%. Deze voorraad werd dan gewoonlijk uitgesplitst in drukken in het Latijn en drukken in de landstalen. Bij de groep Latijnse edities onderscheidde men vervolgens enkele rubrieken, die echter in de praktijk de nodige varianten vertonen.[275] Zo hanteert Poelman voor zijn assortiment in het

273 Zie, met betrekking tot de registratie van winkel- en magazijnvoorraad VAN SELM, '*Een menighte treffelijcke Boecken*', p. 184-186 en 340.

274 Dit waren de twee gebruikelijke termen (bijvoorbeeld, in de kopie van een brief van de Officina Plantiniana, verzonden omstreeks 1580, aan een niet met name genoemde boekverkoper in Spanje worden ongebonden boeken aangeduid als 'libros que se venden en blanco o en papel' en als 'libros en papel sin enquadernar'; MPMA, 9, f. 42r-43r. Vgl. Frans *en blanc* en Latijn *in albis*). Minder frequent is de omschrijving *en rama.* Voor de wijze waarop het ongebonden boek werd bewaard, casu quo uitgestald, namelijk als een stapel éénmaal gevouwen vellen, zie VAN SELM, *op. cit.*, p. 185-186. Naar aanleiding van de Spaanse term *en papel* rijst de vraag, of het ongebonden boek als een pakket in papier verpakt werd. En gebruikte men dan daarvoor wit, wellicht beschadigd papier, of ook oud, bedrukt papier? In dit verband is het onderscheid interessant dat in de inventaris van de Madrileense boekverkoper Francisco de Robles uit 1607 wordt gemaakt tussen de voorraad 'libros en papel' en 'libros en papel blanco' (zie PÉREZ PASTOR, *Documentos Cervantinos*, I, p. 145).

275 Met betrekking tot theorie en praktijk van de classificatie van boeken in inventarissen en catalogi van bibliotheken en van de boekhandel tot aan de 18e eeuw, zie BERKVENS-STEVELINCK, *Prosper Marchand et l'histoire du livre*, p. 3-13, MARTIN, 'Classements et conjonctures', POLLARD/EHRMAN, *The distribution of books by catalogue*, en in het bijzonder, mede voor verdere bronnen en literatuur, VAN SELM, *op. cit.*, p. 85-88 en 194-197. Een enkel voorbeeld ter illustratie, en wel de gedrukte catalogus van het fonds van Plantin uit 1584. In deze *Catalogus librorum qvi ex typographia Christophori Plantini prodierunt* worden eerst de Latijnse edities vermeld, ingedeeld naar de rubrieken 'Theologici et ecclesiastici', 'Libri poetici', 'Grammatici varii', 'Humanarum artium miscellanei', 'Philosophici, medici, chirurgici', 'Historici et geographici' en 'Utriusque iuris diversi'. Dan volgen 'Graeci, et Graecolatini' en 'Hebraici, Chaldaici, et Syriaci', waarna de edities in de volkstalen: 'Hispanici, Italici, Germanici', 'Gallico sermone diversi' en 'Flandrico sermone varii'. De opsomming eindigt met 'Musici' (Voet, *Pl. Pr.*, IV, no. 2069).

Tabel VI. De winkelinventarissen van Poelman van 1586, 1590 en 1592
Kwantitatieve analyse

	juni 1586 (reconstructie)						28 april 1590						18 september 1592					
	aantal titels	%	aantal ex.	%	waarde fl. st.	%	aantal titels	%	aantal ex.	%	waarde fl. st.	%	aantal titels	%	aantal ex.	%	waarde fl. st.	%
1. Gedrukte Hollandse	232	26,5	1769	37,3	706	25,4	356	41,2	1928	47,2	748.8½	25,4	278	37,6	1281	45,9	513.3½	26
Totaal	410	46,8	2181	45,3	1488	41,4	248	28,7	1280	31,4	823.3½	27,9	234	31,7	1147	41,1	747.19½	37,9
Missalen	15	1,7	55	1,1	77.5	2,8	13	1,5	80	2	117.8	4	18	2,4	75	2,7	129.17	6,6
Legenden	34	3,9	96	2	208½	7,5	37	4,3	60	1,5	181.16	6,2	66	8,9	116	4,2	163	8,3
Hoeken							31	3,6	63	1,5	93	3,2						
Uren de Hollandse							7	0,8	37	0,9	61.2	2,1						
Uren de Franse	26	3	473	9,8	172	6,2	29	3,4	463	11,3	521.10	17,7						
(Niet gespecificeerd)	7	0,8	13	0,3	3.17	0,1												
Totaal	724	82,6	4614	95,9	2366½	83,4	721	83,4	3911	95,8	2546.8	86,4	596	80,6	2619	93,9	1554	78,7
II. Gedrukte Franse	110	12,6	140	3	354	12,8	101	11,7	117	2,9	189.5	6,4	34	4,6	39	1,4	128.5	6,5
III. Ingebonden	42	4,8	52	1,1	106½	3,8	42	4,9	53	1,3	212.16	7,2	109	14,8	132	4,7	292.10	14,8
Totaal	876		4812		2778		864		4081		2948.9		739		2790		1974.15	

Latijn de min of meer geijkte, globale indeling die correspondeert met de vakgebieden van de universitaire *facultates*: *Humanidad, Theología* (naast de diverse richtingen en deelgebieden in dit vak omvat deze rubriek bij Poelman onder andere edities van de Bijbel, exegese, spiritualiteit, preekbundels, patristiek, hagiografie en kerkmuziek), *Medicina, Leyes* (canoniek en civiel recht) en, in de inventaris van 1590, *Filosofía.* In hetzelfde jaar wordt er nog een kleine groep liturgische werken aan toegevoegd, *libros de Iglesia*, waarvan de onverkochte exemplaren twee jaar later bij de rubriek *Teología* worden ondergebracht. Deze rangschikking van zijn Latijnse bestand vindt men overigens eerst in de inventarissen van 1590 en 1592; in die van 1586 ontbreekt ze, hoewel de voorraad voor een deel volgens de genoemde rubrieken opgesomd blijkt te staan. Mede op basis hiervan kon er voor de inventaris van 1586 een uitsplitsing naar de diverse rubrieken gereconstrueerd worden.[276]

Bij de edities in de landstalen vond daarentegen vaak geen verdere rubricering plaats. Zo werden in de boekhandelscatalogi bijvoorbeeld onder het hoofd *libri hispanici* alle Spaanstalige werken, op welk gebied dan ook, bij elkaar gezet, of ze nu in of buiten Spanje waren gedrukt. Ook Poelman splitst zijn door ruilhandel verkregen *libros de España* niet uit.[277] Wel wijkt hij van de gangbare praktijk af, in zoverre dat hij onder deze noemer werken opsomt die in Spanje zelf waren gedrukt, niet alleen Spaanstalige maar ook in het Latijn. De term *libros de España* dient men hier dus letterlijk op te vatten.

276 Zie verder Tabel VI.

277 Voor algemene opmerkingen ten aanzien van de classificatie van boeken in de landstalen in boekhandelscatalogi en in winkelinventarissen, zie VAN SELM', *op. cit.*, p. 85-88 en 184-185.

Binnen deze algemene rubrieken werden de ongebonden boeken voorts in alfabetische volgorde vermeld, hetgeen naar alle waarschijnlijkheid in veel gevallen de volgorde van plaatsing in winkel en magazijn weerspiegelt.[278]

De titelbeschrijving van de afzonderlijke werken begint nu eens met de voor- of achternaam van de auteur, dan weer met de titel of de verkorte titel. Hierbij nam men dikwijls de volgorde van de titelpagina over, wat uiteraard de meest efficiënte vorm van inventariseren was.[279] Bij Poelman vindt men, zoals uit een aantal steekproeven blijkt, voor zijn uit Antwerpen afkomstige voorraad in het algmeen dezelfde titelbeschrijving die de firma Plantin in haar fonds- en assortimentscatalogi en in haar verzendlijsten hanteerde voor de eigen drukken en die van anderen, een beschrijving die deels gebaseerd was op de (verkort weergegeven) volgorde van de titelpagina.[280] Voor de Spaanse edities die Poelman in het land zelf kocht kon, via steekproeven, geen eenduidig criterium worden vastgesteld: soms nam hij de volgorde van de titelpagina over, soms niet. Hij vormde echter in dit opzicht geen uitzondering.[281]

Na de titel vermeldt Poelman in een aantal gevallen de naam van de drukker of de plaats van uitgave; deze details werden met name gegeven bij edities van befaamde drukkers, zoals de door Poelman genoemde Robert Estienne, of om teksten van elkaar te onderscheiden waarvan meer edities in omloop waren, de Bijbel bijvoorbeeld of *Corpora* van het canonieke en civiele recht.[282] Het jaar van uitgave wordt door Poelman niet aangegeven. Daarentegen ontbreekt zelden de vermelding van het formaat. De prijs die hij tenslotte opgeeft is, voor wat de Antwerpse voorraad betreft, de brutoprijs die de firma Plantin hem berekende (zonder de korting), door Poelman aangeduid als *precio de coste de*

278 Zie *Ibid.*, p. 185-186.

279 *Ibid.*, p. 88-92. Voor de wijze van alfabetiseren, op doop- of familienaam, zie *Ibid.*, p. 340 en p. 362, n. 52 en 53; zie, voor catalogi uit de 15e en 16e eeuw, tevens RICHTER, 'Humanistische Bûcher in Buchhändlerkatalogen des 15. und 16. Jahrhunderts', p. 197.

280 Poelmans titelweergave van Plantijnse edities is soms identiek aan die in de gedrukte en de handgeschreven catalogi van de firma (zie, voor de handgeschreven catalogi, VOET, *Pl. Pr.*, 'Introduction', I, p. XXIX-XXX).

281 Vgl. VAN SELM, *op. cit.*, p. 340.

282 Vgl. VAN SELM, *op. cit.*, p. 340.

Amberes, een term waarmee hier niet de 'kostprijs' wordt bedoeld, maar de 'inkoopprijs'.[283]

De tweede categorie van zijn assortiment, de gebonden boeken, vormt qua aantal exemplaren slechts een gering deel, gemiddeld 2,4%; de waarde die zij in drie inventarissen vertegenwoordigen, respectievelijk 12,8%, 6,4% en 6,5%, is echter niet onbeduidend. Deze categorie wordt niet in rubrieken ingedeeld. Ook de ordening is niet alfabetisch, maar naar formaat, waarbij eerst de banden in-folio worden opgesomd en vervolgens de kleinere formaten, in-4°, in-8° etcetera. Dit systeem treft men ook aan bij Noordnederlandse boekverkopers uit de 17e eeuw en het weerspiegelt waarschijnlijk weer de volgorde van plaatsing, in de winkel uiteraard, waar de banden de pronkstukken van de voorraad vormden.[284] Bij een aantal exemplaren vermeldt Poelman het gebruikte materiaal: *becerro* (kalfsleer), *badana* (schapeleer) en *pergamino* (perkament). In de inventaris van 1586 wordt voor elk gebonden exemplaar de totaalprijs gegeven. De meeste worden genoteerd in (Brabantse) guldens en stuivers, wat er op kan duiden dat de banden in de Nederlanden vervaardigd waren; de overige, in *reales* en *maravedíes* geprijsde exemplaren zullen Spaans fabrikaat zijn geweest, waarbij er aan herinnerd moet worden dat Poelman goed thuis was in de wereld van de boekbinders in Salamanca - zijn schoonvader was een van hen - en dat hij zelf wellicht dit ambacht beheerste.[285] In Spanje vervaardigd lijken dan ook alle banden die in de twee latere inventarissen worden opgesomd en waarvan de prijs altijd in de genoemde Spaanse muntsoort wordt uitgedrukt, naast de prijs in guldens van het boek in ongebonden staat. De meeste banden kostten tussen de 1-1 1/2 (de goedkoopste waren van perkament) en 8 *reales*; voor een enkele foliant of meerdelige uitgave rekende Poelman 10 of 12 *reales.* De prijs van de band vormde gemiddeld

283 In de afrekening van 21 juli 1586 (MPMA, 117, f. 35r).

284 De plaatsing van de gebonden boeken naar de diverse formaten, zoals weerspiegeld in de volgorde van vermelding in winkelinventarissen, moet, aldus VAN SELM, geboren zijn uit de noodzaak om de kastruimte zo goed mogelijk te benutten (*op. cit.*, p. 197). Ongebonden exemplaren hadden daarentegen een zo goed als uniform formaat; zie n. 274.

285 Zie n. 154 (zie echter ook n. 251).

22% van die van het ongebonden boek.[286]

Als laatste categorie registreert Poelman de incomplete boeken waarvan vellen of katernen ontbreken, de *libros faltos*. Dit deel van de voorraad deelt hij, evenmin als de gebonden exemplaren, in rubrieken in. Verder kan men in de volgorde van vermelding geen enkel systeem ontdekken. De details van alle exemplaren werden meestal door de winkelknecht Cooman op tijsten bijeengebracht, welke naar Antwerpen werden gezonden.[287] Deze 'defecte' boeken vormden uiteraard een irritante want onverkoopbare stapel in het magazijn, die bij Poelman aanvankelijk een gemiddelde waarde vertegenwoordigde van ongeveer 5% van de voorraad (hieronder bevond zich bijvoorbeeld in 1586 een dure *Biblia Regia* van fl. 70) maar in 1592 bijna 15% van het bestand vormde, zowel qua aantal titels als qua waarde. Terecht kon Poelman zich hierover bij herhaling beklagen, waarbij hij steeds weer moest aandringen op aanvulling of vervanging, blijkbaar omdat men hiermee in Antwerpen geen haast maakte.[287bis] Het probleem waarmee Poelman kampte was overi-

286 De lijsten van deze niet in Bijlage opgenomen boeken vindt men in MPMA, 117, f. 24r-27r, 427r en 439r (respectievelijk de inventarissen van 1586, 1590 en 1592).

287 De *memorias de libros faltos* (soms kortweg *faltas* genoemd) werden als postscriptum aan de brieven toegevoegd of als losse bijlagen verzonden (MPMA, 91, f. 301r-303v, 329r-331v, en 117, f. 759r-763r, 769r-771v, 779r-v, als onderdeel van de drie inventarissen in 117, f. 27r-v, 424r-v en 440r-441v). Ter illustratie van de wijze waarop in de *memorias* het ontbrekende gedeelte werd aangegeven volgt hier de beschrijving van een incompleet exemplaar van een Plantijnse druk, de *Oeconomia methodica concordantiarum Scripturae Sacrae* van Bullocus (zie VOET, *Pl. Pr.*, I, no. 849): 'Concordantiae bulloci f^{o} Plant. 1572 defe^{us} in 2° alph. g.h. totum incipit 38 f. 23 ait' (MPMA, 91 f. 329r). Dit wil zeggen dat zowel katern g^{8} (beginnend met de tekst '38 f. 23 ait', als - vrij lange custode onderaan op blad f8^{v} als h^{8} ontbreekt (zie collatieformule bij Voet: †††^{4}, ***^{6}, aa^{4}, bb-ee^{6}, ff^{8}, A-Z^{8}, a-z^{8}, AA-ZZ^{8}, aa-gg^{8}; de opgave van Poelman is gecontroleerd aan de hand van het exemplaar in MPMA, sign. A 553). Dit lijkt de gebruikelijke formule te zijn geweest; zie bijvoorbeeld de brief van 23 augustus 1587 van Poelmans collega en goede kennis Ambroise Duport in Medina del Campo aan Moretus, waarin hij het ontbrekende katern van een Plantijnse bijbeleditie omschrijft als '1 biblia Plantin lettre grande f° 1583 deffects inprimo alpha p. 2 incipit videneque f^{o} inprimo alpha', (*Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1293, p. 279).

287bis Het aanvullen van incomplete exemplaren van uitgaven die niet uit het eigen fonds waren - in dit geval uit het fonds van Plantin - zal de nodige problemen hebben opgeleverd en op zijn minst de nodige tijd hebben gevraagd.

gens vrij algemeen, om niet te zeggen endemisch in het Europese boekbedrijf; het was een euvel dat voortvloeide uit de wijze waarop het eindprodukt, het boek, tot stand kwam en in de handel werd gebracht, namelijk als een stapel halfgevouwen vellen die elk een katern vormden. Door onoplettendheid, slordigheid van de vergaarders in de drukkerij of van hen die belast waren met het inpakken en het transport werden vellen over het hoofd gezien of raakten zoek.[288] Boekverkopers in Spanje die importeerden, werden bovendien regelmatig het slachtoffer van het niet altijd even zorgvuldig optreden van de *comisarios* van de Inquisitie die in de havens de zendingen met boeken uit het buitenland uitpakten om te controleren of er verboden of verdachte

288 Zo vindt men in de correspondentie van de drukker Amerbach in Bazel met boekverkopers in de Duitse landen en Frankrijk regelmatig verzoeken om nalevering van ontbrekende bladen (HARTMANN (ed.), *Die Amerbachkorrespondenz*, onder andere I, p. 121-122, 125 en 293). Ter illustratie van het optreden van het euvel in Spanje: in leveringscontracten wordt vaak uitdrukkelijk gestipuleerd dat de kosten voor het naleveren van ontbrekende bladen en katernen voor rekening van de verkoper zijn (PÉREZ PASTOR, *La imprenta en Medina del Campo*, c. 430b, en ID., *Documentos*, p. 206): in 1575 doet een boekverkoper in Valladolid de Salmantijnse drukker Domingo de Portonaris tot in de hoogste instantie een proces aan, omdat in een aantal exemplaren van werken van Luis de Granada diverse katernen ontbreken (ALONSO CORTÉS, 'Datos relativos a impresores del siglo XVI', p. 192-197). Constaterend dat rondtrekkende *mercaderes de libros* vaak incomplete exemplaren aan de man brengen - er wordt niet gesuggereerd dat ze dit met opzet deden - verordenen de boekverkopers te Zaragoza in hun statuten van 1600 dat de koopwaar voortaan eerst gecontroleerd moet worden (REDONDO VEINTEMILLAS, *op. cit.*, f. 17v).

boeken werden ingevoerd.[289] Naar aanleiding van Poelmans geval zou men zich verder kunnen afvragen in hoeverre het probleem van het vrij hoge percentage incomplete exemplaren veroorzaakt werd door een minder strenge bedrijfsvoering of een verslapte kwaliteitscontrole bij de *Officina Plantiniana*.[290]

7 Vraag en aanbod in de winkel van Poelman

De details van de inventarissen, gecombineerd met de gegevens van de verzendlijsten van de Antwerpse firma en die van de bestellingen van Poelman verschaffen een vrij goed inzicht in de vraag en het aanbod in diens winkel in de jaren 1579-1592. Een volledige, precieze reconstructie van inkoop en verkoop is echter niet mogelijk, doordat, zoals hierboven reeds is aangegeven, de twee laatstgenoemde gegevens niet volledig zijn. De lijsten van Plantin-Moretus met voor Poelman bestemde boeken zijn slechts voor een klein deel bewaard gebleven, zodat het lang niet altijd mogelijk is het aantal geleverde titels en exemplaren te vergelijken met het aantal dat verkocht werd en dat wat op de planken bleef liggen. Soms kan men zien dat er aanvulling heeft plaatsgevonden, omdat het aantal voorradige exemplaren in een bepaald jaar hoger is dan in het voorafgaande.

Een uiterste consequentie van het ontbreken van gegevens over leveranties is uiteraard dat het heel wel mogelijk is dat men geen weet heeft van titels die het zo goed deden dat ze na levering vrij snel uitverkocht raakten en waarvan men bijgevolg ook in de inventarissen geen vermelding vindt.

289 Om te voorkomen dat door toedoen van vaak slordige en incompetente *comisarios* in de havens van Bilbao en Laredo delen van geïmporteerde boeken zoek raakten of door elkaar werden gehaald, richtten boekverkopers in Medina del Campo en Salamanca herhaaldelijk verzoeken tot de districtsrechtbank van de Inquisitie in Valladolid om haar controleurs opdracht te geven de balen en de pakken ongeopend en verzegeld naar de plaats van bestemming door te zenden, alwaar een vertegenwoordiger van de rechtbank ze in hun bijzijn zou kunnen inspecteren (een aantal van dit soort rekesten uit de periode 1563-1573 vindt men in AHN, Inquisición, liassen 3191, 1, dossier 37, 4514, 2, dossiers 14 en 15, en 4519, 1, dossiers 1-10). Als Arias Montano in 1571 vanuit Antwerpen, waar hij bij Plantin werkt aan de editie van de *Biblia Polyglotta*, twee koffers met boeken verzendt naar de koninlijke geograaf Juan de Ovando in Madrid, dringt hij er op aan dat deze zijn invloed aanwendt om te voorkomen dat de *comisario* in de haven van Laredo de boeken 'mishandelt' (JIMÉNEZ DE LA ESPADA, 'Correspondencia del Doctor Benito Arias Montano con el Licenciado Juan de Ovando', p. 490). Medio 1572 verzond Esteban de Garibay, eveneens vanuit Antwerpen, de 1500 exemplaren naar Spanje van zijn *Los XL libros d'el compendio historial de las chronicas... de España*, een vierdelige geschiedenis van het Iberisch Schiereiland, die hij op eigen kosten in de Schelde-stad had laten drukken (zie VOET, *Pl. Pr.*, no. 1238). De ongebonden exemplaren werden over enkele schepen verdeeld die in verschillende havens in Noord- en Zuid-Spanje aankwamen. De auteur, bevreesd voor de grote schade die zou kunnen ontstaan bij controle in de havens ('Y porque los fardeles de libros de esta impresion... recibieran gran daño por venir desenquadernados, si por los comisarios del Sancto Officio dellos fuesen abiertos para los ver...') wist de *Consejo de la Inquisición* ertoe te bewegen om via de betrokken districtsrechtbanken opdracht te geven de zendingen ongeopend door te sturen (GARIBAY, 'Memorias', p. 328-329).

290 Deze bewering kan nog niet 'hard' genoeg gedocumenteerd worden.

Meer volledig bewaard lijkt de andere reeks gegevens, de bestellingen van Poelman, die hij deels als onderdeel van een brief, deels als losse bijlagen verzond. Deze laatste, die ongedateerd zijn, werden ook los tussen andere bescheiden in de Plantijnse administratie opgeborgen. Afgezien van de onmogelijkheid tot exacte datering is het gevolg hiervan tevens dat niet altijd met zekerheid kan worden vastgesteld in hoeverre het gaat om nieuwe of herhaalde bestellingen. Door het ontbreken van de nodige verzendlijsten kan men bovendien evenmin uitmaken in welke mate de desiderata van Poelman - een zeer belangrijke bron, want de directe weerspiegeling van de behoefte van een potentiële klantenkring - gehonoreerd werden.

Voordat de meest markante details besproken worden van wat er in de winkel in Salamanca omging, dienen er enkele opmerkingen van algemene aard gemaakt te worden. Zoals hierboven werd aangegeven, deelde Poelman de door de *Officina Plantiniana* geleverde boeken in enkele algemene wetenschapsgebieden in; boeken die hij in Spanje kocht vermeldde hij als een aparte rubriek. Wat de Antwerpse firma hem toezond bestond deels uit uitgaven van het eigen fonds, deels uit uitgaven van Nederlandse en Europese collega's. In welke verhouding deze twee groepen tussen 1586 en 1592 in het assortiment (van de ongebonden boeken) vertegenwoordigd waren, blijkt uit de volgende tabel.

Tabel VII. Uitgaven van Plantin en van anderen in het assortiment van Poelman.

		1586				1590				1592				
		titels	%	ex.	%	waarde	titels	%	ex.	%	waarde	titels	%	ex.	%	waarde
Gebed Handel	A.	156	67,2	479	26,7	461.½	259	72,8	642	33,3	444.3	196	70,5	534	41,7	291.4½
	Pl.	76	32,8	1317	73,3	2442	97	27,2	1286	66,7	304.5½	82	29,5	747	58,3	221.19½
		232		1796		7053	356		1928		748.8½	278		1281		513.3½
Tabel	A.	358	87,3	1595	73,1	8755½	188	75,8	631	49,3	632.2	175	74,8	532	46,4	523.3½
	Pl.	52	12,7	586	26,9	2731½	60	24,2	649	50,7	191.1½	59	25,2	615	53,6	224.16½
		410		2181		11488	248		1280		823.3½	234		1147		747.19
Medi	A.	11	63,7	32	58,2	23.19	7	53,8	30	37,5	31.5	11	61,1	29	38,7	39.19
	Pl.	4	36,3	23	41,8	53.6	6	46,2	50	62,5	86.3	7	38,9	46	61,3	89.18
		15		55		77.5	13		80		117.8	18		75		129.17
Leys	A.	29	85,3	67	69,8	1838½	34	91,9	53	88,3	166.16	59	89,4	101	87,1	144.1
	Pl.	5	14,7	29	30,2	2413	3	8,1	7	11,7	15	7	10,6	15	12,9	89.19
		34		96		2081½	37		60		181.16	66		116		163

A = anderen; Pl. = Plantin

Het aantal door de *Officina* uitgebrachte titels is in de minderheid: bij de rubrieken *Humanidad* en *Teología*, het hoofdbestanddeel van het assortiment een gemiddelde van respectievelijk 30% en 22%. Het aantal voorradige exemplaren is daarentegen naar verhouding veel hoger, en wel gemiddeld 43% bij *Teología* en niet minder dan 66% bij *Humanidad* (in 1586 zelfs 73,3%). Hierbij moet opgemerkt worden dat deze hoge percentages in belangrijke mate te danken zijn aan een paar titels waarvan Poelman een grote hoeveelheid exemplaren in voorraad had. Geen verbazing zal het wekken dat men onder de werken die grote aftrek blijken te vinden in Poelmans winkel enkele van de in het vorige hoofdstuk genoemde Plantijnse edities aantreft die ook door collega's met succes op de Spaanse markt werden gebracht.

Bij de gevallen dat Poelman hogere aantallen van bepaalde titels omzet moet men bedenken dat hij twee categorieën afnemers had, namelijk particulieren en collega-boekverkopers, van wie een honderdtal bekend is uit de debiteurenlijsten.[291] Helaas ontbreken de concrete gegevens over hun aankopen, maar het lijkt aannemelijk dat de grotere afzet van succesvolle edities voor een deel tot stand kon komen door de verkoop en gros aan de collega's in Salamanca, Medina del Campo en Madrid. Voorzover zij geen relaties met de firma Plantin onderhielden mag men veronderstellen dat zij bij voorkeur edities uit het fonds van de Antwerpse drukker bij Poelman bestelden; titels van andere Europese drukkers, bijvoorbeeld uit Lyon en Venetië, twee van de grote leveranciers van Spanje, moeten zij immers goedkoper langs andere kanalen hebben kunnen betrekken.

Boeken hebben succes of blijven onverkoopbaar; ‘best-sellers’ en winkeldochters staan naast elkaar in de winkels en de magazijnen. Een reeks factoren en omstandigheden, die de boekverkoper kan controleren noch voorzien, bepaalt of hij een goede of een slechte keuze heeft gemaakt. In dit verband rijst de vraag of Poelman altijd de hand had in wat hem vanuit Antwerpen werd toegestuurd. Deze vraag moet men zich stellen omdat hij in zijn

291 Zie Bijlage en par. 10.

latere correspondentie voortdurend en op vrij heftige toon zijn beklag doet over het feit dat hij met een flinke partij boeken is blijven zitten die om wat voor reden dan ook onverkoopbaar blijken te zijn. Gesuggereerd wordt dat deze boeken, waaraan hij zelfs voor een deel de liquiditeitsproblemen van dat moment wijt, niet zijn keuze waren.[292] Uit de brieven kan men opmaken dat het vooral om titels gaat die hem in de beginperiode van zijn Salmantijnse activiteiten waren geleverd. Te denken valt dan eerst aan de jaren 1579-1581, toen hij in opdracht van Luis Pérez werkte. Zoals hierboven is beschreven, had deze in 1578 een zeer grote hoeveelheid boeken van zijn vriend Plantin betrokken voor de verkoop in Spanje. Een deel hiervan was ook bij Poelman terechtgekomen.[293] In elk geval lijkt dit een partij in zijn assortiment die niet door Poelman zelf geselecteerd was. In hoeverre hij vervolgens zeggenschap had bij de keuze van de inhoud van de vele balen en pakketten die hem op grond van de contracten van 1581 en 1586 werden toegezonden, moet in het ongewisse blijven. Overigens stond Poelman niet alleen in het probleem van de ongevraagde bevoorrading met titels die in Spanje onverkoopbaar bleven: hiermee kampte ook de reeds enkele malen genoemde Ambroise Duport, de bevriende collega uit Medina del Campo, die voor een fors bedrag aan winkeldochters in huis had.[294] Titels die op de planken blijven liggen, vormen uiteraard een struktureel probleem in de boekhandel, maar naar aanleiding van de specifieke klachten van deze twee boekverkopers, die goeddeels afhankelijk waren van grote firma's in het buitenland, moet er herinnerd worden aan de elders in deze studie geopperde veronderstelling dat Spanje gedeeltelijk wel eens als ‘dumpmarkt’ voor de Europese boekhandel gefungeerd zou kunnen hebben.[295]

292 Zie onder andere Brieven XXXVIII, XLI, XLIV, etc.

293 Zie par. II, 1.

294 Hij beklaagt zich bij zijn neef en opdrachtgever Landry in Lyon over de ‘muchas suertes que me a embiado que son de mala venta que yo no e pedido’ (García Chico, ‘Documentos referentes a la imprenta en Medina del Campo’, p. 277).

295 Zie Hoofdstuk I.

7.1. Humanisme en Letteren

Een zeer belangrijk deel van het door Poelman als *Humanidad* aangeduide assortiment had betrekking op het onderwijs in de Klassieke talen en op de bestudering van de Oudheid. Voor de leerboeken, zoals grammatica's, en lexica, voor de schooluitgaven, de bloemlezingen (*Flores* en *Sententiae*) alsmede de edities met annotaties en commentaren van de Latijnse en Griekse schrijvers, waaronder die van Poelmans vader, bestonden er in een stad als Salamanca uiteraard goede afzetmogelijkheden, in de eerste plaats bij de studenten en de hoogleraren van de *Colegios de Gramática* (de zogenaamde *Escuelas Menores*), de Artes-faculteit en het *Colegio Trilingüe.*[296]

Poelman beschikte over een vrij gevarieerd aanbod, vooral wat edities betreft: niet alleen een grote verscheidenheid aan auteurs op uiteenlopende gebieden als literatuur, filosofie, geografie en historiografie, maar in enkele gevallen ook een diversiteit van edities van werken van één enkele auteur. Cicero is van deze laatsten het meest sprekende voorbeeld.

Teksten van Latijnse 'schoolauteurs' als Cicero, Virgilius, Terentius en Plautus, die in een of meer fasen van het onderwijs bestudeerd werden, vonden de meeste aftrek in de winkel in Salamanca.[297] Het ging hierbij, in absolute cijfers uitgedrukt, niet om werkelijk grote hoeveelheden. Gemiddeld gingen er enkele tientallen exemplaren over de toonbank; een uitzondering vormt een in Spanje uitgebrachte editie van Plautus, waarvan

296 Zie par. I, 5. Het in 1548 gestichte jezuïetencollege in de stad, een klant van Poelman, was een potentiële afnemer ten behoeve van het onderricht in de *studia humaniorum litterarum* (HERNÁNDEZ, 'El colegio de la Compañía y la Universidad de Salamanca en el siglo XVI').

297 Voor de door de statuten van 1561 voorgeschreven auteurs in de verschillende fasen van het onderwijsprogramma, zie ESPERABÉ ARTEAGA, *Historia pragmática e interna de la Universidad de Salamanca*, I, p. 338-345. Bij de jezuïeten in Salamanca bestudeerde men aanvankelijk hoogstwaarschijnlijk de auteurs zoals aanbevolen in de *ratio studiorum* van enkele Italiaanse colleges, waarvan de stichter van de orde hen in 1551 een exemplaar had toegezonden. Vanaf 1586 zal men de richtlijnen gevolgd hebben van de voor de gehele orde geldende *ratio studiorum* van dat jaar (HERNÁNDEZ, *art. cit.*, p. 727; zie, voor de periode tot 1586, *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu*, I, *passim*, II, p. 203-217 en 233-252, en III, *passim*, en voor de periode na 1586, *Ibid.*, V, p. 118-147.

Poelman tussen 1586 en 1591 350 exemplaren verkocht, een kwart ongeveer van een normale oplage.[298]

Het meest gezocht waren de Plantijnse uitgaven in de kleine, handzame formaten, in-16° en in-24°, waarvan Poelman er regelmatig een aantal bestelde. Op een gegeven moment verzocht hij zelfs zonder nadere specificatie om toezending van 25 exemplaren van alle edities in-24° die men in Antwerpen in voorraad had.[299]

Ook de tekst-edities van minder courante klassieken, de werken op het terrein van de klassieke filologie en de studies over aspecten van de maatschappij en de cultuur van de Oudheid die met enige regelmaat werden verkocht en bijbesteld, kwamen in het algemeen van de persen van Plantin. Hiertoe behoren bijvoorbeeld *De situ orbis* van de hispano-romeinse geograaf Pomponius Mela, *De re militari* van Vegetius met het commentaar van Stewechius en de commentaren op het werk van Suetonius van de hand van de Antwerpse humanist-bisschop Laevinus Torrentius.

Daarnaast waren er, evenals bij collega's van Poelman die bij Plantin inkochten,[300] de nodige klanten voor de historische en filologische studies van Justus Lipsius.

Opvallend is de vrij geringe belangstelling voor Griekse auteurs. Als representatief voorbeeld mogen de omzetcijfers dienen van edities van de drie grote tragedie-schrijvers:

	1586	**1591**	**1592**
Aeschylus	12	13	11
Euripides graece	7	7	6
Euripides latine	8	3	2
Sophocles	17	17	11

Naar oorzaken kan men slechts gissen. Aan het prijsniveau

298 De in de inventaris als *Comedias Plauti Menechmos* (in-8°) betitelde editie kon bibliografisch nog niet geverifieerd worden. Zie *Addendum* [noot van de redactie].

299 'Todos los poetas in 24°' (MPMa, 117, f. 443r). Een bestelling van 25 exemplaren werd beschouwd als een grote bestelling, die alleen gedaan werd als men verzekerd was van een gerede afzet; zie brief van Jan Moretus van omstreeks 1580 aan een niet nader aangeduide Nederlandse boekverkoper in Spanje, *Ibid.*, 9, f. 43r.

300 Zie n. 29.

lijkt het niet te liggen; dat wijkt niet af van het gemiddelde dat men voor edities van klassieken bij Poelman moest betalen. Mogelijkerwijze boden collega's deze auteurs tegen concurrerende prijzen aan. Maar het is niet ondenkbeeldig dat er een verband bestaat tussen deze geringe animo en het verval van de studie van het Grieks in het Spanje van het laatste kwart van de eeuw en, meer in het bijzonder, het kwijnende bestaan in de jaren tachtig van het centrum van deze studie, het *Colegio Trilingüe* in Poelmans eigen stad.[301]

Van een vrijwel gegarandeerde omzet wisten de boekverkopers zich verzekerd bij de schoolboeken voor de bestudering van de klassieke talen, de grammatica's, met name die voor het Latijn, die elke nieuwe lichting studenten zich moest aanschaffen. In Spanje was de autoriteit op het gebied van de Latijnse spraakkunst Elio Antonio de Nebrija, Antonius Nebrissensis (1444-1522), een van de eerste grote humanistische geleerden van het land, die na zijn studies in Italië een langdurig hoogleraarschap in Salamanca bekleedde. Hier gaf hij in 1481 de *Introductiones Latinae* uit, die, met latere toevoegingen en wijzigingen, vele malen in binnen- en buitenland werd herdrukt.[302] Deze grammatica, meestal kortweg aangeduid als *Libro de Antonio* of *Antonio*, werd bijna overal in Spanje gebruikt en zij was ook voorgeschreven in het curriculum van de Artes-faculteit van Salamanca.[303] Poelman had in 1586 50 *Antonios* in voorraad, die hij dan ook

301 CARABIAS TORRES, 'Evolución histórica del Colegio Trilingüe de Salamanca: 1550-1812', p. 155-158; LÓPEZ RUEDA, *Helenistas españoles del siglo XVI*, *passim.* De positie van het Grieks in Spanje werd niet in de laatste plaats ondermijnd door de polemieken tussen behoudende, door de Inquisitie gesteunde theologen en humanistisch geschoolde exegeten en filologen over de waarde en de interpretatie van de Griekse teksten van het Oude en Nieuwe Testament. Laatstgenoemden, die de autoriteit van de Griekse versie verdedigden, werden niet zelden vereenzelvigd met ketters: 'qui graecizabant, lutheranizabant' (GIL FERNÁNDEZ, *Panorama social del humanismo español*, p. 202-214; citaat op p. 210). Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in de 16e eeuw vrij weinig Griekse drukken van de Spaanse persen kwamen (zie ALATORRE, 'Para la historia de la tipografía griega en España').

302 PADLEY, *Grammatical Theory in Western Europe 1500-1700. The Latin Tradition*, p. 18-20 en *passim*; RICO, *Nebrija frente a los bárbaros.* Voor de drukgeschiedenis van de *Introductiones* of *Institutiones Latinae*, zie PALAU, X, c. 458b-471a.

303 ESPERABÉ ARTEAGA, *Historia pragmática e interna de la Universidad de Salamanca*, I, p. 339.

zonder probleem kon slijten. Verder beschikte hij over een weliswaar kleine, maar gevarieerde voorraad Latijnse grammatica's van diverse herkomst, waaronder de bij het Noordeuropese onderwijs gebruikte werken van Despauterius en Verepaeus, die vele malen werden herdrukt, onder anderen bij Plantin; in 1591 had hij een exemplaar in huis van de vooral bij de Jezuïetencolleges geliefde grammatica van hun ordegenoot Emanuel Alvarez.[304]

Exemplaren van deze grammatica's zullen, samen met de meer theoretische studies van een Scaliger, zeker hun weg gevonden hebben naar geleerden onder Poelmans klantenkring zoals Luis de Léon, Baltasar de Céspedes en Francisco Sánchez 'El Brocense', die zelf op dit terrein werkzaam waren en met bijzondere belangstelling de publicaties uit het buitenland gevolgd moeten hebben. De drie genoemden waren vanaf 1581 betrokken bij een poging om in het onderwijs in Salamanca de grammatica van Nebrija, de *Antonio*, te vervangen, een grammatica waartegen zij een aantal bezwaren van didactische en taalkundige aard hadden.[305] Vooral 'El Brocense', die sterk beïnvloed werd door de theorieën over grammatica en retorica van Petrus Ramus en wiens *Minerva seu de causis linguae latinae* van 1587 een van de baanbrekende werken zou zijn voor de latere theorievorming op taalkundig gebied, van Port-Royal tot de Saussure en Chomsky, liet zich in deze discussie horen.[306]

Van deze veelzijdige geleerde had Plantin, zoals elders in deze

304 Zie onder andere de *Ratio studiorum* van 1586 (*Monumenta Paedagogica Societatis Iesu*, V, p. 121 en 145.

305 Deze discussie, die omstreeks 1580 in alle hevigheid losbarstte en waarbij op de achtergrond meespeelde dat enkele betrokkenen, zoals El Brocense, hun eigen grammatica wilden invoeren, kreeg een nationale repercussie. In de jaren 90 bogen enkele commissies zich over het probleem. Het resultaat was een lichtelijk gewijzigde tekst van Nebrija, die bij een decreet van Filips III in 1601 verplicht werd gesteld voor het koninkrijk Kastilië (SIMÓN DÍAZ, 'La Universidad de Salamanca y la reforma del Arte de Nebrija'; HORNEDO, 'Los estudios de gramática en la Universidad de Salamanca desde 1583 a 1588'; GIL FERNÁNDEZ, *Panorama social del humanismo español*, p. 104-112, en RODRÍGUEZ-SAN BEZARES, *La Universidad salmantina del Barroco*, II, p. 579-584).

306 Voor de methodologie en de grammaticale theorie alsmede voor de invloed in Europa van de *Minerva*, waarvan reeds in 1562 een eerste versie was verschenen in Lyon, zie onder andere JAKOBSON, 'Glosses on the Medieval Insight into the Science of Language', p. 298-301, PADLEY, *Grammatical Theory in Western Europe 1500-1700. The Latin Tradition*, p. 97-110 en *passim*, BREVA-CLARAMONTE, *Sanctius' Theory of Language* en diens uitvoerige inleiding op de facsimile-uitgave van de editie van 1587; voor de invloed, meer in het bijzonder, in de Republiek, zie RADEMAKER, 'Gerardus Joannes Vossius (1577-1649) and the study of Latin grammar'. Voor de invloed van Petrus Ramus op Sánchez, die hem in conflict zou brengen met de Inquisitie, zie DE LA PINTA LLORENTE, 'Una investigación inquisitorial sobre Pedro Ramos en Salamanca', ONG, *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue, passim*, en ASENSIO, 'El ramismo y la crítica textual en el círculo de Luis de León. Carteo del Brocense y Juan de Grial'.

studie werd opgemerkt, in 1581 door bemiddeling van vader en zoon Poelman drie kleine werken gedrukt: *De autoribus interpretandis sive de exercitatione*, een studie over de interpretatie van poëzie, een *Grammatica Graeca* en de *Paradoxa*, een bundel studies over onderwerpen uit de grammatica van het Latijn (waaronder een hoofdstuk getiteld 'Latine loqui corrumpit ipsam latinitatem', een aanval op de opvattingen van de bovengenoemde Nebrija over het nut van de spreekvaardigheid in deze taal bij studenten).[307] Volgens Voet is het mogelijk dat de gehele oplage van de drie edities naar Spanje ging, waarbij Poelman als tussenpersoon optrad of wellicht zelfs als uiteindelijke opdrachtgever fungeerde.[308] Deze had evenwel van de twee eerstgenoemde geen enkel exemplaar in voorraad, hetgeen ofwel kan betekenen dat ze bij hem binnen enkele jaren waren uitverkocht, dat wil zeggen vóór medio 1586, het moment van de eerste inventarisatie, ofwel dat ze rechtstreeks aan 'El Brocense' waren geleverd, die dan als auteur voor verdere distributie zou zorgen.[309] Poelman had daarentegen een zeer grote hoeveelheid exemplaren van de *Paradoxa* in huis, die goed verkocht werden: van de 629 in 1586 waren er in 1591 nog 440 over en in 1592 240.[310] Het heeft in het algemeen natuurlijk weinig zin om te gissen naar Poelmans omzet na 1592, maar het is niet ondenkbeeldig dat de vraag naar dit werk in ongunstige zin beïnvloed werd door het feit dat 'El Brocense', die in 1584 problemen had gekregen met de Inquisitie vanwege enkele provocerende opmerkingen over met name theologen en over de autoriteit van Aristoteles, vanaf 1593 opnieuw werd aangeklaagd wegens vermeende ketterse uitlatingen en passages in

307 Zie n. 29.
308 VOET, *Pl. Pr.*, no. 2176.
309 Bijlage.
310 Bijlage.

zijn geschriften, waaronder de *Paradoxa.*[311]

Uit de handel in deze boeken, die betrekking hadden op de bestudering van de klassieke Oudheid, haalde Poelman een goed deel van zijn regelmatige inkomsten. Daarnaast verkocht en bestelde hij exemplaren van werken die tot uiteenlopende categorieën behoren maar in ruime zin onder de noemer van het humanisme vallen. Bij de meest opvallende categorieën die hierna in het kort zullen worden besproken domineren ook weer de uitgaven van het Plantijnse Huis.

Het zal in de eerste plaats geen verbazing wekken dat Poelman kon profiteren van de belangstelling in Salamanca voor het Hebreeuws. Enkele van Spanje's meest vooraanstaande hebraïsten hadden hier gewerkt, zoals de bijbel-exegeten Benito Arias Montano en Luis de Léon, beiden goede bekenden van Poelman; de eerste kende hij uit zijn Antwerpse tijd, toen deze als supervisor en mede-redacteur optrad van de uitgave van de *Biblia Polyglotta*, terwijl Léon een van zijn beste particuliere klanten was, van wie hij in 1595 de definitieve versie zou uitgeven van zijn meest befaamde werk, *De los nombres de Cristo.*

Het Hebreeuws werd naast het Latijn en het Grieks aan het *Colegio Trilingüe* onderwezen, en het zal ten behoeve van dit onderricht zijn geweest dat Poelman exemplaren nodig had van een bij Plantin gedrukt *Alphabetum hebraicum* en van de grammatica, de *Tabula in grammaticen Hebraeam* van de Nederlandse

311 Nadat Sánchez al in 1584 met de Inquisitie in botsing was gekomen leidden aanklachten in 1600, het jaar van de dood van de bijna tachtigjare, tot een onderzoek door de districtsrechtbank in Valladolid; hij werd onder huisarrest geplaatst, en wel bij zijn zoon die in die stad woonde. De vrijmoedige, kritische hoogleraar werd in de aanklachten omschreven als een zeer onbeschaamde en venijnige man, 'zoals alle grammatici en erasmianen' ('autor muy insolente, atrevido, mordaz como lo son todos los gramáticos y erasmistas'), die onder andere door zijn opvattingen over de logica de fundamenten van het aristotelische systeem en bijgevolg van de scholastieke theologie ondermijnde. Wat in het bijzonder de *Paradoxa* betreft, de rechtbank deed de uitspraak dat dit traktaat gezuiverd moest worden van een passage waarin de auteur, tegen de opvattingen van Plato, Aristoteles, moraalfilosofen, theologen en heiligen in, ontkende dat deugdzaamheid tot stand zou komen door het evenwicht tussen de uitersten van goed en kwaad ('Proceso original que la Inquisición de Valladolid hizo al maestro Francisco Sánchez de las Brozas', p. 62-159; citaat op p. 72. Een korte samenvatting van de processen uit 1584 en 1600 geeft MÁRQUEZ, *Literatura e Inquisición en España (1478-1834)*, p. 81-84; zie voorts BELL, *Francisco Sánchez El Brocense, passim.*

humanist Nicolas Clenardus, (in de jaren veertig docent Latijn en Grieks in Salamanca),[312] waarvan de Leidse vestiging van Plantin in 1589 een heruitgave op de markt bracht.[313] De studie van deze taal was een van de zeer weinige onderdelen van het universitaire curriculum van Salamanca waarvan de te behandelen stof niet strikt in de statuten stond omschreven, doch overgelaten werd aan de keuze van de docent.[314] Poelman kon echter uit de eerste hand informatie krijgen over het in de praktijk gebruikte lesmateriaal, aangezien de toenmalige hoogleraar Hebreeuws, Cristóbal de Madrigal, een van zijn klanten was.[315]

Bij de theoretische studies en de praktische handleidingen op het terrein van de diverse andere wetenschappen die Poelman bij de rubriek *Humanidad* onderbracht, valt in de eerste plaats het verkoopsucces op van de door Plantin uitgegeven *Calendarium ecclesiasticum*, een kalender voor het kerkelijk jaar van de onbekende Johannes Horolanus. De voorraad spotgoedkope exemplaren van 1586, 215 met een gezamenlijke waarde van fl. 2 st. 10, was in 1590 uitverkocht. Omdat de laatste druk, voorzover bekend, uit 1569 stamde - op dat moment een kleine twintig jaar geleden - beschikte Poelman waarschijnlijk over een restantpartij. Dit verklaart misschien waarom hij ondanks het succes geen nieuwe bestelling plaatste, althans niet via de bewaard gebleven *memorias*.[316]

Getuige de omzet en de nabestellingen bestond er voorts bij Poelmans clientèle weliswaar geen echt grote, maar toch vrij regelmatige belangstelling voor werken op het gebied van de geografie, waaronder reisbeschrijvingen, en de cosmografie, twee

312 Zie BAKELANTS/HOVEN, *Bibliographie des oeuvres de Nicolas Clénard 1529-1700.*

313 *Ibid.*, I, p. 14.

314 Dit gold zowel voor de bestudering van het Hebreeuws binnen het programma van de desbetreffende leerstoel aan de Artes-faculteit, de zogenaamde *Cátedra de Lenguas* of *de tres Lenguas* (naast Hebreeuws mocht de leerstoelhouder Chaldeeuws en Arabisch doceren) als voor het programma binnen het curriculum van het *Colegio Trilingüe* (ESPERABÉ ARTEAGA, *Historia pragmática e interna de la Universidad de Salamanca*, I, p. 261 en 345; zie ook RODRÍGUEZ-SAN BEZARES, *La Universidad Salmantina del Barroco*, II, p. 374).

315 Deze werd bij zijn benoeming in 1580 geprezen om zijn kennis van de hierboven genoemde drie talen (BELTRÁN DE HEREDIA, *Cartulario de la Universidad de Salamanca*, IV, p. 335-336).

316 Bijlage.

vakken die binnen het curriculum van de Salmantijnse leerstoel voor *Astrología y Matemáticas* gedoceerd werden.[317] Zo had Poelman naast landkaarten aanvullende exemplaren nodig van de *Historia de gentibus septentrionalibus* van Olaus Magnus en de *Cosmographia* van Petrus Apianus. Dit laatste werk was een van de handboeken voor de cursus geografie en cosmografie.[318] In trek waren eveneens de *Thesaurus geographicus* van de Antwerpse cartograaf en geograaf Abraham Ortelius en de Spaanse versie van diens *Theatrum orbis terrarum* het *Theatro de la tierra universal.*[319]

Voor de andere categorieën uit het assortiment *Humanidad*, zoals de historiografie, meldde zich sporadisch een klant. Een uitzondering vormen de emblemata-bundels, een genre dat in 1531 gestalte kreeg met de publikatie van het *Emblematum liber* van de Italiaanse humanist en rechtsgeleerde Andrea Alciato en in de loop van de eeuw een groeiende populariteit genoot. Plantin, een van de drukkers die de afzetmogelijkheden voorzagen, bracht een aantal edities op de markt, waaronder werken van Hadrianus Junius en Johannes Sambucus en een heruitgave van Alciato met het commentaar van Claude Mignault.[320] Het waren met name de Plantijnse uitgaven van Sambucus en Alciato die bij Poelman over de toonbank gingen. De geïnteresseerden zou men vooral moeten zoeken in de kringen rond Poelmans klant 'El Brocense', die zelf een commentaar op het werk van Alciato had geschreven.[321]

Wat tenslotte de werken van meer filosofische aard betreft, bespeurt men evenals bij Poelmans collega's die bij de *Officina*

317 RODRÍGUEZ-SAN BEZARES, *op. cit.*, II, p. 378-380.

318 *Ibid.*

319 Zie, voor de verkoop van de Spaanse vertaling, Brief XIX en XXI

320 Een overzicht van de Plantijnse embleemboeken geeft VOET, *Pl. Pr.*, VI, p. 2671-2672. Een van deze uitgaven, de *Symbola Heroica* van Claude Paradin van 1583 (VOET, *Pl. Pr.*, no. 1954) werd in 1586 door de Inquisitie verboden (PINTO CRESPO, *Inquisición y control ideológico en la España del siglo XVI*, p. 227). In Poelmans inventarissen komt dit werk niet voor.

321 Diens *Commentaria in And. Alciati Emblemata* verscheen in 1573 bij Guillaume Rouillé in Lyon (LANDWEHR, *French, Italian, Spanish, and Portuguese Books of Devices and Emblems, 1534-1827*, no. 679, p. 174, zie tevens LEDDA, *Contributo allo studio della letteratura emblematica in Spagna (1549-1613)*, p. 40-41).

Plantiniana bestelden de groeiende belangstelling in Spanje voor het neostoïcisme.[322] En ook bij hem kwam dit vooral tot uiting in de vraag naar edities van Justus Lipsius, met name naar diens *De constantia*, het vroege werk waarin deze zijn symbiose van christelijke en stoïcijnse ethiek formuleerde (zijn hoofdwerken, *Manuductio ad Stoicam philosophiam* en *Physiologia Stoicorum* zouden in 1604 uitkomen, lang na de data van Poelmans inventarissen). Als men al een meer dan globale, gemeenschappelijke karakteristiek zou kunnen geven van het intellectuele milieu van Poelmans klanten, dan zou men juist op dit neostoïcijnse ideaal moeten wijzen dat een aantal van hen bindt, zoals de bijbelexegeet, filosoof en dichter Luis de León, Sarmiento, en de grammaticus Baltasar de Céspedes, bewonderaar ook van de filologische studies van de Nederlander over Tacitus en Seneca.[323] En, niet te vergeten, de schoonvader van Céspedes, de reeds meermalen genoemde centrale, maar controversiële persoonlijkheid in de academische wereld van Salamanca, 'El Brocense', voor wie Lipsius een grote bewondering had, en die de auteur was van het eerste fundamenteel neostoïcijnse werk in Spanje, de *Dotrina del estoico filosofo Epicteto* (een vertaling met commentaar, uit 1600, van het *Enchiridion* van Epictetus, een van de basisteksten van de Antieke Stoa).[324] Voorts bevonden zich onder de klanten van buiten de stad twee Nederlandse geleerden die regelmatig met Lipsius correspondeerden, Andreas Schott, die tijdens zijn omzwervingen door Spanje in de jaren tachtig onder andere hoogleraar Grieks was in Toledo en Zaragoza, en Pierre Pantin, die op dat moment de leerstoel Grieks in Toledo van zijn goede

322 Zie n. 29.

323 Een passage met loftuitingen op het werk van Lipsius in *Discurso de las letras humanas, llamado El Humanista* van Céspedes wordt geciteerd in RAMÍREZ, *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles (1577-1606)*, p. 10 n. 19.

324 Lipsius uit zijn grote respect voor 'El Brocense' in een brief uit 1600 aan Manuel Sarmiento de Mendoza in Salamanca: 'Franciscum Sanctium Brocensem, jam anni multi sunt, cum novi, amo, colo. Probitas & eruditio viri merentur, & te rogo non salutare tantum, sed collum ille invadere, & pro me amplecti. Ille Mercurius, ille Apollo est, Hispaniae vestrae..' *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles*, p. 295). Voor Sánchez' uitgave van Epictetus, zie BLÜHER, *Séneca en España*, p. 368-390; zie ook BECARES, 'La prosa conceptista, el estoicismo y las ideas lingüísticas y literarias del XVI (El Brocense)'.

vriend Schott had overgenomen.[325]

Pantin zou Lipsius in 1588 uitvoerig berichten hoe groot de faam was die deze alom in Spanje genoot.[326] Tegen deze achtergrond gezien is het verkoopsucces van stoïcijnse literatuur niet verbazingwekkend; zo kon Poelman tussen 1590 en 1592 50 exemplaren verkopen (uit een voorraad van 150) van een Plantijnse editie van het *Enchiridion* van Epictetus, en dienden er zich meermalen klanten aan voor het werk van Seneca, een andere belangrijke vertegenwoordiger van het klassieke stoïcisme.

Een boekhandel is als het ware een barometer waaraan men globaal de tendenzen in het geestelijke en intellectuele klimaat van een samenleving kan aflezen, een barometer waarvan de betrouwbaarheid toeneemt naarmate men, zoals in het geval van Poelman, over meer concrete gegevens beschikt inzake het assortiment en de omzet, alsmede de intellectuele en professionele achtergrond van de klantenkring. In dit verband dient de korte beschouwing vermeld te worden die Rekers in zijn eerder vernoemde studie over Benito Arias Montano wijdt aan de rol van

325 Voor Schott, zie I, par. 2. Pierre Pantin (1556-1611) werd geboren in Tielt. Hij studeerde in Leuven, onder andere retorica bij de vier jaar oudere Schott. Samen met deze trok hij in 1576 naar Douai en Parijs, waar hij letteren en theologie studeerde. In 1578 of 1579 werd hij priester gewijd. Na een kort verblijf in de Nederlanden ging hij naar Spanje, naar Toledo, waar zijn vriend Schott inmiddels hoogleraar Grieks was geworden. Toen deze in 1584 naar Zaragoza vertrok nam Pantin diens leerstoel over, die hij 12 jaar zou bekleden.
Hij werd tevens bibliothecaris van de geleerde García de Loaysa, de latere aartsbisschop van Toledo. Filips II benoemde hem tot hofkapelaan. Na zijn terugkeer in het vaderland, in 1596, was hij onder andere deken van de Sint Goedele in Brussel en hoofdaalmoezenier van het Spaanse leger in de Nederlanden. Pantin was een befaamd hellenist. In Toledo en elders in Spanje bestudeerde hij manuscripten van met name Griekse kerkvaders. Een aantal van hen kon hij aankopen. Op basis hiervan gaf hij ondermeer teksten uit, met een vertaling in het Latijn, van Johannes Damascenus en Johannes Chrysostomos (*BNB,* 16, c. 567-571, en 35, c. 621-626).

326 'Et quid mirum, Belgam Belgicae ocellum in oculis ferre, quum Hispani ipsi meros jam passim Lipsii amores spirent?', waarna Pantin een aantal bewonderaars noemt, zoals 'El Brocense' en de in Toledo werkzame graecus Antonio de Covarrubias, een goede bekende van hem en eveneens correspondent van Lipsius (BURMAN, *Sylloges*, I, p. 442; voor de briefwisseling tussen Lipsius en Covarrubias, zie RAMÍREZ, *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles, passim*). Enkele jaren later, in 1593, kon Pantin aan de Nederlandse geleerde nog eens bevestigen hoezeer diens geschriften in Spanje gewaardeerde werden: 'Scripta tua omnia quotidie hic pluris fieri video, gaudeoque;' (BURMAN, *Sylloges*, I, p. 445-446, en RAMÍREZ, *op. cit.*, p. 62-63).

Poelmans winkel. De auteur, die de sterk aangevochten these verdedigt dat Arias Montano tijdens zijn verblijf in Antwerpen door de contacten in de kringen rond Plantin een aanhanger was geworden van de secte van het 'Huisgezin der Liefde' en de religieuze idealen van dit 'familisme' in Spanje propageerde, suggereert dat de boekhandel in Salamanca mede zou zijn opgezet om de geschriften van deze groep, met name die van haar toenmalige leider Barrefelt, in het land te verspreiden.[327] Dit is echter uiterst onwaarschijnlijk. Het minst steekhoudende argument dat men hiertegen aan kan voeren is, dat dergelijke geschriften niet in de inventarissen van Poelman voorkomen en dat deze er ook niet over rept. Belangrijkere bezwaren tegen de veronderstelling van Rekers zijn gebaseerd op de vraag of de kapitaalverschaffers van Poelman, Plantin, Pérez en Pérez de Varrón, zulke nauwe banden onderhielden met het 'Huisgezin' of zulke overtuigde aanhangers van haar ideeën waren dat ze via Poelman proselytisme hadden willen bedrijven. Dit zou bovendien een hachelijke zaak zijn in verband met de controle door de Inquisitie en risico's opleveren die Poelman zich niet kon veroorloven. Natuurlijk is het theoretisch niet onmogelijk dat er gesmokkeld werd. Maar waar in Spanje, voorzover de stand van het onderzoek uitwijst, het 'familisme' geen echte voedingsbodem vond, lijkt het uitgesloten dat een speciaal ten behoeve van deze sekte opgezette boekhandel bestaansrecht had.

7.2. Theologie, Bijbel, kerkelijk en religieus leven

Salamanca, met een bisschopszetel en een invloedrijk kapittel, een drukbezochte theologische faculteit met internationale faam, een twintigtal kloosters en conventen van de reguliere en seculiere geestelijkheid, waarvan vele theologische cursussen of een priesteropleiding verzorgden, bood meer dan welke stad ook afzetmogelijkheden voor de diverse soorten werken die Poelman onder de noemer *Teología* bijeen had gebracht.

327 Zie n. 29. Voor Poelmans boekhandel, zie REKERS, *Benito Arias Montano*, p. 215-216 (Engelse versie, p. 121; Spaanse versie, p. 171-172).

Evenals bij de rubriek *Humanidad* kwamen de edities waarnaar de meeste vraag was en die regelmatig besteld moesten worden van de persen van Plantin. Zo kon Poelman in de eerste plaats profiteren van de goede naam die de *Officina* zich in Spanje had verworven met haar uitgaven van de Bijbel.[328] In de winkel in Salamanca trof men een representatieve selectie aan uit het gevarieerde fonds dat de firma in de loop der jaren had opgebouwd. Poelmans klanten toonden een lichte voorkeur voor de Hebreeuwse tekst van de Bijbel en de Psalmen, de Griekse versie van het Nieuwe Testament, de *Proverbia Salomonis* alsmede de Psalmen van David in de uitgave van Lindanus. Het grootste succes behaalde Poelman echter met de octavo-edities van de *Biblia Latina.* De 200 exemplaren die hem eind 1579 werden toegezonden waren enkele jaren later zo goed als uitverkocht. Met grote regelmaat bleef hij orders plaatsen voor 100, 150 of 200 exemplaren.[329] De afnemers moet men waarschijnlijk voor een deel zoeken onder de telkens nieuwe lichtingen studenten theologie die de colleges volgden van de toenmalige hoogleraar Bijbelwetenschap, de augustijn Luis de León, een van de coryfeeën van de universiteit en een goede klant van Poelman.[330]

Vermelding verdient ook de verkoop van exemplaren van de *Biblia Polyglotta*, of *Biblia Regia*, het typografische pronkstuk van Plantin. Ondanks de hoge prijs - fl. 60 voor de meest eenvoudige versie, ofwel omgerekend tegen de koers uit die tijd ongeveer 250 à 300 *rs.*, de helft van het gemiddelde jaarsalaris van een hoogleraar in Salamanca -[331] wist Poelman er een aantal van te slijten; hij verkocht er negen in het begin van de jaren tachtig en zou later, in 1588 en 1589, nog een klein aantal exemplaren bestellen, waarvan niet bekend is of ze hem geleverd werden.[332] Als afnemers voor dit kostbare werk lijken in de eerste plaats officiële instellingen in aanmerking te komen. Zo is het moge-

328 Zie n. 29.
329 Zie Bijlage.
330 Zie Bijlage.
331 Voor deze salarissen in de tweede helft van de 16e eeuw, zie ESPERABÉ ARTEAGA, *Historia pragmática e interna de la Universidad de Salamanca*, I, p. 309-310, en RODRÍGUEZ-SAN BEZARES, *La Universidad Salmantina del Barroco*, III, *passim.*
332 Zie Bijlage.

lijk dat Poelman de leverancier was van het exemplaar dat in de inventaris van de universiteitsbibliotheek van Salamanca uit 1610 wordt omschreven als *Biblia Regia de Arias Montano.*[333]

Er was bij de klanten van Poelman ook de nodige vraag naar werken die Plantin uitbracht op het gebied van de bijbelwetenschap. Blijkbaar goed in de smaak viel een bewerking van het oorspronkelijk in 1529 in Lyon verschenen Hebreeuwse vocabulaire van Sanctes Pagnini, het *Epitome thesauri linguae sacrae.* Zeer veel succes had Poelman met de *Concordantiae Bibliorum.* Van een heruitgave die Plantin hiervan in 1581 maakte gingen in datzelfde jaar 350 exemplaren naar Salamanca. In 1586 had Poelman er geen meer in voorraad. Later zou hij Plantin nog eens uitdrukkelijk melden dat diens uitgave van de *Concordantiae* in Spanje verkozen werd boven die van Lyon.[334]

Plantin was ook een van de belangrijke drukkers van Oudchristelijke literatuur, een activiteit waaraan Poelmans vader een aandeel had gehad met onder andere een editie van Prudentius. Poelman had van deze schrijvers een vrij gevarieerd aanbod in huis, niet alleen in edities van Plantin, maar ook van andere drukkers. Bij deze vaak prijzige werken ging het niet om grote aantallen, maar er diende zich toch regelmatig een klant aan voor bijvoorbeeld de werken van Hieronymus en Augustinus, de *Homilia* van Ambrosius en het ascetische traktaat van de vijfdeeeuwse monnik Cassianus.

Van de christelijke auteurs uit de Middeleeuwen waren onder anderen Albertus Magnus en Thomas van Aquino vertegenwoordigd. Poelman had van de eerste in 1586 189 exemplaren van het korte tractaat *Paradisus animae de virtutibus liber I*, gedrukt bij Plantin. In 1590 was de voorraad geslonken tot 130; deze stapel blijkt, vreemd genoeg, twee jaar later onaangeroerd te zijn. Wat Thomas van Aquino betreft, in de stad die de bakermat was van de 'Tweede Scholastiek', gebaseerd op de hernieuwde interpretatie van het theologische en filosofische systeem van de grote

333 'Memoria de los libros que de presente ay en la Librería de la Universidad de Salamanca, fecho en quinze dias del mes de octubre de 1610 años', opgesteld door de boekverkoper Miguel Velasco, BUS, Ms. 15, f. 54r-83r; zie f. 66r.

334 Brief II, n. 21.

Middeleeuwse autoriteit,[335] moest de boekhandel op een ruime belangstelling voor diens werken kunnen rekenen. Maar de theologen en filosofen van de 'School van Salamanca' waren wel aangewezen op de import van buitenlandse edities, zoals van de *Summa Theologiae* of *Summa Theologica*, één van de voorbeelden van werken waarvan de Spaanse drukkers van de 16e eeuw ondanks een potentieel grote binnenlandse markt geen edities wilden of konden uitbrengen. Dat de Spaanse markt inderdaad ruime mogelijkheden bood voor de *Summa*, blijkt onder andere uit het feit dat Mathias Gast, de Antwerpse drukker-boekverkoper in Salamanca, in 1567 400 exemplaren wilde afnemen van een editie die Plantin op dat moment voorbereidde; wanneer dan deze door Leuvense hoogleraren verzorgde *Summa Totius Theologiae* in 1569 verschijnt, gaan er onmiddellijk 150 exemplaren naar een andere boekverkoper in Salamanca, Gaspar de Portonariis.[336] Bij Poelman verloopt de omzet van de *Summa* op een meer bescheiden schaal. In zijn inventarissen komt men geen exemplaren van de Plantijnse uitgave tegen. Wel plaatst hij op een gegeven moment een order voor zes exemplaren (Plantin had na de in-4°-editie van 1569 twee licht gewijzigde herdrukken in folio-formaat uitgebracht, in 1575 en 1585), en hetzelfde aantal van een editie van Plantins Antwerpse collega Steelsius. Poelman

335 *New Catholic Encyclopedia*, 'Modern or Middle Scholasticism', XII, c. 1158a-1162b; ANDRÉS, *La teología española en el siglo XVI* met name I, p. 133-139, en II, p. 371-386. Voor de invloed van deze door de dominicaan Francisco de Vitoria (ca. 1485-1546) in Salamanca geïntroduceerde theologische richting op de benadering van politieke en juridische problemen (onder andere op het gebied van het natuurrecht, het oorlogsrecht en het internationale volkerenrecht) en op de bestudering van economische verschijnselen - deze groep theologen wordt gewoonlijk aangeduid als de 'School van Salamanca' -, zie onder andere GUY, *Esquisse des progrès de la spéculation philosophique et théologique à Salamanque au cours du XVIe siècle*, HAMILTON, *Political Thought in Sixteenth-Century Spain*, COING, *Handbuch der Quellen und Literatur der Neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte,* II. 1, p. 1016-1035, FERNÁNDEZ-SANTAMARÍA, *The State, War and Peace. Spanish Political Thought in the Renaissance, 1516-1559*, PAGDEN, 'The "School of Salamanca" and the affair of the Indies', RODRÍGUEZ-SAN BEZARES, *op. cit.*, II, p. 511-526, alsmede GRICE-HUTCHINSON, *The School of Salamanca: Readings in Spanish Monetary Theory, 1544-1605*, IPARRAGUIRRE, 'La découverte des phénomènes économiques à l'Université de Salamanque au XVIe siècle, en GAZIER, *Or et monnaie chez Martin de Azpilcueta.*

336 *Corr. Pl.*, I, no. 44, p. 103. Voor de levering aan Portonariis, zie VOET, *Pl. Pr.*, no. 2312.

verkoopt verder twee exemplaren van een in-folio-editie uit Turijn, die een inkoopprijs van fl. 18 per stuk hadden; tussen 1586 en 1592 brengt hij ook nog acht exemplaren van een Lyonese in-folio-uitgave aan de man, inkoopprijs fl. $14^{1/2}$ (de Plantijnse editie van de *Summa* van 1569 werd aan de boekhandel geleverd voor fl. 4 st. 10, die van 1575 en 1585 voor fl. 6).[337]

Het assortiment *Teología* ademt voor het overige de geest van de Contra-Reformatie. Hoe kon het ook anders in een stad die zulk een groot aandeel had in het nieuwe intellectuele en religieuze élan van de Kerk na het Concilie van Trente? De werken waar de klanten om vroegen kwamen in het algemeen ook weer van de persen van de *Officina Plantiniana*, die zich met name na de val van Antwerpen in 1585 steeds meer op de 'katholieke' markt was gaan toeleggen.[338] Zo kon Poelman de nodige exemplaren verkopen van een Plantijnse editie van de *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini... canones et decreta*, de meest fundamentele tekst van de Contra-Reformatie; op een gegeven moment deed hij een nabestelling van 100 exemplaren.

Een van de specialiteiten van Plantin was het drukken van de nieuwe teksten van de liturgische werken. Maar deze vindt men bij Poelman nauwelijks. Zoals elders in deze studie is beschreven, had de Antwerpse drukker in opdracht van Filips II vanaf 1571 grote hoeveelheden voor de Spaanse markt gedrukt. Dit was echter gedurende een kortstondige periode geweest, tot 1576; daarna was de export vanuit Antwerpen drastisch teruggelopen.[339] Er was dan ook geen enkele reden om, zoals Rekers veronderstelt, in 1579 een boekhandel in Salamanca op te zetten die onder andere als verkooppunt zou moeten fungeren voor deze Plantijnse liturgica.[340] Bovendien zou dit een niet getolereerde inbreuk betekenen op het verkoop- en distributiemonopolie, dat in handen was gegeven van de monniken van het klooster van El Escorial.[340a] Wel kon Poelman liturgische werken leveren die in

337 ID., *Ibid.*, en no. 2313 en 2314.

338 ID., 'Some considerations on the production of the Plantin Press', p. 368-369.

339 Zie n. 29.

340 REKERS, *Benito Arias Montano*, p. 215 (Engelse versie, p. 121; Spaanse versie, p. 171; zie ook n. 327).

340a Dit monopolie, dat vanwege de commissie die de monniken kregen prijsverhogend werkte, gold voor het *Reino de Castilla.* In Lissabon, in het sinds 1580 door Filips II geannexeerde *Reino de Portugal*, kon men Plantijnse liturgica blijkbaar vrijelijk kopen: 'Breviaria, Diurnos et Horas a Plantino excusa Olysipone esse venalia ibique libere omnia veneunt'. Aldus een mededeling van Hendrik Cock in een brief van april 1583 aan zijn landgenoot Everardus Paulinus in Madrid. Men moest ze dan wel - zo waarschuwde hij, wellicht ten overvloede - in het diepste geheim invoeren (MPM, Ms. 169, 'Litterae H. Coqui', f. 58. Cock, die op dat moment bij de boekverkoper Cornelio Bonardo in Salamanca werkte en ook Poelman goed kende, moet zijn informatie uit de wereld van de boekhandel gehaald hebben).

gebruik waren bij reguliere ordes. Voor hen gold dit monopolie niet, en daarom treft men in de winkel liturgica aan van de dominicanen, de karmelieten en de norbertijnen. Deze werden overigens amper verkocht; iets meer succes had hij bij de cisterciënsers, aan wie hij een aantal, hoogstwaarschijnlijk in Parijs gedrukte brevieren, diurnalia en *Horae* kwijt kon.[341]

De winkel in Salamanca kon eveneens profiteren van de belangstelling voor de nieuwe catechismus van Trente, het instrument bij uitstek voor de godsdienstige vorming van de gelovigen en voor de pastorale en apologetische taak van de Kerk. Gewild was blijkbaar de editie van Plantin van deze *Catechismus Romanus*, waarvan Poelman er op zeker moment 100 bestelde. Daarnaast vond hij, hoewel in veel mindere mate, kopers voor andere catechetische edities van Plantin, zoals de *Catechismus* van Gheesdalius - een goed voorbeeld van een moeizaam slinkende stapel: 19 exemplaren in 1586, 18 in 1590 en 17 tenslotte, twee jaar later - en de heruitgaven van de diverse werken van Petrus Canisius, de *Summa doctrinae christianae*, de *Institutiones*, het *Manuale catholicorum* en de *Parvus catechismus.* Behalve deze Plantijnse edities van Canisius kon Poelman een enkel exemplaar van uitgaven van andere drukkers aanbieden. De jezuïeten van het convent van Salamanca, dat bij Poelman in het krijt stond, lijken de meest aangewezen klanten te zijn geweest voor de werken van hun vermaarde ordegenoot.[342]

Men kon verder kiezen uit een aantal theologische en vrome

341 Zie Bijlage.

342 In dit verband dient gememoreerd te worden dat in die jaren de paters Gaspar Astete (1537-1601) en Jerónimo de Ripalda (1535-1618) in het Salmantijnse college verbleven, beiden auteur van een populaire, zeer vele malen herdrukte catechismus in de volkstaal (HÉZARD, *Histoire du Catéchisme*, p. 186, DE BACKER-SOMMERVOGEL, I, c. 604-608, en VI, c. 1864-1873, *DHEE*, 'Catecismo', I, c. 386a).

traktaten, waarbij de voorkeur ook weer uitging naar uitgaven van de Antwerpse firma. Genoemd moeten worden de geschriften van Benito Arias Montano, zowel de bijbelcommentaren als de verhandeling over de christelijke naastenliefde, *Dictatum christianum*, en de bundel religieuze emblemen, *Humanae salutis monumenta*; voorts het theologische traktaat over de Eucharistie van Democharis, de parafrase op het boek Ecclesiastes van Vivianus, de verhandeling over de sacramenten van Sonnius alsmede de meditaties over de dood door Kyspenning. Meer dan eens ook was er vraag naar het werk van Franciscus Costerus, de provinciaal van de orde van de jezuïeten in de Nederlanden; de belangstelling voor diens *De vita et laudibus Deiparae Mariae Virginis* en het *Libellus sodalitatis*, waarin de doelstellingen van de zogenaamde 'Maria-congregatie' worden omschreven, komt wellicht vooral van de zijde van zijn confraters van het convent in Salamanca.

Als gevolg van de bijzondere plaats die de predikatie had gekregen in het religieuze leven zag een grote hoeveelheid prekenbundels het licht; zowel homilieën van Kerkvaders als handboeken ter instructie en bloemlezingen van eigentijdse predikanten. Ook bij Poelman kon de geïnteresseerde het nodige op dit gebied vinden, zij het dat de verkoop in het algemeen niet erg vlotte. Een uitzondering vormen de bundels met preken in het Latijn van de Spaanse dominicaan Luis de Granada, welke naast diens ascetische en vrome traktaten vele malen binnen en buiten Spanje werden herdrukt.[343] Plantin bleef niet achter en bracht behalve de meest bekende Spaanstalige traktaten (enkele losse uitgaven alsmede een verzamelbundel onder de titel *Obras espirituales*) vanaf 1577 met regelmaat edities van de *Conciones* op de markt.[344] Deze Plantijnse uitgaven met preken voor de diverse momenten van het kerkelijke jaar vonden aftrek in de winkel in Salamanca, waar zij blijkbaar konden concurreren met de in de stad zelf uitgebrachte edities.[345]

Verraden vraag en aanbod in Poelmans bedrijf iets van de algemene waardering voor de inhoud en de stijl van de werken van Granada, de 'Cicero van Spanje', dit geldt tevens voor het

343 VOET, *Pl. Pr.*, no. 1594-1608.
344 VOET, *Pl. Pr.*, no. 1594-1608.
345 Brief XIX, n. 15, XXI, n. 9 en XLIII, n. 11.

oeuvre van de Portugese bisschop, theoloog, moralist en historicus Jerónimo Osório, die vanwege zijn elegante Latijn de eretitel 'Cicero van Portugal' kreeg. Van deze vruchtbare en veelzijdige schrijver, wiens werken evenals die van Granada in diverse Europese drukkerscentra heruitgegeven werden (onder andere in Antwerpen, maar niet bij Plantin), had ook Poelman een aantal titels in voorraad, gerangschikt onder de rubrieken *Humanidad* en *Teología.* Tot de eerstgenoemde groep behoorden onder andere *De vera sapientia*, *De rebus Emmanuelis regis Lusitaniae*, een internationaal bekende geschiedenis van het zestiende-eeuwse Portugal, en het moraal-theologische en juridische traktaat over de rol van de adel in de christelijke samenleving, *De gloria et nobilitate*, een werk waarvoor meer dan normale belangstelling bestond, getuige de 88 exemplaren die Poelman op zeker moment bestelde. Bij *Teología* treft men titels aan als *De Gloria* en *De Justitia Celesti*, een polemisch geschrift ter bestrijding van de leer van Luther en Calvijn. De voorraad werken van Osório vormde overigens een bescheiden selectie, met weinig exemplaren, waarvan er slechts af en toe één over de toonbank ging.[346]

Deze laatste constatering gaat ook op voor de overige, uiteenlopende categorieën die Poelman onder de noemer *Teología* bijeen had gebracht, zoals hagiografie en kerkmuziek. Een stagnerende verkoop van een bepaalde titel (casu quo groep titels, categorie, auteur of editie) is vaak moeilijker te verklaren dan een succesvolle omzet. De variabele factoren die in het geding zijn bij een slechte afzet, zoals de prijs, de concurrentie, de marktverzadiging, de (toevallige) samenstelling van de klantenkring en haar koopkracht en wensen, lijken in het algemeen veel minder eenduidig aangetoond te kunnen worden; daarentegen kan men bij boeken die goed in de markt liggen in ieder geval met meer betrouwbaarheid verbanden leggen met de socio-professionele, intellectuele en culturele achtergrond van het koperspubliek.

346 Voor deze auteur, zie *Grande Enciclopédia Portuguesa e Brasileira*, XIX, c. 717b-720a.

7.3. Medicijnen, farmacie en botanica

Wat hierboven werd opgemerkt over de moeilijk te duiden oorzaken van een stagnerende omzet is in zijn geheel van toepassing op de voorraad werken op de diverse vakgebieden die Poelman onder de titel *Medici* bijeen had gebracht. Vergeleken met het assortiment *Humanidad* en *Teología* was de voorraad medische, farmaceutische en botanische werken (waaronder enkele bekende Plantijnse uitgaven)[347] bescheiden van omvang, zowel wat het aantal titels als het aantal exemplaren betreft. Maar ook de omzet was zeer matig, hetgeen ondermeer blijkt uit het feit dat Poelman amper behoefte had aan aanvulling. Naar de oorzaken van deze geringe belangstelling kan men, zoals gezegd, slechts gissen. Dat de aanwezigheid van een medische faculteit, met leerstoelen voor theoretische geneeskunde, chirurgie, anatomie en kruidkunde, geen merkbaar stimulerend effect had op de verkoop, kan misschien verklaard worden doordat Poelman geen titels in huis had die bij het onderwijs werden gebruikt.[348] Vormden de over het algemeen hogere prijzen van deze categorie werken een obstakel, zodat hij bijvoorbeeld bleef zitten met de twee exemplaren van een van de Plantijnse uitgaven van de kruid- en plantkundige traktaten van Rembert Dodoens, met een winkelwaarde van fl. 6 per stuk, en in zes jaar tijd, tussen 1586 en 1592, slechts één exemplaar kon slijten, eveneens met een winkelwaarde van fl. 6, van de zeven die hij in voorraad had van het *Kruydtboeck* of de *Plantarum seu stirpium historia* van Mathias de Lobel.[349] Of was de winkel van Poelman vooral in trek bij een humanistisch en theologisch geschoold publiek, en kocht de medische wereld haar literatuur bij voorkeur bij een meer ‘gespecialiseerde’ collega?

Desalniettemin had Poelman contacten in de medische krin-

347 Een recent overzicht van de edities op deze terreinen vindt men in COCKX-INDESTEGE *et al., Christoffel Plantijn en de exacte wetenschappen in zijn tijd.*

348 Voor het onderwijsprogramma, zie ESPERABÉ ARTEAGA, *Historia pragmática e interna de la Universidad de Salamanca*, I, p. 258-261, en RODRÍGUEZ-SAN BEZARES, *La Universidad Salmantina del Barroco*, II, p. 361-366.

349 Zie Bijlage.

gen van Salamanca; er waren zelfs een paar klanten die bij hem in het krijt stonden.[350] Het weinige dat hij verkocht zal deels bij hen terechtgekomen zijn. Zij waren wellicht ook de eerste gegadigden voor een paar werken waarvan Poelman blijkens bestellingen van zes tot twaalf exemplaren een wat hogere omzet verwachtte, zoals de *Praxis medicinae* van Johannes Heurnius,[351] en Plantijnse uitgaven als *De miraculis occultis naturae* van Laevinus Lemnius, waarin een aantal problemen op medisch en diëtistisch gebied worden behandeld, *De naturae diversis characterismis* van Cornelius Gemma, een medisch-filosofische en astrologische verhandeling over natuurmonsters, het toxicologische traktaat *De venenis libri duo* van Grevinus en het farmacologische handboek van Valerius Cordus, *Dispensatorium sive pharmacorum conficiendorum ratio.*[352] De inventarissen tonen aan dat hij ook iets meer succes had met de verschillende Plantijnse edities van de werken van de bekende botanicus Carolus Clusius, die in 1564-1565 in Spanje onderzoek had verricht en daarna wetenschappelijke contacten met dat land bleef onderhouden.[353]

Als curiosum verdient tenslotte vermelding dat Poelman onder deze rubriek *Medici* een verhandeling over de landbouw plaatst, namelijk *De Landtwinninghe ende hoeve*, een door Plantin uitgegeven Nederlandse vertaling van *L'agriculture et la maison rustique* van Charles Estienne, lid van het bekende Parijse drukkersgeslacht. Poelman wist hiervan zelfs een exemplaar aan de man te brengen, misschien aan een van zijn in Spanje gevestigde Nederlandse klanten.[354].

350 Zie Bijlage.

351 Hoogstwaarschijnlijk een editie van Raphelengius in Leiden. Het werk van deze auteur is in de 17de eeuw in diverse bibliotheken van medici in Valladolid aanwezig (ROJO VEGA, *Ciencia y cultura en Valladolid. Estudio de las bibliotecas privadas de los siglos XVI y XVII*, p. 109).

352 Zie Bijlage.

353 Zie n. 29.

354 In april 1583 zond Poelman een exemplaar van deze Nederlandse vertaling (‘de Agricultura librum nostra lingua conscriptum’), dat hij even daarvoor uit Antwerpen had ontvangen, door naar een zekere George ab Austria in Madrid (Brief van Hendrik Cock aan laatstgenoemde van dezelfde maand; zie MPM, Ms. 169, ‘Litterae H. Coqui’, f. 55).

7.4. Rechtsgeleerdheid

Ofschoon het assortiment *Leyes*, met een honderdtal titels, uitgebreider was dan dat van de medische en aanverwante literatuur, bleef het ook ver achter bij de voorraden *Humanidad* en *Teología.* De omzet verliep weliswaar vlotter dan bij *Medici*, maar was toch niet zodanig als men zou kunnen verwachten in een stad waar de faculteiten kerkelijk en Romeins recht, *Cánones* en *Leyes*, een omvangrijk docentenkorps hadden en grote aantallen studenten trokken.[355] De weinige, hooguit vijf exemplaren van titels die Poelman in voorraad had en de zeer sporadische nabestellingen die hij in Antwerpen deed, versterken de indruk dat de wereld van rechtsgeleerden, in het algemeen grote boekenkopers,[356] haar klandizie bij voorkeur aan collega's gunde.

Het aanbod, overwegend op het terrein van het Romeinse recht, omvat naast enkele edities van het *Corpus iuris civilis*, een grote verscheidenheid aan *Tractati, Conclusiones, Consilia, Quaestiones* etcetera, studies over de diverse onderdelen van het recht (*Tituli, Pandectae* en *Instituta*), vanaf de middeleeuwse commentatoren uit de Italiaanse school (de zogenaamde *mos italicus*, die bij het onderwijs in Salamanca prevaleerde)[357] tot de vertegenwoordigers van de eigentijdse, humanistisch-filologisch georiënteerde richting van de Franse school, aangeduid als *mos gal-*

355 In 1585 schreven zich 3.137 studenten in voor canoniek recht en 643 voor Romeins recht (KAGAN, *Students and Society in Early Modern Spain*, p. 250).

356 Velen bekleedden goed betaalde posities bij de diverse overheden en de magistratuur. Bovendien was voor een jurist de bibliotheek een onontbeerlijk werkinstrument voor de uitoefening van het beroep.
Voor boekenbezit van juristen, *letrados*, in Spanje, zie CHEVALIER, *Lectura y lectores en la España del Siglo XVI y XVII*, p. 20, BENNASSAR, *Valladolid au Siècle d'Or*, p. 519-529, ROJO VEGA, *Ciencia y cultura en Valladolid. Estudio de las bibliotecas privadas de los siglos XVI y XVII*, passim, BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, I, p. 361, FAYARD, *Les membres du Conseil de Castille à l'époque moderne (1621-1746)*, p. 502-519, en PELORSON, *Les 'Letrados' juristes castillans sous Philippe II*, p. 332-336. In Salamanca - over het particuliere boekenbezit in deze stad is nog zo goed als niets bekend - hadden de hoogleraar canoniek recht Cristóbal Gutiérrez de Moya en zijn collega civiel recht Antonio de Solís vrij omvangrijke bibliotheken, respectievelijk met 413 en 493 titels (inventarissen *post mortem* van 1591 en 1593, AHPS, 3213, f. 425r-430r, en 3216, f. 697r-701r).

357 RODRÍGUEZ-SAN BEZARES, *La Universidad Salmantina del Barroco*, II, p. 497-511; PELORSON, *Les 'Letrados' juristes castillans sous Philippe III*, p. 24-51.

licus; een diversiteit, kortom, van professionele juridische literatuur, in weik opzicht Poelmans voorraad zich niet onderscheidde van die van collega's in binnen- en buitenland, een variëteit die men tevens aantreft in het particuliere en institutionele boekenbezit van de desbetreffende beroepsgroep. In de voorraad bevond zich slechts een handjevol uitgaven van de *Officina Plantiniana* - dit in tegenstelling tot de vorige rubrieken -, waarbij men moet bedenken dat edities op het terrein van de rechtsgeleerdheid slechts een gering percentage van haar fonds vormde.[358]

In de verkoop, die, zoals reeds is opgemerkt, minder stroef verliep dan bij het assortiment *Medici*, is geen duidelijk patroon te herkennen. Wel kan men constateren dat de klanten uit de juridische wereld, qua functie en afkomst niet zelden behorend tot de maatschappelijk bovenlaag en koopkrachtig, zich niet lieten afschrikken door de hoge prijzen van de vaak meerdelige en in folio-formaat uitgevoerde tekstedities en naslagwerken. Zo verhandelde Poelman exemplaren van Frankfurter edities van traktaten van Alexander Tartagnus de Imola met een winkelwaarde van fl. 12 en fl. 16, uitgaven uit Basel (een niet geïdentificeerde *Communes Opiniones* en *Speculator*) met een prijs van fl. 12 en fl. 8, alsmede Lyonese en Venetiaanse drukken van werken van Jacobus Menochius met prijzen tussen fl. 6 en fl. 20. Evenmin was het een probleem om een in -16° editie uit Lyon van het *Corpus iuris civilis* te slijten, welke tegen de relatief lage prijs van fl. 6 werd aangeboden.

Genoemde steden waren traditioneel centra van juridische drukken, waaronder vooral Lyon en Venetië een dominante positie innamen. Plantin probeerde met uitgaven van de teksten van het canonieke en het Romeinse recht op deze markt te concurreren, en de constatering van Voet, dat dit niet geheel zonder succes bleef, vindt men ondermeer bevestigd door de vlotte afzet van vijf exemplaren die Poelman in 1586 bezat van de meerdelige folio-editie uit 1575 van het *Corpus iuris civilis*, met een win-

358 Met 33 edities vormde deze categorie 1,3% van de totale produktie van Plantin tussen 1555 en 1589; daarnaast drukte Plantin evenwel niet minder dan 730 ordonnanties en plakkaten, uitgevaardigd door diverse overheden (VOET, 'Some considerations on the production of the Plantin Press', p. 358).

kelprijs van fl. 7.[359] Plantijnse edities behoorden verder ook tot de werken waarnaar in de winkel in Salamanca iets meer vraag was, met name traktaten van Donellus en Vigelius, die door Poelman werden bijbesteld.

7.5. Spaanse en Italiaanse drukken

In de inventaris van 1586 voert Poelman, zoals reeds is vermeld enkele in *reales* geprijsde Spaanse drukken op, verspreid over de rubrieken van het uit Antwerpen afkomstige assortiment. Enige tijd daarna komt hij door ruilhandel in het bezit van een wat ruimere voorraad van in Spanje uitgebrachte titels, aangevuld met een aantal Italiaanse drukken; het zijn twee partijen, die hij in 1590 onderscheidt als *libros de España* en *libros de filosofia* (deze laatste ook aangeduid als *libros de Italia y España*). Volgens Poelman was het geen gelukkige aankoop.[360] Toch ontbreken ze twee jaar later in de nieuwe inventaris, en men kan zich derhalve afvragen of ze op dat moment inderdaad waren verkocht (een aantal ervan zendt Poelman naar Antwerpen) of boekhoudkundig waren 'verdwenen'.

De eerste partij, de *libros de España*, omvatte voorzover kon worden nagegaan vrij recente edities, uit de jaren tachtig, en voor het merendeel gedrukt in Salamanca. Het was een uiteenlopende verzameling Latijnse en Spaanstalige werken op theologisch-godsdienstig, medisch, humanistisch, taalkundig en literair gebied. Enkele titels genoten een ruime populariteit, zoals de verzamelbundel van de twee invloedrijke Renaissance-dichters Juan Boscán en Garcilaso de la Vega, de *Silva de varia lección* van de humanist Pedro Mexía, een over geheel Europa herdrukte en vertaalde verzameling wetenswaardigheden over de Oudheid, de geschiedenis en de wetenschappen, en het nautische en geografi-

359 In 1567 drukte Plantin een editie in 12 delen, die fl. 4 st. 10 kostte. In 1575 bracht hij een nieuwe uitgave op de markt, die uit twee series bestond: een in zes delen, uitgegeven in samenwerking met Filip Nutius, aangeboden voor fl. 18, en een in vijf delen, die fl. 7 kostte (VOET, *Pl. Pr.*, no. 1034 en 1035).

360 Brief XXI.

sche handboek *Repertorio de los tiempos* van Jerónimo de Chaves.[361] De exemplaren die Poelman hiervan in voorraad had (respectievelijk 50, 16 en 4) moet hij in ieder geval zonder veel problemen aan de man hebben kunnen brengen. Ook de 50 exemplaren van de *Diccionario de romance en latín* (in de inventaris omschreven als *Vocabulario latín y castellano*) van Elio Antonio de Nebrija moeten redelijk goed verkoopbaar zijn geweest, gezien de diverse herdrukken die dit standaardwerk kende.

Vermeldenswaard is tenslotte de aanwezigheid van 40 exemplaren van de *Minerva, seu de causis lingua latinae*, de in een ander verband genoemde theoretische grammatica van Poelmans klant Francisco Sánchez 'El Brocense', alsmede van de 50 exemplaren van het medische traktaat *De curandi ratione per medicamenti purgantis exhibitionem* (*De purgatione*, volgens de inventaris) van de hoogleraar Juan Bravo de Piedrahita. Deze liet zijn werken blijkbaar bij voorkeur uitgeven door de in Salamanca gevestigde oudstadgenoten van Poelman, de firma's Gast en Bonardo (bij de laatste verscheen in 1588 het genoemde werk); Poelman zelf zou later in de jaren negentig de uitgaven van twee traktaten van Bravo bekostigen.

De tweede partij, de *libros de filosofía*, vormt met een dertigtal titels, voor een deel vertegenwoordigd met één enkel exemplaar, een kleine, doch samenhangende collectie. Zij bestaat uit edities van commentaren van Thomas van Aquino en van vijftiende- en zestiende-eeuwse auteurs op de diverse geschriften van Aristoteles over logica, ethica, fysica en metafysica. Gezien het intellectuele en wetenschappelijke klimaat in Salamanca, waar de teksten van de Griekse filosoof een dominante plaats innamen bij het onderwijs in de verschillende onderdelen van de Artes-faculteit - en in nauwe samenhang hiermee de grote nadruk op de bestudering van het werk van Aquino in het curriculum van de

361 Van de populariteit van deze werken getuigen onder andere de vele exemplaren in het bezit van bemanningsleden en passagiers van de 316 Spaanse schepen die tussen 1572 en 1587 en tussen 1591 en 1600 in de havens van San Juan de Ulúa in Mexico gevisiteerd werden door vertegenwoordigers van de Inquisitie (FERNÁNDEZ DEL CASTILLO, *Libros y libreros en el siglo XVI*, 351-446).

theologische faculteit -[362] moet het voor Poelman niet moeilijk zijn geweest om geïnteresseerde kopers voor deze boeken te vinden.

8 De boekprijzen

Het gedrukte boek als economisch gegeven, als handelswaar, is tot heden een van de minst bestudeerde facetten van de boekgeschiedenis van het vroeg-moderne Europa. Het is ook een van de meest complexe aspecten, gezien de vele variabele, moeilijk zo niet onmogelijk te verifiëren factoren die een rol spelen in de verschillende stadia die het boek doorloopt van producent tot consument, van drukkerswerkplaats tot winkeltoonbank. Er wordt op dit gebied reeds het nodige onderzoek verricht, maar er blijft nog een lange weg te gaan voordat de grote hoeveelheid reeds bekend en nog in archieven verborgen materiaal meer inzicht zal verschaffen in de produktiekosten, de prijzen in het boekhandelscircuit, de winkelprijzen en de marges hiertussen. Pas dan zal het enigszins mogelijk zijn de marktmechanismen bloot te leggen waaraan het boek onderworpen was en veranderingen te signaleren die hierbij in de loop van de tijd optraden. Tegelijkertijd kunnen de structuren zichtbaar gemaakt worden van het internationale boekhandelsverkeer, een aspect dat met name voor de boekgeschiedenis van Spanje van wezenlijk belang is.[363]

Dat het inderdaad niet eenvoudig is greep te krijgen op de toenmalige praktijk van de prijsvorming en dat er noodgedwongen een aantal vragen onbeantwoord moet blijven, blijkt bij de

362 RODRÍGUEZ-SAN BEZARES, *La Universidad Salmantina del Barroco*, II, p. 366-369 en 549-553.

363 Zie, voor de discussie over dit onderwerp, en met name met betrekking tot de vorming van winkelprijzen, CHEVALIER, 'Para una historia de la cultura española del Siglo de Oro (Cuestiones de método)', p. 331, BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, I, p. 289 en 373-379, ENGELSING, 'Festpreise im europäischen Buchhandel des 15., 16. und 17 Jahrhunderts', RICHTER, 'Humanistische Bücher in Buchhändlerkatalogen des 15. und 16. Jahrhunderts', p. 197-210, en VAN SELM, *'Een menighte treffelijcke Boecken'. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, p. 344-351 (en de aldaar geciteerde literatuur).

evaluatie van de gegevens van Poelman. Deze kunnen overigens in het bestek van deze studie niet in detail worden besproken; volstaan zal worden met het signaleren van enkele tendenzen in het Spanje van het einde van de 16e eeuw, welke na verder vergelijkend onderzoek misschien van een zekere wetmatigheid blijk zullen geven.

Zoals reeds werd aangegeven, bestond de voorraad boeken in Salamanca die uit Antwerpen kwamen uit drukken van Plantin en drukken van anderen (zie Tabel VIII). De Plantijnse edities werden aan Poelman geleverd tegen een korting van 15%. Dezelfde korting kreeg Poelman ook op edities van derden die Plantin door ruil had verkregen; de overige edities van derden werden in rekening gebracht 'au juste prix'.[364] Wat in de eerste plaats de drukken van Plantin betreft, men moet een onderscheid maken tussen de drukken waarvan deze in handgeschreven catalogi de bruto-handelsprijs noteerde, en de edities waarvoor dit gegeven ontbreekt. De prijzen van de eerste groep vindt men vermeld in *The Plantin Press* van Voet.[365] Op een aantal uitzonderingen na voerde Poelman deze in Antwerpen vastgestelde prijzen op, dat wil zeggen zonder de genoemde korting. De prijzen die hij vervolgens hanteerde voor de Plantijnse edities waarvan de door de Antwerpse drukker vastgestelde handelswaarde niet bekend is vullen deze lacune uiteraard op en vormen een nuttige aanvulling op de bibliografie van Voet. Er past hier echter voorlopig wel enig voorbehoud; het is immers niet uitgesloten dat deze prijzen bij Poelman evenals bij de eerste groep afwijkingen vertonen. Meer zekerheid over de werkelijk door Plantin bepaalde bruto-verkoopprijs moet men krijgen na een vergelijking van Poelmans noteringen met andere bronnen in het Plantijns Archief, met name de lijsten met verzendingen voor andere boekverkopers.

Ook voor de rest van de voorraad, de edities van andere drukkers, hield Poelman, voorzover kon worden geverifieerd, op een

364 Althans in het contract met Moretus van 1586.

365 Voor de handgeschreven fondscatalogi van de firma met vermelding van verkoopprijzen, waaruit VOET de gegevens put, zie diens 'Introduction', I, p. XXIX-XXX.

aantal uitzonderingen na, de bruto-prijzen aan die Plantin hem in rekening had gebracht. Bij de afwijkingen in de prijzen treedt bij een aantal boeken het verschil reeds op bij de eerste notering, in de inventaris van 1586 (dit kan natuurlijk alleen geconstateerd worden bij die edities waarvan Plantins verkoopprijs gedocumenteerd is). In andere gevallen - en dit geldt dan voor alle boeken uit de voorraad, ongeacht of het drukken zijn van Plantin of van anderen - wijkt een latere prijsnotering, in de inventarissen van 1590 of 1592, af van die van 1586.

De verschillen, naar boven en naar beneden, zijn nooit erg groot: gemiddeld slechts enkele stuivers. Naar de factoren die hierbij een rol spelen kan men alleen maar gissen. Het is bijvoorbeeld niet uitgesloten dat de afwijkingen af en toe louter te wijten zijn aan vergissingen. Dat Poelman afzonderlijke prijzen aanpaste aan koersschommelingen, lijkt niet erg aannemelijk; hij zou dan immers de gehele voorraad hebben moeten herwaarderen. Prijsverhogingen zijn denkbaar bij titels die goed lopen, terwijl een reductie van de prijs zou kunnen plaatsvinden bij slecht verkoopbare boeken, of uit het oogpunt van concurrentie. Tenslotte bestaat de mogelijkheid, dat zijn leverancier Plantin zich niet altijd strikt aan de eigen verkoopprijzen hield; de varianten bij Poelman zouden dan daarin hun oorsprong kunnen vinden.[366]

Hoe het ook zij, de gegevens van Poelman bevestigen in ieder geval dat binnen het boekhandelsverkeer van de late 16e eeuw de prijzen met soepelheid gehanteerd konden worden. Dat de marges binnen dit professionele circuit ruim konden zijn, wordt zichtbaar als men enkele prijzen bij dezelfde Poelman vergelijkt met die van collega's in Spanje en Amerika uit die jaren. De vergeleken cijfers hebben betrekking op een aantal Spaanse drukken die men aantreft bij Poelmans zendingen naar Plantin uit 1587 en in zijn voorraad *libros de España* van 1590, alsmede in de inventaris *post mortem* uit 1592 van de reeds genoemde boekverkoper Benito Boyer uit Medina del Campo, en op de factuur uit 1593 voor een partij boeken die vanuit Sevilla naar de stad Mexico waren verzonden, waar de boekverkoper Luis de Acosta

366 VOET, *GC*, II, p. 440-441.

Tabel VIII. Vergelijking van de prijzen van enkele edities in de hoekhandel in Spanje omstreeks 1590 (Prijzen in reales)

		1587 zending van Poelman aan Plantin	1590 inventaris Poelman *libros de España*	1592 inventaris Benito Boyer Medina del C.	1593 zending vanuit Sevilla naar Mexico
1.	Alberti, L.B., *Los diez libros de la architectura*, (Madrid, 1582)	5,25		2,35	
2.	Bernal, Beatriz, *Don Cristalián de España*, (Alcalá, 1586)	12		8,6	
3.	Bravo, Juan, *De curandi ratione per medicamenti purgantis exhibitionem libri III*, (Salamanca, 1588)		4	2,55	
4.	Castro, L. de, *Commentaria in Isaiam Prophetam*, (Salamanca, 1570)	26	30	15,15	
5.	Id., *Apologeticus pro lectione apostolica et evangelica,* (Salamanca, 1585)	20		9,57	

6.	Gómez de Lugue, G., *Libro... de Celidón de Iberia*, (Alcalá, 1583)	3,5	5	2,53	
7.	Guevara, A., *Commentaria in Habacuc*, (Madrid, 1585)	7,5		3,8	
8.	León, L. de, *In Cantica Canticorum Salomonis explanatio*, (Salamanca, 1582)	3		2,3	
9.	Mata, G. de, *Primera, Segunda y Tercera Parte del Caballero Asisio*, (Bilbao, 1587)	6,5		6,5	
10.	Ortúñez de Calahorra, D., *Tercera Parte del Caballero del Febo*, (Valladolid, 1586)	16	12	9	24
11.	Palacio, M. de, *In tres libros Aristotelis de anima commentarii*, (Salamanca, 1575)	10		6,8	
12.	Reynosa, P. de, *Espejo*	14		9,5	

	de Caballerías, (Medina del Campo, 1586)			
13.	Sánchez de las Brozas, F., *Minerva, seu de causis linguae latinae* (Salamanca, 1587)	3	2,5	
14.	Tapia Aldana, J., *Dialogus de triplici bono...,* (Salamanca, 1588)		9	16

ze in ontvangst nam voor verder transport naar een collega in Puebla de los Angeles.[367] De 14 uitgaven die in deze documenten als identiek konden worden herkend, waren vrij recent, gedrukt in steden uit het midden en het noorden van het Koninkrijk Kastilië. Zij bestrijken uiteenlopende terreinen als recht, medicijnen, bijbelexegese en taalkunde; er bevindt zich de Spaanse vertaling onder van het architectonische tractaat van L.B. Alberti, twee vertegenwoordigers van de populaire ridderroman en een episch-religieus gedicht over het leven van Franciscus van Assisi.

Al is het cijfermateriaal te gering om hieraan vérstrekkende conclusies te verbinden, men kan er enkele tendenzen uit aflezen met betrekking tot de marges in de prijzen. Als uitgangspunt worden de prijzen bij Boyer genomen, niet alleen omdat ze de laagste blijken te zijn, maar ook omdat bekend is hoe ze berekend werden. De boekverkopers Jerónimo de Millis en Juan de Terci, belast met de taxatie van het zeer uitgebreide assortiment van hun overleden collega, deelden de boeken in naar het land van uitgave. Terwijl zij voor de buitenlandse drukken een prijs vaststelden tegen een vaste koers van de diverse nationale muntsoorten, waardeerden zij de Spaanse edities uniform op basis van het aantal vellen (*pliegos*) papier: 25 *reales* (à 34 *maravedíes* per *real*) per riem van 500 vel, dat wil zeggen 0,20 *real* = 1,7 *maravedí* per vel.[368]. Bij dit uniforme criterium werd dus geen rekening gehouden met eventuele verschillen in de kwaliteit van het papier, noch met druktechnische gegevens die de prijs konden beïnvloeden, zoals illustratiemateriaal en druk in rood-zwart.[369]

Deze gemiddelde prijs van 1,7 *maravedí* per vel zou als een

367 Bronnen: de twee verzendlijsten van Poelman, MPMA, 64, f. 139r, en 117, f. 781r, en diens inventaris, *Libros de España*, de inventaris van Boyer, AHPUV, notaris Francisco de Espinosa, lias 6741, f. 489r-549r (de desbetreffende edities: f. 522r-v, 523v, 527r, 528r, 529v en 530v); de lijst met vanuit Sevilla verzonden boeken vindt men bij CASTRO MORALES, 'Libros del siglo XVI en la ciudad de Puebla de los Angeles', p. 113-117 (de desbetreffende drukken op p. 113. De hier gebezigde prijzen zijn in *pesos*; 1 *peso* = 8 *reales*).

368 'Libros enpresos en España, que an puesto por pliegos tasado a vente y cinco reales la resma', f. 520v.

369 Voor deze kosten, zie VOET, *GC*, II, p. 379-386.

soort bodemprijs kunnen worden beschouwd, de prijs ongeveer waarvoor het aan beide zijden bedrukte vel de drukkerij verliet, met de nodige winstmarge, en in het boekhandelscircuit terechtkwam. In het geval van Boyer mag dit een niet al te gewaagde veronderstelling zijn. Deze, weliswaar geen drukker, was een belangrijk financier van uitgaven (evenals de twee genoemde taxateurs) en deed derhalve rechtstreeks zaken met de drukkers die in verschillende steden voor hem werkten.[370] Gaat men ervan uit, dat de twee collega's een reële taxatie uitvoerden, dan zijn de prijzen van de door Boyer bekostigde edities uit de voorraad inderdaad het minimum geweest waartegen ze in de boekhandel belandden. En wat de niet door hem uitgegeven drukken betreft, als financier met een groot eigen assortiment en als groothandelaar zal hij deze deels voor dezelfde bodemprijs hebben kunnen verwerven, hetzij tegen betaling, hetzij op basis van de zeer gebruikelijke ruilhandel van vel tegen vel, of riem tegen riem.

De prijs van 1,7 *maravedí* is een des te interessanter gegeven voor de eventuele prijsvorming tegen de achtergrond van het feit dat er een aantal Spaanse drukken uit die tijd is waarvan de officieel vastgestelde maximum-verkoopprijs per vel bekend is, de *tasa*, bepaald door de *Consejo de Castilla.* Waarom men deze door de overheid gedicteerde prijsbindende bepaling tot aan het einde van de 16de eeuw slechts bij een beperkt aantal edities aantreft - ze ontbreekt bijvoorbeeld, voorzover kon worden nagegaan, bij de 14 edities van de vergelijkende Tabel -, blijft onduidelijk.[371]

370 Zie Hoofdstuk I.

371 De *tasa* (een prijsmaatregel die door de overheid kon worden opgelegd voor graan, brood en andere primaire levensbehoeften) komt men vanaf het einde van de 15e eeuw sporadisch tegen. Eerst in de bekende verordening van Filips II van september 1558 voor de drukkers en de boekverkopers in de *Corona de Castilla*, wordt de *tasa* vermeld als een bestaand systeem; zij zou voortaan worden vastgesteld door de *Consejo de Castilla*, die ook de *licencia* en het *privilegio* verleende, en moest, samen met de twee laatstgenoemde beschikkingen, in het voorwerk worden afgedrukt (AMEZUA, '¿Cómo se hacía un libro en nuestro Siglo de Oro?', p. 858-859; SIMON DIAZ, *El libro antiguo español. Análisis de su estructura*, p. 91). In de praktijk werd de *tasa* dikwijls ook vermeld op de titelpagina, met de formule 'Está tassado a (volgt prijs, bijvoorbeeld "tres maravedís") el pliego' (zie bijvoorbeeld de bibliografische beschrijvingen van een aantal Salmantijnse drukken uit de jaren 1580-1600 in CASTRO, 'Los Padres Gabriel de Toro y Felipe Diez, escritores franciscanos del siglo XVI', p. 68-106). Ondanks deze wettelijke bepaling blijkt dat bij zeer veel drukken uit de tweede helft van de eeuw de vermelding van de prijsbeschikking ontbreekt.

Bij een steekproefsgewijze controle van drukken die wel van een *tasa* zijn voorzien blijkt dat deze in de jaren tachtig 3 of 3,5 *maravedíes* bedraagt, afhankelijk misschien van de papiersoort of het formaat.[372] Dit nu is ongeveer tweemaal de prijs van 1,7 *maravedí* per vel bij Boyer. Men heeft dan, met andere woorden, een globale marge van 100% tussen bodem- en eindprijs, een marge waarbinnen de boekhandel opereerde.[372a] Hierbij zou men er voorzichtig vanuit kunnen gaan, dat in de praktijk de uiteindelijke winkelprijs per vel voor boeken zonder *tasa* niet veel afweek van de gebruikelijke norm van 3 à 3,5 *maravedíes.* Dit zou dan ook kunnen verklaren waarom de exemplaren bij Poelman in 1587 en 1590 op een enkele uitzondering na voor een waarde geboekt werden die ongeveer anderhalf- tot tweemaal hoger was ten opzichte van die bij Boyer (zie Tabel).

Op deze wijze kan men er zich een voorstelling van vormen hoe Poelmans noteringen voor de *libros de España* van 1590, die de winkelprijzen binnen het land moeten benaderen, tot stand kwamen. Zijn inkoopprijs en eventuele kortingen blijven daarbij onbekend. Veel willekeuriger zijn daarentegen de varianten tussen deze prijzen van 1590 en de bedragen waarvoor hij in 1587 enkele van dezelfde edities naar Antwerpen exporteerde: twee maal zijn die circa 35% lager (no. 4 en 6), in twee gevallen ongeveer 30% hoger (no. 10 en

372 Zie voorbeelden bij CASTRO, *art. cit.* Hoewel de criteria onbekend zijn die de raadsheren van de *Consejo* hanteerden bij het vaststellen van de verkoopprijs, mag men aannemen dat de gemaakte kosten een beslissende factor vormden. Dit blijkt het geval te zijn bij de door de auteur bekostigde en in Antwerpen gedrukte editie van de volumineuze *Crónica* van Esteban de Garibay - voorzien van een voor alle gebiedsdelen van de Spaanse Monarchie geldend privilege -, waarover de auteur verheugd weet te melden dat de *Consejo*, in aanmerking nemend de mooie druk en de hoge uitgaven, de prijs in 1572 had vastgesteld op vier *maravedíes* per vel: '..hizieron la tasación a quatro maravedís el pliego, considerando la hermosa impresión y sus grandes expensas' (GARIBAY, 'Memorias', p. 328; zie ook n. 289).

372a Bij Plantin was de verkoopprijs gewoonlijk tweemaal hoger dan de kostprijs; deze kon ook oplopen tot het drie-, vier- of vijfvoudige (VOET, *GC*, II, p. 380). Een marge van 100% tussen kost- en verkoopprijs geldt, volgens CHAIX ook voor Geneefse drukken uit de tweede helft van de 16e eeuw *(Recherches sur l'imprimerie à Genève de 1550 à 1564,* p. 53-54). In zijn studie over het Rijnland gaat REUTER uit van een marge van $33^{1/3}$% ('Zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Buchdruckgewerbes im Rheinland bis 1800', c. 673).

13). Vanzelfsprekend spelen hierbij naast inkoopprijs en kortingen factoren als valuta-waarderingen en transportkosten een grote rol. Hoe sterk afstanden en koersomrekeningen de prijsvorming beïnvloeden, illustreert de Tabel met betrekking tot de prijs in 1593 van twee naar Mexico geëxporteerde drukken: in het ene geval (no. 10) bijna driemaal hoger dan de 'bodemprijs' van Boyer, het dubbele van de inventariswaarde bij Poelman en anderhalf maal de prijs voor Antwerpen, in het andere geval (no. 14) ook weer bijna 100% meer dan bij Poelman.[373]

Op dezelfde wijze waren wisselkoersen natuurlijk een belangrijk prijsbepalend element voor de grote stroom geïmporteerde boeken waarmee de binnenlandse markt van Spanje overspoeld werd. Boekverkopers als Poelman die hun voorraden rechtstreeks uit het buitenland betrokken, waren erg afhankelijk van koersschommelingen. Poelman, goed op de hoogte van de noteringen op de jaarmarkten van het naburige Medina del Campo, registreerde dan ook alert de veranderende verhoudingen tussen gulden, *real* en *ducado*, en hield er bijvoorbeeld rekening mee bij het debiteren van zijn klanten.[374] Toch is er bij hem niet altijd sprake van onmiddellijke aanpassing, en men ontkomt niet aan de indruk, dat in het algemeen de boekhandel veel minder dan andere sectoren van het goederenverkeer geneigd was snel op valutaschommelingen te reageren, zeker niet in boekhoudtechnische zin. Dit zou men althans af kunnen lezen uit de noteringen van de prijzen van geïmporteerde boeken in catalogi en inventarissen, welke gedurende langere tijd op eenzelfde niveau gehandhaafd bleven.[375]

373 Er is een *tasa* gedocumenteerd waarbij rekening gehouden werd met de diverse afstanden naar de overzeese gebiedsdelen. Het betreft een editie van de *Elegancias romançadas*, een bewerking van de *Elegantiae* van Lorenzo Valla door Nebrija (Antequera, 1576), waarvoor de verkoopprijs in Kastilië gesteld werd op 3 *maravedíes* per vel, op 6 *maravedíes* voor Santo Domingo en de overige Antillen, 8 voor Nueva España (het huidige Zuiden van de V.S., Mexico en Midden-Amerika) en het Nuevo Reino de Granada (ongeveer het huidige Colombia en delen van Venezuela), en 10 voor het Reino de Perú (Ecuador, Perú, Bolivia, Chili en Argentinië omvattend); zie AULET SASTRE, 'Precios autorizados de libros españoles en Indias', p. 311.

374 Zie Brieven, *passim*, en Bijlagen.

375 Voorbeelden hiervan vindt men in overvloed in het Plantijnse Archief. Zo wordt een groot aantal Spaanse drukken die Poelman in 1587 naar Antwerpen zond een dertigtal jaar later, in 1615, geboekt voor de prijs (in *reales*) waartegen ze geleverd werden (MPMA, 745, ongefolieerd, 'Catalogus secundum Regiones: libri in Hispania impressi').

Blijkbaar heeft men bij onderlinge verrekeningen en bij inventarisatie een soort gemiddelde gehanteerd van de koersen op de diverse momenten dat de boeken geleverd werden. Dit laatste verklaart wellicht mede, waarom deze gemiddelde koers in eenzelfde tijdvak individueel nogal uiteen kon lopen. Terwijl Poelman in de jaren 1590-1592 de gulden waardeert op 4,40 *reales*, houden in 1592 de taxateurs van het assortiment van Boyer voor de Nederlandse en de Duitse drukken een koers van zes *reales* aan.[376]

Dergelijke onderlinge verschillen konden tegelijkertijd een concurrerend effect hebben; zo beconcurreerde Paul van de Assche in Medina del Campo zijn oud-stadgenoot Poelman door Plantijnse drukken tegen een veel gunstigere koers van de gulden aan te bieden.[377] En waar men het elkaar al zo lastig kon maken met uiteenlopende prijzen voor edities van een en dezelfde buitenlandse drukker, moeten wisselende koersverhoudingen tussen de diverse munten van de landen van herkomst, onderling en ten opzichte van de Spaanse valuta, de mogelijkheden tot concurrentie bevorderd hebben. Daarbij komen nog de verschillen in produktiekosten in de buitenlandse steden, in transportkosten en kortingssystemen. Boeken bijvoorbeeld, vanuit Lyon naar Kastilië aangevoerd via de havens van Marseille en Genua, waren duurder dan wanneer ze over de landroutes in zuidelijk Frankrijk en de Golf van Biscaje kwamen; en de hierboven genoemde van de Assche kon Poelman ook beconcurreren, omdat hij van Plantin een korting kreeg van 40% en zijn collega slechts 15%.[378]

Kortom, dit alles kon leiden tot scherpe prijsverschillen, waarmee men vooral in steden als Salamanca en Medina del Campo, met een grote concentratie van importerende boekverkopers, direct geconfronteerd werd. Zo moest Poelman in de jaren negentig bijna machteloos constateren hoe goedkope Lyonese en Venetiaanse drukken de Spaanse markt beheersten.[379]

376 AHPUV, lias 6741, f. 507r.
377 Brief VIII, n. 9.
378 *Ibid.* Zie ook n. 234.
379 Brief VIII, n. 10. Poelman maakte hier gaarne gebruik van (Brief LXXII, n. 9).

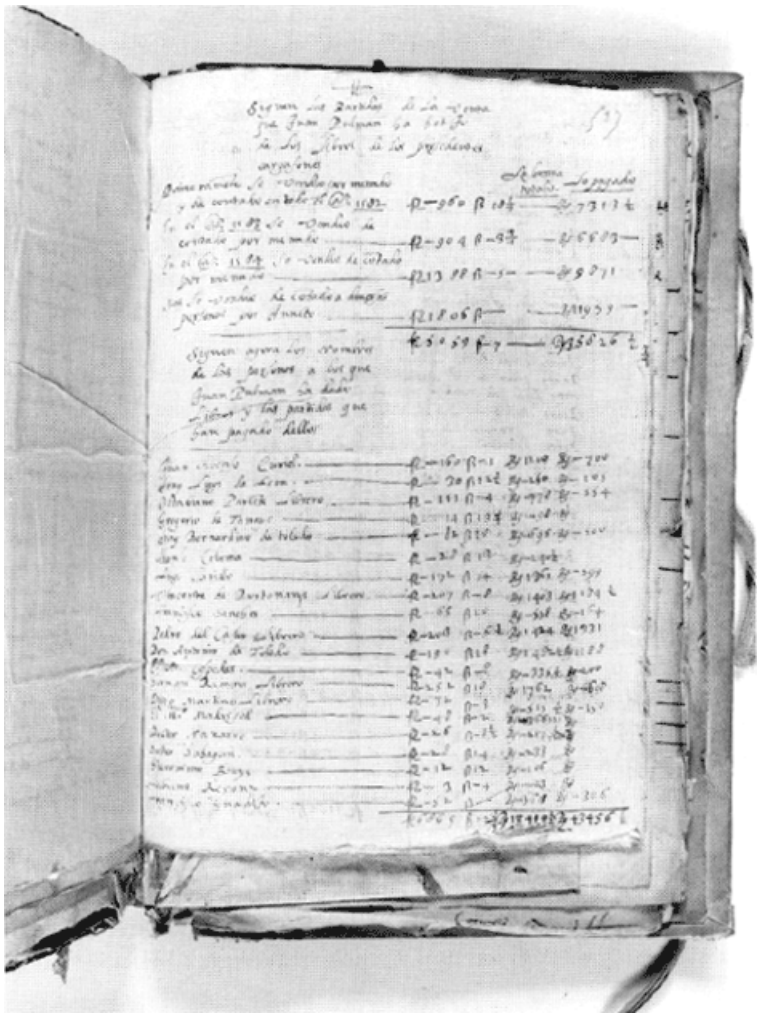

Klanten van J. Poelman in 1584 (MPMA 116, p. 527)

De eindprijzen tenslotte, de bedragen die de klant in de winkel in Salamanca moest neertellen, zijn niet bekend. Poelman vormt in dit opzicht geen uitzondering. Concrete gegevens over de prijzen van boeken voor particulieren zijn schaars en weinig coherent, niet het minst voor het Spanje van de zestiende eeuw. Als men er bovendien vanuit gaat dat er tot in de achttiende eeuw geen uniformiteit van vaste eindprijzen bestond, zal het een illusie blijven inzicht te verkrijgen in de praktijk van alledag in de voorafgaande eeuwen.[380] Voor het Spanje van de periode van Poelmans activiteiten is het in elk geval welhaast zeker dat een variabele inkoopprijs van een geïmporteerd boek geleid heeft tot uiteenlopende winkelprijzen. Mocht er op dat moment al sprake zijn van enige uniformiteit, dan gold die voor de binnenlandse verkoop van in het land zelf gedrukte boeken, voorzover zij onderworpen waren aan de hierboven vermelde *tasa*, de van overheidswege vastgestelde maximum-prijs per bedrukt vel.[381]

En uiteindelijk, welke rol speelde de relatie die Poelman had met zijn klanten bij de bepaling van de prijs die ze hem daadwerkelijk moesten betalen? Is het bijvoorbeeld niet mogelijk dat hij een goede afnemer als Luis de León een 'vriendenprijs' berekende?

9 De verkoop van andere artikelen

In de Europese boekwinkels van de 16e en de 17e eeuw waren niet alleen boeken te koop. Gewoonlijk kon men er ook terecht voor schrijfpapier, pennen, inkt, en voor zegellak en draad voor het dichtmaken van brieven. Daarnaast vond men er speelkaarten, prenten, landkaarten en globes. En niet zelden werden er de meest uiteenlopende, 'branchevreemde' artikelen aangeboden.[382]

In Spanje was het niet veel anders. In Valencia en Barcelona, twee steden waarvan de boekhandel in de 16e eeuw meer in detail is bestudeerd, was de verkoop van schrijfwaren ten behoeve van de

380 Zie n. 363.
381 Zie n. 371.
382 VAN SELM, *'Een menighte treffelijcke Boecken',* p. 233; MARTIN/LECOCQ, *Livres et lecture à Grenoble. Les registres du libraire Nicolas (1645-1668)*, I, p. 56.

overheden, het onderwijs, de notarissen en de kooplieden in ieder geval een normale bezigheid. Dat er in Barcelona omstreeks 1550 meer dan 100 *libraters* emplooi konden vinden, wordt zelfs toegeschreven aan het feit dat voor de meesten van hen niet zozeer de omzet van boeken als wel van papier en dergelijke de belangrijkste bron van inkomsten vormde.[383] In kleinere plaatsen, met een minder gediversifieerde handelssector, zal de boekwinkel dikwijls een soort bazar zijn geweest. Als een extreem voorbeeld van de handel in allerlei andere produkten moge de zichzelf boekverkoper noemende Juan de Mena dienen, uit het zuidelijke stadje Lorca, die stoffen, schoenhakken, handschoenen, kousen en cosmetica aanbood, naast kaas, rijst en specerijen.[384]

Ook Poelman ontplooide nevenactiviteiten, vermoedelijk op bescheiden schaal. In 1581 had hij een aantal schoenen en leren koffers in huis, alsmede twee artikelen met een meer directe relatie met het boekenvak, huiden namelijk - voorzover bestemd voor binders - en boeksloten (zie Tabel V). Na dat jaar beperkte hij zich tot de verkoop van schrijfwaren, landkaarten en prenten. Zo ontving hij van Plantin sorteringen pennen, en bestelde hij papier en draad voor het dichtvouwen van brieven.[385] Landkaarten en prenten betrok Poelman eveneens van zijn voormalige werkgever, die een uitgebreide handel in deze grafische produkten had opgezet en ze onder andere aan diverse klanten in Spanje leverde.[386]

Bijzonder in trek waren daar de diverse soorten kaarten van Gerard Mercator - de wereldkaart, de kaarten van de continenten en afzonderlijke landen - en deze vormden dan ook het grootste deel van de zendingen voor Poelman. Omdat Plantin veel zaken deed met Mercator, kon hij ze meestal uit voorraad leveren; een enkele keer kocht hij ze namens Poelman bij de Antwerpse prenthandelaren en -uitgevers Mynke Liefrinck, Filip Galle en Gerard de Jode.[387]

383 BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, I, p. 259-260; MADURELL I MARIMÓN, *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona (1474-1553)*, p. 32.

384 CERDA DÍAZ, *Libros y lectura en la Lorca del siglo XVII*, p. 25.

385 MPMA, 14, f. 63r, 61, f. 20v en 30v, en 117, f. 65v.

386 *Ibid.*, 20, f. 119r, 61, f. 30v.

387 Voor de contacten tussen Plantin en Mercator, zie DENUCÉ, *Oud-Nederlandsche kaartmakers in relatie met Plantijn*, I-II, *passim*, en VOET, 'Les relations commerciales entre Gérard Mercator et la maison Plantinienne à Anvers'.

Van de twee laatstgenoemden, niet alleen handelaren, maar ook graveurs van naam, betrok Poelman op een gegeven ogenblik tevens een aantal prenten. Tijdens zijn verblijf in Antwerpen in het najaar van 1581 leverden de Jode en Galle hem ieder een partij van respectievelijk 54 en 84 'bladen'. De onderwerpen werden niet gespecificeerd; naar alle waarschijnlijkheid was het een selectie uit de voorraad van beide graveurs.[388]

Waren deze prenten uiteraard bedoeld voor de handel, minder duidelijk blijft de uiteindelijke bestemming van twee aankopen van anderhalf jaar later. In maart 1583 betaalde Plantin namens Poelman twee aanzienlijke bedragen voor opdrachten die enkele andere Antwerpse graveurs hadden uitgevoerd. Jan Wiericx, een van de drie broers die regelmatig illustratiemateriaal leverden voor de Officina Plantiniana, vroeg fl. 42 voor een koperplaat van het laatste Oordeel.[389] Drie dagen later, op 15 maart, werd een bedrag van fl. 96 in rekening gebracht voor twee 'figures de cuivre', één met hetzelfde onderwerp, de ander met een voorstelling van de Kruisiging van de hand van Hans Bol en van een niet met de voornaam genoemd lid van de graveursfamilie Sadeler.[390] Deze leveringen vormen een intrigerend facet van Poelmans bemoeinissen met prenten. Beschikte hij over een plaatpers, of kocht hij de zeer dure koperplaten in opdracht? Zijn administratie en zijn correspondentie geven hierover geen uitsluitsel. Mocht hij inder-

388 Levering op 18 november van dat jaar; respectievelijk 'deux mains et 4 folia' (= 54 bladen) voor fl. 1 st. 19 en 'tres mains et 9 folia' (= 84 bladen) voor fl. 3 st. 2/4 (MPMA, 59, f. 175v). In de boekhouding van de firma is meermalen sprake van leveringen van 'différentes sortes' uit het aanbod van graveurs/prenthandelaren (enkele voorbeelden bij DELEN, 'Christoffel Plantijn als prenthandelaar', p. 132-133).

389 MPMA, 61, f. 28v: 'payé à Hans Wiericx la somme de trente trois florins, lesquels sont pour reste de 42 fl. qu'il debvoit avoir de la planche du Jugement pour J. Pulman'. ROOSES verwijst naar deze transactie tussen de Antwerpse graveur en Poelman in *Le Musée Plantin-Moretus* (p. 187). Hierbij corrigeerde Rooses zich, want in zijn transcriptie van de boven aangehaalde passage in een vroegere studie, 'Les Frères Wiericx à l'imprimerie plantinienne', uit 1882, had hij, en inderdaad ten onrechte, in plaats van de naam 'J. Pulman' de lezing 'J. Rutenas' gegeven (p. 48). In het bronnen-apparaat bij de oeuvre-catalogus van de gebroeders Wiericx citeert MAUQUOY-HENDRICKX de passage in het Plantijnse journaal volgens de lezing van Rooses uit 1882 (*Les estampes des Wiericx conservés au Cabinet des Estampes de la Bibliothèque Royale Albert Ier. Catalogue raisonné*, III. 2, p. 542).

390 MPMA, 61, f. 30v. Vanwege de hoge prijs kunnen met deze 'figures de cuivre' alleen maar de koperplaten bedoeld zijn, en geen afdrukken.

daad zelf afdrukken hebben kunnen maken en verhandelen, dan deed hij dit waarschijnlijk voor eigen rekening en behoefde daarvoor geen verantwoording af te leggen bij de Antwerpse compagnons. Een eventuele opdrachtgever voor de koperplaten zou gezocht kunnen worden in de kring van de collega-boekverkopers. Of was het Georges Feumalia, de hoogstwaarschijnlijk uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige *estampero* (prenthandelaar en/of graveur), die bij Poelman in de straat woonde?[391]

In Spanje had men een bijzondere waardering voor de Nederlandse prentkunst,[392] en Poelman heeft, hoe bescheiden ook, het zijne tot de verspreiding ervan bijgedragen. Hoewel dit nergens expliciet tot uiting komt, is het mogelijk dat deze kunstvorm zijn speciale interesse had. In ieder geval moet hij in zijn Antwerpse tijd de wereld van de graveurs goed hebben leren kennen. Velen van hen kwamen regelmatig bij Plantin over de vloer, zoals de gebroeders Wiericx, Gerard de Jode - Poelman wilde deze via Plantin in contact brengen met de zojuist genoemde Feumalia,[393] en Filip Galle, welke laatste in de jaren zeventig een portret van Poelmans vader gegraveerd had.[394]

391 Zie Brief XVIII, n. 12, en *supra*, n. 79.

392 Hiervan getuigen onder andere de vele zendingen die via Plantin naar Spanje gingen, met name naar Benito Arias Montano, die ze in zijn vriendenkring verspreidde (DELEN, 'Christoffel Plantijn als prentenhandelaar', *passim*).

393 Brief XVIII, n. 11 en 12.

394 Portret opgenomen in *Virorum doctorum de disciplinis benemerentium effigies XLIIII*, waarin onder andere de afbeeldingen van Erasmus en Benito Arias Montano (zie *Pl. Pr.*; - BATAILLON, 'Philippe Galle et Arias Montano').

10 De klantenkring

Gegevens over de concrete samenstelling van de clientèle van boekverkopers in het vroeg-moderne Europa zijn zeldzaam, en dit geldt in het bijzonder voor de periode tot 1600. Schaars ook zijn de notities over de individuele aankopen, over de titels en de aantallen die aangeschaft werden en de bedragen die daarvoor moesten worden neergeteld. De sporadische, vaak onvolledige informatie - in testamenten bijvoorbeeld met vermelding van schuldeisers en debiteuren, en in notarieel vastgelegde transacties - heeft bovendien meestal betrekking op de vakgenoten in de klantenkring. De particuliere koper blijft in de regel onzichtbaar. In dit verband mag weer eens benadrukt worden hoe uitzonderlijk het bedrijfsarchief van Plantin-Moretus is, waar men van dag tot dag de details geregistreerd vindt van wat de Franse boekhistorici Chartier en Roche betitelen als ‘le geste concret et individuel de l'achat du livre’.[395]

Een dergelijke ideale combinatie van details is ook voor de winkel in Salamanca niet voorhanden. Op de lijsten die Poelman in 1581, 1584 en 1586 opstelde met de namen van een honderdtal debiteuren ontbreekt de vermelding van de gekochte titels; er worden alleen de bedragen opgetekend waarvoor zij bij hem in het krijt stonden.

Dit neemt overigens niet weg dat de drie lijsten een bron vormen die, voor zover bekend, uniek is voor het zestiende-eeuwse Spanje. Deze groep op krediet kopende afnemers mag immers representatief worden geacht voor de samenstelling van de klantenkring van een ‘verkoper van Latijnse boeken’ in de stad die het intellectuele bolwerk was van het land. Hierbij wordt het gemis van concrete gegevens over individuele aankopen voor een deel gecompenseerd doordat de in paragraaf 7 geanalyseerde omzet van de diverse categorieën boeken duidelijke aanwijzingen bevat voor de behoefte van Poelmans publiek.

Over het percentage dat deze achterstallige betalers tezamen vormden op het totale klantenbestand kan uiteraard geen zinnig

395 CHARTIER/ROCHE, ‘L'histoire quantitative du livre’, p. 490.

woord worden gezegd. Gezien echter de bedragen moeten het over het algemeen de betere klanten zijn geweest. Van de 110 konden er 71 geïdentificeerd worden.

Onder hen bevinden zich bekende persoonlijkheden, zoals de reeds eerder genoemde geleerden Luis de León, Francisco Sánchez 'El Brocense' en Andreas Schott, over wier leven en werken men goed is ingelicht. Verder zijn van een groot aantal van hen summiere tot meer uitvoerige biografische details bekend. Anderen, onbekenden, kunnen in ieder geval onder een maatschappelijke categorie gerangschikt worden op basis van de kwalificaties die Poelman hen geeft, zoals status, ambt of beroep.[396] Het merendeel kwam uit de stad zelf. Enkele particuliere klanten woonden in Madrid, terwijl de collega-boekverkopers wat meer verspreid zaten: behalve in Salamanca in de hoofdstad, in Medina del Campo, Burgos en Alcalá de Henares.

Tabel IX Beroep of maatschappelijke status van de debiteuren.[397]

I.		*De wereld van het boek*		
1.		Boekverkopers	13	
2.		Boekbinders	7	
3.		Drukkers, lettergieters	2	
				subtotaal: 22
II.		*Handel*		
1.		Kooplieden	2	
				subtotaal: 2
III.		*Universitaire wereld, geleerden*		
1.		Hoogleraren		
	a.	canoniek recht	3	
	b.	civiel recht	2	
	c.	theologie	3	
	d.	'artes' en *Colegio Trilingüe*	5	
	e.	muziek	1	
2.		Studenten	6	

396 Zoals de vermelding van de academische titels *licenciado, maestro* en *doctor.*
397 Zie verder n. 367.

3.		Universitaire autoriteiten	1
4.		Geleerden, personen met academische graad	11
5.		Vrije beroepen	
	a.	Medici	1

			subtotaal: 33
IV.	*Geestelijkheid*		
1.	Bisschop van Salamanca en diens secretaris	2	
2.	Kapittel van de kathedraal	2	
3.	Convent van de jezuïeten in Salamanca	1	
4.	Convent van de augustijnen in Salamanca	1	
5.	Abt van Medina del Campo	1	
6.	Overige geestelijken	3	
			subtotaal: 10
V.	*Civiele autoriteiten*		
1.	Burgemeester van Salamanca	1	
2.	Hofhouding van Filips II in Madrid	2	
			subtotaal: 3
VI.	*Adel*		
1.	De Graaf van Haro	1	
			subtotaal: 1
			totaal: 71

Zoals reeds eerder is vermeld, had Poelman goede contacten in de wereld van het boek. Met 22 personen, bijna een derde deel van de geïdentificeerde klanten, is deze sector dan ook ruim vertegenwoordigd. Onder hen bevinden zich enkele grote, met Lyonese firma's geassocieerde collega-boekverkopers als Vicente de Portonaris, Felipe en Lucas de Junta en Benito Boyer. Boyer had al voorheen zaken gedaan met Plantin zelf; zo ook Blas de Robles in Madrid, die met de Antwerpse Officina in

contact was gekomen in de periode van de grootscheepse verzendingen van liturgica.[398] Het grote aantal collegae dat belangstelling had voor Poelmans sortiment bevestigt nog eens het belang van de onderlinge, vaak op ruil gebaseerde handel in een periode waarin men nog geen centraal distributiesysteem kende.

Binnen dit circuit opereerden niet zelden kooplieden uit andere takken van de handel - het bedrijf van Plantin is een goed voorbeeld van een dergelijke samenwerking; men denke ook aan Luis Pérez en Martín Pérez de Varrón, de opdrachtgevers van

398 Zie n. 29.

Poelman. Zo telde Poelman onder zijn afnemers de twee in Madrid werkzame gebroeders Pedro en Enrique Malcot, handelaren van Nederlandse origine, van wie bekend is dat zij zich actief met de handel in boeken bezig hielden.[399] Verder had Poelman goede contacten in kringen van boekbinders. Deze beroepsgroep telde in Salamanca bijzonder veel leden, en Poelman had, dankzij zijn huwelijk met de dochter van één van hen, Juan Rodríguez, een gemakkelijke entrée in hun wereld.[400]

De winkel van 'de man van Plantin' was het trefpunt van een erudiet gezelschap. Er meldde zich, om te beginnen, een kleine stoet hoogleraren uit verschillende faculteiten. Onder hen bevonden zich twee markante persoonlijkheden: Francisco Sánchez 'El Brocense', hoogleraar Grieks en Retorica, en rector van het *Colegio Trilingüe*, en de augustijn Luis de León, theoloog, bijbelexegeet en groot kenner van het Hebreeuws. Beiden waren gedurende hun lange loopbaan invloedrijke leden van de universitaire gemeenschap, waarbinnen zij veel bestuurlijke taken vervulden. Het waren gerespecteerde maar ook controversiële geleerden, wier kritische en zonder schroom beleden wetenschappelijke standpunten meer dan eens het academische milieu beroerden en voor de Inquisitie aanleiding vormden om processen tegen hen aan te spannen.[401] Luis de León kan zonder enige twijfel Poelmans meest illustere klant worden genoemd. Deze veelzijdige augustijner monnik was als dichter, vertaler van poëzie van de Klassieken en van het bijbelse 'Hooglied' en als prozaschrijver een van de belangrijkste representanten van de Spaanse literaire Renaissance. Zijn meest bekende werken, *La perfecta casada*, een verhandeling over de deugden en de maatschappelijke rol van de vrouw, en *De los nombres de Cristo*, een dialoog over de betekenis van de namen die in het Oude en Nieuwe Testament aan

399 Transactie met de boekverkoper Blas de Robles in 1578 (PÉREZ PASTOR *Documentos*, p. 226); brief van Moretus aan Gabriel de Zayas van 1589 (*Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1514, p. 617-619).

400 Zie dit hoofdstuk I. 3.

401 Voor 'El Brocense', en meer in het bijzonder diens processen, zie n. 311. Met betrekking tot het in 1572 aangespannen proces tegen León, zie 'Proceso original que la Inquisición de Valladolid hizo al maestro Fr. Luis de León' (zie verder de hierna volgende noot).

Christus worden gegeven, publiceerde hij in de periode waarin hij een regelmatige klant van Poelman was. In die jaren was hij tevens belast met de voorbereiding van de uitgave van de manuscripten van een aantal werken van Teresa de Avila, de mystica en hervormster van de orde van de karmelietessen; *Los libros de la Madre Teresa de Jesús*, die zulk een grote invloed zouden hebben binnen de Europese spiritualiteit, verschenen in 1588.[402]

León was terzelfdertijd ook actief betrokken bij de theologische discussie die eind januari 1582 - de maand dat Poelman in de stad was weergekeerd na zijn eerste verblijf in Antwerpen - was losgebarsten over het vraagstuk van het effectieve aandeel van de genade en van de vrije wil in de uiteindelijke lotsbestemming van de mens. In dit geruchtmakende debat over de predestinatie, beter bekend als *Controversia de auxiliis*, dat de gemoederen in de academische wereld van Salamanca jarenlang zou bezighouden en een grote repercussie zou hebben in de katholieke wereld, speelden de dominicanen en de jezuïeten een hoofdrol.[403]

402 Luis de León (1527-1591) bekleedde van 1561 tot 1564 de leerstoel thomistische theologie, en van 1565 tot 1572 de leerstoel nominalistische theologie, de *cátedra de Durando.* Nadat hij vier jaren had doorgebracht in de gevangenis van de Inquisitie, werd hij in 1577 hoogleraar Bijbel en in 1578 hoogleraar moraalfilosofie. Van 1579 tot aan zijn dood bezette hij opnieuw de leerstoel Bijbel.
De bibliografie met betrekking tot zijn leven en werk is zeer uitgebreid. Enkele fundamentele studies zijn: BELL, *Luis de León (A Study of the Spanish Renaissance)*, GUY, *La pensée de Fray Luis de León*, KOTTMAN, *Law and Apocalypse: The Moral Thought of Luis de León*, NOREÑA, *Studies in Spanish Renaissance Thought*, en THOMPSON, *The Strife of Tongues. Fray Luis de León and the Golden Age of Spain.* Een goede inleiding op het Spaanstalige literaire werk geeft JONES, *A Literary History of Spain. II, The Golden Age: Prose and Poetry*, p. 77-80, 103-110 en *passim.* Voor León als uitgever van het werk van Teresa de Avila, zie LLAMAS MARTÍNEZ, *Santa Teresa y la Inquisición española*, p. 279-306.
León was een verwoed boekenkoper. Zijn vader had hem bij testament een jaarlijkse toelage achtergelaten van 12.000 *maravedíes*, alsmede een eenmalig bedrag van 500 *ducados* voor de aankoop van boeken. Zijn broer Miguel, die voor een en ander zorg moest dragen, bleef echter gedurende lange tijd nalatig; dit verklaart wellicht waarom León in 1572 voor niet minder dan 1337 *reales* bij de Salmantijnse boekverkoper en drukker Lucas de Junta in het krijt stond (BLANCO, 'Proceso contra el padre de fray Luis de León, p. 358-360).

403 Zie *New Catholic Encyclopedia*, VI, c. 678, voor een samenvatting en een bibliografie met betrekking tot dit theologische debat; voor de inbreng van León: BELTRÁN DE HEREDIA, *Domingo Báñez y las controversias sobre la gracia. Textos y documentos*, en THOMPSON, *The Strife of Tongues*, p. 80-83.

De theologische controverse was een uiting van een reeds lang bestaand antagonisme in Spanje tussen de twee ordes, dat zich in Salamanca manifesteerde in de animositeit tussen de dominicanen van het klooster van San Esteban, die gedurende de gehele eeuw de theologische faculteit hadden overheerst, en de leden van de vrij jonge Sociëteit van Jezus, wier convent in Salamanca een eigen theologische opleiding had ingericht.[404] Poelman had klanten in beide kampen (het jezuïetenconvent kocht bij hem als instelling), en de echo van de verhitte discussie in de universitaire aula's moet tot in zijn winkel doorgedrongen zijn.

Vriend en vijand konden elkaar bij hem tegenkomen. De blinde Francisco Salinas, sedert 1567 hoogleraar muziek en organist van de kathedraal, die jaren daarvoor nog met het plan had rondgelopen om zijn muziek-filosofisch tractaat *De musica* bij Plantin te publiceren, was een boezemvriend van Luis de León. De grote genegenheid en bewondering die León jegens hem koesterde, komen tot uiting in de *Oda a Salinas*, een van zijn meest karakteristieke gedichten, waarin het thema van de universele harmonie, gestoeld op een vermenging van christelijke en neo-platoonse denkbeelden, centraal staat.[405] Maar ook een van Leóns grootste opponenten, om niet te zeggen aartsvijanden, de hoogleraar Latijn en Grieks León de Castro, vond zijn weg naar de winkel.

Door toedoen van Castro had Léon in het begin van de jaren zeventig grote moeilijkheden gekregen met de Inquisitie. En Poelman zelf zal zich misschien herinnerd hebben dat de nu met emeritaat zijnde man in diezelfde periode er de oorzaak van was dat ook Plantin problemen ondervond van de kant van deze kerkelijke autoriteit. De augustijn uit Salamanca en de drukker in Antwerpen werden het slachtoffer van Castro's overtuiging dat de Hebreeuwse tekst van de Bijbel niet als betrouwbare bron voor interpretatie kon worden gebruikt, een behoudend standpunt dat door een meerderheid in Spanje werd gedeeld. In 1570

404 ASTRAIN, *Historia de la Compañía de Jesús en la Asistencia de España*, III, p. 252-253 en 288-290.

405 Voor Salinas (1512-1590), zie ESPERABÉ ARTEAGA, *Historia pragmática e interna de la Universidad de Salamanca*, II, p. 391.; voor de betekenis van diens *De musica libri septem*, (Salamanca, 1577), zie SALAZAR, *La música en España*, p. 164-165.

begon hij een actie om de Plantijnse *Biblia Polyglotta*, waarvan de druk op dat moment onder leiding van Arias Montano, een vriend van Luis de León, in volle gang was, verdacht te maken; een van de argumenten die hij aanvoerde was dat in een drukkerij in een ketters land heel gemakkelijk zogenaamde 'drukfouten' konden binnensluipen.

Het initiatief van Castro zou de uiteindelijke goedkeuring van de editie vertragen en er de oorzaak van zijn dat de *Polyglotta* en diens drukker in sommige kringen in Spanje verdacht bleven.[406] Het conflict met Luis de León lijkt voor een deel voort te komen uit rancune. León had zich zeer negatief uitgelaten over een volumineus commentaar op Jesaja van de hand van de niet-theoloog Castro, waardoor de toch al prijzige uitgave nog slechter verkocht werd. Castro klaagde León en twee collega-hebraïsten bij de Inquisitie aan, omdat zij weigerden de authenticiteit van de Joodse bronnen van de Heilige Schrift in twijfel te trekken en er soms meer gezag aan toekenden dan aan de Vulgaat en de interpretaties van de Kerkvaders en de scholastieke theologen. In de beschuldiging van 'judaïsme' lijkt in het geval van Luis de León nog een laatdunkende verwijzing mee te klinken naar diens joodse voorouders. In 1572 arresteerde de Inquisitie hem samen met de twee collega's. Vier jaar brengt León in de cel door. Tijdens het proces weet hij zich echter uitstekend te verweren. In 1576 liet men hem vrij en hij maakte een triomfantelijke rentrée in de collegezalen. In 1582 ontbood de Inquisitie hem nogmaals, nu naar aanleiding van zijn rol in de bovengenoemde discussie over de genade en de vrije wil.[407]

Het waren vooral de vertegenwoordigers van de Artes-faculteit en het *Colegio Trilingüe* die bij Poelman iets van hun gading konden vinden. Ook binnen hun gelederen heerste in de jaren tachtig onrust, verwikkeld als men was in de reeds ter sprake gebrachte discussie over de in geheel Spanje gebruikte Latijnse

406 Voor León de Castro (ca. 1510-1585), zie ESPERABÉ ARTEAGA, *op. cit.*, II, p. 339-340, en LÓPEZ RUEDA, *Helenistas españoles del siglo XVI*, p. 68-87, 91-97 en 103-106. Voor de rol van Castro met betrekking tot de *Biblia Polyglotta*, zie REKERS, *Benito Arias Montano*, p. 102-133 (Engelse versie, p. 49-66; Spaanse versie, p. 67-69 en 80-93) en THOMPSON, *The Strife of Tongues*, p. 47-51 en 58-60.

407 Zie n. 401 en 402.

schoolgrammatica van Nebrija, de *Arte de Antonio*; het debat bleef dan ook niet beperkt tot binnen de muren van Salamanca, maar had een nationale repercussie. Twee der hoofdrolspelers waren klanten van Poelman, Francisco Sánchez 'El Brocense', een goede kennis van de boekverkoper, en diens schoonzoon Baltasar de Céspedes.[408] De vrijmoedige 'El Brocense' kwam in die periode bovendien in conflict met de Inquisitie. In januari 1584 klaagde men hem aan, omdat hij tijdens een college over Plinius enkele kritische, oneerbiedige opmerkingen had gemaakt over de heiligenverering, met name over de wijze waarop men in Spanje de beelden van heiligen aankleedde. Ook hierbij speelde León de Castro een rol, zij het wat meer op de achtergrond dan in het geval van Luis de León. Een van de aanklagers, Juan Collado, die tijdens de vacature van de leerstoel van Castro diens colleges grammatica waarnam (was deze Collado dezelfde als de zonder voornaam aangeduide Collado van Poelmans debiteurenlijst?), had alvorens zich tot de vertegenwoordigers van de kerkelijke rechtbank te wenden ruggespraak gehouden met Castro. Deze had hem aangeraden stappen te ondernemen.[409]

Zo kon een winkel als die van Poelman, gelegen in het hart van de universiteitswijk, een plaats van ontmoeting en van confrontatie worden. In de academische controverses, waarvan de echo's in de winkel naklonken, of het nu hoogstaande wetenschappelijke en intellectuele discussies waren of minder verheffende persoonlijke ruzies, weerspiegelde zich in feite de fundamentele botsing tussen de behoudende en de progressieve krachten in het intellectuele en geestelijke leven van het toenmalige Spanje.

In het kielzog van de docenten meldden zich de studenten. Zij kwamen massaal een maal per jaar, half oktober, als de nieuwe cursussen begonnen. Maar daar bleef het meestal bij. Buiten deze

408 Zie par. 7.1.

409 'Proceso original que la Inquisición de Valladolid hizo al maestro Francisco Sánchez de las Brozas', p. 11-37.

periode, aangeduid als *venta de San Lucas*,[410] waarin de boekverkopers een hausse in de omzet beleefden, zal de gemiddelde student zich niet vaak hebben laten zien. Berichten uit die tijd signaleren een algemeen gebrek aan boeken bij de studenten in Salamanca; tegelijkertijd constateert men dat er op zeer grote schaal teksten werden gekopieerd.[411] Slechts een kleine minderheid kon het zich veroorloven geregeld boeken te kopen en een rekening te openen, zoals een zekere Angulo, een *colegial*, ofwel intern student in een van de vele *Colegios* van de stad, en de Portugese student medicijnen Ambrosio de Brito, die in 1584 Poelman respectievelijk fl. 40 en fl. 13 schuldig waren, hetgeen aanzienlijk hoge bedragen waren.[412]

Geleerden en geletterden van buiten de universitaire gemeenschap vonden eveneens hun weg naar de winkel. Met name moet genoemd worden Juan Cristóbal Calvete de Estrella, een Salmantijn van geboorte die na vele jaren Filips II gediend te hebben naar de stad was teruggekeerd. Zijn meest bekende werk is *El felicísimo viaje del Príncipe Don Felipe* (Antwerpen, Nutius, 1552), waarin hij een uitvoerig verslag geeft van de reis die de

410 Zie n. 184. Niet bekend is hoe de boekverkopers hun informatie kregen over de te gebruiken studieboeken, teneinde tijdig de nodige voorraad in huis te hebben. De Jezuïeten namen, blijkens de *Ratio studiorum* van 1599, tevoren contact op met de boekhandel ('Efficiat, ut tempestive cum publicis bibliopolis agatur, ne librorum, quibus aut in dies utimur, aut sequentem in annum usuri sumus tum nos, tum externi, copia desideretur'; *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu*, V, p. 408.

411 Opmerkingen van tijdgenoten over het povere boekenbezit bij studenten in Salamanca - en in relatie hiermee de wijdverbreide gewoonte om te kopiëren - vindt men onder andere geciteerd bij SCORAILLE, *François Suárez de la Compagnie de Jésus*, I, p. 90-91; zie ook ESPINEL, *Vida del escudero Marcos de Obregón*, I, p. 204 (Espinel had in de jaren 1570-1572 in Salamanca gestudeerd). In dit verband is een passage interessant uit het *libro de visitas* van 1587, waarin wordt gemeld dat de hoogleraar Barbosa zijn college over de tragedie *Medea* van Seneca moest beëindigen, omdat de studenten geen tekst hadden (geciteerd bij HORNEDO, 'Los estudios de gramática en la Universidad de Salamanca desde 1583 a 1588', p. 613. De *libros de visitas*, bewaard in het universiteitsarchief, zijn verslagen van de in opdracht van de universitaire autoriteiten uitgevoerde controle van de stof die docenten in hun colleges behandelden; zij vormen een belangrijke, maar nog niet bestudeerde bron voor de kennis van zowel de praktijk van het onderwijs als van de gebruikte teksten).

412 Zulk een uitzondering vormde ook de Florentijnse student Girolamo da Sommaia, die blijkens het dagboek van zijn verblijf in Salamanca in de jaren 1603-1607, met grote regelmaat voor hoge bedragen kocht, met name bij Poelmans neef en ex-bediende Jan Coman (HALEY ed., *Diario de un estudiante de Salamanca, passim*).

toenmalige prins Filips aan het einde van de jaren veertig door de Nederlanden maakt om zijn toekomstige onderdanen te leren kennen.[413]

Verder deden vertegenwoordigers van diverse maatschappelijke geledingen de winkel aan. Men trof er geneesheren en juristen naast monniken, bestuurders van kloosters en kanunniken van het kapittel van de kathedraal. Dat ook leden van de hoge adel, zoals de graaf van Haro, en de belangrijkste kerkelijke en wereldlijke gezagsdragers in de stad, de bisschop en de burgemeester, zich tot Poelman wendden, kan diens aanzien alleen maar verhoogd hebben.

Particuliere klanten tenslotte, buiten Salamanca kwamen hoofdzakelijk uit de groep van in Spanje residerende Nederlandse geleerden en hofdignitarissen. Velen van hen kenden Poelman persoonlijk en onderhielden ook contacten met Plantin, zoals de humanistische filologen Andreas Schott en Pierre Pantin, die bij de Antwerpse drukker tekstuitgaven van klassieken publiceerden. Voor hen en voor hun landgenoten Jean Moflin, raadgever inzake Nederlandse aangelegenheden bij de *Consejo de Flandes*, Guillaume van Bodeghem en de erudiete Hendrik Cock, leden van de koninklijke lijfwacht, was Poelman een uitstekende mogelijkheid om boeken uit het vaderland te betrekken en op de hoogte te blijven van wat daar verscheen.

11 Transport. Betalingen. Financiële afwikkeling

Met grote regelmaat werden in Antwerpen zendingen voor Poelman klaargemaakt; tussen 1581 en 1590 verlieten 113 balen de *Officina* met bestemming Salamanca.[414] Het transport ging langs de gebruikelijke handelswegen: per vrachtrijder via Lille, Parijs en Orléans naar Nantes, en verder per schip naar een van de Noordspaanse havens, in het geval van Poelman Bilbao of

413 VILLAR Y MACÍAS, *Historia de Salamanca*, VI, p. 210. Voor de editie van de *Viaie*, zie P.F., no. 170, en ROOBAERT, 'Nieuwe gegevens over Calvete de Estrella en L. Guicciardini uit de rekeningen van de Antwerpse magistraat'.

414 Details over deze zendingen worden gegeven in de noten bij de correspondentie.

Laredo. Een enkele maal werden de boeken via Vlissingen verscheept, maar van deze voor de Antwerpse handel met Spanje goedkopere route kon in die periode amper of geen gebruik meer worden gemaakt vanwege de blokkades van de Schelde door de rebellen.[415] In de haven van aankomst werden de boeken, vrij van invoerrechten,[416] door Spaanse agenten van Antwerpse handelsfirma's of door collega's van Poelman in ontvangst genomen, nadat de *comisario* van de Inquisitie ze gecontroleerd had. Het transport ging verder per muilezel, een enkele maal rechtstreeks naar Salamanca, maar meestal naar Medina del Campo, waar Poelman zelf, zijn bediende Coman of een bevriende collega de balen afhaalde.[417] De boeken waren gemiddeld twee maanden onderweg, maar soms duurde het vijf maanden of meer voordat Poelman ze in de winkel of het magazijn kon plaatsen.

De kosten van verpakking en transport mogen aanzienlijk worden genoemd.[418] Het totaalbedrag van fl. 20 tot fl. 30 (transportkosten tot aan de Spaanse haven), dat in rekening werd gebracht, vormde gemiddeld 10% tot 15% van de waarde van de zending. Voor het vervoer per muilezel door Spanje moest Poelman nog eens 30 tot 50 *reales* neertellen, ofwel fl. 7 tot fl. 11 tegen de koers van die tijd.

Deze bedragen mocht Poelman evenwel volgens de contracten met Pérez de Varrón en Moretus als onkosten opvoeren. Ze vormden derhalve op zich zelf geen probleem; de bedragen werden meestal in Antwerpen betaald en op Poelmans rekening bijgeboekt. Soms moest hij de kosten voor het overzeese transport zelf afrekenen; samen met de immer contante betaling van het vervoer per muilezel in het land zelf konden deze voorschotten wel eens een flinke aanslag op de liquide middelen betekenen, extra voelbaar in krappe tijden.

415 Voor de handelsroutes tussen de Nederlanden en Spanje, zie VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 34-66.

416 Zie Hoofdstuk I.

417 Voor het goed georganiseerde systeem van de zogenaamde *arrieros*, zie LAPEYRE, *Une famille de marchands: les Ruiz*, p. 170-179. RODRÍGUEZ-SAN BEZARES geeft een aantal details met betrekking tot reisroutes en bagage van studenten in Salamanca (*La Universidad Salmantina del Barroco*, III, p. 457-460).

418 VOET, *GC*, II, p. 425-439 verschaft hierover een groot aantal details.

Grote problemen konden natuurlijk ontstaan bij verlies of beschadiging van de zendingen. In de twee contracten met Poelman werd gestipuleerd dat men zich tegen deze risico's niet zou verzekeren; de schadepost zou ten laste van de compagnons komen. De teksten zijn echter niet duidelijk met betrekking tot de mate van verantwoordelijkheid. In de praktijk bleek evenwel Poelman de schade te moeten dragen. Het overkwam hem slechts een enkele keer (in 1581 verbrandden twee balen in de haven van Laredo, en enkele jaren later raakte een baal zoek), maar de bedragen die daarmee gemoeid waren zouden voor hem een niet geringe belasting betekenen.[419]

Voor de betalingen die Poelman aan zijn Antwerpse opdrachtgevers verrichtte, maakte hij gebruik van het systeem van de wissel, het systeem dat in het internationale handels- en geldverkeer van de zestiende eeuw algemeen ingang had gevonden. Ook wanneer hij geld tegoed had - meestal omdat hij Nederlandse studenten een bedrag had voorgeschoten -, inde hij dat door een wissel te trekken op de schuldenaren. Bij Poelman verliep deze wijze van betalen over het algemeen vlot, althans in technisch opzicht, hetgeen vooral te danken moet zijn aan het feit dat zowel zijn vaderstad als het nabijgelegen Medina del Campo - waar hij de geldsommen overhandigde of liet overhandigen aan kooplieden of bankiers- in die periode twee zeer belangrijke centra waren voor internationale financiële transacties en waar bovendien zeer velen directe relaties hadden. Toen echter in de loop van de jaren negentig Medina haar betekenis als financieel centrum verloor en haar rol voor een deel werd overgenomen door Madrid, werd het voor Poelman wat meer omslachtig om geld naar Antwerpen over te maken.[420]

Maar de boekverkoper had in die jaren een nog veel groter

419 Zie Bijlage. VOET komt tot de conclusie, dat in de praktijk van de Antwerpse *Officina* de geadresseerde het risico droeg (*GC*, II, p. 430).

420 Een goede inleiding tot de theorie en de praktijk van de wissel in die tijd geeft LAPEYRE, *op. cit.*, p. 275-335. Voor de rol van Antwerpen, zie DE ROOVER, 'Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle', VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 111-150, en BRULEZ, *De Firma Della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*, p. 394-406. Met betrekking tot Medina del Campo, zie Hoofdstuk I. (Details van Poelmans betalingen in de noten bij de correspondentie).

probleem. Werd het lastiger om de overschrijvingen vlot te laten verlopen, het aantal malen dat Poelman geld naar Antwerpen overmaakte, liep drastisch terug en de tussenliggende periodes werden steeds langer. In de eerste jaren liepen de zaken blijkbaar naar wens. Tussen 1581 en 1584 betaalde hij met zeer grote regelmaat. Hij kon die periode van het contract met Pérez de Varrón dan ook goed afsluiten en was in 1586 in staat niet minder dan fl. 1000 in te brengen in de 'compagnie' met Moretus. Tussen 1587 en 1589 werd er ook nog met de nodige regelmaat geld naar Antwerpen overgemaakt, maar in het eerstgenoemde jaar begonnen de klachten al, in diverse toonaarden: tegenvallende omzet, concurrentie, slecht betalende debiteuren en, in de jaren daarna, de grote onverkoopbare voorraad ('leuren', vodden of prullen, zoals hij deze boeken een keer in een Nederlandse brief kenmerkte, en in een aantal Spaanse brieven, *bromas*, lachwekkende boeken) en de kosten voor het steeds talrijker wordend kroost.

In april 1590 maakte Poelman een tussentijdse balans op - het contract met Moretus zou op 1 augustus 1591 aflopen - ten behoeve van de afwikkeling van de kwestie van de erfenis van de in 1589 overleden Plantin.[421] Het nadelig saldo voor Poelman bedroeg fl. 4848.[422] De niet zelden op heftige toon gevoerde correspondentie tot 1607 zal voor een goed deel gewijd zijn aan twistpunten inzake de schuld en aan voorstellen en tegenvoorstellen om deze op een bevredigende wijze af te lossen. In de boeken van Moretus werd de rekening van de 'kwade debiteur' uit Salamanca uiteindelijk afgesloten met een vordering van fl. 2737 st. 5.

421 Moretus, Plantins meest geliefde schoonzoon, had de leiding over het bedrijf gekregen. Hiervoor moest hij natuurlijk kunnen beschikken over voldoende kapitaal, over de inventaris (drukpersen, lettervoorraad etcetera) en het bedrijfspand zelf. Om dit alles te regelen moest Moretus een langdurige, niet altijd verkwikkelijke juridische strijd voeren met de mede-erfgenamen, de weduwe Jeanne Rivière en de schoonzusters en -broers (details in VOET, *GC*, I, p. 162-168 en 191-192) In het geding was uiteraard ook het bedrag van fl. 4313 st. 2, waarmee Moretus in de associatie met Poelman participeerde.

422 Voor de boekhoudkundige details en de afwikkeling van de zaak, zie Bijlage, alsmede de desbetreffende correspondentie en noten.

12 Poelman, bekostiger van uitgaven, 1592-1600

Ondanks alle perikelen is Moretus in de jaren negentig genegen een bemiddelende rol te spelen tussen Poelman en Plantins erfgenamen. Hij weet zelfs gedaan te krijgen dat de schuld met een flink bedrag wordt gereduceerd, waarbij eveneens niet al te ongunstige betalingstermijnen worden voorgesteld. Maar op den duur dreigt hij met harde maatregelen, en op zeker moment deelt hij Poelman mede dat men ertoe zal overgaan om de justitie in te schakelen, waarbij hij opmerkt dat men in Antwerpen goed op de hoogte is van zijn doen en laten.

Doelt Moretus hier op een facet van Poelmans activiteiten in die jaren waarover deze, begrijpelijkerwijze, in zijn brieven met geen woord rept, namelijk het bekostigen van eigen uitgaven? Poelman, de moeizaam aflossende en zichzelf als bijna berooid man voordoende boekverkoper, blijkt desondanks over de middelen te hebben beschikt om zeven maal kapitaal in edities te investeren; geld dat slechts zelden onmiddellijk rendement opleverde en waarbij men dus de nodige risico's liep. In ieder geval, als men in Antwerpen inderdaad hiervan wist, bijvoorbeeld door inlichtingen uit de wereld van de Spaanse boekhandel, waarmee Moretus contacten had, dan had men de voor de hand liggende conclusie getrokken dat Poelman niet helemaal armlastig was.

Poelman was een zakenman geworden, die zich weliswaar ten opzichte van zijn vennoot Moretus niet altijd van zijn meest sympathieke zijde liet zien, maar die zich een plaats had weten te veroveren in de wereld van het boek in Salamanca. Zijn zeven uitgaven mogen dan wel een bescheiden drie procent vormen van het totaal van 222 dat, voorzover bekend, tussen 1590 en 1600 van de Salmantijnse persen kwam, maar in het totaal van 34 door plaatselijke boekverkopers bekostigde edities is hun aandeel relatief groot.[423]

423 Octaviano Parente bekostigde 11 uitgaven, Claudio Curlet 8; vijf boekverkopers namen een of twee edities voor hun rekening (deze gegevens konden worden ontleend aan het onderzoeksmateriaal dat Lorenzo Ruiz Fidalgo van de Biblioteca Nacional in Madrid bereidwillig ter beschikking stelde).

Tabel X. Door Poelman bekostigde edities.

1. Juan Bravo[424]
Ioannis Bra-//vi Petrafitani,//Doctoris Medici, & rei Medicae//in Salmanticensi Acade-//mia interpretis.//De simplicivm medica-//mentorum delectu. & praeparatione Libri duo:qui//ars pharmacopoea dici possunt.//Ad Senatvm Petrafi-//tanum ad eiusdemd:populi Rempubli.//Salmanticae,//Apud Ioannem. & Andraeam//Renaut Fratres.//1592.//Ex-pensis Ioannis Pulmani Bibliopolae.

$*^{8}A\text{-}Q^{8}(-Q8)$
Ex.: BNM, R/25987
2. Juan Bravo[425]
Ioannis Bravi//Petrafitani docto//ris medici, et scholae//medicae Salmanticensis Academiae publici//professoris, in Hippocratis Prognostica//Commentaria.//Editio secunda nunc denuo ab eodem Authore//recognita & aucta.//Ad Philippum II. Catholicum Hispaniarum &//Indiarum Regem potentissimum.//Salmanticae,//Apud Ioannem & Andream Renaut fratres.//MDXCIII.//Expensis Ioannis Pulmani Bibliopolae.
$*^{4}A\text{-}2I^{8}\ 2K^{4}$
Ex.: BNM, R/26165, R/26168, R/26170
3. Juan Bravo
Ioannis Bravi//Petrafitani docto//ris medici,... Salmanticae,//Apud Ioannem & Andream Renaut fratres.//MDXCIIII.//Expensis Ioannis Pulmani Bibliopolae.

Herdruk van 2.
Ex.: BNM, R/26171
4. Luis de León[426]
De los//nombres//de Christo.//En tres libros//Por el Maestro Fray Luys de Leon.//Quarta impression, en que va añadido el nombre de Cordero, con tres//tablas, la vna de los nombres de Christo, otra de la perfecta//Casada, la tercera de los lugares de la Scriptura.//Con Priuilegio.//En Salamanca.//En casa de Iuan Fernandez.//M.D.XCV.//Acosta de Iuan Pulman mercader de libros.
$q\text{-}^{2}q^{8}\ A\text{-}2I^{8}\ 2K^{6}$

424 Bravo (? - 1610) was gedurende 36 jaar hoogleraar medicijnen in Salamanca en een bekend commentator van het werk van Galenus en Hipocrates (ESPERABÉ ARTEAGA, *Historia pragmática e interna de la Universidad de Salamanca*, II, p. 360-361, en LÓPEZ PIÑERO, *Ciencia y técnica en la sociedad española de los siglos XVI y XVII* p. 351. Voor edities van zijn werken, zie PALAU, II, c. 390b, en SANTANDER, *Hipócrates en España, passim.*

425 SANTANDER, *op. cit.*

426 Zie n. 402. Vierde editie - eerste druk, Salamanca, 1583 - vermeerderd met het tractaat 'Cordero', over het Lam Gods (zie bibliografie van de edities in de uitgave van CUEVAS, p. 126-129).

Ex.: BNM R/6576, R/28750

5. Andrés de Acitores[427]

Theologia//symbolica//sive hieroglyphica//Pro totius Scripture Sacre, iuxta primarium//& genuinum sensum Commentariis,//aliisq́; sensibus facilè hau//riendis.//In qva svb nomine sym//Bolilatiús accepti, omnis arcanus & abstrusus//sacrarum literarum aperitur sermo.//Ex variis, iisq́ue grauissimis, omnigenae lectionis//authoribus collecta.//Per F. Andraeam de Acitores//Palantiolanum, Vallis Ecclesiarum Cisterciensem Mo//nachum Sacrae Theologiae professorem.//Svb non fvcatae reli//gionis exemplari P.F. Barnaba de Benauides Cister//ciensis obseruantiae Hispaniae Generalis re//formatore dignissimo.//Primvs tomvs.//Cum tribus Indicibus. Primus est Authorū, secundus Symbolo//rum & Decadum. tertius locorum cōmunium Sacrae Scripturae.//Cum Priuilegio.//Salmanticae.//Excudebat Didacus à Cussio.//M.D.XCVII.//Sumptibus Ioannis Pulmani Bibliopolae.

$+^4$ q^8 $^2q^6$ A-2F^8 2G^6 a-c^8 d^6

Ex.: BNM, R/31626, R/25885, R/27384

6. Diego de Simancas[428]

Iacobi//Simancae//Pacensis episco//pi, collectaneorvm//de Repvblica//libri IX.//Ex illustribus Theologis, Legum latoribus, Iurisconsul//tis, Medicis, Philosophis, Poetis, Historicis,//aliisque bonarum arcium peritis.//Opvs studiosis omnibus vtile, viris autem//politicis necessarium.//In hac quarta editione adiecti sunt ab auctore plures//quàm mille loci memorabiles.//1598.//Salmanticae.//Apud Didacum à Cussio.//Expensis Ioannis Pulmani Bibliopolae.

q^8 A-3B^8

Ex.: BNM R/29726

7. Diego de Simancas

Iacobi//Simancae//Pacensis episco//pi, collectaneorvm//de Repvblica//libri IX.//Ex illustribus Theologis, Legum latoribus, Iurisconsul//tis, Medicis, Philosophis, Poetis, Historicis,//aliisque bonarum artium peritis.//Opvs studiosis omnibus vtile, viris autem//politicis necessarium.//In hac quarta editione adiecti sunt ab auctore plures//quàm mille loci memorabiles.//Salmanticae.//Apud Didacum à Cussio.//Expensis Ioannis Pulmani Bibliopolae.//1600.

Herdruk van 6.

Ex.: BNM, R/29722

427 Acitores (? - 1594) was een cistercienser-monnik van het klooster Valdeiglesias (ANTONIO, *Bibliotheca Hispana Nova*, I, c. 70a).

428 Simancas (1510-1578), theoloog, bisschop en raadsheer bij de *Consejo de la Inquiskión.* Dit juridisch-theologisch traktaat over de structuur van de staat verscheen voor het eerst in Valladolid, 1565. Het werd enkele malen binnen en buiten Spanje herdrukt, onder andere bij Plantin, in 1574 (deze drukte ook twee andere geschriften van Simancas), en bij Gast in Salamanca, in 1582 (zie PALAU, XXI, p. 266-268, en VOET, *Pl. Pr.*, no. 2212-2214).

Helaas konden geen contracten met betrekking tot deze drukken gevonden worden, zodat gegevens als oplage-cijfer, papieren drukkosten en details over het te gebruiken lettertype en de termijn voor het drukken onbekend zijn. In de Spaanse archieven is een groot aantal van dit soort contracten bewaard gebleven. Op basis van gepubliceerde gegevens kon echter een voorzichtige schatting worden gemaakt van de kosten die Poelman moest maken.[429] De gemiddelde prijs in die periode van een riem papier van 500 vellen bedroeg 8 *reales*. De prijs was uiteraard afhankelijk van de kwaliteit: de duurdere soorten - duur ook vanwege de transportkosten - kwamen meestal uit Frankrijk en Italië, Genua met name, terwijl de goedkopere soorten in het algemeen van Spaans fabrikaat waren (de in het algemeen slechte kwaliteit van het papier van Poelmans uitgaven duidt op een binnenlandse herkomst). Verder moest voor de drukkosten per riem gemiddeld 7 *reales* worden betaald. Wanneer men nu een gemiddeld totaal van 15 *reales* per riem aan beide zijden gedrukte vellen aanhoudt en uitgaat van een oplage van 1000 en van 1500 exemplaren, komt men tot de volgende bedragen:

Tabel XI. Geschatte kosten van de edities van Poelman.

	Aantal vellen per exemplaar	**aantal exemplaren per riem**	**oplage van 1000 riemen;**	**bedrag**	**oplage van 1500 riemen;**	**bedrag**
1.	17	29,4	34	510 rs.	51,02	765 rs.
2.	33	15,15	66	999 rs.	99	1485 rs.
3.	33	15,15	66	999 rs.	99	1485 rs.
4.	70	7,14	140	2100 rs.	210,08	3151 rs.
5.	71,5	6,99	143,06	2146 rs.	214,59	3219 rs.
6.	49	10,2	98	1470 rs.	147,65	2206 rs.
7.	49	10,2	98	1470 rs.	147,65	2206 rs.
			Totaal	*9676* rs.		*14517* rs.

De twee totaalbedragen van de kosten waren, omgerekend tegen de gemiddelde koers van die tijd, respectievelijk fl. 2300 en fl. 3500 (Poelmans nadelig saldo bedroeg in 1602 fl. 2737 st. 5).

429 PÉREZ PASTOR, *Bibliografía Madrileña*, III, 330b, 424a en 436b; AMEZUA, ¿Comó se hacía un libro en nuestro Siglo de Oro?', p. 348-353.

Het feit dat Poelman gedurende een aantal jaren geld had om te investeren, duidt er op dat deze uitgaven rendement opbrachten. Dat van twee uitgaven een herdruk volgde, is een aanwijzing dat ze goed verkocht werden. Misschien haalde Poelman uit de opbrengst hiervan de bedragen die hij in die jaren naar Antwerpen overmaakte.

Briefwisseling van J. Poelman met de Officina Plantiniana

I
J. Poelman aan J. Moretus
13-9-1586

P. schrijft dat hij vanuit Lille geschreven heeft over de balen die op 23-8 verstuurd waren via Dobbeler. P. liet ze in Amiens achter en ze zouden binnen 6 dagen in Orléans zijn. Inmiddels is P. in Parijs aangekomen, waar hij alle vrienden in goede gezondheid aantrof, hun de brieven en de groeten overbracht. Ook de heer Gilles Beys bracht hij de brieven en vroeg de 50 escudos die nog over waren van het geld dat deze voor P. geïnd had. Ook had Beys de 25 escudos betaald aan de heer Francisco Henrícques, zodat de heer Luis Pérez over de 300 escudos kan beschikken. Wat genoemde heer nog boven de 300 escudos geïnd had heeft hij aan P. gegeven. P. bracht de groeten van Ch.P. over aan de heer Fernando de Sevilla en vooral aan diens vrouw. De heer M. Sonnius heeft brieven meegegeven voor mevr. la Gasnera in Orléans en voor de heer Ruys in Nantes, daarin biedt Sonnius aan de vracht van de te verzenden balen te betalen.
Ook heeft P. (overeenkomstig de opgave onderaan de brief) 3 balen boeken van Sonnius meegenomen t.b.v. 319 francs en 7 sueldos. Morgen, zaterdag, gaat een vrachtrijder met één baal boeken voor de heer Dresseler naar Antwerpen; wat er nu niet is komt later. Verder hoopt P. dat de boeken vanuit Leiden bij eerste gelegenheid verstuurd zullen worden.
In de kist voor de heer Arias Montano zijn spullen voor P. meegegeven veronderstellende dat deze ze in Bilbao eruit zou kunnen nemen, verzoek om deze met eerste gelegenheid op P.'s kosten te versturen. Morgen vertrekt P. naar Orléans.
a) opgave van datgene dat P. in de kist van A. Montano stopte
b) factuur voor de 3 balen die P. voor Sonnius meenam.

Muy Magnífico Señor.

En primero del presente mes escribí a V.M. de Lilla[1] de lo que

1 Nadat Poelman en Moretus op 1 augustus van dat jaar 1586 in Antwerpen hun contract hadden opgesteld keerde Poelman aan het einde van die maand naar Salamanca terug via Lille, Amiens, Parijs, Orléans en Nantes. Daar zal hij een schip naar Bilbao hebben genomen. Dit was de normale route van Antwerpen naar Noord-Spanje (LAPEYRE, *Une famille de marchands*, p. 195-201).

passa acerca de las ballas emviadas por Dobbeler[2] en 23 de agosto, las quales creo que agora abrán llegado a Orleans, porque el sábbado passado las dexé en Amiens y partían el mismo día por Orleans, y promettióme el carrettero que las llevaba, que dentro de seis díes las entregaría allá. Y fue menester que yo pagasse en Amiens por la entrada de las dichas ballas a raysón de treses sueldos tornois y quatro denier por cada ciento de peso.

Yo legué[3] aquý a Paris el domingo passado en la noche, adonde hallé a todos los amigos con salud, y entregué luego las cartas que llevaba para cada uno y a todos las besamanos de V. Mes. Al Sr. Gilles Beys[4] entregué también sus cartas y le pidí los cincquenta escudos que restaba del dinero que abía cobrado por mý. Y luego me los pagó, y abía también pagado al Sr. Francisco Henrícques[5] después los veinte y cinco escudos que promettió en la carta que me escribió, de manera que el Sr. Luys Péres[6] se puede valer agora de los trescientos escudos. Y lo que el Sr. Francisco Henrícques abía cobrado demás de los trescientos escudos me lo volvió. Al Sr. Fernando de Sevilla[7] fue a besar las manos de parte del Sr. Ch. Plantino y de todos de la famílla, y se huelgó muchio de entender las nuevas de V.M., y besa a V. Mes. las manos muchas veses, y ny más ny menos la Señora de Sevilla y todos de la famílla.

2 De Antwerpse vrachtrijder Frans de Dobbelaer, of Dobbeleer, vervoerde regelmatig boeken naar Lille in opdracht van de Firma Plantin-Moretus (zie, voor de jaren 1590 en 1592, MPMA, 67, f. 140v, en 69, f. 82v).

3 In *Corr. Pl.*, VIII-IX, p. 32: 'segue'.

4 Gilles of Egidius Beys was een van de schoonzonen van Plantin. In 1564 was hij bij de firma in dienst getreden als winkelbediende. Plantin gaf hem in 1567 de leiding over het filiaal in Parijs, samen met Pierre Porret, een oude vriend van de Antwerpse drukker. In 1575-1577 dreef Beys de zaak zelfstandig, tot het moment dat Plantin zich gedwongen zag deze vestiging te verkopen. Daarna bleef Beys in Parijs actief als boekhandelaar, maar met grote financiële problemen (VOET, *GC*, I, p. 138, 157-161 en 178-180).

5 Henriques was een in Parijs gevestigde koopman van Portugese afkomst, die zich gespecialiseerd had in de handel in edelstenen (LAPEYRE, *o.c.*, p. 576-577; VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 203-204).

6 Zie, voor de Antwerpse koopman en bankier Luis Pérez en diens relaties met Plantin, p. 38. Met Pérez en diens schoonzoon Martín Pérez de Varrón sloot Poelman in 1581 zijn eerste contract (zie Bijlage).

7 Lid van een internationaal opererende Spaanse koopmansfamilie, met een vestiging in Antwerpen waarmee Plantin en Moretus regelmatig zaken deden (VÁZQUEZ DE PRADA, *o.c.*, I, p. 226, en BRULEZ, *De Firma Della Faille, passim*).

El Sr. M. Sonnius me ha dado cartas para la Sra. la Gasnera a Orleans y para el Sr. Ruys a Nantes, por las quales se offresse de pagar los portes que cada uno d'ellos abrá pagado por el porte de las ballas emviadas y por emviar[8]. También he tomado aquý del Sr. Sonnius tres ballas de libros como V.M. verá por la relación al pie d'ésta, que montan en todo trescientos y dies y nueve francos y siete sueldos[9].

Mannana sábbado partirá un carrettero para Amberes, el qual lleva una // balla de libros para V.M., de los quales el Sr. Dresseler[10] me abía dado la memoria; pero las faltas no las emvía porque no tenían lugar de las buscar, pero promettiéronme de las emviar con el primero. Supplico a V.M. me la haga de que los libros qui se pidieron de Leyda[11] se me sean emviados con la primera comodidat.

En la caxa que se hiso para el Sr. B. Arias Montanus pónense ciertas cosas como V.M. verrá aquý abaxo, pensando que se

8 Michel Sonnius (1564-1630) was een van de belangrijkste Parijse uitgever-boekhandelaren en een van de grootste relaties van Plantin in Frankrijk. Het was aan Sonnius dat Plantin het in noot 4 genoemde filiaal verkocht, waarbij die het monopolie op de verkoop van edities van de Antwerpse firma verwierf (zie RENOUARD, *Répertoire des imprimeurs parisiens, libraires...*, p. 401-402, VOET, *GC*, I, p. 159-160, STEIN, 'La succursale plantinienne de Paris', en PALLIER, 'La fin de la succursale plantinienne de Paris'). Gasnera is naar alle waarschijnlijkheid een verspaansing van Gasnier of Gasnière; deze vrouw kon niet geïdentificeerd worden. Andrea of André Ruiz stond in Nantes aan het hoofd van de invloedrijke Franse vestiging van de in Medina del Campo zetelende handelsdynastie Ruiz (LAPEYRE, *o.c.*, p. 83-94).

9 In transacties van Plantin en Poelman met Frankrijk worden de bedragen gewoonlijk in *livres tournois* uitgedrukt, en niet in *francs*.

10 Jan Dresseler, of Dresselaer, trad vanaf dit jaar 1586 op als agent van Plantin in Frankfurt a/M. (VOET, *GC*, II, p. 404-405). Poelman moet hem in augustus in Antwerpen hebben ontmoet, omdat Plantin in een brief aan Stewechius van de 27e van de maand meldt dat de twee op het punt staan te vertrekken, de een naar Salamanca, de ander naar Frankfurt (*Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1131, p. 25-27).

11 Uit de verdere correspondentie blijkt dat het gaat over een zending van twee balen met boeken door Frans Raphelengius, het hoofd van de Leidse tak van de firma. Raphelengius (1539-1597), gehuwd met de oudste dochter van Plantin, had als groot kenner van het Hebreeuws, het Arabisch, het Syrisch en het Chaldeeuws een belangrijk aandeel gehad in de uitgave van de *Biblia Polyglotta.* In november 1585 was hij de eigenaar geworden van de Leidse vestiging die Plantin in de jaren 1583-1585 had opgebouwd. In maart 1585 nam hij van zijn schoonvader de functie over van officieel drukker van de Universiteit van Leiden; deze benoemde hem in februari 1587 tevens als hoogleraar Oosterse Talen (VOET, *GC*, I, p. 147-151 en 169-172; VAN GULIK, 'Drukkers en geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)').

emviería con las mías, y saccario en Bilbao a la visita d'ella[12]. Y pues que ella no se emvió, supplico a V.M. que ello se saccque y que el gasto de hetiura sea a my costa, y emviármelo con lo primero que se me emvierá.

Mannana sábbado parto para Orleans, plasiendo a Dios, y de allá advisaré a V.M. de todo. Y por no servir la presente de otra cosa cesso rogando a nuestro Sr. que guarde a la muy magnífica persona de V.M. con toda su familla, besando a todos las manos mil y mil veses por las mercedes que me hasen siempre. De Paris, en 13 de septiembre 1586. A mandado y servicio de V.M., Juan Poulman.

Lo que mettí en la caxa de
B. Arias Montano

1 Augustinus de perenni Philosophia f°.
1 M. Barlei Brabantiados cum aliis
1 idem por sý
1 Consultat. medicinae Montani 8°
1 Lactantius 8°
1 Irineus f°. Brasil.
1 Primus tomus Driedonis f°.
1 Candelero de brasso[13]

Factura de tres ballas que
tomé del Sr. M. Sonnius

No. 20

2	Ambrosii Opera f°.	24.	
1	Gregorii Opera f°.	9	
1	Bernardi Opera f°.	9	
1	Augustini Opera f°.	32.	10
2	Corpus Canonicum f°.	32.	
		106.	10

12 Zie voor Benito Arias Montano, de door Filips II aangewezen supervisor van de uitgave van de *Biblia Polyglotta* en een van de beste vrienden van Plantin, p. 134.

13 Arias Montano was een van de grootste particuliere klanten van de firma in Spanje. Naast boeken, prenten en landkaarten zonden Plantin en Moretus hem regelmatig andere goederen, voor eigen gebruik of voor zijn relaties: globes, bloembollen, zaden, tapijten, schilderijen en, zoals hier, koperen kandelaars. Plantin had hem vanaf augustus de terugkeer van Poelman naar Spanje aangekondigd (*Corr. Pl.*, VIII-IX, nr. 1124, p. 18, en nr. 1144, p. 47).

No. 21.22.

1	Corpus Canonicum f^{o}.	16.		
2	Ambrosii Opera f^{o}.	24.		
1	Gregorius f^{o}.	9.		
1	Bernardus f^{o}.	9.		
1	Athanasius f^{o}.	3.	10	
3	Opus Catechisticon f^{o}.	18.		
1	Missale Cisterciense	3.	10	
1	Epytheta Textoris 8°	1.	2 1/2	
1	Sententiae Eborensis 8°	1.	15	
1	Plautus Lambini	5.	10	
1	De fassino 4°		17	
2	Cayetanus in Evangelia et Epistolas	4.		
1	Carmina Poetarum Italorum		18	
4	Physica Pererii 4°	9.		
2	Alexander ab Alexandro	2.	5	
3	Methodus medicinae Boys 8°	1.	1	
		106.	8 1/2	No. 21
		106.	8 1/2	No. 21

212.	17	
106.	10	No. 20
319.	7	//[14]

Al muy Magnífico Señor Juan Moerentorf, mercader de libros al Compás de Oro en la Cammerstrate, my Sr. en Amberes.

De porte tres placas[15].//

MPMA, 91, f. 249r - 251v

(Publ.: *Corr: Pl.*, VIII-IX, no. 1135, p. 32-34)

14 Zie n. 9.

15 *Placa*: stuiver.

II
J. Poelman aan Chr. Plantin en J. Moretus
3-5-1587

P. bevestigt de ontvangst van de brieven van 18 en 31 januari op 6 april en die van 12-9 en 16-10-1586 en van 12-2 van dit jaar op 13 april j.l. Gelukkig kwamen alle balen in S. aan.
Aan mevrouw Gasniera (Orléans) is opgedragen de balen te verzenden naar de heer Andrea Ruys in Nantes die ze daarop naar Bilbao naar Mattheo de Echávarri zal versturen. De factuur voor de 2 balen voor Raphelengius (zie Brief I) zijn ontvangen, maar de balen niet, evenmin de andere 2 waarover M. geschreven heeft. P. hoopt dat alles terecht komt. Ook hoopt hij deze zomer Jan Dresseler (zie Br. I, n. 10) in A. te ontmoeten.
Als antwoord op de brieven van M. d.d. 18-1, 31-1 en 12-2 kan P. alleen maar aanvoeren dat hij diverse malen schreef. P. heeft fl. 100 betaald aan Isaac a Purich en vermeldt iets over een volmacht inzake een erfeniskwestie met z'n neven. Verder over brieven en artikelen die niet zijn aangekomen zoals o.a. uit de brief van 12-2 blijkt; wantrouwen van de kant van Chr. P.
P. belooft z'n best te doen, de verkoop is gering (n. 13) en als ze z'n voorraad maar aanvullen, hij betaalt nu rs. 1706 en belooft dit te blijven doen.
Een zending van Mattheo de Echávarri uit Bilbao is verstuurd alsmede de catalogi. P. heeft dringend bijbels in octavo nodig, hij is van z'n paard gevallen en heeft z'n staartbeen gebroken, daarom stuurt hij z'n neef naar Medina del C.P. heeft al de vrachtkosten betaald op de balen die hij vanuit Orléans meenam.

Dos cartas de V. Mes., la una de 18 de enero y la otra del último del mismo mes, recebí en 6 de abril, y por aber escripto a V. Mes. en 5 de abril no poude responder a ellas, y assý servirá la presente por respuesta de entr'ambas. Después recebí otras tres en 13 de abril, la primera de 12 de septiembre y la otra de 16 de octobre del anno passado, y la tercera de 12 de febrero del presente anno[1].

Respuesta a las primeras de 12 de septiembre y 16 de octobre:

1 Er zij hier nogmaals op gewezen dat niet alle minuten en kopieën van de door de firma verzonden correspondentie bewaard zijn gebleven. Dit geldt ook voor de ontvangen brieven. Poelman verwijst naar niet minder dan vijf brieven waarvan geen minuut of kopie teruggevonden kon worden. Daarnaast vermeldt hij een door hemzelf verzonden brief, van 5 april van dat jaar, die eveneens in het Archief ontbreekt (zoals ook het in Brief I genoemde schrijven van 1 september 1586, vanuit Lille). Uiteraard moet er rekening mee worden gehouden dat de aan de firma gerichte correspondentie door allerlei omstandigheden menigmaal niet op de plaats van bestemming is aangekomen.

estando en Lilla hablé al hermano de V.M.[2] y le dy mys besamanos junctamente las de V.M., como ya abrá entendido por otras mías. Quanto a lo que toca de lo del carrettero qui llevó las ballas hasta Lilla[3], muy bien será aberle rennido para que otra vez tengan más cuidado[4], aunque, bendicto Dios, todas llegaron a Salamanca en salvamiento.

La quenta del Sr. vande Werve[5] me emvió con el translado de la obligación, y si esto no bastare, tornaré a emviarla a V.M. otra vez. A la Sra. Philippa Gasniera escribí la orden que abía de tener en el emviar de las ballas: y es ésta que las abía de emviar a Nantes, al Sr. Andrea Ruys, y el dicho Andrea Ruys les emvierá a Bilbao, a Mattheo de Echávarri[6]. Y assý se lo mandará V.M. también advisar a la Sra. Gasniera quando emviare algunas ballas.

La factura de las dos ballas de Raphelengio[7] recebí, pero no tengo nuevas ningunas d'ellas, ny tampoco de las otras dos que V.M. escribe de aber emviado. Y también he recebido la factura d'ellas; Dios las dexe llegar en salvo. Yo espero que Juan Dresseler abrá llegado allá con salud, y gustará que me veniesse a ver acá este verano, que tenía intensión d'ello, estando yo allá[8].

2 De familie van Moretus was afkomstig uit Lille (VOET, *GC*, I, p. 151).
3 Zie Brief I, n. 2.
4 Foutieve transcriptie in *Corr. Pl.*, VIII-IX, p. 215: 'evidado' in plaats van 'cuidado'.
5 Simon vande Werve was in augustus 1584 bij Poelman (MPMA, 116, f. 541v). Het blijkt een Antwerpenaar te zijn (Brief IX, n. 1), en waarschijnlijk was hij een zoon van de gelijknamige Simon vande Werve, die van 1577 tot 1583 schout van de stad was geweest (*Antwerpen in de 16e eeuw*, p. 33).
6 Voor Gasniera en Ruiz, zie Brief I, n. 8. Mateo de Echávarri was een lid van een uit Noord-Spanje afkomstige koopmansfamilie die zich vooral bezig hield met de wolhandel tussen Burgos, Bilbao, Brugge en Antwerpen. Een Diego de Echávarri had zich in 1541 in Antwerpen gevestigd. In de jaren 1573-1575 komt men hem tegen in de 'Grootboeken' van Plantin, als tussenpersoon bij de verzending van de liturgische werken, die in die jaren in grote hoeveelheden naar Spanje werden verzonden (MPMA, 16, f. 176, 202, en 222, en 19, f. 30). Mateo moet een van zijn zonen zijn geweest; hij had een adres in Antwerpen, maar bevond zich in deze periode in Bilbao, zoals blijkt uit deze brief en uit de correspondentie tussen kooplieden in Antwerpen en Spanje (VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 231, en I-IV, *passim*). Dat hij een belangrijke rol vervulde bij de import van boeken in Spanje blijkt uit transacties met boekhandelaren in Medina del Campo (PÉREZ PASTOR, *Medina*, p. 152a en *passim*).
7 Zie Brief I, n. 11.
8 *Ibid.*, n. 10. Dresseler heeft dit plan nooit uitgevoerd.

Respuesta a las de 18 de enero y del último del mismo mes, y de 12 de febrero: veo cómo V. Mes. están muy quexosos de mý, por no aber recebido ningunas mías, y cierto sobra a V. Mes. la raysón, pero realmente la culpa no es mía, porque yo he escripto por diversas veses y muy a la larga de lo que passa.

Los cien florines he pagado a Isaac a Purich, y le he dado la carta que V.M. me emvió[9]. El poder para la cobransa de lo dexado por testamento a mys sobrinos no lo emvío agora, pero lo emviaré con el primero[10].

Las partidas que vienen al pie de la de V.M. hago a V.M. accreador. El Sr. Gaspar van Waveren está acá en la corte[11], y yo procuraré de cobrar el porte de las cartas. Yo escribí luego a Madrit a Blas de Robles sobre lo de los *Breviaros*, y no me ha respondido. Y assy tornéle a escribir otra ves en 28 de abril; y conforme me respondiere advisaré a V. Mes. muy a la larga, y si fuere menester de yr a

9 Poelman had dit bedrag van fl. 100,- omgerekend in Spaanse *reales*, op 14 februari betaald: '14 feb. Pagué a Isaac a Purich cien florines que se cobraron de Jacques vander Wusteyne = Reales 440' (MPMA, 117, f. 61r). In het 'Grootboek' wordt aangetekend dat het bedrag op 2 juni is ontvangen (*Ibid.*, 19, f. 162, creditzijde). Uit een door de notaris Antonio de Vera in Salamanca opgestelde acte uit 1593 met betrekking tot betalingen van Poelman aan deze Purich uit Oudenaarde blijkt dat hij in die stad studeerde (MPMA, 91, f. 405r-407v). De bovengenoemde Jacques vander Woesteyne, die als zijn broer wordt vermeld, maakte vanuit Antwerpen het geld voor hem over (zie verder Brief XLVI, n. 6 en 7. Voor Nederlandse studenten in Salamanca, zie Brief V, n. 16.

10 Voor de schaarse gegevens over de drie zusters en de broer van Poelman, zie p. 28. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze erfenis-kwestie te maken heeft met Elisabet, die getrouwd was met Hendrik Cooman. Hun zoon Jan was bij Poelman in dienst. Over deze volmacht wordt verder niet meer gesproken. In afrekeningen noch in 'Grootboeken' kon een verwijzing naar deze kwestie worden gevonden.

11 Gaspar van Waveren was een van de leden van de uit Nederlanders samengestelde ere-garde van boogschutters van Filips II, de 'Guardia de Arqueros'. Hoewel dit niet kon worden vastgesteld, moet hij een klant van Plantin zijn geweest, zoals velen uit de genoemde groep Nederlanders in het toenmalige Madrid. Een korte verwijzing naar deze van Waveren naar en niet nader toegelichte kwestie die vooral Moretus aan zou gaan, vindt men in een brief van Plantin van 7 februari van dit jaar, gericht aan Henri Cock, een ander, meer bekend lid van de genoemde 'Guardia' (*Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1210, p. 153-154). Cock vermeldt van Waveren in een verslag van een reis die hij in dienst van Filips II maakte door Noord-Spanje (MOREL-FATIO/RODRÍGUEZ VILLA eds., *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585...*, p. 93. Voor de relaties van Cock met Plantin, zijn verblijf in Salamanca en de contacten met Poelman, zie p. 41; algemene informatie over de leden van de 'Guardia' vindt men in LONCHAY, *Les archers belges de la Garde des rois d'Espagne au XVIe siècle*).

Madrit, yré. Y para esto aguardo solamente // el adviso de Blas de Robles, y no sería muchio que fuesse mentira todo quanto a V.M. escribe, porque él es un hombre de harto trabajo; y lo que fuere el camino próximo advisaré de todo a V. Mes.[12]

En la de 12 de febrero, que my Sr. Ch. Plantino está muy quexoso de mý por no aber tenido cartas mías, por otra parte parésceme a mý que tiene mala opinión de mý de que yo no pueda dar buena quenta de lo que V. Mes. me hasen merced de fiar. Pero yo doy a V.M. my palabra que bien pueden estar seguros y satisfechos, que en mý no ha de aber falta, porque yo accudiré muy honradamente con el dinero qui procederá de lo que vendiere. Y cierto que se vende poco, y todo quanto se ha vendido se ha ido en los portes y gastos[13]. Y supplico a V. Mes. que tangan quenta de yr assortiéndome conforme las memorias que emviaré a V. Mes.[14]. Agora emvío a V. Mes. esta primera de cambio de mil siete cientos y seis reales, los quales mandarán V. Mes. assentar a my quenta[15], y agora adelante yré siempre emviando, ya que estoy fuera de los embarassos de los portes y gastos; y V. Mes. confíen y stén seguros que no han de perder conmigo.

12 De Madrileense boekhandelaar-uitgever Blas de Robles was een zakenrelatie van zowel Plantin als Poelman. Hij was een van de distributeurs van de nieuwe liturgische edities. Op de kwestie van de brevieren komt Poelman terug in Brief III en V.

13 Klachten over de geringe omzet komen regelmatig terug in de verdere correspondentie. Poelman moest volgens zijn eigen specificatie het niet geringe bedrag van 4819 rs. en 6 mrs. uitgeven aan vrachtkosten, huur, aanschaf van meubilair en papier voor zijn winkel; dit alles in de periode van 2 januari tot 23 mei (MPMA, 117, f. 65r). Plantin blijkt zich nogal beklaagd te hebben over het uitblijven van berichten van Poelman, die einde 1586 in Salamanca was teruggekeerd. De verbazing en de teleurstelling van Plantin over dit feit worden uitgesproken in de in n. 11 genoemde brief aan Cock van 7 februari. Hierin wordt Cock gevraagd om Poelman op zijn plichten te wijzen: '....rogo itaque ut illum acriter de tarditate accuses et ad diligentiam excites' (*Corr. Pl.*, VIII-IX, p. 155).

14 De bestellijsten, de 'memorias', werden of in een post-scriptum aan de brieven toegevoegd, of werden als losse bijlagen meegezonden. Deze laatste vindt men, voorzover ze bewaard zijn gebleven, terug in het Archief, met name in de liassen 116 en 117. Ze zijn echter niet gedateerd.

15 Het bedrag van deze wissel, rs. 1706, is niet in het 'Grootboek' teruggevonden. In de eigen boekhouding noteert Poelman een betaling van rs. 1799 aan Juan Pascual in Medina del Campo (MPMA, 117, f. 61 r). Uit een brief van 2 mei van Jan Cooman, de bediende van Poelman, aan Plantin blijkt eerstgenoemde in opdracht van zijn baas een bedrag van 154 *ducados* in Medina te hebben betaald (*Corr. Pl.*, VIII-IX, p. 213). Dit laatste bedrag komt overeen met rs. 1698 + mrs. 18 (een *ducado* = rs. 11 + mr. 1).

Los díes passados recebí una de Mattheo de Echávarri de Bilbao[16], en la qual me dise que abía emviado a buen recaudo la balla de libros que emvié a V.M., de la qual emvié la memoria. Y agora va también con ésta, si por ventura no la han recebido. Yo procuraré de emviar siempre de lo que ubiere de nuevo, y también emviaré los catálogos que V. Mes. me piden[17].

Las quatrocientas biblias de 8º aguardo con muchia instansia, y me hasen harta falta[18]. Supplico a V. Mes. que no aya falta de emviarlos con la primera comodidat. Los libros que pidí a V. Mes. en mi postrera de 5 de abril, horgaríase muchio que se emviassen con el primero; y torno aquý otra ves a emviar la memoria d'ellos con algunos anniadidos y ciertas faltas[19] que mandarán V. Mes. emviar con los libros.

La pragmática quanto al escribir las cartas se observa acá, y por el tanto no pongo ningún título sinon es llanamente el nombre a quien se escribe[20].

Los de Leon me han hetio harto danno con las *Concordansias*, que ellos los han impresso y les dan baratíssimo[21].

16 Zie n. 6.

17 Zie, voor deze zending ter waarde van rs. 776, MPMA, 117, f. 61r. Een gespecificeerde lijst met titels wordt op 6 oktober van dit jaar in het 'Journaal' bijgeschreven (*ibid.*, 64, f. 139r). Met de catalogi worden exemplaren bedoeld van de laatste versie van de Spaanse *Index et catalogus librorum prohibitorum*, van 1583, samengesteld in opdracht van de groot-inquisiteur Gaspar de Quiroga (zie Brief V, n. 19).

18 De laatste editie van bijbels in-8º had Plantin in 1587 uitgebracht (VOET, *Pl. Pr.*, no. 693).

19 *Faltas*, of *libros faltos (libri defecti)* zijn exemplaren waaraan katernen of pagina's ontbreken. Poelman zond regelmatig gedetailleerde lijsten hiervan naar Antwerpen.

20 Verwijzing naar een verordening van Filips II uit 1586, die een vereenvoudiging van de titulatuur voorschreef. Deze *Pragmática, en que se da la orden y forma que se ha de tener y guardar en los tratamientos...* werd in diverse steden in Spanje gedrukt. In Madrid was zij te koop bij de bovengenoemde Blas de Robles. Ook bij Plantin verscheen een editie, die een copie was van de Madrileense (VOET, *Pl. Pr.*, no. 2099. Zie voorts LAPEYRE, *o.c.*, p. 161, en EBERSOLE, 'Interesante Pragmática de Felipe II (1586)'). Poelman houdt zich aan de nieuwe voorschriften: de door hem in Brief I gebruikte aanspreektitel en adressering, 'muy magnífico Señor', komen vanaf deze brief niet meer voor.

21 Klachten over concurrentie van collega's in Salamanca of elders komen enkele malen voor. Poelman verwijst naar de *Concordantiae Bibliorum utriusque Testamenti*, waarvan in 1586 voor het laatst een herdruk was verschenen in Lyon, een co-editie van Rouillé en Giunti, twee firma's die intensieve relaties onderhielden met boekhandelaren in Salamanca (BAUDRIER, VI, p. 404-405, IX, p. 396). Ook bij Plantin waren enkele uitgaven van de *Concordantiae* verschenen, in 1561, 1581 en 1585 (VOET, *Pl. Pr.*, no. 1013-1015). In de winkelinventarissen van Poelman van 1590 en 1592, komt overigens dit werk niet voor.

Supplico a V. Mes. me manden advisar muy particularmente sobre lo de los breviarios, missales, diurnos y horas de la Orden de Benedicto, de que escribía a V. Mes. en 5 de abril, porque me persiguen aquý los de la Orden para que yo les desenganne de disir que se imprimirán o non[22]. Y en todo me harán V. Mes. mucha merced.

Y por estar indispuesto de una caída que dy en el camino con una cabalgadura, veniendo d'allá por acá, que se me quebró el rabadillo del qual me curan agora, emvié con ésta a my sobrino a Medina del Campo para llevar el dinero del qual va aquý la letra de cambio[23]. No me alargo más sinon que nuestro Señor guarde a V. Mes. y les tenga de su mano con todos de la famílla. De Salamanca, en 3 de mayo 1587. Juan Pulman.

Yo he pagado todos los portes de las ballas que llevé d'allá desde Orleans hasta Salamanca.//

A Christobal Plantino o Juan Moerentorff, mercaderes de libros en Amberes.//

MPMA, 91, f. 253r-v

(Publ.: *Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1251, p. 214-218)

III
J. Poelman aan J. Moretus
30-5-1587

P. komt terug op vorige brief en de wissel van 154 ducados en belooft z'n best te doen als zij maar balen boeken blijven sturen. Uit de brief van Chr. P. van 12-4, ontvangen 25-5, komt de klacht over te weinig brieven van P's kant en over een betaling aan de heren van Bodeghem ad fl. 500. Volgens P. betaalde hij op 3-11-1584 fl. 150, op 13-

22 Het verzoek om liturgische werken te drukken voor de Benedictijnen moet gedaan zijn door de zogenaamde 'Congregación de San Benito de Valladolid', een in Spanje gevestigde tak van deze orde. Hiertoe behoorde ook het klooster van San Vicente in Salamanca (*DHEE*, I, p. 210). Uit de verdere correspondentie blijkt dat Plantin enkele proef-bladen heeft gedrukt, die hij naar Poelman zond. Deze werken zijn uiteindelijk niet door de Antwerpse firma gedrukt. BOHATTA, *Bibliographie der Breviere, 1501-1850*, registreert een *Brevarium Benedictinum secundum consuetudinem Congregationis S. Benedicti in Hispania*, Douai, 1610 (p. 94b).

23 Zie n. 15. De door of namens Poelman verzonden wissels zijn maar in enkele gevallen bewaard gebleven.

11-1585 fl. 300, daarna rs. 700 en nog eens rs. 200, dat is rs. 900 voor het restant van fl. 50 wat zij (Bodeghem a/Plantin) verschuldigd zijn. P. gaat naar Madrid naar Blas de Robles voor de klacht over de natte brevieren; hij vraagt weer om zendingen en speciaal om de 400 bijbels in octavo. Verder nam hij uit A. 2 stuks Dionysius Halicarnasseus in Grieks en Latijn van het jaar 1586 mee, in de titel staat: Opera et Historica et Rhetorica, maar Rhetorica is er niet bij dat is een deel apart, gelieve dat te sturen want zo is het onverkoopbaar.

En 3 de mayo escribí a V. Mes. largamente y emvié con ella una lettra de cambio, que fue la primera de ciento y cincquenta y quatro ducados de a cien gruessos y medio cada ducado[1]. Y agora no servirá la presente de otra que cobierta de la segunda. V. Mes. me mandarán advisar del recibo, y espero de remettir por el fin del mes de junio otra partida, y emviaré con my primera carta la lettra de la somma que fuere, y iunctamente la tercera de la sobredicha partida. Y pierdan V. Mes. cuidado, que yo me lo terné de yr emviando conforme se vendiere. No falta sinon que V. Mes. me hagan la merced de emviarme a menudo los libros que pidiere para assortirme, ya sea una balla, agora dos, conforme la occasión se offressiere. Y assý podré accudir muy a menudo con dinero, y más agora que los gastos están hetios de my camino y de las ballas.

Yo espero que V. Mes. abrán recebido la balla de libros que emvié en 19 de febrero[2]. Agora estoy adiunctando otros libros que emviaré con la primera comodidat. Hasta agora no tengo nuevas de las dos ballas que Raphelengio ha emviado, ny tampoco de las que V. Mes.[3].

Una carta del Sr. Ch. Plantino recebí en 25 d'ésta, escripta en 12 de abril, por la qual intiendo la buena salud de V. Mes. de que me holgué muchio. Pero de lo que escribe de no aber recebido ninguna mía estoy espantadíssimo con aber escripto cada mes y assý lo continuaré siempre, porque no tenemos acá otra orden

1 Zie Brief II, n. 15 en 23.
2 *Ibid.*, n. 17.
3 Zie Brief I, n. 11.

para escribir, que es ordenario por el fin de cada mes[4], quantimás que no puede ser humanamente que no ayan llegado algunas mías al poder de V. Mes.

Quanto de lo que el Sr. Plantino me escribe que mirasse si abía pagado a los Sres. van Bodeghem en todo hasta la somma de quinientos florines, no entiendo si quiere disir: despues de que he volto agora en Espagna, o desde enantes que fue por alla. Yo he pagado a ellos antes de yr por allá, como V. Mes. lo verrán por la quenta que dexé en poder de V. Mes. En 3 de noviembre 1584 pagué ciento y cincquenta florines, y más en 13 de noviembre 1585 trescientos florines, y después otros sietecientos reales; y más agora después // de llegado aquý otros ducientos reales, que son nuevecientos reales para en quenta de cinquenta florines, de manera que ellos deberán a V. Mes. lo restante[5]. D'esto me mandarán V. Mes. advisar, porque ellos me saccan acá los ojos para que los provea de dineros; y hasta entender de V. Mes. les intertendré de esperança.

Agora pretendo de ir a Madrit para saber lo que ay acerca de los breviarios mojados, porque nunca he podido saccar de Blas de Robles que me escribiesse lo que passaba acerca d'ellos con aberle escripto cinco veses, y ninguna me ha respondido. De todo advisaré a V. Mes.[6]

Aquý va una para los padres de la Compañía de Jesús de Amberes que me dieron acá los de la Compañía de Salamanca[7].

4 Naast de officiële koninklijke koeriersdienst tussen Spanje en Brussel, de *Correo Mayor de Castilla*, die vanaf 1505 in handen was van de familie de Taxis, ontstond er in de tweede helft van de eeuw een netwerk van particuliere postdiensten, de *correo ordinario*, die voor de verbindingen met het buitenland één maal per maand passeerde; in Salamanca blijkt dit in die periode op het einde van de maand te zijn geweest. De verbindingen met de Nederlanden liepen over het land, via Bordeaux en Parijs, of gedeeltelijk over zee, via Bilbao en Nantes. De afstand tussen Madrid en Brussel werd in normale omstandigheden in 8 à 12 dagen afgelegd (LAPEYRE, *o.c.*, p. 165-170).

5 De bedragen die Poelman aan deze gebroeders van Bodeghem moest betalen zijn slechts gedeeltelijk in de stukken geregistreerd (MPMA, 116, f. 541v, en 117, f. 57r). Een van de broers blijkt Guillaume te heten. De ander is waarschijnlijk Jan, een lid van de garde van boogschutters van Filips II; Cock vermeldt hem in zijn *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585*, p. 93 (zie Brief II, n. 11).

6 Zie Brief II, n. 12 en Brief V, n. 8 en 9.

7 Via Poelman werd regelmatig correspondentie van derden verstuurd.

Supplico a V. Mes. no aya falta de emviarme los libros que he pedido en mis presedentes, y principalmente las quatrocientas biblias de 8º.[8] También va aquý otra de Andreas Schottus, la qual me emvió los dies passados de Çaragoça[9]. Y con esto nuestro Sr. guarde a V. Mes. y les tenga de su mano. De Salamanca, en 30 de mayo 1587. Juan Pulman.

Yo llevé, estando allá, dos *Dionysius Halicarnasseus* en griego y latín del anno 1586, y hase mensión en el título d'esta manera: *Opera et Historica et Rhetorica*, y no se halla la *Rhetorica*, si es que es un cuerpo por sí. V.M. me lo mandará emviar, porque d'otra manera no los puedo vender[10]. Juan Pulman. //

A Juan Moerentorf, hierno de Christobal Plantino, mercader de libros en Amberes. Porte double. //

MPMA, 91, f. 257r-259v

IV
Chr. Plantin aan J. Poelman
22-7-1587

Deze brief, in het Frans gesteld, handelt over de monsters van missalen, brevieren etc. voor de Benedictijnen (zie Br. II, n. 22), die Chr. P. echter niet naar Spanje durft te leveren.

A Jehan Poulman, libraire à Salamanca.

Signeur Poulman, avec la présente ie vous envoye les monstres, *Missels, Bréviaires, Diurnaux* et *Heures*, à l'usage des religieux de St. Benoist que suivant vostre demande i'ay faictes, vous

8 Zie Brief II, n. 18.

9 Voor de op dat moment in Spanje werkzame Antwerpse Jezuïet Andreas Schott, zie p. 41; voor diens contacten met Poelman, zie p. 310.

10 Poelman doelt op de door Friedrich Sylburg bezorgde editie: *Dionysii Halicarnassei scripta quae extant omnia et historica et rhetorica*, Francofurdi, Apud haeredes Andreae Wecheli, 1586 (*NUC*, 144, p. 301). Het in de *NUC* beschreven exemplaar heeft de twee delen in één band. Poelman had in 1590 en 1592 een exemplaar in voorraad, ter waarde van fl. 5.

advertissant préalablement que les monstres desdicts *Bréviaires* avec vos lectres escrittes du 5 avril me furent premièrement délivrées le dernier de juin, auquel iour ie vous respondi que ie les vous envoyerois le plus tost qu'il me seroit possible, ce que ie n'ay sceu faire plus tost[1].

Or sur chascunne monstre ie vous ay annoté à peu près le nombre des feilles que chascun livre pourroit tenir, et icy les prix pour lesquels ie les pourrois délivrer en ceste ville, car ie ne veux ni ne pourrois entreprendre le hazard de les livrer en Espagne, veu que ie suis si abattu et desnué de moyens que, si ie perdois une seule impression desdicts livres, ie demeurerois comme accablé ou ruiné sans me pouvoir relever[2]. Parquoy advisés de faire seurement vostre marché ou de le laisser totallement sans en rien m'obliger qu'à les imprimer et livrer en ceste ville aux prix déclarés sur chascunne des monstres que ie vous envoye pour vous seul; et l'autre sans prix pour monstrer à qui sera de besoing. Et continueray de vous envoyer ainsi desdictes monstres par chascun courrier qui partira, afin que ne failliés d'en recevoir, vous priant nous advertir tout incontinent de ce qu'en espérerés, et aussi des autres affaires de librairie desquelles ie laisse totalement la charge à Jehan Mourentorf, mon gendre, auquel pourtant vous devés doresenavant vous addresser et faire comme il vous respondra et trouverés bon par ensemble, me contentant de tout cela que ferés de commun accord, à quoy i'assisteray tousiours de ma puissance. Ce cognoist Dieu, auquel ie prie vous vouloir tousiours augmenter ses sainctes grâces, me recommandant aux vostres et de vostre nepveu[3] et autres amis que scaurés ne desdaigner nos recommandations. 22 juillet. //

MPMA, 10, f. 152r. (kopie)

(Publ.: *Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1285, p. 263-264)

1 Zie Brief II, n. 22.

2 In zijn laatste levensjaren zinspeelt Plantin herhaaldelijk op zijn precaire financiële situatie. Brieven uit die periode eindigen niet zelden met de adressering: 'D'Anvers, en nostre jadis florissante et ores flaitrissante Imprimerie' (brief aan Charles de Tisnacq in Madrid, van 8 mei 1586, *Corr. Pl.*, VII, p. 325; zie VOET, *GC*, I, p. 113-122).

3 Jan Cooman

V
J. Poelman aan J. Moretus
22-8-1587[1]

Over een wissel van een te gering bedrag geaccepteerd door Pedro de Peña. Een zending van 6 balen van Plantin en 2 van Raphelengius aangekondigd door Mattheo de Echávarri van Bilbao in 11 schepen met kleren uit Nantes. De vrachtkosten worden resp. berekend door de heer Andrea Ruys en mevr. Gasnera.
Wat de brieven betreft, zie n. 8 en 9, P. verontschuldigt zich weer over het niet nakomen van z'n verplichtingen, maar heeft wel meer dan rs. 4.000 aan onkosten over de door hem uit A. meegenomen balen moeten betalen. Ook gaf hij rs. 1.200 aan Ambrosio du Port, familie van Pedro Landry, met de opdracht het via Medina del C. naar A. te brengen.
P. komt terug op de brief van Plantin, op de proefbladen voor de Benedictijnen en de betaling aan de heren van Bodeghem. Over de student Nicolás Deiman en de wissel aan bovengenoemde du Port. P. sluit een opgave ('Memoria') van de nog steeds ontbrekende boeken bij en verstuurt een baal boeken met de catalogus van verboden boeken.

En 18 de julio recebí la de V.M. de 22 de junio, respuesta a la mýa de 3 de mayo, y holgéme de V.M. aya recebido la letra de cambio, aunque quisiera que fuera de mayor quantía, y que la acceptó el Sr. Pedro de la Penna; pero yo terné particular cuidado de emviar todo quanto dinero hisiere[2]. Pésame que V.M. no aya hetio nada con el Sr. Vande Werve, y cierto no tiene raysón, porque se pagó aquý para su necessidat, y no por desperdiciar[3].

Quanto de lo que V.M. me escribe aber emviado otras seis ballas de libros, en todo fuera las dos que ha emviado Raphelengio; en 4 de agosto escribióme una el Sr. Mattheo de Chávarri de Bilbao como abían llegado allá onse navíos de Nantes con ropa, y que venían en ellos ocho ballas de libros para mý. Creo que serán las dichas ballas que V.M. dise, pero hasta agora no han llegado en my poder. La memoria de las dos de Raphelengio y no. 23. 24.

1 In *Corr. Pl.*, VIII-IX, p. 274 staat abusievelijk het jaartal 1578 vermeld.
2 De familie de la Peña was een koopmansgeslacht uit Medina del Campo, met vestigingen in Antwerpen, Brugge en Rouen. Pedro de la Peña had op dat ogenblik de leiding over de Antwerpse tak (VÁZQUEZ DE PRADA, *o.c.*, I, p. 222-223). Zie, voor deze betaling, MPMA, 117, f. 61r.
3 Zie Brief II, n. 5.

he recibido, pero las otras de las demás non[4].

Lo que toca a los portes, V.M. lo trasse allá con la Sra. Gasnera como meyor le parescerá, que si ella quiere que se paguen aquý, yo los pagaré con las dél Sr. Andrea Ruys de Nantes, y demás de los fleites y gastos de Bilbao[5]. Y quanto al porte d'éstas, agora no sé cómo ello será, si la dicha Gasnera los abrá saccado aquý a pagar, porque escríbeme el Sr. Mattheo de Chávarri, que el Sr. Andrea Ruys le sacca a pagar ciertos portes, y no sé si entran en ellos los de la Sra. Gasnera. Sea lo que fuere, yo he dado orden que se pague al dicho Matt. de Chávarri lo que pidiere. Y por no aberme emviado la spesificatión de la quenta no puedo déclararme // más a V.M., pero de todo advisaré a V.M. muy a la larga[6].

El Sr. Dresseler no tiene que se descomodar para venir sinon quando le estuviere muy en quenta[7].

Quanto a lo de los *Breviarios*, V.M. ha de saber que estuve en Madrit al pie de viente díes, sollicitando lo de los dichos *Breviarios.* Y fue d'esta manera que hablé con otros a fray Juan de Benavente, qui es el qui tiene cargo del nuevo essado, y le pidý que me diesse los dichos *Breviarios*, para que los pussiesse en orden y los adressasse[8]. Respondióme que no me les quería dar, sino era que me obligasse de los tornar a emvía a Amberes.

4 Voor Raphelengius en Echávarri, zie respectievelijk Brief I, n. 11 en II, n. 6. In augustus 1586, even voordat Poelman naar Salamanca terugkeerde, waren er 18 balen met boeken (no. 1-18) door de firma ingepakt, ter waarde van fl. 2366 st. 16 1/2 (kosten voor emballage: fl. 109 st. 8); in dezelfde maand wordt een baal met landkaarten (no. 19) verzonden, ter waarde van fl. 176 st. 15, plus de verpakkingskosten van fl. 4 st. 16. Tenslotte wordt Poelman in augustus een bedrag van fl. 276 st. 7 in rekening gebracht voor een zending 'no. A, B, de Leyde', de twee balen van Raphelengius. In september nam Poelman drie balen af van Sonnius in Parijs, ter waarde van fl. 319 st. 7 (balen no. 21, 22 en 23; zie Brief I, n. 8 en 14). De vrachtkosten bedroegen in totaal fl. 425 st. 16. Op 10 januari 1587 zond de firma twee balen (no. 23 en 24) voor een bedrag van fl. 166,- + fl. 6 st. 12 verpakkingskosten. Op 2 mei tenslotte werden vier balen geboekt (no. 25, 26, 27 en 28) tot een bedrag van fl. 561 st. 12 + fl. 10 st. 2 voor emballage (**MPMA**, 19, f. 162).

5 Zie, voor Gasnera en Ruiz, Brief I, n. 8.

6 Zie, voor deze vrachtkosten, n. 4 en MPMA, 117, f. 65r-v.

7 Zie Brief I, n. 10 en II, n. 8.

8 Zie, voor deze kwestie van de tijdens het transport beschadigde brevieren, Brief II, n. 12 en III, n. 6. Fray Juan de Benavente behartigde in deze periode namens het klooster van de Hiëronymieten van San Lorenzo del Escorial de zaken met betrekking tot de nieuwe liturgische edities, het *nuevo rezado*, waarvan dit klooster sinds 1573 de licentie en het verkoop-monopolie bezat. Voor de omvangrijke handel in deze werken had het klooster een magazijn ingericht in Madrid, waar de contacten werden onderhouden met drukkers, als Plantin, en met boekhandelaren, als Blas de Robles (PÉREZ PASTOR, *Docomentos*, p. 245-246, en PÉLIGRY, 'El Monasterio de San-Lorenzo de El Escorial y la difusión de los libros litúrgicos en España', p. 466-468.

Respondíle que no valían el porte, aunque no están tan mal tractados, conforme han informado a V.M.; y abía d'ellos ciento y cincquenta poco más o menos complidos, y los demás era cosa fácil de complirlos. Yo, como le vy assý resoluto, le dixe que me los entregasse, y que le pagaría por sus firmas lo que mandasse o que se quedasse con ellos y que los hissiese buenos a V.M. desquitando lo que tenían de danno, y que no era cosa justa quedarse con ellos, ya que por orden y mandado de los Sres. se abían emviado. Tornóme a responder que no quería sinon que se volviessen a Flandres, porque no se abían de vender en Espagna, hasta que se les accabassen de vender unos que tienen acá impressos in 8°, qui no valen nada. Y tampoco no les quieren dar a mí, que otros se los piden[9]. Y assý hablé sobre ello a Secretario Çayas, y me fuy al Escurial adonde está el Sr. Doctor Arias Montanus (el qual besa a V. Mes. las manos muchias veses), y le informé del negocio y entr'ambos me dieron la palabra que lo tractarían con el Prior y los demás Sres., que se me mandassen entregar para que

9 De pogingen van Poelman om de zaak te regelen blijken gestuit te zijn op de weinig soepele houding van Benavente. Uit het niet helemaal duidelijke verslag over het verloop van de onderhandelingen kan worden opgemaakt dat een deel van de brevieren nog wel verkoopbaar zou zijn. Benavente schijnt het daarmee eens te zijn, maar hij zou ze pas op de markt willen brengen nadat een in Spanje gedrukte editie uitverkocht was. De opstelling van Benavente en de denigrerende, maar wellicht terechte opmerking van Poelman over de kwaliteit van deze Spaanse editie moeten worden gezien in het licht van de animositeit die er vanaf de zeventiger jaren in Spanje heerste ten aanzien van Plantin. Twee elementen speelden hierbij een rol: enerzijds de afgunst van de Spaanse drukkers, gewekt door het zeer grote aandeel dat hun Antwerpse collega had gekregen in het drukken van de zakelijk zeer interessante liturgische edities, en, anderzijds, de twijfels over de orthodoxie van Plantin. Vooral nadat deze in de jaren 1583-1585 een filiaal had gevestigd in het calvinistische Leiden, was er sprake van een ware hetze, waarbij Spaanse boekhandelaren en drukkers hem in diskrediet trachtten te brengen bij de autoriteiten en de monniken van El Escorial. Een hoofdrol hierin speelde Julio de Junta, zoals blijkt uit de correspondentie van Plantin uit die periode; zo schreef hij in juni van dit jaar aan Arias Montano dat hij vernomen had dat 'Julium Juntam Bibliopolam adeo mihi esse infensum ut Priorem S^{ti}. Laurentii Reg. et alios nonnullos contra me excitaverit' (*Corr. Pl.*, VIII-IX, p. 233). Deze Julio de Junta had enkele malen brevieren mogen drukken (wellicht slaat de opmerking van Poelman op een van deze edities), en in de komende jaren zou hij nog diverse malen liturgische werken drukken, of importeren uit Venetië (PÉREZ PASTOR, *Madrid*, I, p. XXX-XXXIII).

los pudiesse beneficiar[10]. Y assý supplico a V.M. de admonestar d'ello al Sr. Çayas y B.A. Montanus[11]. Yo entretanto no dexaré de incistir a los dichos Sres., para que tengan quenta con ello; y de lo que se tractare // advisaré a V.M.

Yo veo todavía que my Sr. Ch. Plantino se quexa de mý por el poco dinero que emvié, y tiene raysón, pero ello me pesa más que a V. Mes. La causa es que la venta es tam poca que se espantarían V. Mes., y con todo d'ello he pagado más de quatro mil reales de gastos de las ballas que llevé conmigo[12]. Pero con todo ello intiendo que no estoy tam perdido como esso, porque intiendo que tengo de tener la tienda y el magasín tam proveído, que poco faltará que no llegen a la somma y quantidat que montaron quando partí d'alla, bendicto Dios. Y supplico a V.M. por l'amor de Dios no me tengan en siniestra opinión, porque no ay para qué.

En 9 de agosto dy a Ambrosio du Port, pariente de Pedro Landry, mil ducientos reales para que los diesse en Medina del Campo a alguno para los haser pagar a V.M., y me escribió que no hallaba quien los tomasse para Amberes, y a mý me pesa d'ello[13]. V.M. intienda que yo no dexaré ves ninguna sin emviar todo quanto pudiere.

Más recebí la de V.M. de 30 de junio, quasi del mismo tenor de la presedente, con la de my Sr. Ch. Plantino, y vio cómo han

10 Gabriel de Zayas, een van de secretarissen van Filips II, speciaal belast met Nederlandse aangelegenheden, was samen met Arias Montano (zie Brief I, n. 11) een zeer invloedrijk pleitbezorger van de belangen van Plantin in Spanje. De twee, die elkaar in de jaren vijftig in Antwerpen hadden leren kennen, voerden jarenlang een uitgebreide correspondentie.

11 In de correspondentie tussen Plantin, Arias Montano en Zayas wordt over deze zaak niet meer gerept.

12 Zie MPMA, 117, f. 57r en 65r-v.

13 De twee neven Ambroise Duport en Pierre Landry waren boekhandelaren uit Lyon die zich gedurende enige tijd in Medina del Campo gevestigd hadden. Ze voerden omvangrijke import-transacties uit en financierden tientallen uitgaven van Spaanse auteurs. Plantin en Moretus deden af en toe zaken met hen (BAUDRIER, V, p. 294-305, PÉREZ PASTOR, *Medina, passim*, GARCÍA CHICO, 'Documentos refentes a la imprenta en Medina del Campo', p. 263-278, en VOET, *GC*, II, p. 442[n]. In *Corr Pl.*, VIII-IX, p. 279, wordt abusievelijk vermeld dat Landry uit Luik kwam). Daags na deze brief schrijft Duport aan Moretus dat Poelman hem een bedrag had overhandigd (*Corr. Pl.*, no. 1293, p. 279).

recibido los papeles del reso de la orden de St. Benedicto; y la brevedat supplico a V.M.[14]

A los Sres. van Bodeghem he pagado en todo sietecientos florines. V. Mes. vean lo que han recebido, porque el Sr. Plantino me escribió los díes passados que no abía recebido más de quinientos florines; y V.M. también hase mención de los Sres. van Bodeghem, pero dexó en blanco la somma que abía recibido. V.M. procure de cobrar lo que abré pagado demás de lo que han cobrado[15].

Acá está un mancebo de Amsterdam qui se llama Nicolás Deiman, y viene acá para estudiar, y me rogó que lo proviesse de dineros. Y le respondí que, quando yo tuviesse carta de V.M. por donde me disía que abrá recibido algún dinero, que lo haré de muy intera volontad. Y assý va con ésta una suya, adonde escribe a su padre que den allá a V.M. cierta somma de dinero. Lo que quisieren dar a V.M. no tiene sinon recibir, que yo lo pagaré aquý luego, y si ubiere otro alguno qui tenga menester acá algún dinero, bien le puede V.M. allá recibir, // que yo lo pagaré muy honradamente[16].

Io escribo al Sr. Ambrosio du Port que remitta los mil ducientos reales con el primero, aunque sea un gruesso menos por ducado; y con el primero emviaré a V.M. la letra, y si entretanto llegare más, también lo emviaré luego[17].

Aquý va la memoria de los libros que he pedido por diversas veses y de la faltas[18]. Los que no serán emviados, mandará V.M. emviar con la primera comodidat. Y de la paga terné muy particular cuidado.

Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. y le tenga de su mano, y dé a V.M. muchia salud con todos de la familla. Y plega a Dios

14 Zie Brief II, n. 22 en IV, n. 1.

15 Zie Brief III, n. 5.

16 De in Salamanca studerende Nicolaas Deiman, of Deyman, uit Amsterdam, en zijn vader Dirk Jansz. Deyman of Jan Dirkszn. Deyman (zie Brief XIX en XXIII) konden niet worden geïdentificeerd. Wellicht behoorden ze tot het geslacht Deyman, waarvan enkele leden in de 16e en 17e eeuw belangrijke bestuurlijke functies vervulden in Amsterdam en Haarlem (ELIAS, *De Vroedschap van Amsterdam, 1578-1795, passim*, en v. LENNEP, *Genealogie van het Haarlemsche regeeringsgeslacht Deyman. 1400-1700*). Voor de contacten van Poelman met studenten uit de Nederlanden, zie p. 51.

17 Zie n. 13.

18 Deze 'memoria' is in het Archief niet bij de brief opgeborgen; zie Brief II, n. 14.

que guarde también por muchos annos a my Sr. Ch. Plantino y my Sra. De Salamanca, en 22 de agosto 1587. Juan Pulman.

Aquý tengo otra balla de libros aparejada, con los quales yrán los Catálogos de los libros vedados que truxe de Madrit. La otra balla creo que la abrá V.M. recebido[19]. //

A Juan Moerentorf, mercader de libros, hierno de Christóbal Plantino, mercader y impressor de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 261r-263v

(Publ.: *Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1292, pp. 274-278)

VI
Chr. Plantin aan J. Poelman
6-9-1587

Op 22-7 zijn de monsters voor de werken voor de Benedictijnen verstuurd. Over de affaire Luis Pérez (zie n. 2). Plantin maant P., anders ziet hij zich genoodzaakt z'n eigen spullen te gaan verkopen om z'n schuldeisers te kunnen voldoen.

A Jehan Poulman, libraire à Salamanca.

Le 22 juillet ie vous ay faict envoyer les monstres des usages pour les religieux de St. Benoist, pour les leur monstrér et pour vous aussi, de chascunne sorte ung exemplaire avec le prix, affin qu'advisiés de vous régler selon ledict prix et conditions ou bien ne m'en charger aucunnement[1].

Or ie vous advise derechef que, depuis que ie receu vos lettres avec les monstres desdicts usages, ie n'ay pas receu quelque advis de vos et nostres affaires pardelà, nonobstant que n'ayons différé de vous envoyer encores quelques basles et qu'en ayons encores préparé pour vous envoyer par les premiers voicturiers, en quoy nous convient tousiours employer argent ce qui nous (est) tres dificile durant ce temps que ne vendons rien pardeçà et que ie

19 Zie voor de eerste zending boeken Brief II, n. 17. Poelman verstuurt deze tweede baal, ter waarde van rs. $523^{1/2}$ op 16 september (MPMA, 117, f. 781r, en 19, f. 162).

1 Zie Brief II, n. 22.

suis contrainct de payer ceux qui m'ont presté argent et se sont fiés en moy, mesmes au Signeur Louis Pérez, à qui outre mes anciennes debtes particulières ie m'obligeray pour le reste de vostre compte quand vous fustes pardeçà, de quoy il veut estre payé comme de raison[2]. Parquoy si vous ne nous assistés en brief de quelque bonne somme, ie seray contrainct de vendre de mes propres meubles et autres choses tout ce qui me sera possible pour luy satisfaire et à d'autres qui, voyant cela, ne voudront plus avoir de pacience.

Et pourtant, Signeur et amy Poulman, je vous prie et supplie, voire ie vous adjure sur toute amitié qu'ayés incontinent ceste présente veue, à me respondre absolutement si me pouvés aider, quand, et de combien, affin que selon cela ie me puisse régler. Que si vous voyés qui ne me puissiés aider incontinent ou qu'ayés autres empeschements, ie vous prie derechef de me le faire scavoir tout incontinent et sans aucun delay par diverses lettres réiterées pour n'i faillir, car le temps m'importe grandement d'en estre acertené[3]. Cependant ie me recommande à vos bonnes graces et de vostre gentil neveu[4], priant Dieu vous augmenter les siennes. D'Anvers, en haste, ce... de septembre 1587[5].

MPMA, 10, f. 157r (kopie)

(Publ.: *Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1299, pp. 288-289

2 Voor Luis Pérez, zie Brief I, n. 6. Plantin was hem een bedrag van 400 Vlaamse ponden schuldig (= fl. 2400), een garantie voor de schuld die was overgebleven, nadat in juli 1586 het contract van Poelman met de schoonzoon van Pérez, Martín de Varrón, beëindigd was (zie de schuldverklaring van Plantin van 2 augustus 1586, Bijlage; zie ook MPMA, 19, f. 112, en 20, f. 296, en voorts VOET, *GC*, II, p. 403).

3 Hoewel Poelman een contract had gesloten met Jan Moretus, was Plantin financieel betrokken bij deze zaak (zie vorige voetnoot). Plantin beklaagde zich in die jaren herhaaldelijk over financiële moeilijkheden (zie Brief IV, n. 2), maar met de dramatische toon van deze brief moet hij vooral de bedoeling hebben gehad om Poelman ertoe te bewegen meer en veelvuldiger geld over te maken.

4 Jan Cooman.

5 In Brief XI blijkt dat deze op 6 september is geschreven.

VII
J. Poelman aan Chr. Plantin
17-9-1587

Over een wissel van 107 ducados die P. met deze brief verstuurt en over balen die hij uit A. verwacht.

La presente servirá solamente para besar a V.M. las manos muchas veses y de adviso de nuestra salud, desseando lo mismo de V.M.

Lo que agora se offresse es que va con ésta una letra de ciento y siete ducados, y espero de emviar cada camino lo que pudiere de lo que se vendiere, aunque la venta es muy ruin, pero pacientia[1].

Las ballas que V. Mes. me enviaron espérolas cada día, y en recibiéndo las luego advisaré a V.M. del recibo d'ellas.

Con el correo próximo escriberé a V.M. mas largo. Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. y tenga de su mano por muchos annos con todos de la familla, y a todos mis besamanos. De Salamanca, en 17 septembre 1587. Juan Pulman. //

A Christóbal Plantino, mercader de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 265r-v.

VIII
J. Poelman aan J. Moretus
17-10-1587

P. zond weer een tweede wissel en een partij boeken aan Diego Núñez t.w.v. rs. 1.000. Brief van 30-7 ontvangen op 3 dezer alsmede de factuur voor 4 balen boeken met de bijbels in octavo die onderweg zijn en waar dringend behoefte aan is.
De factuur voor de balen 25, 26, 27, 28 nog niet ontvangen maar de balen wel nl. op 25-9 met de 2 balen van Raphelengius èn de balen 23 en 24, tesamen 8, in goede staat. Op 22-8 schreef P. over de heer Deiman uit Amsterdam: dat wat Plantin van deze heer ontvangt kan P. in S. aan zijn zoon (Nicolaas) betalen, zodat geen geld verloren gaat.

1 Op 20 november betaalt Pedro de la Peña (zie Brief V, n. 2) het bedrag van deze wissel, omgerekend fl. 262 st. 3, in Antwerpen uit (MPMA, 20, f. 296).

P. is tevreden over z'n assortiment, belooft zijn best te doen alhoewel hij net veel geld heeft overgemaakt. Verder over de wetboeken die 4 jaar geleden via Alicante uit Turijn ingevoerd werden (zie n. 7). Hij beklaagt zich over de concurrentie van Pablo Ascanio (n. 8+9) en de goedkope boeken uit Lyon (n. 10) en stelt voor een jongen van 13 à 14 jaar, die kan lezen en schrijven, te sturen om z'n neef en bediende te vervangen (n. 11).

Er gaan geruchten dat Filips II de Graaf van Buren gevangen genomen zou hebben (n. 12), verder over de proefbladen voor de Benedictijnen (n. 13).

El mes passado emvié a V.M. una letra de ciento y siete ducados, la qual intiendo V.M. la abrá recibido; y por sí o por non, emvío agora la segunda[1]. Más va aquý la partida de mil reales que dý en libros a Diego Núnez, hijo del Sr. Marcus Núnez, los quales me escribe el Sr. Marcus Núnez los hará buenos a V.M. en el Sr. Luys Péres. De todo me mandará V.M. advisar[2].

La de V.M. de 30 de julio recebí en 3 d'este, y junctamente con ella la factura de quantro ballas de libros en que vienen las Biblias de octavo. Y me huelgo muchio que estén por et camino, porque ay aquý muy grande falta d'ellas, y las de Rouillio no son tan queridas como las de V.M.[3].

1 Zie Brief VII. Van een wisselbrief maakte men gewoonlijk enkele kopieën om tegen het risico van verlies gedekt te zijn (LAPEYRE, *o.c.*, p. 275-281).

2 Marcos Núñez was lid van een van de vele uit Spanje afkomstige familles van kooplieden die zich in het begin van de eeuw in Antwerpen hadden gevestigd. Hij was getrouwd met Agnes Pérez, een zuster van Marcos en Luis Pérez (zie, voor Luis, Brief I, n. 6). Núñez onderhield ook zakelijke relaties met zijn zwagers; in Spanje werden de belangen van de drie behartigd door twee zonen van Núñez, Francisco, in Sevilla, en Diego, in Medina del Campo (HANQUET, 'Les Perez et leur groupe famillal..', p. 47-49; VÁZQUEZ DE PRADA, *o.c.*, I, p. 227). Poelman had enkele jaren daarvoor al eens zakelijke contacten met Diego Núñez (MPMA, 117, f. 33v).

3 Poelman had 400 exemplaren van de *Biblia Latina* in -8° besteld (zie Brief II, n. 18). Er kon niet worden nagegaan of de firma hem tussen 1586 en 1590 exemplaren toezond, en hoeveel; in ieder geval had Poelman in 1590 er geen in voorraad. Daarna, op 17 februari 1591, stuurde Moretus 50 exemplaren (MPMA, 68, f. 20r), die blijkens de inventaris van 1592 alle verkocht waren, op vijf incomplete exemplaren na. In 1579, in het eerste jaar van het verblijf van Poelman in Spanje, had de firma 200 exemplaren van een octavo-editie verzonden (*ibid.*, 18, f. 347), waarvan in 1586 ook geen enkel meer in voorraad was. De populariteit in Spanje van de diverse edities van de *Biblias de Plantino* is op diverse manieren gedocumenteerd: in de correspondentie van de firma met dat land, in specificaties van zendingen en in de inventarissen van boekhandelaren en van particuliere bibliotheken. Poelman verwijst voorts naar Bijbeluitgaven van Guillaume Rouillé, die veel minder aftrek zouden vinden in Spanje. Deze belangrijke boekhandelaar-uitgever uit Lyon, met veel zakelijke belangen in Spanje, had in de voorafgaande jaren een aantal edities van een *Biblia Sacra* uitgebracht, waaronder enkele in -8°. In 1584 had hij samen met Benoît Boyer en Gaspar de Portonariis (twee vroegere klanten van Plantin uit respectievelijk Medina del Campo en Salamanca) een her-editie bekostigd van de door de Franse exegeet François Vatable bezorgde tekst van de Vulgaat, *Biblia sacra cum duplici translatione et scholiis Francisci Vatabli.*. (twee delen in-folio; zie BAUDRIER, IX, p. 392). Tegen deze editie, in Spanje bekend als de *Biblia de Vatablo*, rezen enkele bezwaren van de kant van de Inquisitie, waardoor de verkoop stagneerde. Dit blijkt met name uit een briefwisseling tussen de bovengenoemde Boyer en een boekhandelaar in México, aan wie in 1584 200 exemplaren waren toegestuurd en die

La factura de las quatro ballas que V.M. me hiso merced de emviar, no. 25, 26, 27, 28, no la he recibido, pero las ballas recebí en 25 de septiembre con las dos que emvió Raphelingen, y las dos de V.M., no. 23, 24, que son en todo ocho ballas, y bendicto Dios, que vienen muy bien tractadas[4].

En 22 agosto escribí a V.M. que si el Sr. Deyman de Amsterdam quisiesse dar a V.M. una buena somma de dineros, que la recibiesse; y yo saldré a pagar aquý lo que V.M. recibiere allá, y de lo que me advisare aber recibido de unos y de otros, y será occasión que no perderemos tanto en el remettir[5].

La occasión que hasta agora no he remettido mas quantidat de dinero ha sido la poca venta y los gastos de los portes. Y por otra parte me ha sido forçoso de comprar por acá ciertos libros para assortir my tienda y, bendicto Dios, que agora tengo my casa proveída de libros para qualquier menester; y de lo que agora se vendiere, luego accuderé a V.M. con el dinero d'ello.

Lo que supplico a V.M. es de tener siempre quenta, como hasta agora, de assortir mis memorias, aunque no fuesse sinon una o dos ballas para assortimiento de la tienda, y en todo caso annadir siempre media dosena de lo que ubiere de nuevo, y esto dexo en la discreción de V.M.[6]. Aquý va una memoria de ciertos libros que he menester. Los que ubiere V.M. me la haga de que se emvíen. Yo doy a V.M. my palabra que no ha de perder nada conmigo.

daarmee in grote problemen was gekomen (deze correspondentie is gepubliceerd door FERNÁNDEZ DEL CASTILLO, in *Libros y libreros en el siglo XVI*, p. 281-288). De opmerking van Poelman slaat zeer waarschijnlijk op deze editie.

4 Zie Brief V, n. 4.

5 *Ibid.*, n. 16.

6 Omdat er bijna geen gespecificeerde lijsten met zendingen voor Poelman bewaard zijn gebleven, kan niet worden nagegaan of, en in welke mate, de firma haar nieuwste uitgaven op eigen initiatief heeft verzonden.

Ahier llegaron aquý ciertas ballas de libros de los de la Compañía de Turín, y va agora para quatro annos que les han tenido en Alicante, y tenemos nuevas que tienen allá trescientas ballas; y agora emvían un hombre para gastarlos. Yo prometto a V.M. que los libros valgan agora baratto, pero a mý no se me da nada d'esto, porque a mý no me han de haser concorrentia, porque son todos libros de leyes, y yo tengo pocos d'ellos; y éstos solamente por assortimiento de la tienda[7].

El que a mý hase danno y mala obra est Pablo Ascanio, el qual da los libros de la impressión de V.M. muy barattos a causa del baratto que V.M. le hase; que los libreros qui solían comprar de mý a 7 reales el florín compran de Pablo a 5 reales el florín, y yo mismo le he comprado ciertos libros de que abía menester al mismo precio[8]. // Y para darlos yo en el mismo precio no ganaría yo nada, antes pondría dinero de casa; y esto por adviso. Pero si V.M. manda que dé baratto, yo lo haré de muy buena gana, y prometto a V.M. que despache tanto como cualquier, y quisá

7 De 'Compagnia della Stampa' of 'Tipografia Ducale' van Turijn werd in 1573 opgericht onder auspiciën van de toenmalige hertog van Savoye, Emanuele Filiberto, die een deel van het benodigde kapitaal inbracht. De leiding kwam in handen van Nicolo Bevilacqua. Na diens dood in datzelfde jaar 1573 zetten enkele vennoten de onderneming voort, totdat in 1584 de zoon van Bevilacqua, Giovanni Battista, meerderjarig werd. Emanuele Filiberto en zijn zoon en opvolger Carlo Emanuele (die in 1585 trouwde met een dochter van Filips II, Catalina) wilden er een prestigieuze drukkerij van maken; zo werd in 1581 een zeer aanlokkelijk aanbod aan Plantin gedaan om zich in Turijn te vestigen (*Corr. Pl.*, VI, no. 955, p. 320, VII, no. 968, p. 20-23; zie ook VOET, *GC*, I, p. 91-92). De 'Compagnia' legde zich voor een deel toe op juridische werken, zoals die van Bartolo di Sassoferrato en Pablo de Castro. Enkele Venetiaanse drukkers vreesden concurrentie met hun eigen uitgaven van deze veelgevraagde werken en probeerden met name de export vanuit Turijn naar Spanje te verhinderen (zie CIONI, in *Dizionario degli Italiani*, 9, c. 794b-801b, en GRENDLER, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*, p. 230-231). Wellicht heeft het door Poelman geconstateerde feit dat de boeken uit Turijn vier jaar in de haven van Alicante hadden gelegen te maken met deze pogingen van Venetiaanse zijde.
Dat Poelman niet erg geïnteresseerd was in juridische uitgaven blijkt uit de relatief geringe voorraad ervan in 1586 en 1590.

8 Voor de in Medina del Campo gevestigde Antwerpse boekhandelaar-uitgever Pablo Ascanio, Paul van de Assche, zie p. ???. Plantin leverde hem tussen 1582 en 1588 enkele malen voor grote bedragen boeken met een korting van 20% (MPMA, 19, f. 164). Poelman kreeg een korting van 15% op uitgaven van Plantin. Terecht beklaagt Poelman zich over zijn collega die uitgaven van de Antwerpse firma ongeveer 30% goedkoper blijkt aan te bieden.

más, con que yo dé una vuelta por la tierra a los libreros dándoles a buen cómmondo que gaste tantos como qualquier[9].

El baratto de los libros de León no se puede creer que ha abido, porque han dado cada libra de León por tres reales y medio y a quatro reales; y cierto que el tracto de los libros está muy perdido[10].

Si por alla ubiesse algún moço de 13 o 14 annos poco más o menos qui supiesse leer y escribir, y de buenos parientes y de suyo applicado a la virtuel y fiel, a quien yo pudiesse fiar la tienda en yendo fuera, yo gustaría muchio que V.M. me le emviasse por acá. Porque quería emviar allá a my sobrino, el qual se va hasiendo grande, y quisiera que estuviesse algunos annos por allá, para que deprendiesse más. Yo prometto a V.M. que salió muy buen moço y fiel, obediente, modesto y bien inclinado. Dios se lo mantenga. Yo le emviaré allá, si V.M. me emvía otro que sea de su mano de V.M., y no perderá nada, aunque no fuesse que deprendiesse la lengue. Y como V.M. se ha de servir de otro, se podrá servir de my sobrino, y será para mý mucha la merced. Y Dios pagará a V.M. la buena obra, porque no tengo a quien arrimarme que a V. Mes., que les tengo en lugar de mys padres. Y de todo esto no he dado parte al moço, para que no se alborote con la esperança de la mudança. V.M. me mandará advisar de todo[11].

Acá se dise que el Rey nuestro Sr. ha hetio Príncipe de Orange al Conde de Bura, al qual tenía preso acá en Arrévalo. Todo sea para bien y tranquillidat de la Patria[12]. Y con esto nuestro Sr.

9 Dit verzoek om goedkoper te mogen leveren komt niet meer ter sprake.

10 Al eerder had Poelman geattendeerd op goedkope edities uit Lyon (Brief II, n. 21). De *libra de León* is de Franse *livre tournois*, waarvan de koers in Spanje in de jaren zeventig en tachtig schommelde tussen 3 en 4 *reales* (LAPEYRE, *o.c.*, p. 256 en 450). In 1587 was de gemiddelde koers van de wissels die vanuit Lyon werden getrokken op. Medina del Campo rs. 4,3 per livre (*ibid.*, p. 471). De koers van rs. 3 1/2 à 4 die boekhandelaren op dat moment aanhouden is dus beduidend lager.

11 Het plan om de bediende Jan Cooman naar Antwerpen te zenden en hem uit te wisselen tegen een andere leerjongen is niet doorgegaan.

12 De Graaf van Buren is Filips Willem (1554-1618), Willem van Oranje's oudste zoon, die in 1568 vanuit Leuven, waar hij studeerde, door de Hertog van Alva werd opgebracht en naar Spanje werd gezonden. Als een halve gevangene met tamelijk grote bewegingsvrijheid studeerde hij aan de Universiteit van Alcala de Henares, verbleef enige tijd aan het hof in Madrid, en woonde daarna, tot zijn terugkeer naar de Nederlanden in 1595, in het kasteel van het op 80 km. ten noord-oosten van Salamanca gelegen Arévalo. Het gerucht, aldus Poelman, dat Filips II hem in dat jaar 1587 tot Prins van Oranje zou hebben gemaakt, is een misleidende weergave van de werkelijkheid. In zijn testament had Willem van Oranje alle aanspraken van zijn oudste zoon erkend, waardoor deze ook de souvereine vorst werd van het Prinsdom Orange. Wel zou zijn broer Maurits tijdelijk optreden als regent. Nadat in 1584 pogingen om Filips Willem het prinsdom in bezit te laten nemen waren mislukt, ten gevolge van politieke machinaties van onder anderen Granvelle, had Filips II in augustus 1587 de Franse koning Henry III verzocht om vrije doortochr te verlenen aan Filips Willem, opdat deze zich in het prinsdom zou kunnen installeren. Op deze laatste poging, die overigens zonder resultaat bleef, moet het gerucht betrekking hebben (*NNBW*, I, p. 1412-1414, SCHERFT, *Het sterfhuis van Willem van Oranje*, p. 55-59 en 192, LEFÈVRE, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bays. Deuxième Partie*, III, p. 231-232).

guarde a V.M. de su mano con roda la familla muchos annos, y mis besamanos a todos más de mil veses. De Salamanca, 17 octobre 1587. Juan Pulman.

Las pruebas de los frayles Benedictos recebí, y de lo que concertare con ellos advisaré a V.M. muy en particular, y no tengo de haser cosa que no sea a nuestra ventaga[13].

Van aquý también ciertas faltas. V.M. vea los se abrán emviado y los que non. //

A Juan Moerentorf, hierno de Christóbal Plantino, mercader de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 267r-269v

IX
J. Poelman aan Chr. Plantin, of J. Moretus
3-11-1587

Over een financiële kwestie betreffende de zoon v.d. Werve en dat de goeden onder de kwaden moeten lijden (n. 1). P. heeft via Ambrosio du Port geld overgemaakt naar A. (n. 2) en over leveringen aan deze (n. 3). De fl. 300 voor de heer Martín de Varrón zal P. betalen evenals nogmaals 2 à 300 gulden, want gelukkig heeft hij nog wel krediet. Hij voegt een bestellijst bij en schrijft over de zoon van de buurman in verband met z'n neef Jan Coman.

La de V.M. de 27 de septiembre recebí, y me holgué en extre-

13 Zie Brieven II, IV, V en VI.

mo de entender la salud de V. Mes., en la qual ruego a nuestro Sr. conserve a V. Mes. por muchos annos. Y ésta servirá de respuesta d'ella.

Lo que V.M. me escribe que no se ha podido haser nada, pésame d'ello y espátome de gentes de tan poca concientia y consideratión, sabiendo que este dinero se gasta en cosa tan lícita y para el bien del hijo Vande Verve, pero será para escarmentar para otra ves, y es occasión que los ruines hasen perder a los buenos[1].

Quanto al dinero que abía dado a Ambrosio du Port, no se lo dy sinon para que me buscasse en Medina alguno quien lo tomasse para Amberes, lo qual se hiso. Y emvié a V.M. las dos cartas, intiéndese la primera y segunda; la tercera no emviaré hasta tener respuesta de V.M.[2]. Quanto a lo que V.M. le ha respondido a lo que pidió a V.M., los libros a menos precio, me huelgo en extremo, porque él es un hombre que no hará carrera al un siego, y vayan a él pidirle alguna cosa que no lo sabrá encaxar ny vender. Pero yo le seguro que es tam buena sanca como qualquier hijo de vesino[3].

V.M. me haga la merced de tener las Biblias de octavo en

1 Zie voor deze financiële kwestie Brief II, n. 5.

2 Zie Brief V, n. 13. In een brief aan Moretus van de 15e van deze maand neemt Duport aan dat het bedrag inmiddels in Antwerpen is geboekt (*Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1313, p. 312-313).

3 Duport had op 23 augustus de firma gevraagd of ze 200 exemplaren van een *Biblia Sacra* in -8° kon leveren met een korting van 50% (*Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1293, p. 279). Blijkens de hierboven in n. 2 genoemde brief van 15 november had Moretus hem op 27 september geantwoord. De kopie van dit antwoord is niet bewaard gebleven, maar uit de brief van Duport en de opmerking van Poelman kan men opmaken dat Moretus dit verzoek niet had ingewilligd. Duport vraagt nu een korting van 20%, en herinnert Moretus eraan dat zijn neef Pierre Landry (zie Brief V, n. 13) van de firma wel eens 40% korting had gekregen. Er is hierna geen correspondentie meer tussen Duport en Antwerpen. Poelman verheugt zich zeer over Moretus' weigering om Duport een grote korting te geven; hij heeft immers op dat moment al genoeg last van concurrentie (zie Brief VIII, n. 8). Poelman heeft een uitgesproken oordeel over Duport. Het is een handige verkoper, die alles aan de man weet te brengen. Maar hij is ook meedogenloos: 'no hará carrera al un siego', aldus Poelman (deze uitdrukking, die letterlijk betekent 'hij zal geen blinde op weg helpen', is gedocumenteerd in COVARRUBIAS, *Tesoro de la Lengua Castellana o Española*, c. 310b: 'No hará carrera a un ciego.. Dízese de los desapiados y poco caritativos'). Poelman's laatste kwalificatie van Duport, 'es tam buena sanca como qualquier hijo de vesino', kan niet goed geduid worden. Ze is niet als staande uitdrukking gedocumenteerd. 'Sanca' zou een equivalent kunnen zijn van 'sançá, chança, chanza' ('bedrog' of 'list') of 'chanca' ('oude schoen'), of, wat waarschijnlijker is gezien de zeer grote frequentie van de grafie *s* voor *z* in de brieven van Poelman, van 'çanca, zanca' ('lang been', 'stelt'). Er bestaat een uitdrukking 'andar en zancas de araña' om aan te geven dat iemand moeilijkheden omzeilt (*Diccionario de Autoridades*, 5, c. 554b); Poelman zou dan kunnen zinspelen op de voorzichtigheid van zijn collega.

reputatión, que assý se los han menester y les pagarán a V.M. en lo que V.M. mandare[4].

Los portes desde Nantes hasta my casa proveeré, y también los demás, sy ay occasión para ello. Espero que Dresseler[5] abrá llegado con salud, y deseo saber si ay algunos libros nuevos. V.M. de todo me hará merced como siempre.

Quanto a los *Breviarios* yo no dexo ny dexaré de incistir. V.M. me mande advisar lo que mande que se disponga en ello para hetiarlo a parte[6].

Los trescientos florines que V.M. dise que el Sr. Martín de Varrón ha de saccar sobre mý, digo que está muy bien, y yo los pagaré luego conforme resará la carta del dicho Sr. M. de Varrón[7]. Y si entretanto se offressiere otra coniunctura, yo salgo también a pagarlo con que sé cosa de ducientos y trescientos florines; y esto con condición que esté siempre prevenido para ello, y que no caya en falta para perder aquý my crédito, que, bendicto Dios, no estoy tan perdido como esto, y digo que accudiré con // mucho cuidado.

La balla que emvié a V.M., no. uno, escribióme Gilles Beys que ya la abían recebido en París, de manera que espero V.M. la abrá recebido[8]. De los Breviarios de la orden de St. Benedicto no tengo hasta agora respuesta[9].

Con ésta va una memoria de más libros, de la que emvié a V.M. postreramente. V.M. me hará merced en ello con la primera comodidat[10]. De lo que suppliqué a V.M. en my postrera quanto a my sobrino Juan Coman, supplico a V.M. de accomodarme, y digo que V.M. se contenterá d'él, porque es muy buen moço[11]. El hijo del vesino, mercader de pannos, está muy bueno y vive

4 Voor de reputatie van Bijbel-uitgaven van Plantin, zie Brief VIII, n. 3.
5 Zie Brief I, n. 10.
6 Zie Brief V, n. 8 en 9.
7 Voor deze vroegere associé van Poelman, zie p. 39.
8 Deze zending was op 6 oktober in Antwerpen aangekomen (Brief II, n. 17). Voor Beys, zie Brief I, n. 4.
9 Zie Brief II, n. 22.
10 Ook deze bestellijst is niet bij de brief opgeborgen (zie Brief V, n. 18).
11 Zie Brief VIII, n. 12.

con un estampero, y imprime estampas, y bien abía menester algunos vestidos, porque no está muy bien con los carneros[12].

Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. con toda la familla y les tenga de su mano por muchos annos. Y a todos mis besamanos mas de mil veses. De Salamanca, en 3 de noviembre 1587. Juan Pulman //

A Christóbal Plantino, y en su ausentia, a Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 271r-273v

X
J. Moretus aan J. Poelman
tussen 29-11 en 19-12-1587

Over Fray Luis de León (zie n. 1).

Al commendador Arias Montano donde estuviere.

Poulmanno scribendum ut, si quid acceperit pro B.A. Montano, prius a Fr. Ludovico Leone intelligat ubi nam dictum B.A.M. tunc temporis agat, et eiusdem Fr. Lud. Leonis manuscriptam impetret quam ipse Poulmannus suis inserat, in quibus indicet ad B.A.M. quid pro illo habeat et quo mitti cupiat[1]. //

MPMA, 10, f. 213vf (minuut)

(Publ.: *Corr. Pl.*, VIII-IX, p. 330)

12 Het gunstige oordeel over de buurjongen, die bij een prentenhandelaar of graveur in dienst is, houdt misschien verband met een mogelijkheid die Poelman overweegt om hem in zijn winkel te laten werken, als Cooman naar Antwerpen mocht terugkeren. De verklaring voor het gebrek aan kleding bij deze jongen is wat cryptisch: 'no esta bien con los carneros' ('hij staat niet op erg goede voet met de schapen') is niet als spreekwoord of zegswijze gedocumenteerd. In de context is de opmerking van Poelman misschien een metonymische associatie tussen grondstof en produkt.

1 Op 27 november had Plantin aan Arias Montano geschreven dat hij hem via Poelman bloemen, bloembollen en enkele proefvellen van diens *Elucidationes in omnia sanctorum apostolorum scripta* zou toezenden (*Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1328, p. 329; voor Arias Montano, zie Brief I, n. 12 en 13, en voor de *Elucidationes*, VOET, *Pl. Pr.*, no. 583). Zie, voor Fray Luis de León, hoogleraar in Salamanca, goede vriend van Arias Montano en klant van Poelman, p. 129.

XI
J. Poelman aan Chr. Plantin
12-12-1587

Antwoord op brieven van 6-9 en 26-10 en 2 andere, ontvangen op 6-12-1587.
Over de proefvellen voor de Benedictijnen (zie Br. XII). Verder verontschuldigingen over niet beantwoorde brieven (zie n. 3) en over wissels d.d. 26-9 en 17-10.

Dos otras de V.M. recebí en 6 d'este presente, más la primera de 6 de septiembre y la otra de 26 de octubre, y assý servirá la presente de respuesta a ellas.

Quanto a lo que V.M. me escribe aberme emviado por dos veses las muestras del reso de St. Benicto, yo las he recebido. Y lo que hasta agora passa acerca d'ello, en la del Sr. Moerentorf escríbolo más largo[1].

De que V.M. me dise que no ha recebido ninguna mía después el mes de julio estoy espantadíssimo con aber escripto con cada correo, que es cada mes una ves[2]. Y no intienda V.M. que soy tan discuidado; y de que V.M. tiene opinión de mý que aya algún enganno o fraude en my contractatión, yo le juro a V.M., como christiano y a fe de hombre de bien, que no ay tal ny lo abrá, aunque yo lo ubiere de yr a mendigar de puerta en puerta. No he de engannar a nayde, y assý supplico a V.M. por l'amor de Dios que no tenga pena ny desconfiansa de mý, porque seguro terná V.M. lo que a mý abrá emviado y confiado. Yo digo que V.M. en parte tiene raysón de suspechar no sé qué, porque es verdat que he remettido poco dinero, y cierto la poca venta ha sido causa d'ello, y más los gastos de los portes y del camino. Pero agora, como estoy de assiento y tengo, bendicto Dios, harta mercaduría en casa, intiendo que se hará más dinero que hasta agora[3].

1 Voor de proefdrukken van liturgische werden voor de Benedictijnen, zie Brief II, n. 22. Poelman zal op dezelfde dag een brief aan Moretus schrijven (Brief XII).

2 In de correspondentie van Plantin en Moretus en in die van kooplieden in Spanje en de Nederlanden wordt in die periode herhaaldelijk geklaagd over grote vertragingen in het post- en goederenverkeer, die mede veroorzaakt werden door de oplaaiende politieke en religieuze conflicten in Frankrijk en de confrontatie tussen Spanje en Engeland op zee (VÁZQUEZ DE PRADA, *o.c.*, IV, *passim*, en LAPEYRE, *o.c.*, p. 422-430).

3 Uit de uitvoerige excuses waarmee Poelman het grootste deel van dit schrijven volt, kan afgeleid worden dat Plantin hem flink de les gelezen heeft (zie Brief VI).

El dinero que el Sr. Martín de Varrón me sacca a pagar, le pagaré a su tiempo, como es justo y raysón[4]. Y por otra parte creo V.M. abrá recebido el dinero de las letras que emvié en 26 de septiembre y en 17 de octubre, conforme lo escribo al Sr. Juan Moerentorf, a las quales me remitto[5]. Y assý torno a supplicar a V.M. con toda la sinceridat y humildat y humanidat del mundo que V.M. esté satisfecho y desingannado de que yo haré alguna ruindat con V.M. o con naide, y más con V.M., de quien tanto bien he recebido y recibo cada dia. No me tenga V.M. por tan mal christiano y hombre de tan mala consiensia como esto. Y si otra cosa ubiesse, intienda V.M. que yo lo declararé rasamente a V.M., teniendo intendido que V.M. me abía de amparar y favoresser // como padre proprio y amparo. Y Dios me es testigo que siempre he tenido y tengo a V.M. en lugar de padre, y todo quanto tengo, confiesso de tenerlo de V.M.

Y con esto cesso, rogando a nuestro Sr. guarde a V.M. con toda la familla, y les tenga de su mano por muchos annos. De Salamanca, en 12 de deciembre 1587. Juan Pulman.

A Christóbal Plantino, mercader de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 275r-v

XII
J. Poelman aan J. Moretus
12-12-1587

De eerste monsters van de proefvellen zijn al naar de abt van de Benedictijnen in S., die ze naar de Provinciaal stuurde (n. 2); echter nog geen reactie. Verder veel verontschuldigingen (n. 4).
Bij de brief van 26-10 was een brief van de heer M. de Varrón met de opdracht aan de heren C.R. en L. de la C. in Medina del C. om per 24 dezer 200 ducados te betalen.
P. hoopt dat ze van Pedro de la Peña de 107 ducados ontvangen hebben waarvan hij de wissel per 16-9 resp. 17-10 verstuurde. P. gaf aan de zoon van Marco Núñez boeken mee voor rs. 1.000, die dan weer betaald zullen worden via Luis Pérez. Hij vraagt naar ‘En Plauto’ (n. 11) en ‘Minerva’ (n. 12).

4 Zie Brief IX, n. 7.
5 Zie Brief VII en Brief VIII.

En 6 del presente mes recebí dos cartas de V.M., la una escripta en 6 de septiembre y la otra en 26 de octobre. En la primera venían las muestras del reso de St. Benicto y la quenta de los gastos del emballage de las quatro ballas emviadas en julio, los quales assentaré a la quenta[1].

Lo que toca acerca del reso de St. Benicto, yo ya he dado las primeras muestras al Abad d'esta casa de Salamanca, y los emvió al Provincial, y hasta agora no hemos tenido respuesta d'esso. Y de lo que accordaren o advisaren, luego advisaré a V.M. d'ello. Y si es, que no aya de ser muy a nuestra ventaja, no tengo de concluir con ellos. Y esto por adviso[2].

De que V.M. me escribe, que no ha recebido ninguna mía, estoy espantado, visto que con cada correo he escripto a V.M. Y no entienda V.M. que soy tan discuidado como esto; y de que V.M. tenga sinistra opinión de mý, no ay para qué tenerla, porque yo doy a V.M. my palabra de hombre de bien que en solo un merrevedís[3] no he de defraudar a V.M. ny a hombre nassido[4].

Creo que el Sr. Dresseler abrá volto de la feria de Francoforte[5], y que de lo que ubiere de nuevo V.M. me hará participante, conforme V.M. me lo promette en la suya de 26 de octubre, con la qual vino una de Sr. Martín de Varrón, por la qual me escribe que pague aquý en Medina del Campo a los Sres. Cosmes Ruiz y Lope de la Camera ducientos ducados para 24 d'este mes. Digo que me place, y que los pagaré muy honradamente a su tiempo, como es justo y raysón. Y luego escribí a los dichos Sres. como acceptaba la paga[6]. Y el primer dinero que llegare, luego le emviaré a V.

1 Voor deze emballagekosten, zie MPMA, 19, f. 162.
2 Zie Brief II, n. 22. De Provinciaal van de Orde zat in Valladolid.
3 *Maravedí.*
4 Zie Brief XI, n. 3.
5 Zie Brief I, n. 10.
6 Voor Varrón en het bedrag van *f* 300 waarvoor hij Poelman debiteerde, zie Brief IX, n. 7. Cosme Ruiz (1560-1618) was evenals de reeds genoemde Andrés Ruiz in Nantes (Brief I, n. 8) een neef van Simón Ruiz (1526-1597), die in Medina del Campo aan het hoofd stond van de belangrijkste internationaal opererende handels- en bankiersfirma van Spanje. In 1585 had Cosme zich geassocieerd met de in de brief genoemde Lope de la Cámara Arciniega; na de dood van Simón nam Cosme de leiding van de firma over. Varrón deed tussen 1583 en 1602 zeer veel zaken met de familie Ruiz (LAPEYRE, *o.c.*, p. 98-103; VÁZQUEZ DE PRADA, *o.c.*, I, p. 16-17 en I-IV, *passim*, voor de correspondentie tussen Varrón en Ruiz). Poelman accepteert de wissel van 200 d*ucado*s die Varrón op hem trekt; op 22 december zal hij het equivalente bedrag van rs. 2206 aan Cosme Ruiz betalen (MPMA, 117, f. 57 r).

M.; y intienda V.M. que no reciberá V.M. tanto contento en recibiendo el dinero, como yo recibo quando le tengo para poder pagar y remettir, que ya no ha entrado en my poder el real quando quisiera que V.M. le tuviesse.

Lo que agora se offresse es de supplicar a V.M. me la haga de emviar con la primera commodidat los libros con las faltas que van en esta memoria, y si por ventura V.M. ya ha emviado o apartado algunos, no emviarlos dos veses, porque otra ves se ha emviado esta memoria, sinon que ay algunos mas annadidos. Y assý terná V.M. quenta de emviarlos que faltaren para complimiento de la dicha memoria. Y en ello me hará V.M. muy muchia merced como siempre[7].

Yo creo V.M. abrá recibido del Sr. Pedro de la // Penna los ciento y siete ducados, de los quales emvié a V.M. las letras, la primera en 16 de septiembre y la segunda en 17 de octubre. De todo me mandarà V.M. advisar[8].

My sobrino Jacques Cooman me escribió una carta de Francoforte y me rogó le assistiesse de tres libras de gruesso. Supplico a V.M. me la haga de dárselos si los tuviere menester, y assentarlos a my quenta. Y aquý va una para el dicho: V.M. se la haga tener[9].

Al hijo de Marcus Núnes dy aquý por mil reales de libros, los quales el Sr. Marcus Núnez me promette de haserlos pagar allá a V.M. por vía del Sr. Luys Péres. V.M. los podrá pidir al dicho y assentarlos a nuestra quenta[10].

7 Zie Brief IX, n. 10.

8 Zie Brief VII, n. 1.

9 Jacques Cooman was een broer van Poelman's bediende. Deze laatste vraagt in twee brieven, van 1591 en 1592, aan Moretus om inlichtingen over Jacques, die naar hij vernomen heeft, zich in Frankfurt zou bevinden (MPMA, 91, f. 379r en 397r). Zijn aanwezigheid in die stad duidt erop dat ook hij iets met de wereld van het boek te maken heeft gehad. Met de *libra de gruesso* wordt bedoeld het zogenaamde pond Vlaams (van 240 groten of 120 stuivers), het equivalent van 6 Karolusguldens (van 40 groten of 20 stuivers); zie v. GELDER, *De Nederlandse Munten*, p. 32-33 en 59-60, en DE ROOVER, 'Anvers comme marché monétaire', p. 1005. Over deze betaling konden geen gegevens worden gevonden.

10 Zie Brief VIII, n. 2.

V.M. también me mandará advisar si se imprime *En Plauto* de Justo Lipsio, porque acá es muy deseado[11]. Y también ne mandará V.M. advisar en qué opinión es tenido allá la *Minerva* del Maestro Francisco Sánches[12]. Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. y tenga de su mano con toda la famílla. De Salamanca, en 12 de deciembre 1587. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 277r-279v

XIII
J. Poelman aan J. Moretus
9-1-1588

Er is nog geen enkel antwoord op P.'s brieven van december. De 200 ducados die de heer M.d.V. opdroeg te betalen, zijn betaald, evenals de rs. 1.034 via Luis Pérez. Er is

11 Met deze *En Plauto* zou Lipsius' *Antiquarum lectionum commentarius* bedoeld kunnen zijn, een verzameling studies over passages in Plautus en andere klassieke auteurs, waarvan Plantin in 1575 en 1585 edities had uitgebracht (VOET, *Pl. Pr.*, no. 1545 en 1546A-B). Poelman zal echter deze edities gekend hebben, en het is derhalve waarschijnlijker dat de vraag betrekking heeft op de uitgave van de werken van Plautus door Lambinus, waaraan het commentaar van Lipsius was toegevoegd: *M.A. Plautus.. D. Lambini et ex commentario antiquarum lectionum Justi Lipsii multorum Plauti locorum illustrationes et emendationes.* Zowel in Parijs als Lyon verscheen hiervan een herdruk in dit jaar 1587 (na edities van 1576, 1577 en 1581; zie *BMC*, 191, c. 333a-b, en *NUC*, 461, c. 337b.

12 Zie, voor Francisco Sánchez de las Brozas, 'El Brocense', hoogleraar Grieks en Rhetorica aan de Universiteit van Salamanca en een relatie van Poelman, p. 127. Zijn *Minerva, seu de causis Linguae Latinae* was eerder in het jaar in Salamanca gedrukt door de gebroeders Renaut, die enkele jaren later voor Poelman zouden werken. Poelman, blijkbaar overtuigd van een goede afzet, had bij zijn eerste zending voor Antwerpen niet minder dan 25 exemplaren gevoegd (zie Brief II, n. 17). Op de vraag van Poelman is niet gereageerd, maar in 1615 had de firma nog minstens één exemplaar in voorraad (MPMA, 745, niet gefolieerd, 'Libri in Hispania impressi'). De auteur was geen onbekende van de firma, want ze had in 1581 en 1582 drie werken van hem uitgebracht (VOET, *Pl. Pr.*, no. 2176-2178). De *Minerva*, een grammatica van het Latijn op rationalistische basis, heeft men in Spanje zelf niet meer herdrukt. Buiten Spanje kreeg het werk de nodige aandacht en werd het diverse malen herdrukt, voorzien van annotaties en commentaren; zo verschenen er in de 17e eeuw twee edities in Franeker, en tussen 1664 en 1756 niet minder dan zeven in Amsterdam (PALALI, XIV, c. 287b-288a). Dit werk van de 'Descartes van de grammatica' wordt beschouwd als een belangrijke mijlpaal in de ontwikkeling van moderne taalkundige inzichten (JAKOBSON, 'Glosses on the Medieval Insight into the Science of Language', p. 298-301).

nog geen bericht over de aangekondigde 4 balen, maar er worden schepen uit Nantes verwacht.

En el mes de deciembre del anno passado respondí a V.M. a diversas que abía recebido, y por no me hallar con ninguna de V.M. después de aquéllas. Y assý servirá la presente solamente de adviso, como pagué luego los ducientos ducados que el Sr. Martín de Varrón me saccó a pagar, como es justo[1]. Y mas dy aquý al hijo de Marcus Núnez hasta la somma de mil y trenta y quatro reales de libros, la qual somma me escribe el dicho Marcus me librerá en el Sr. Luys Péres. Y assý mandará V.M. cobrarlos junctamente con los ducientos ducados y de todo haserme accreador[2].

Y yo terné siempre particular cuidado de emviar siempre con tiempo el dinero que fuere hasiendo, y assý V.M. no tenga pena, que yo le prometto a fe de hombre de bien que yo no tengo culpa en la tardança sino es la poca venta.

De las quatro ballas que V.M. me emvió postreramente no tengo nuevas ningunas d'ellas, pero estamos esperando navíos de Nantes, y creo que vendrán en ellas. Y del recibo advisaré a V.M. y de todo lo demás muy en particular[3].

Entretanto supplico a V.M. me la haga de emviar los libros de la memoria que va con ésta, si es que no se han emviado, porque otras veses he emviado la dicha memoria. Pero a esta van algunos annadidos, y más las faltas de la dicha memoria[4]. Y el *Chrysóstomo en griego* venga en todo caso[5].

Y con esto cesso rogando a Dios guarde a V.M. y tenga de la

1 Zie Brief XII, n. 6.
2 Voor de familie Núñez en haar relatie met Luis Pérez, zie Brief VIII, n. 2. Poelman had het bedrag van rs. 1034 op 22 december over laten maken (MPMA, 117, f. 57r), even daarna zou het, omgerekend fl. 218 st. 4, geboekt worden op de rekening van Luis Pérez (*ibid.*, 20, f. 296).
3 Zie, voor deze zending van vier balen, Brief XIV, n. 7.
4 Dit is een herhaald verzoek. Deze ‘memoria’ is niet bij de brief opgeborgen.
5 Het incomplete exemplaar van een Parijse folio-editie uit 1570 van de *Chrysostomi Opera* wordt gedetailleerd beschreven in de door Jan Cooman opgestelde lijsten met ‘libros faltos’ die meegezonden worden met de brieven van 17 december 1588 en 1 april 1589 (Brief XIX en XXIV; zie MPMA, 91, f. 303r en 331v). Blijkens de inventarissen van 1590 en 1592 werd dit exemplaar, dat met zijn prijs van fl. 16 een van de duurste uit de winkel was, niet vervangen.

mano con toda la familla por muchos annos. De Salamanca, en 9 de enero 1588. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes. //

MPMA, 92, f. 281r-v

XIV
J. Poelman aan Chr. Plantin en J. Moretus
6-3-1588

Over de wissel van 107 ducados, de betaling van 200 ducados aan de heer C.R. in opdracht van de heer M. de Varrón en de rs. 1.034 aan boeken. Graag ontvangt P. een paar exemplaren van de 'Quinta Parte' (n. 6). Van de balen zijn alleen 29, 31 en 32 in Bilbao aangekomen, baal 30 is met een schip van ± 32 personen met man en muis vergaan. Verder deelt P. mee dat hij inmiddels getrouwd is, op 14-2, met een meisje van 16 jaar; haar bruidsschat bedroeg 700 ducados.

La última que recebí de V. Mes. era de 27 de noviembre[1], y ésta servirá de respuesta a ella, quanti más que V. Mes. abrán recebido después otras diversas mías.

De lo que V. Mes. me advisan de aber recebido la letra de los ciento y siete ducados, me huelgo mucho[2]. Y después he pagado otros ducientos ducados a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera por orden del Sr. Martín de Varrón[3], y otros mil y trenta y quatro reales que dy de libros al hijo de Marcus Núnes, el qual me promettió de pagar los dichos al Sr. Martín de Varrón; y assý V. Mes. los mandarán pidir al dicho Varrón y haserme acreador d'ellos[4]. Dentro de quatorse díes espero de yr a Medina del Campo y llevar todo el dinero que terné a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera, porque assý me lo ordena el Sr. Martín de Varrón.

Y quanto a lo que V.M. me dise que no emvíe más libros sino es que V.M. los pida, digo que me place[5]. Agora Fray Luys de

1 Dit zou Brief X kunnen zijn.
2 Zie Brief VII, n. 1.
3 Zie Brief XII, n. 6.
4 Zie Brief XIII, n. 2.
5 Poelman had in 1587 twee maal boeken naar Antwerpen verzonden (zie Brief II, n. 17, en Brief V, n. 19). Hierbij zou het blijven.

Granada ha saccado otro libro nuevo en romance que es la *Quinta Parte* de su *Sýmbolo*; si fuere menester algunos, V.M. me adviserá[6]. Las quatro ballas, no. 29, 30, 31, 32, que V.M. emvió, hasta agora no han llegado a poder. Y agora como un mes me escribíeron de Bilbao, como las tres d'ellas abían llegado allá, y la de no. 30 se perdió en un navío que se perdió con toda la gente, que serían como trenta y dos personas, assý marineros como passageros. Dios se los perdonne y los tenga, y su sancto regno, y a nosotros dé gracia para darle gracias de todo, ya que assý fue servido. Más se perdió toda la ropa que llevaba, sin escappar nada[7]. Las tres restantes ballas estoy aguardando por momentos, porque Mattheo de Chávarri[8] me promettió de emviármelos luego; y de todo advisaré a V.M.

Lo que agora se offresse es de advisar a V. Mes. como me cassé en 14 de febrero, que fue domingo, con una donsella de 16 annos, hija de un hombre honrado, vesino d'este pueblo[9]. Y ella es cierto muy buena christiana y modesta y de buenas entrannas, y nada presumptuosa, conforme son las gentes por acá; y por otra parte ella es de muy buen rostro y buena dispositión de cuerpo. Verdat es que no me dan mucho dote con ella, aunque con otras me daban harto más. Pero yo miré mas por la condición d'ella que por el dinero, porque // se dise el referán 'Die de dant neempt um den want, die verliest den want ende hout de dant'[10].

6 De *Quinta parte de la Introductión del Sýmbolo de la Fe* was even daarvoor, eind 1587 of begin 1588 (imprint van dit jaar) uitgekomen bij Cornelio Bonard, een goede kennis van Poelman in Salamanca (PALAU, VI, c. 381a). De werken van Fray Luis de Granada (1504-1588) werden in geheel Europa herdrukt en vertaald. Ook Plantin en Moretus brachten enkele edities uit, onder andere van de zeer populaire *Libro de la oración y meditación* en *Guía de Pecadores* (VOET, *Pl. Pr.*, no. 1584-1608).

7 Noch in het 'Journaal', noch in het 'Grootboek' zijn gegevens gevonden over de datum van verzending en de inhoud van deze vier balen no. 29-32, waarvan er drie in de loop van februari in de haven van Bilbao waren aangekomen. In mei zou Poelman de transportkosten betalen: rs. 88 voor de verscheping tot Bilbao, rs. 94 1/2 voor de vrachtkosten van Bilbao tot Medina del Campo, en rs. 22 voor die van Medina del Campo tot Salamanca (MPMA, 117, f. 65v). De vermiste baal, no. 30, had een waarde van fl. 156 st. 7 (*ibid.*, f. 61v).

8 Zie Brief II, n. 6.

9 Voor Ana Rodríguez, dochter van de boekbinder Juan Rodríguez, zie p. 47.

10 Dit spreekwoord is in enkele kleine varianten (zoals 'Die de dante traut om de wante, verliest de wante, behaudt de dante') gedocumenteerd in VERWIJS EN VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 2, c. 67b. Dant is een benaming voor een jong meisje in ongunstige zin: lichtzinnig, slordig, ijdel. *Want* is bezit, goed. Met de uitdrukking wordt aangegeven dat men een niet begeerlijk meisje om haar geld trouwt (zie ook *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, III, 2, p. 2293).

Y por otra parte la podré poner a my mano y condición, quand más que entiendo que ella no ha de exceder de my volontad.

El dote que me dan son sietecientos ducados en dinero; los trescientos me dieron luego, y los otros restantes quatro me han de dar esta Pascua de Flores próximo. Y de todo repartiré con V. Mes. Y realmente me pesa no aber comensado antes, porque veo que viveré agora más baratto y más consertado, porque tengo agora quien se duela de my y a quien fiar my casa, y no andar con moças que me hurtaban por todas partes. Y assý intiendo que V. Mes. no tomarán disgusto en ello, y quanto a la obligación que tengo a V. Mes., no dexaré de corresponder con toda diligencia con el dinero que en my poder entrerá.

Y entretanto supplico a V. Mes. me la hagan de emviar con la primera comodidat los libros de la memoria que va con ésta. Y por no servir la presente de otra, cesso rogando a nuestro Sr. guarde a V. Mes. por muchos annos y les tenga de su mano con todos de las famillias, a los quales beso las manos más de mil veses. Y también my muger se encomienda mucho a V. Mes., besando las manos de V. Mes. muchas veses. Y con esto Christo con todos. De Salamanca, en 6 de março 1588. Juan Pulman //

A Christóbal Plantino y Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes. //
MPMA, 91, f. 283r-285v.
(Publ.: *Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1353, p. 366-368)

XV
J. Poelman aan Chr. Plantin en J. Moretus
2-4-1588

P. ontving de factuur voor de 8 balen boeken uit Nantes en betaalt rs. 1.400 aan de heer C.R. en L. de la C.P. vertrekt naar Valladolid naar een Heilig Officie.

Dos cartas de V. Mes. del mes de febrero recebí, por las quales intendý que V. Mes. tenían salud, de que me holgué mucho; y ruego a nuestro Sr. guarde a V. Mes. por muchos y por muy largos annos. También recebí la factura de ocho ballas de libros que V.M. dise aber emviado a Nantes[1]. Plega a Dios que los trayga con bien.

En my postrera advisé a V.M. cómo se abía perdido una balla de las quatro que me abían emviado gracias a Dios[2]. Agora en este puncto pagué a los Sres. Cosme Ruyz y Lope de la Camera mil y quatrocientos reales, para que d'ellos hisiesse la volontad del Sr. Martín de Varrón. V.M. les mandará assentar a my quenta, y espero en breve de darle más dinero[3]. V.M. pierda cuidado, que yo a todas occasiones proveeré lo que pudiere. Y créame que tengo tanto cuidado para emviar dinero, que V. Mes. no pueden tener mayor desseo de que yo le remitta; y a fe de hombre de bien, que V. Mes. conmigo no han de perder nada, aunque no accudo tan a menudo con el dinero. Y cierto que no puedo más, porque se vende poco, y aquello barata[4].

La carta del hijo de Drappero recebí, y él se fue a Lixboa, y con la primera comodidat se la emviaré. Y a my parescer me paresce 'dat hij eenen lantlooper worden sal'[5]. Las demás cartas dy a sus duennos[6].

Yo agora me parto para Valliadolid, adonde abrá mannana domingo auto del Santo Officio; y se han de quemar muchos[7]. Y

1 Evenmin als voor de voorafgaande zending (zie Brief XIV, n. 7) konden er gedetailleerde gegevens worden gevonden met betrekking tot deze acht balen, no. 33-40. In een brief van 18 februari aan Arias Montano had Moretus deze zending aangekondigd (*Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1349, p. 359-360). Op 12 augustus zou Poelman rs. 214 betalen voor de transportkosten van Bilbao naar Salamanca (MPMA, 117, f. 65v).

2 Zie Brief XIV, n. 7.

3 Poelman, die op dat moment in Medina del Campo is, overhandigt dit bedrag van rs. 1400 op dezelfde dag (MPMA, 117, f. 57r). Voor Cosme Ruiz, Lope de la Cámara en Martín de Varrón, zie Brief XII, n. 6.

4 De geringe omzet en de concurrentie van collega's, waarover Poelman zich eerder had beklaagd (zie Brief VIII), dwongen hem blijkbaar om de verkoopprijzen te verlagen.

5 Deze zoon van Drapper kon niet worden geïdentificeerd.

6 Via Poelman werden regelmatig brieven aan derden verzonden.

7 Enkele gegevens over een *auto de fe* van 3 april 1588 in Valladolid, zetel van een van de districten van de Inquisitie, vindt men bij SCHÄFER, *Geschichte des spanischen Protestantismus*, 3, p. 78. Een *auto de fe* was een openbare ceremonie waarbij de rechtbank van de Inquisitie haar vonnissen bekend maakte en eventuele ter dood veroordeelden werden verbrand.

con esto nuestro Sr. guarde a V. Mes. y les tenga de su mano. De Medina del Campo, en 2 de abril 1588. Juan Pulman //

A Christóbal Plantino y Juan Moerentorf, mercaderes de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 287r-v

XVI
J. Poelman aan Chr. Plantin en J. Moretus
30-4-1588

P. komt terug op de betaalde rs. 1.400 aan de heren C.R. en L. de la C. en hoopt dat het geld binnen is. De 8 balen boeken zijn er nog niet. Hij veronderstelt verder dat ze in A. meer weten over de 'Armada' dan in S.

En primer d'este mes escribí a V.M. desde Medina del Campo, advisando cómo abía dado a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera mil y quatrocientos reales, para que los remetiessen a V.M., lo qual creo que abrán hescho[1]. Y plasiendo a Dios dé en breve tiempo de dales (sic) más reales, para que también los remittan a V.M. Y siempre iré emviando todo el dinero que hisiere de lo que vendiere.

Lo que agora se offresse es que va con ésta una memorias de ciertas faltas y de libros, los quales supplico a V.M. me los emvíe con la primera comodidat[2]. Las ocho ballas que V.M. me escribe aber emviado, de las quales he recebido la factura, estoy esperando cada día[3], Y de todo advisaré a V.M., digo con los primeros navíos. Y plega a Dios que no aya otra desgracia acerca d'ellas como a una de las quatro presedentes[4].

Por acá no ay cosa de nuevo, y lo que ay creo que allá lo sabrán

1 Zie Brief XV, n. 3.
2 Ook deze 'memoria' is niet bij de brief opgeborgen; zie Brief II, n. 14.
3 Voor de acht balen no. 33-40, zie Brief XV, n. 1.
4 Zie, voor de vermiste baal no. 30, Brief XIV, n. 7.

mejor que por acá de lo de la Armada[5]. Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. y tenga de su mano con toda la familla. De Salamanca, en 30 de abril 1588. Juan Pulman.

En acabando de firmar ésta, recebí la de V.M. de 9 d'éste, por la qual me holgué en extremo de entender de la salud de V.M., en la qual plega a Dios de conservar a V. Mes. por muchos annos. Y quanto del parabién que me dan de my cassamiento, beso a V. Mes. las manos más de mil veses, y también my muger, y emvía a V. Mes. sus encomiendas. Quanto a lo que V. Mes. me escriben, que las ocho ballas hasta entonces no se abían emviado, espero que agora estarán en Nantes para venir con los navios que se esperan[6]. Fecho ut supra. Juan Pulman.

[In de marge] My muger es hija d'espannol, hombre muy honrado. Y cierto, bendicto nuestro Sr., no sé cómo darle gracias del bien que me ha hetio de adiunctarme con tan buena compagnía. Verá que cierto yo no la meresco, conforme ella es de honesta, y bien inclinada y de buena condición[7]. //

A Christóbal Plantino y Juan Moerentorf, mercaderes de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 289r-v

XVII
J. Poelman aan Chr. Plantin en J. Moretus
28-5-1588

Op 26-5 heeft P. weer rs. 1.200 betaald aan de heren C.R. en L. de la C. die dan via de heer M. de V. geïnd moeten worden.
P. vraagt om toezending van de hierbij in de 'memoria' vermelde boeken.
Als de vader van Nicolás Deiman in Amsterdam aan Plantin betaalt, kan P. aan deze student betalen.

5 De *Armada Invencible*, 'De Onoverwinnelijke Vloot', zou enkele weken later, op 28 mei, vanuit Lissabon zee kiezen. De bedoeling was om een invasie op de kust van Engeland uit te voeren, ondermeer om een eind te maken aan de Engelse interventie ten gunste van de opstandige Nederlanden. De expeditie zou jammerlijk mislukken, deels door het slechte weer in het Kanaal en op de Noordzee, deels door de technische en strategische superioriteit van de Engelse en Hollandse vloten (MATTINGLY, *The Defeat of the Spanish Armada, passim*).

6 Zie n. 3.

7 Zie Brief XIV, n. 9.

En 30 abril escribí a V.M. advisando cómo abía dado a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera mil y quatrocientos reales, los quales espero abrán remettido[1]. Y ésta servirá agora cómo en 26 d'este les he dado otros mil y ducientos reales, para que d'ellos hisiessen la volontad del Sr. Martín Péres de Varrón; y espero que con la primera comodidat les remettirán[2]. Y yo terné cuidado de yr emviando siempre para conservar la continuatión del emviar dineros.

Yo con todo desseo estoy esperando las ocho ballas que V.M. me escribe aber emviado, de las quales he recibido la factura[3].

Supplico a V.M. me la haga de emviar los libros que faltan a las memorias que hasta agora he emviado a pidir, y junctamente con ellas las faltas y demás d'éstos los que van en esta memoria. Y en ello me hará V.M. muy sennallada merced. Y con esto cesso besando a V.M. las manos y a todos de la famílla. Y my muger emvía a V. Mes. todos muchas encomiendas. De Salamanca, en 28 de mayo 1588. Juan Pulman //

Memoria de libros que Juan Pulman
dessa le sean emviados demas de las
memorias que hasta agora ha pedido

3 Piso de Cognoscendis morbis f^{o}
12 Suetonius in Commentario Torrentii 8°
25 Catullus 24°
25 Salustius 24°
50 Horatius 24°
6 Thesaurus Geographicus Ortelii f^{o}
6 Vegetius Stewechii 4°
(?) Aphtoni Progymnasmata 8°
1 Marius Victorius
1 Authores de limitibus agrorum
1 Arithmetica Jordani
1 Medicinae Principes f^{o} Henrici Stephani
3 Vega de Justificatione f^{o}

1 Zie Brief XV, n. 3.
2 Deze betaling is geregistreerd in MPMA, 117, f. 57r.
3 Zie Brief XV, n. 1. en XVI, n. 3.

V.M. me la hará de procurar que los Sennores de Amsterdam, digo el padre de Nicolás Deiman, dé a V.M. dineros para remettir acá a su hijo, que yo les pagaré luego, aunque sean ducientos ducados, porque me debe ciertos dineros de que le he tenido en my casa. Y esto por adviso[4]. Juan Pulman //

A Christóbal Plantino y Juan Moerentorf, mercaderes de libros en Amberes. //
MPMA, 91, f. 291r-293v

XVIII
J. Poelman aan J. Moretus
23-7-1588

P. bevestigt ontvangst van een brief d.d. 6-5, als antwoord op zijn brief van 30-4, waaruit blijkt dat de heer M. de V. niets begrepen heeft van de rs. 1.400 die P. in Medina del C. aan de heren C.R. en L. de la C. gegeven had. Op 26-5 gaf hij weer rs. 1.200 aan genoemde heren, waarvan hij denkt dat ze inmiddels aan de heer M. de V. zijn afgegeven, bovendien betaalde P. op 20 dezer weer rs. 1.000 op dezelfde manier.
De 8 balen zijn volgens berichten van Mattheo de Echávarri uit Bilbao in goede staat in Laredo aangekomen.
Verder wat formaliteiten over familie-gebeurtenissen die duidelijk uit de voetnoten blijken (n. 5, 6, 7 + 8).
P. vraagt ervoor zorg te dragen dat de heer Deiman Sr. uit Amsterdam fl. 5 à 600 voor zijn zoon betaalt, P. zal eerst na het zien van een getekende kwitantie tot betaling overgaan; de jongen is hem reeds heel wat schuldig.

Bij deze brief een opgave van boeken die nieuw op de Spaanse markt zijn verschenen; als Plantin ze wil hebben moet hij waarschuwen.

La última de V.M. que recebí era de 6 del mes de mayo. Y por ella me holgué mucho de entender de la salud de V.M., en la qual plega a Dios de conservar por muchos annos con toda la familla; la qual era respuesta de la mýa de 30 de abril. Y quanto a

4 De student Nicolaas Deiman (zie Brief V, n. 16) had blijkbaar kost en inwoning genoten bij Poelman, die op 17 september een wissel zal trekken op Deiman Sr. ten bedrage van rs. 1120 (MPMA, 117, f. 57r). Via Frans Raphelengius in Leiden (zie Brief I, n. 11) zal vanuit Amsterdam een bedrag van fl. 250 op de rekening van Poelman worden gestort (*ibid.*, 19, f. 162).

lo que V.M. me dise que el Sr. Martín de Varrón no abía entendido nada de los mil y quatrocientos reales que yo abía dado aquý en Medina del Campo a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera. Al mismo tiempo que recebí la de V.M. recebí otra del Sr. Martín Péres de Varrón, por la qual me advisa aber recebido los dichos reales[1]. Y después en 26 de mayo dy más a los dichos Sres. Cosme Ruys y Compañía otros mil ducientos reales, los quales creo abrán librado a dicho Martín Péres de Varrón[2].

Más he dado agora en 20 d'este mes de julio otros mil reales, para que d'ellos hisiessen la volontad del sobredicho M. de Varrón[3]. Y de todo me mandará V.M. advisar y haser accreador. Y por l'amor de Dios perdonne lo poco, que la poca venta es causa de todo. Pero con el favor de Dios iré continuando, de manera que V.M. ny hombre nassido no ha de perder nada conmygo. Basta la merced que de casa recibo y siempre he recebido para estar en obligación de servir a V.M.

Y quanto a las ocho ballas de libros que V.M. dise aber emviado, ya tengo cartas de Bilbao de Mattheo de Chávarri como han llegado a Laredo en salvamiento, gracias a Dios, y les estoy esperando cada día; y en recibiéndolas de todo advisaré a V.M.[4].

Todo sea a V.M. parabién el hijo, y V.M. lo gose por puchos annos. Y plega a Dios 'ut videas filios filiorum'[5] con salud y en vida de la Señora, y benedictión, y de que // tenga nombre de Christóbal[6]. Todo sea a V.M. para bien. Y no falta agora otra cosa sinon que el Sr. Plantino adopte alguno por hijo, para que no se pierda el nombre de Plantino[7].

My muger besa a V.M. las manos muchas veses y a todos de la casa, y está también prennada de cinco meses poco más o menos,

1 Zie, voor deze betaling, Brief XV, n. 3; voor Ruiz, de la Cámara en Varrón, zie Brief XII, n. 6.
2 Zie Brief XVII, n. 2.
3 MPMA, 117, f. 57r.
4 Zie Brief XV, n. 1, XVI, n. 3 en XVII, n. 3.
5 Boek *Tobias*, IX, 11: 'ut videatis filios vestros et filios filiorum vestrorum usque in tertiam et quartam generationem'.
6 Christoffel, het tiende kind van Moretus, was op 4 juni geboren. Het zou een half jaar later, in december, overlijden (VOET, *GC*, I, p. 431).
7 De enige zoon van Plantin, Christoffel, was in 1570 op vierjarige leeftijd overleden (*ibid.*, I, p. 181).

y plugiera a Dios que ubiera commodidat que alguno de V. Mes. pudiesse ser padrino o madrina, quando Dios será servido de allumbrarla con bien[8].

Y por no offresserse otra cosa que disir, ruego a nuestro Sr. guarde a V.M. por muchos annos con todos de la casa, y tenga de su mano. Y en lo de assortir de ballas estoy satisfecho que no abrá falta conforme mis memorias[9]. V.M. en todo caso procurerá que el Sr. Deiman de Amsterdam dé a V.M. quinientos o seiscientos florines para su hijo, que yo les pagaré luego aquý, viendo la firma de V.M. del recibo d'ella; y no aya en ello discuido, porque me debe hartos reales[10].

Si Gerardo de Jode[11] diere a V.M. alguna cosa, lo que fuere, para Gorge Feumalia[12], V.M. lo mandará recibir y emviarlo con las ballas que se me emvierán, y que pague allá el porte d'ello hasta Nantes. Iterum vale, de Salamanca, en 23 de julio 1588. Juan Pulman.

Estos libros ay acá nuevos. Si fueren menester algunos, V.M. me advise.

8 Het eerste kind van Poelman zou in november worden geboren (zie Brief XX).

9 De firma verzond in deze periode regelmatig boeken naar Poelman, zoals uit vorige brieven blijkt. Hoewel de specificaties van deze zendingen niet bewaard zijn gebleven, kan mede op grond van de opmerking van Poelman de conclusie worden getrokken dat de firma conform de bestellijsten leverde.

10 Zie Brief XVII, n. 4.

11 Voor de in Antwerpen gevestigde graveur en prentenhandelaar Gerard de Jode en een transactie tussen hem en Poelman in 1582, zie p. 160.

12 George Feumalia is zeer waarschijnlijk dezelfde als Georges Flemaleon, ‘estampero’ (graveur of prentenhandelaar), van wie in 1591 een kind wordt gedoopt in de kerk van San Isidro (tot deze parochie behoorde ook Poelman), en Gorge Flemalia, die in 1592 als peter optreedt bij de doop van een kind van de drukker Juan Flamenco (ADS, ‘Libro de Bautismos de la Parroquia de San Isidro’, 2, f. 103r, en ‘Libro de Bautizados, Desposados y Velados de la Parroquia de San Bartolomé de los Apóstoles’, f. 93v). Uit de brief kan men opmaken dat de bovengenoemde Gerard de Jode hem kende. Het is daarom niet gewaagd te veronderstellen dat hij uit de Nederlanden kwam, en misschien zelfs stamde uit de Luikse kunstenaars-familie Flémalle (Flémal, Flemael) die in de 16e en 17e eeuw veel graveurs en glasschilders voortbracht (De Becdelièvre-Hamal, *Biographie Liègoise*, II, p. 270; Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, XII, c. 88b-90b). Bovendien is het wellicht dezelfde ‘estampero’ die Poelman eerder heeft vermeld (Brief IX, n. 12).

De triplici bono, autore Tapia, f°	rs.	11[13]
Bravo, *De Purgatione*, 8°	rs.	4[14]
Catechismo de Fray Luis, con *5a Parte*, f°	rs.	25[15]
Monarchia Eclesiastica de Pineda	rs.	132[16]
Caballero Assissio in octava rima, 4°	rs.	7[17]
Biblia de Vatablo, f°	rs.	88[18]
Spino, *De Testamentis*, f°	rs.	18[19]
Ribera, *In Prophetas*, Theatino	rs.	38[20]
Fray Luys, *De los nombres*[21] //		

A Juan Moerentorf, hierno de Christóbal Plantino, mercader de libros en Amberes. //

13 Jacobo Tapia Aldana, *Dialogus de triplici bono et vera hominis nobilitate*, Salamanca, Cornelio Bonardo, 1588 (PALAU, XXII, c. 4306).

14 Juan Bravo de Piedrahita, *De curandi ratione per medicamenti purgantis exhibitionem libri III*, Salamanca, Cornelio Bonardo, 1588 (PALAU, II, c. 390b).

15 Luis de Granada, *Quinte, parte de la Introductión del Symbolo de la Fe. Añadiose un tractado de la manera de enseñar los mysterios de nuestra Fe a los que se convierten de los infieles,* Salamanca, Cornelio Bonardo, 1588 (PALAU, VI, 381a; zie Brief XIV, n. 6).

16 Juan de Pineda, *Los Treynta libros de la Monarquia Eclesiastica, o Historia Universal del Mundo,* Salamanca, Juan Hernández, a costa de J. de Benefont, y se venden en su casa en Medina del Campo, y Juan y Andrés Renaut, 1588, 5 delen (PALAU, XIII, c. 249b).

17 Gabriel de Mata, *Primera, segunda y tercera parte del Caballero Asisio, en el nacimiento, vida y muerte del Seráphico padre sanct Francisco. En octava Rima,* Bilbao, Mathias Mares, 1587 (PALAU, VIII, c. 348).

18 Zie Brief VIII, n. 3.

19 Diego de Espino de Cáceres, *Speculum testamentorum sive thesaurus universae jurisprudentiae*, Salamanca, Juan Fernández, 1587 (PALAU, V, c. 139b).

20 Francisco de Ribera, *In librum duodecim Prophetarum commentarii*, Salamanca, G. Foquel, 1587 (PALAU, XVI, c. 461; DE BACKER-SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VI, c. 1761). 'Theatino': de Jezuïeten werden in het zestiende-eeuwse Spanje dikwijls verward met de Theatijnen, een in 1524 in Italië gestichte orde van reguliere geestelijken, die zich pas in 1622 in Spanje zou vestigen. De verwarring werd in de hand gewerkt door sterke overeenkomsten in kledij en pastorale taken (*DHEE*, IV, c. 2538b; enkele bronvermeldingen, zoals de brieven van een tijdgenote van Poelman, Teresa de Avila, in *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana,* XXVIII, 2a Parte, c. 2719b-2720a, en LIX, c. 1147a; zie ook DALMASES, 'San Francisco de Borja y la Inquisición Española, 1559-1561', p. 53).

21 Luis de León, *De los nombres de Christo en tres libros*, Salamanca, Guillaume Foquel, 1587 (derde, vermeerderde editie van een werk dat in 1583 was verschenen en waarvan Poelman in 1595 de definitieve versie zou uitgeven; zie PALAU, VII, c. 482b).

MPMA, 91, f. 295r-297v

XIX
J. Poelman aan Chr. Plantin of J. Moretus
17-9-1588

P. bevestigt ontvangst van 2 brieven, één d.d. 29-6 als antwoord op de zijne van 28-5 en de andere d.d. 30-7. De 8 balen zijn ontvangen op 12-8. Het spijt P. dat de boeken van de Buchmesse nog niet zijn aangekomen. Hij bevestigt ontvangst van de factuur voor 6 balen die onderweg zijn. P. zal de heer B. Arias Montano, die men deze winter in San Lorenzo el Real verwacht, op de hoogte stellen over de 'Theatros'. Wat betreft de fam. Deiman, gaat hierbij een wissel t.w.v. fl. 250 die bij ontvangst op P.'s rekening geboekt kan worden.
Volgende woensdag zal P. rs. 1.100 aan de heren C.R. en L. de la C. in Medina del C. overhandigen overeenkomstig de wens van de heer M. de V. Voor de affaire Etienne Michel en de *Sermones* van Fray Luis de Granada zie n. 13, 14 en 15.
N.B. op de lijst van 'memoria' staat door P. rechts onderaan in de hoek bijgeschreven nogmaals de mededeling geen preken van Fray Luis de Granada meer te sturen aangezien hij er méér dan voldoende heeft.

Por la presente me hallo con dos cartas de V.M., la primera de 29 de junio, respuesta a la mía de 28 de mayo, y la otra de 30 de julio. Y assý servirá la presente de respuesta a entrambas, ya que a la primera no pude responder a causa de una infirmedat que tuve quando recebí la primera. Pero, bendicto nuestro Sr., agora tengo salud, esperando lo mismo de V. Mes.

Quanto a las ocho ballas de libros que me hison merced de emviar, ya las recebí en 12 de agosto, muy bien tractados, gracias a Dios[1]. Y quanto a lo que toca acerca del Sr. Marcus Núnes[2], yo haré toda la conveniensia possible. Y acá muy bien nos aconchaberemos, y plugiera a nuestro Sr. que yo pudiera acá servir al Sr. Luys Péres[3] y al Sr. Marcus Núnez en otra cosa, que lo hisiera de muy entera volontad, como soy obligado, y de quien tanta merced he recibido y recibo.

Los dies y ocho florines que V.M. ha pagado a my sobrino Jacques Cooman están muy bien pagados, y V.M. les mandará assentar a my quenta; y no le dé V.M. más dinero hasta tener

1 Zie Brief XV, n. 1.
2 Zie Brief VIII, n. 2.
3 Zie Brief I, n. 6.

otro adviso mýo[4]. De la balla que V.M. dise que la Sra. Gasniera ha emviado a V.M. por vía de París, ya pensé que díes abía que V.M. la abía recebido[5]. Y quanto a lo que me escribe, que no emvíe libros hasta que me lo advise, digo que ello será assý como V.M. lo manda[6].

Besando a V.M. las manos muchas veses por el cuidado que tiene en emviarme los libros que pido a V.M., y fíe V.M. de mý, so pena // de mal christiano, que no he de defraudar a V.M. en nada. Y cierto que me pesa en la alma que no puedo accudir con más díneros. Dios sabe my volontad.

Esta es la respuesta de la de 30 de julio. Pésame de que no han podido llegar los libros de la feria passada[7] y plega a Dios que vengan con bien.

La factura de seis ballas de libros, que V.M. me escribe aber emviado, recebí; plega a la divina magestad de traerlos con bien y en salvamiento[8]. Y quanto a los *Theatros*, de todo advisaré al Dr. B.A. Montanus, el qual están esperando por este imvierno en St. Laurenso el Real, conforme hoy en este día me advisaron los frayles d'allá[9].

Quanto a los Deymans, con ésta va una para su padre, y más

4 Zie Brief XII, n. 9.

5 Voor Gasniera, in Orléans, zie Brief I, n. 8. Poelman verwijst hier naar zijn tweede zending boeken (Brief V, n. 19).

6 Poelman zou geen boeken meer naar Antwerpen zenden.

7 De *Buchmesse* van Frankfurt.

8 Dit waren de balen no. 41-46, waarvan Moretus de verzending had aangekondigd in een brief van eind augustus aan Arias Montano (*Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1399, p. 429). Ook van deze zending is geen specificatie bewaard gebleven. Poelman zou de boeken op 28 september in huis hebben; hij betaalde op die datum rs. 165 voor transportkosten van Bilbao naar Salamanca (MPMA, 117, f. 65 v).

9 De *Theatros* zijn exemplaren van het *Theatro de la tierra universal*, de in april van dat jaar bij Plantin verschenen Spaanse vertaling van het *Theatrum orbis terrarum* van Abraham Ortelius. Plantin en Moretus voerden een uitvoerige correspondentie met autoriteiten en bekenden in Spanje (onder wie de secretaris Zayas en Arias Montano) enerzijds over de opdracht van de vertaling aan de Spaanse kroonprins, anderzijds over de verzending van de kostbare werken (VOET, *Pl. Pr.*, no. 1822). Arias Montano was vanaf 1576 belast met de inventarisatie van de grote collectie boeken en manuscripten die Filips II verwierf voor de bibliotheek van El Escorial (REKERS, *Benito Arias Montano*, p. 9 en 105-117; ANDRÉS heeft aangetoond dat Arias Montano niet onafgebroken in de bibliotheek werkte, zoals Rekers beweert, maar er slechts enkele langere en kortere perioden doorbracht; zie *Proceso inquisitorial del Padre Sigüenza*, p. 31-35).

una letra, por la qual mandará V.M. cobrar d'él ducientos y cincquenta florines y en cobrando assentarlos a my quenta[10]. Y más daré aquý en Medina del Campo a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera el miércoles próximo mil y cien reales, para que d'ellos hagan la volontad del Sr. Martín de Varrón[11]. Y también va con ésta la minuta de todo el dinero que hasta agora he emviado a V.M., con lo que montan las dos ballas de libros que emvié a V.M.[12]. Y plasiendo a Dios cada mes emvieré también dinero, lo poco o mucho que fuere hasiendo de lo que vendiere.

V.M. ha de saber que los díes passados estuvo acá Estiene Michel de Lyon[13] para haser quentas con unos y otros; y paresce ser que saccó en el cambio sobre sus deudores de acá la somma de tres mil ducados, y protestaron la letra. Y en este tiempo del protesto llegó el mismo a Medina del Campo, y assý assieron d'él para que pagasse; y en fin halló hombre qui pagasse // por él a trueco que de no pagar la décima a la Justicia de la execution y depósito todos los libros que tenía en Medina para assegurar a él que abía pagado por él, con condición que quando en León no pagassen los dichos tres mil ducados a cierto tiempo, que entre ellos constitueren que podrían acá vender los libros a qualquier

10 Zie Brief XVII, n. 4. Op dezelfde dag trekt Poelman een wissel op Deiman Sr. in Amsterdam, ten bedrage van rs. 1120 (MPMA, 117, f. 57r).

11 Voor de handelspartners Ruiz, Lope de la Cámara en Varrón, zie Brief XII, n. 6. Op 28 september zou Poelman een bedrag van rs. 1100 overmaken via Cosme Ruiz (*ibid.*).

12 Dit tussentijdse overzicht is niet bewaard gebleven. Voor de twee zendingen van boeken door Poelman, zie Brief II, n. 17 en V, n. 19.

13 Het geval van Etienne Michel, dat Poelman hierna omstandig uit de doeken doet, zou de gemoederen in de boekenwereld enige jaren beroeren. Deze boekhandelaar uit Lyon, een invloedrijk lid van de *Grande Compagnie de livres*, had in 1586 het fonds gekocht van zijn associé Symphorien Béraud. Na diens dood ontstonden er moeilijkheden tussen Michel en de erfgenamen over betalingen. In 1587 verliet Michel de stad, verbleef enige tijd in Italië en kwam in 1588 in Medina del Campo aan om zaken te regelen met zijn vertegenwoordiger, de boekhandelaar-uitgever Jean Boyer (een goede bekende van Poelman en een zakenrelatie van Jan Moretus; zie p. 89). Michel, die zich de volgende jaren niet meer in Lyon liet zien, bleef achtervolgd worden door de gevolmachtigden van de erfgenamen van Béraud. Zij schakelden de Spaanse justitie in. In 1592-1593 zat Michel in de gevangenis van Medina del Campo, totdat de affaire geregeld was (BAUDRIER, II, p. 210-217, V, p. 76-88). Adrian Périer uit Parijs, een andere associé van Michel en sterk bij deze zaak betrokken, zou door zijn huwelijk in 1596 met Madeleine Plantin (weduwe van Gilles Beys; zie Brief I, n. 4) Moretus' zwager worden (VOET, *GC*, I, p. 138).

precio. Y assy espiró el tiempo que quedó de pagar en León, y no pagó y assý le ejecutaron acá por los tres mil ducados, y vendieron todos los libros que tenía aca, que montaron cincquenta y siete mil reales a raysón de quatro reales por cada libra de Francia[14]. Y los remattaron en dies y ocho mil reales, y disen que se fue a Roma el dicho Estiene Michiel sobre cierto negocio de la religión.

De los *Sermones* de fray Luys de Granada no me emvíe V.M. más, porque agora tengo hartos; y en abiendo menester, advisaré a V.M.[15]. Y de todo lo que ubiere de nuevo me mandará. V.M. siempre emviar. Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. y tenga de su mano con todos de la familla, besando a todos las manos muchas veses. De Salamanca, en 17 de septiembre 1588. Juan Pulman.

V.M. me la hará de procurar de cobrar respuesta del Sr. Deyman y emviármela, para que yo la dé a su hijo[16]. //

[Lijst met incomplete edities, in het handschrift van de bediende, Jan Cooman] //

Memoria de libros

6 Institutiones Costeri 8°
2 Castro contra hereses f^{o} Steelsius
6 Oliaster in Pentateuchum f^{o} Ant.
1 Sabellicus f^{o}
1 Surii tomus 5, 6, 7 por sí
1 Lexicon in Apparatum
6 Donellus in Codicem f^{o}
8 Lipsii Constantia 4°
8 Lipsii Amphiteatrum 4°
5 Lipsii Critica 4°
1 Augustinus Eugebinus
4 Speculum nauticum f^{o}
8 Apuleius Colnii 8°
6 Opuscula D. Thomae 8°
6 Epistola ad Atticum Bossii
2 Possevini Opera f^{o}
12 Suetonius Torrentii
2 Fallopii Opera
1 Golzius Complido

14 *Libra*: het Franse *livre tournois*; zie Brief VIII, n. 10).

15 De bundels met preken van deze auteur (zie ook Brief XIV, n. 6) werden in heel Europa gedrukt (PALAU, VI, c. 366a-368b). Ook Plantin had verschillende edities uitgebracht: tussen 1586 en 1588 verschenen bij hem de *Conciones de tempore*, de *Quinque conciones de poenitentia* en de *Conciones quae praecipius sanctorum festis in ecclesia habentur* (VOET, *Pl. Pr.*, no. 1597, 1601 en 1605). Poelman zegt dat hij op dat moment genoeg exemplaren in voorraad heeft; het moeten inderdaad gewilde werken zijn geweest, want in 1590 en 1592 heeft hij er geen meer in zijn winkel.

16 Zie n. 10.

2 Gyneciorum libri 4°
1 Euclides Comandini f°
6 Idem Clavii
4 Calepinus 7 Linguas
2 Hieronymi Opera f° Plant.
2 Augustini Opera Plant.
2 Biblia Regia

[Op de 'memoria' door Poelman bijgeschreven:]
Yo me remetto a las demás memorias que he emviado. Y nome emvié V.M. más *Sermones* de fray Luis hasta que las pida, porque tengo agora hartos[17]. //
A Christóbal Plantino, y en su absentia, a su hierno Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes. //
MPMA, 91, f. 299r-305v.

XX
J. Poelman aan J. Moretus
15-10-1588

P. antwoordt op brief d.d. 23-8 over de betalingen aan de heer M. de V. via de heren C.R. en L. de la C. en over de fl. 250 voor de zoon van de heer Deiman. Aan het einde van de maand hoopt P. geld te sturen, echter de 4 laatste maanden is er niets verkocht ten gevolge van de vakantie, maar nu met St. Lucas hoopt hij goed te verkopen, want hij heeft een goed assortiment.
De 6 balen nrs. 41 t/m 46 zijn in Bilbao aangekomen en ook verwacht P. de nieuwe boeken uit Frankfurt.
Als de vrouw van P. een zoon baart zal hij de naam Cristobal krijgen, wordt het een dochter dan Juana. P. komt weer terug op de uitwisseling van z'n neef met een andere jongen die het Castillaans en het vak wil leren.

En 17 del mes passado escribí a V.M., respondiendo a dos de V.M., la una de 29 de junio y la otra de 30 de julio. Y ésta agora servirá de respuesta a otra de V.M. de 23 de agosto.

17 Zie n. 15.

Y quanto a lo que V.M. dise de la quenta que he pagado al Sr. Martín de Varrón, muy bien está, y pésame de lo poco, mas pero con el favor de Dios yré continuando[1]. Yo intiendo que los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera abrán proveído al Sr. Martín de Varrón los cien ducados que les dy en 28 del mes passado, como promettí en my postrera[2]. Y por otra parte los ducientos y cincquenta florines que libré a V.M. en Dirich Jansen Deyman de la letra que emvié a V.M. de su hijo, creo abrá hetio buenos a V.M. el dicho Deyman[3].

También fue en la dicha carta la quenta de todo quanto hasta agora he pagado a V.M. a quenta de lo que debo; y estas dos presedentes partidas iban comprendido en ella[4]. Por el fin d'este mes espero con el favor de Dios de emviar una buena partida de dineros, porque los quatro meses passados no se ha vendido nada a causa de las vacansias; y agora este St. Lucas espero de vender bien, porque, bendicto Dios, tengo muy buen assortimiento[5].

Las seis ballas, no. 41 hasta 46: en 19 del passado recebí una de Mattheo de Chavarri de Bilbao, en la qual me advisaba cómo abían llegado en salvo en Bilbao, bendicto Dios; y cada día las estoy esperando en my casa[6]. Y en llegando las de la Feria de Francoforte estoy satisfecho, que V.M. terná quidado de emviarme los libros que ubiere de nuevo.

Quanto a lo que V.M. me escribe de que el Sr. Ch. Plantino gustare de ser padrino de la creatura que Dios será servido de darme (plega a Dios de allombrar a my compañera con bien), no me atreví a tanto, y plagiera a Dios, que ubiesse medio para que

1 Zie Brief IX, n. 7 en XII, n. 6.
2 Voor deze betaling zie MPMA, 117, f. 57r.
3 Zie de vorige brieven.
4 MPMA, 117, f. 57r-v en 65r-v.
5 In Salamanca begon het academische jaar op 18 oktober, de feestdag van de evangelist Lucas (*Estatutos hechos por la muy insigne Universidad de Salamanca. Año MDLXI*, f. 8r). Dit was uiteraard een belangrijke dag voor de boekhandelaren in de stad. In een proces dat in 1534 de in deze stad gevestigde Lyonese boekverkoper Gaspard Trechel tegen enkele collega's aanspant inzake een vertraagde levering, voert hij aan dat hij grote schade zal lijden, omdat hij niet kan profiteren van de *venta de San Lucas* (ALONSO CORTÉS, 'Datos relativos a impresores de los siglos XVI y XVII', p. 37; over Trechel, of Trechsel, zie BAUDRIER, III, p. 233 en 250).
6 Zie Brief XIX, n. 8.

my Sr. Ch. Plantino me pudiesse hacer tanta merced, después de tantas que me ha hetio ya, que ello no puede ser. No dexaré de ponerle nombre de Christóbal, si fue hijo, y si fuere hija, Juanna: ya siquiera tengan los nombres, ¿pues no pueden gosar de los hetios[7]? //

El verano que viene, si Dios nos da vida y salud, emviaré allá a my sobrino, para que V.M. sirva allá d'él como se sirve de otros; que yo doy a V.M. mi palabra que es muy buen moço y bien inclinado, y creo que no se quexará d'él. Y quanto que era pequennio, agora lleva a mý, toda la cabessa en estatura; y en virtuel creo que no será menor como V.M. lo verrá. Si entretanto ubiere algún mochacho, hijo de hombre de bien, qui quierra deprender la lengua castellana y el officio, V.M. me la haga de emviarle, y que sea de quien se puede fiar[8].

Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. y tenga de su mano con toda la familla; y al Sr. Ch. Plantino, my Sr., mys besamanos y a my Sra. con toda la familla. De Salamanca, en 15 de octubre 1588. Juan Pulman.

Los libros y las faltas que pidý el mes passado supplico a V.M. no aya falta en emviarlos. //

A Juan Moerentorf, hierno de Christóbal Plantino, mercader de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 307r-309v

XXI
J. Poelman aan Chr. Plantin of Jan Moretus
12-11-1588

Bevestiging van betaling van 100 ducados op 28-9 aan de heren C.R. en L. de la C. en van de wissel van fl. 250 op Deiman. Ook bevestigt P. betaling van 102 gouden escudos op 27-10 aan bovengenoemde heren en sluit een wissel in van 50 ducados voor de heren de Schitere, en een brief voor de heer de Hase van deze zelfde heren (n. 4). Ze

7 Poelman zou geen van zijn drie zonen de naam Christoffel geven. Wat de naam Juana betreft, (naar Plantin's vrouw Jeanne, of naar Jan Moretus) de derde dochter zal zo genoemd worden.

8 Zie Brief VIII, n. 11).

zijn broers, studenten en vroegen P. geld te verschaffen om in S. te studeren: 600 ducados wat neerkomt op fl. 1.000 per jaar. Genoemde Pieter de Hase zal dat aan Plantin betalen. Ze moeten alleen nog bericht afwachten van een oudere broer in Madrid.
De 6 balen 41 t/m 46 zijn ontvangen. Wat betreft de 'Theatros en romance' weet P. niet hoe hij die kan verkopen, want er is een verordening dat een boek gedrukt in 'romance' buiten het koninkrijk niet verkocht kan worden, daarop staat zware straf. Dus heeft P. geschreven aan Zayas (n. 8) om een vergunning, liever dan ze in het geheim verkopen. Plantin zou zelf ook Zayas kunnen schrijven. Inmiddels is P.'s vrouw bevallen van een dochter op 6 dezer.
De Jezuïeten hebben alle geleverde boeken over 'het Leven van Pater Ignatius', samengesteld door Pater Ribadeneira, in beslag genomen; alleen de Pater had privilege en zonder diens toestemming kunnen ze niet verkocht worden.

En 15 de octobre escrebí a V.M., advisando como abía yo dado a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera cien ducados en 28 de septiembre[1]. Y más iba en la misma carta una letra de ducientos y cincquenta florines contra Deyman, los quales todos espero se abrán agora pagados[2].

Lo que agora se offresse es que pagué después en 27 de octobre más a los sobredichos Sres. Cosme Ruys y Comp.[a] ciento y dos escudos en oro[3], y más a los Sres. Schiteres cincquenta ducados, que montan ciento y veinte y cinco florines, de los quales va aquí la letra, y más una carta para el Sr. Pieter de Hase de los Sres. Schiteres. Estos Sres. Schiteres son dos hermanos estudiantes, caballeros muy principales, y me han hablado perguntando si yo les quería proveer de lo que abrían menester maintres acá estuviessen estudiando. Yo les respondí de sí, y la quantidat sería de seiscientos ducados, que vienen a montar mil florines por anno. Y el mismo Pieter de Hase se los abía de pagar allá a V.M.[4]. Y

1 Zie Brief XX, n. 2.
2 Voor de wissel op Deiman van fl. 250, zie Brief XIX, n. 10 en XX, n. 3.
3 Poelman tekent aan dat hij op genoemde datum rs. 1200, het equivalent van 102 *escudos de oro*, liet overmaken (MPMA, 117, f. 57r.; zie ook *ibid.*, 20, f. 296).
4 Dit is weer een voorbeeld van Poelman's contacten met en hulp aan Nederlandse studenten (zie Brief V, n. 16). Uit *Le Passetemps* van Jean L'Hermite, de beschrijving van zijn reis naar Spanje in 1587 en van zijn verblijf aldaar tot 1602, blijkt dat het gaat om 2 uit Brugge afkomstige broers, Jean en Daniel de Schitere, of Schietere, die eerder in Pavia hadden gestudeerd (zie de editie van *Le Passetemps* door RUELENS, I., p. 41 en 48. Poelman vermeldt in zijn volgende brief dat ze familie waren van Josse Damhouder, de bekende rechtsgeleerde uit Brugge). Pieter de Hase was een koopman uit Antwerpen, die ook als assuradeur optrad (BRULEZ, *De Firma Della Faille*, p. 176-177). Poelman maakte dezelfde dag een bedrag over van rs. 550 (= 50 ducados = fl. 125), waarvoor hij even later werd gecrediteerd (MPMA, 117, f. 57r, en 19, f. 162).

como tienen otro hermano major y majorasgo, qui está en Madrit[5], no se ha resuelto nada hasta tener adviso d'él. Y esto por adviso. V.M. se informe allá si querrá pagar el Pieter de Hase por virtud de las firmas d'estos dos hermanos de la letra que va aquý.

Las seis ballas, no. 41 hasta 46, he recibido muy bien tractadas, bendicto Dios[6]. Y quanto a los *Theatros en romance*, no sé qué orden se abrá de tener para poderlos vender acá: porque ay una pragmática, que libro de romance, impresso fuera del reyno, se puede vender acá, so grave pena[7]. Y assý he escripto a Çayas que me hisiesse merced de impetrar licensia para poderlos vender. Y con todo ello, a los que están acá no faltará venta en secreto, pero quería licensia para evitar inconvenientes; V. Mes. de sus partes también podrán escribir acerca d'eso al mismo Çayas[8].

Con ésta va una memoria de ciertos libros y faltas: V. Mes. me la hagan de emviármelos con la primera commodidat.

Agora quiero advisar a V. Mes. cómo Dios allumbró con bien a my muger de una ninna muy hermosa, flamenquilla, el domingo passado, que eran a // seis d'este mes a las dies horas, antes de corner. Plega a su divina magestad que yo la vea cassada, y nietos y tartaranietos, y esto en servicio de Dios y para servir a V. Mes., si no que desde agora la lleve[9].

5 Josse de Schietere, de oudste broer (L'Hermite, *o.c.*, I, p. 25 en 41).

6 Zie Brief XIX, n. 8.

7 Voor de Spaanse vertaling van Ortelius' *Theatrum*, zie Brief XIX, n. 9. De verordening slaat op de elkaar opvolgende 'Indices prohibitorios' en 'expurgatorios' van de Inquisitie vanaf 1551. De strenge regulering van de boekindustrie en -handel alsmede van de import in de door Filips II in 1558 uitgevaardigde wet zorgen ervoor dat het land bijna uitsluitend een afzetgebied wordt voor de literatuur die de geest ademt van de Contra-reformatie. In een ander verband had Plantin zelf het jaar daarvoor dit verbod ook ter sprake gebracht (brief aan Zayas van 1 juli 1587; *Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1274, p. 247-248).

8 Voor Zayas, zie Brief V, n. 10.

9 Isabel, de eerste dochter. Dat haar gezondheid te wensen overliet aanvankelijk, zoals Poelman laat doorschemeren, blijkt uit een nooddoop thuis en dat ze pas enkele weken later, op 25 november, tijdens de officiële kerkelijke ceremonie, in het doopregister werd ingeschreven (ADS, 'Libro de Bautismos de la Parroquia de San Isidro', 2, f. 92r.).

De los *Sermones* de Fray Luis no me emvíe más hasta pidirlos, porque tengo muchos d'ellos[10]. Los Theatinos me han tomado confiscados todos los libros que V.M. me abía emviado de *La Vida del Padre Ignatio*, compuesto por el Padre Ribadeneira, disiendo que el padre tenía sólo privilegio, y que sin su licensia no se puede vender. Y esto por adviso[11].

Y con esto nuestro Sr. guarde a V. Mes. y tenga de su mano y dé la salud que yo para mý deseo, besando a todos las manos más de mil veses. De Salamanca, en 12 de noviembre 1588. Juan Pulman //

A Christóbal Plantino o Juan Moerentorf, libreros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 311r-313v

XXII
J. Poelman aan J. Moretus en Chr. Plantin
7-1-1589

Omdat P. niets meer gehoord heeft sinds 23-8-1588, herhaalt hij alles uit brief XXI. Morgen zal P. d.m.v. zijn neef in Medina del C. rs. 1.300 overmaken aan C.R. en L. de la C.

Por no hallarme con ninguna de V.M. después la última que recebí de V.M. que fue de 23 agosto del anno passado, no se me

10 Zie Brief XIX, n. 15.

11 Met de 'Theatinos' zijn de Jezuïeten bedoeld (zie Brief XVIII, n. 20). De *Vita Ignatii Loyola* van Pedro Ribadeneyra (1527-1611; een van de eerste volgelingen van Loyola, die in 1555 naar de Nederlanden was gekomen om et de 'Sociëteit' te introduceren) werd in 1572 in Napels gepubliceerd. In 1586 volgde een herdruk in Madrid waarvan Zayas een exemplaar aan Plantin toezond met het verzoek er ook een editie van uit te brengen. Plantin voelde er aanvankelijk niet veel voor, maar na overleg met de Jezuïeten in Antwerpen, besloot hij het toch te doen. Eind oktober of begin november 1587 verscheen er een editie in 16° 'quo facilius itinerantibus usui esse posset' (VOET, *Pl. Pr.*, no. 2141). In de correspondentie wordt verder niet meer gerept over de moeilijkheden die Poelman ondervond op grond van het feit dat Ribadeneyra zelf het privilege had behouden. Poelman had in 1590 en 1592 geen exemplaren in zijn winkel.

offresse que escribir a V.M. otra cosa que tornar a replicar en ésta lo que escribí a V.M. en my última, que fue en 12 de noviembre, en la qual advisé a V.M. cómo abía dado en 28 de septiembre a los Sennores Cosme Ruys y Lope de la Cámera tien ducados[1]. Y más iba en la misma carta una letra de ducientos y cincquenta florines para el Sr. Deyman de Amsterdam, que pagué aquý a su hijo[2]. Y más cómo abía dado a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera otros ciento y dos escudos en oro en 27 de octubre[3]. También iba en la misma carta otra letra contra Pieter de Hase de ciento y veinte y cinco florines, que pagué aquý a unos caballeros de Schitere, que son parientes de Damhaudero, que Dios aya[4]. De todo me holgará tener respuesta.

Lo que agora se offresse es cómo mannana con el favor de Dios emviaré a my sobrino a Medina del Campo con mil y trescientos reales para que los dé a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera[5]. Y todo es poco para lo que yo debo a V.M., pero en realedat y verdat no puedo más, porque la venta de los libros es muy poca. Pero con todo ello no dexaré de accudir muy a menudo de lo que llegare de la venta.

Y quanto a lo que yo advisé a V.M. de que los Sres. Schiteres me abían pedido, que les proveísse de seiscientos ducados cada anno para su sustento maintres por acá estuvieren, yo digo que lo haré de muy buena gana, conque allá primero den a V.M. recaudo d'ellos. Y assý V.M. se informe de Pieter de Hase, si saldrá a pagarlos allá; ny tampoco estos Sres. no han querido nada hasta advisar al mismo de Hase, para estar seguros que no haga falta a V.M. Y por el tanto V.M. le hable y se informe de todo, y a mý mandará V.M. advisar, para que me govierne conforme su adviso de V.M.[6].

Y por no tener que advisar más sinon supplicar a V.M. me la haga como siempre de emviar los libros que van spesificados en esta memoria, // no seré mas largo, supplicando a nuestro Sennor

1 Brief XX, n. 2.
2 Brief XIX, n. 10.
3 Brief XXI, n. 2.
4 *Ibid.*, n. 4.
5 Deze betaling zou pas op 27 januari worden gedaan (MPMA, 117, f. 57r.).
6 Zie voor deze kwestie Brief XXI, n. 4.

guarde a V.M. y tenga de su mano con my Sennor Christóbal Plantino y my Sra. y todos de la casa, a los quales Dios dé muy buenas salidas de anno y muy buenas entradas de anno nuevo y my aguinaldo. También my muger besa a todos V. Mes. las manos muchas veses, y también pide su aguinaldo, que quiere disir en flamen 'Nieuwe Jaer'. De Salamanca, en 7 de enero 1589. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf y Christóbal Plantino, mercaderes de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 315r-317v

XXIII
J. Poelman aan Chr. Plantin en J. Moretus
4-3-1589

Nog steeds geen bericht meer sinds 23-8-1588, nogmaals een herhaling van het geschrevene. P. schrijft over de fl. 100 betaald door de broer van I. a P. en vraagt zich af of de brieven niet doorkomen ten gevolge van de onlusten in Frankrijk. Wel zijn et 3 schepen uit Frankrijk in Bilbao aangekomen waarin 2 balen boeken voor P.

Por no hallarme con ninguna de V.M. después la última que recebí de V.M., que fue de 23 de agosto del anno passado, no se me offresse que escribir a V.M. otra cosa que tornar a replicar en ésta 10 que escribí en mis passadas, en las quales advisé a V.M. cómo abía dado en 28 de septiembre a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera tien ducados. Y más iba en my carta una letra de ducientos y cincquenta florines contra el Sr. Deyman de Amsterdam de otros tantos que pagué aquý a su hijo. Y como abía dado más a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Camera ciento y dos escudos en oro, y esto en 27 de octubre, también emvié en la de 12 de noviembre otra cédula de ciento y veinte y cinco florines contra Pieter de Hase, que pagué aquý a unos caballeros llamados de Schiteres, parientes de Damhaudero, que Dios aya[1]. De todo me mandará V.M. advisar a la larga.

1 Zie voor al deze betalingen en wissels de verwijzingen in Brief XXII, n. 1 t/m 4.

Lo que agora se offresse es que en 27 de enero 1589 pagué más a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera mil y trescientos reales, los quales creo abrán proveído a V.M. con las demás partidas[2].

Mas me dixo Hierónymo Isaac a Purich que su hermano de Audenarde le abía escripto cómo a V.M. abía pagado cien florines[3]. Si ello es assý o no, yo no lo sé, porque no he visto ninguna carta de V.M. después su última de 23 de agosto del anno passado. Y cierto no sé en qué va, sino es que las revueltas de Francia lo causen[4].

En 17 de enero recebí una carta de Mattheo de Chavarri de Bilbao[5], en la qual me advisaba qua abían llegado tres navíos de Francia a Bilbao, y que en ellos venían dos ballas de libros para mý, las quales hasta agora no he recebido; y en recibiéndolas advisaré luego d'ello a V.M.[6].

Con la primera comodidat remetteré más dinero a V.M., y pagaré los cien florines de los Audenarde[7]. Y supplico a V.M. de advisarme muy a la larga de todo, assý de las cobransas, como de lo que he pagado a unos y otros, de lo qual me remitto al primer capítulo d'ésta.

Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. y tenga de su mano con todos los de la famílla, a los quales beso las manos muchas veses,

2 *Ibid.*, n. 5.

3 Zie voor Purich Brief II n. 9. Op 18 januari had Poelman hem betaald; hij noteert echter twee verschillende bedragen: rs. 440 (= fl. 100 volgens de brief) en rs. 1100 (= fl. 250). Zie MPMA, 117, f. 57r. en 61r. In het 'Grootboek' is deze betaling niet teruggevonden.

4 Dat door de oorlogshandelingen in Frankrijk ('La Guerre des trois Henris') het transport en het briefverkeer tussen Antwerpen en Spanje grote vertragingen opliepen, blijkt o.a. uit een brief van Martín de Varrón, de vroegere compagnon van Poelman, van 2 november 1588 aan de firma Ruiz in Medina del Campo, waarin hij zijn grote bezorgdheid hierover uitspreekt: '..el tardar canto las cartas oy nos acresçienta macho cuidado' (VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres Marchandes d'Anvers*, IV, p. 291-292). In de correspondentie van Plantin en Moretus uit het jaar 1589 wordt herhaaldelijk op de gevolgen van de onlusten in Frankrijk gewezen. Zie ook Brief XI, n. 2.

5 Zie Brief II, n. 6.

6 Behalve de aankondiging van deze zending in een brief van Moretus aan Arias Montano van november 1588 (*Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1414, p. 449), zijn er geen nadere gegevens teruggevonden. Poelman zou de twee balen op 25 maart in ontvangst nemen en rs. 120 1/2 voor de vrachtkosten betalen (MPMA, 117, f. 67r.).

7 Zie n. 3, en Brief II, n. 9.

y ny más ny menos my muger con su infanta. De Salamanca, en 4 de março 1589. Juan Pulman.

Con ésta van dos lestras de cambio, la una para el Sr. Deyman, y la otra para Pieter de Hase[8]. Y las otras cartas mandará V.M. incaminar. //

A Christóbal Plantino y Juan Moerentorf, mercaderes de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 319r-321v

XXIV
J. Poelman aan J. Moretus
1-4-1589

Nog altijd geen brieven ontvangen. P. deelt mee dat hij ± 8 dezer naar Medina del C. zal gaan om de heren C.R. en L. de la C. 100 ducados = rs. 1.100 te betalen. Er wordt niets verkocht, op 25-3 ontving hij de 2 balen [zie Br. XXIII]. In één van de 2 zat een ingebonden 'Theatrum' voor de Spaanse kroonprins, waarvoor graag instructies. Bij de brief gaat een bestellijst 'memoria'.

Por no hallarme con ninguna de V.M. después la última que recebí de V.M., que fue de 23 de agosto del anno passado, no se me offresse que escribir a V.M. otra cosa que tornar a replicar en esta lo que escribí a V.M. en my última de 4 de março de hoc anno, en la qual advisé a V.M. (como en otra de 12 de noviembre del anno passado) cómo abía dado a los Sennores Cosme Ruys y Lope de la Cámera cien ducados, y éstos en 28 de septiembre 1588. Y también iba en aquélla una letra para el Sr. Deyman. Y después dy más a los Sennores Cosme Ruys u Lope de la Cámera cien escudos en oro, en 27 de octubre del mismo anno 1588. Y en aquella carta iba otra letra contra el Sr. Pieter de Hase. Y más llevó my sobrino a Medina del Campo mil y trescientos reales, los quales contó a los Sennores Cosme Ruys y Lope de la Cámera en 27 de enero 1589[1].

8 Dit moet in beide gevallen de eerste kopie zijn geweest van de originele wissels; zie Brief XIX, n. 10 en XXI, n. 4.

1 Zie Brief XXII, n. 1-5.

También me dixo Hierónymo Isaac a Purich como su hermano Jacques vander Vusteyne de Audenarde abía pagado a V.M. cien florines. Y yo, confiado d'esto, le pagué aquý ciento y quarenta reales, y los demás no le he querido pagar hasta ver carta de V.M.[2]. Lo sobredicho es sommariamente la relación de tres más: la una de 12 de noviembre 1588, y la otra de 7 de enero 1589, y la última de 4 de março 1589.

Lo que agora se offresse es cómo luego en acabando las fiestas d'esta Pascua, sin falta ninguna iré a Medina del Campo, que será a lo más tardar con el favor de Dios a ocho d'este presente mes, y daré a los Sennores Cosme Ruys y Lope de la Cámera cien ducados, que son mil y cien reales; y ya les ubiera emviado, si no ubiera tenido my sobrino malo[3]. Y cierto que no se vende blanca[4], y esto es la causa, porque va el dinero de tarde en tarde. Y con todo ello no abrá de perder V.M. conmigo, ya que no // va el dinero. Espero que se hallarán libros en my poder que montarán la quantía de lo que V.M. me ha hetio y hase merced de fiarme. Digo esto para que V.M. no se desconfíe de mý.

En 25 de março recebí las dos ballas de libros (y sin la memoria) que V.M. me hiso merced de emviar[5]. Y en una d'ellas vino un *Theatrum* inquadernado para el príncipe de Espanna; y por no tener ninguna de V.M. no sé qué orden he de tener para presentarlo[6].

Agora supplico a V.M. me la haga como siempre de emviar con la primera comodidat los libros que van espesificados en esta memoria, con las faltas que van aquý inclusas. Y en todo me hará V.M. mucha merced como siempre.

También fueron dos cédulas en my postrera de 4 de março, la

2 Zie Brief XXIII, n. 3. Poelman vergist zich hier: het waren niet rs. 140 maar rs. 440.
3 Op 17 april zou hij hen rs. 1050 betalen (MPMA, 117, f. 57r.).
4 *Blanca*: de kleinste koperen munt in Kastilië, ter waarde van een halve maravedí.
5 Zie Brief XXIII, n. 6.
6 Zie Brief XIX, n. 9 en XXI, n. 7 voor Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* en de Spaanse vertaling ervan. Dit moet een exemplaar zijn geweest van de originele editie met Latijnse tekst. Het exemplaar van de Spaanse vertaling, 'en romance', dat eveneens bestemd was voor de kroonprins, was via de Spaanse ambassadeur in Parijs, Bernardino de Mendoza, verzonden, aldus Moretus in de reeds genoemde brief aan Arias Montano, (Brief XXIII, n. 6). Er waren hiervan ook exemplaren naar Poelman gestuurd.

una de ciento y veinte y cinco florines contra Pieter de Hase, y la otra de ducientos y cincquenta florines contra Juan Diercksen Deyman de Amsterdam de fiarle de su hijo[7]. De todo me mandará V.M. advisar, y porque la presente no servirá de otra que rogar a nuestro Sennor que dé a V.M. muchas y muy buenas Pascuas con todos de casa en vida de my Sr. Christóbal Plantino y my Sra., su compannera, a los quales beso las manos muchas veses y a special mys besamanos con los demás Sres. De Salamanca, en primera de abril 1589. Juan Pulman //

4	Medicinae Principes f^{o}
8	Vega de Justificatione f^{o}
6	Epistolae ad Atticum cum. Bossio 8°
2	Possevini Opera f^{o} Colonia
4	Hieronymus Merc. de arte gimnasticae
2	Virgilius Bergesoni in 8°
2	Institutiones Costeri 8°
2	Eusebij Ennisseni Opera 8° Paris
2	Castro contra hereses f^{o} Stelsius
6	Oleaster in Pentateuchim Stelsii
1	Jovii Historia f^{o}
1	Alciati Lectura cum Consiliis f^{o}
4	Homerus Graecolatina Argentorati f^{o}
1	Sabellicio f^{o}
1	Albohasen de Judiciis astrorum f^{o}
1	Lucas Gauricus Opera
1	Surii tomus 5, 6, 7 por sí f^{o} Colonia
3	Lexicon in Apparatus
6	Donellus in Codicem f^{o}
8	Lipsii Constantia 4°
8	Idem Amphiteatrium 4°
5	Idem Critica 4°
2	Montani medicina f^{o} novi

7 Zie Brief XXIII, n. 8.

6	Mercurialis de decoratione
1	Gineciorum libri 4°
1	Euclides Comandini f^{o}
4	Hieronymi Opera f^{o}
2	Augustini Opera f^{o}
4	Biblia Regia f^{o}
1	Augustinus Eugubinus f^{o} Paris
6	Speculum Nauticum f^{o}
4	Jo. Ramus de Regulis Iuris
12	Apuleus Colni 8°
4	Libras de hilo para cartas[8]
12	Hispania de un pliego[9]
6	Italia y 6 Europa
6	Orbis Tabula, 4 Gallia
12	Emblemata Alciati Minoes 8°
2	Chrisostomi Opera Paris novi
6	Inscriptio antiquitarum f^{o} cum actuario Justi Lipsii
8	Methodus Vigelii f^{o} Colonia
2	Civitates Orbis terrarum Completus 3 vols.
1	Oeconomia Eideri f^{o}
1	Postilla Eysergrenii f^{o}
2	Schaliger de Emendatione Temporum f^{o}
1	Vita Christi Ludolphi f^{o} Paris
6	Sermones Hilareti 8° Completus
6	Genebrardus in Psalmos f^{o}
2	Sanches de Eucharistia f^{o}
10	Cassiani Opera (Paris) 8°

8 Voor de handel in kaarten en prenten, zie p. 159-160.
9 Voor de verkoop van papierwaren, zie p. 159.

3	Monarchia Sanderi f^{o}
6	Opuscula Divini Thomae 8°
12	Practica Medicinae Hurnii 4°
8	Osorius de Gloria et nobilitate
12	Cornelius Tacitus Lipsii f^{o}
25	Officia Ciceronis 24°
25	Idem 8°
25	Virgilius 24°

200	Biblia Latina 8°[10]
2	Strabo Graecolatine novi
3	Blosii Opera f°
1	Volumen Sententiarum f°
2	Lexicon Graecolatina Schapula f°
1	Suetonius cum Commentario Beroaldi f°
4	Basilii Opera f°
1	Homiliae Doctorum f°
6	Stewechius de Particulis Linguae Latinae
50	Psalterium haebraice 16°
12	Theodoreti Opera f°
6	Bibliotheca Sixti Senensis f°
12	Grammatica haebraea Cleonardi 8°
1	Basilicon Graece f°
4	Chirurgia Arcei 8°
6	Gemma de divinis Characterismis
1	Dionysius Carthusianus Completus
3	Isagoge Pagnini f°
2	Regulae Benedicti f°
3	Mizaldi Opera omnia f°
3	Historia Persarum Bisani f°
1	Goltzii fasti Julius Caesar Augustus Caesar Graecia f°
3	Piso de Cognoscendis morbis 8° et f°
2	Fallopii Opera f°
4	Euclides de Clavio f°
12	de Concepti et generatione hominis //
2	Alexander ab Alexandro 8° Paris
4	Breviarium Cisterciensis 8°

10 Zie Brief VIII, n. 3

3	Chronologia Genebrardi f^{o}
4	de sielo et Talento
25	Herodianus 16°
2	Luciani Dialogi Graecolatini 8°
1	Plato Graecolatinae Serrani f^{o}
2	Sententiae et Exempla Eborensis 8°
3	Cirilli Opera f^{o}

4	Cypriani opera Pamelii f^{o}
2	Concordia de Beauxamis f^{o}
25	Confessio Augustini 16°
25	Virgilius 8°
1	Pandectae Triumphales f^{o} //

[Lijst met errata in edities van Plantin en anderen, in het handschrift van Cooman]
//
A Juan Moerentorff, hierno de Christóbal Plantino, mercader de libros en Amberes.
//
MPMA, 91, f. 323r-331v.

XXV
J. Poelman aan J. Moretus
29-4-1589

Op 17-4 ontving P. een brief van 21-2, de eerste sinds 23-8-1588 met factuur voor 6 balen. Van de zending van 2 balen (zie Br. XXIII) ontving P. geen factuur. P. raadt aan brieven voor hem voortaan te sturen naar Medina del C. naar Juan Boyer of onder couvert naar de heren C.R. en L. de la C.. P.'s neef leert nu het boekbindersvak. P. vraagt aanvulling van de incomplete boeken.

En 17 de abril recebí una de V.M. de 21 de febrero, la qual fue la postrera que he visto de V.M. desde otra que recebí, que fue de 23 de agosto del anno passado. Y desde entonces no he recibido ninguna sino es ésta, y junctamente con ella la factura de seis ballas de libros que V.M. escribe de aber emviado[1]. Y me holgué mucho de entender de la salud de V.M. y de los de la famílla. Y plega a Dios de conservar en ella por muchos annos.

Las dos ballas que V.M. me emvió antes, yo las recebí, pero no he recebido factura d'ellas[2]. Y quanto a lo que V.M. escribe de aber emviado my memoria a Francfort y a París me huelgo

1 Ook over deze zending zijn geen gegevens in het 'Journaal'. of het 'Grootboek' teruggevonden.
2 Zie Brief XXIII, n. 6.

mucho[3], y ya intiendo la merced que me hase siempre.

Y quanto a lo que toca de emviar las ballas V.M. allá, mejor hallarán la comodidat de lo que yo lo podré trassar; y assý lo dexo encomendado a V.M., y soy cierto que V.M. terná el cuidado[4].

Y pésame de lo que V.M. no aya recebido el dinero del Sr. Deyman, y assý V.M. me mande advisar en qué término está, y si allana a pagarlo, y si no, yo procurará de cobrar por acá de su hijo y le hetiaré en la cárcel hasta que dé orden por donde yo sea pagado. Y assý lo mandará V.M. advisar a su padre[5].

Los Schiteres me han dicho que abrán necessidat de trescientos ducados cada anno, los quales yo digo que los proveré acá, y advisaré de todo a V.M. para que se cobren alla del Sr. Pieter de Hase[6].

De la poca venta que ay por allá me pesa, y cierto ella está por acá también muy muerta[7]. Y assý no ay sinon encomendarnos a Dios.

En 26 d'este mes saqué // a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera mil y cincquenta reales, para que d'ellos hisiessen la voluntad de Martín Péres de Varrón. V.M. los mandará assentar a my quenta, y siempre iré provendo lo mejor que pudiere[8].

Las cartas que V.M. desde agora adelante me ha de emviar, podrá V.M. encaminar a Medina del Campo, a Juan Boyer, mercader de libros[9], o emviarlas debaxo la coubierta de los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera.

Quanto a lo de my sobrino, yo le tengo concertado para que deprenda a inquadernar, y desque lo sepa no le faltará para que busque su remedio. Y yo en todo quanto pudiere, estoy obligado

3 De bestellijst zal doorgezonden zijn naar Jan Dresseler, de agent van de firma in Frankfurt (Brief I, n. 10) en naar Michel Sonnius in Parijs, de belangrijkste relatie in Frankrijk op dat moment (Brief I, n. 8).

4 Deze opmerking kan betrekking hebben op eventuele zendingen vanuit de in de vorige noot genoemde steden.

5 Zie Brief V, n. 16; voor de kwestie van de betaling, zie de vorige brieven.

6 Zie Brief XXI, n. 4.

7 Ook Plantin en Moretus beklagen zich in deze periode herhaaldelijk over de geringe omzet.

8 Voor deze betaling, in Poelman's boekhouding genoteerd op 17 april, zie Brief XXIV, n. 3. Voor de relatie tussen Ruiz, de la Cámara en Varrón, zie Brief XII, n. 6.

9 Voor Jean Boyer en de relaties met de firma, zie p. 89; zie ook Brief XIX, n. 13.

de favorescerle, porque cierto él meresce qualquier cosa[10].

Supplico a V.M. me la haga de emviar con las primeras ballas las faltas que he pedido en otras mis memorias, porque los libros faltos no me sirven de nada[11]. Y más me hará V.M. merced de emviar las que van con ésta, con los libros de la misma memoria.

Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. con todos de la familla por muchos y muy largos annos, y al Sr. Ch. Plantino my besamanos y a las de my Sra. Y my mujer besa a V.M. las manos muchas veses. De Salamanca, en 29 de abril del anno 1589. Juan Pulman. //

A Juan Moerentorf, hierno de Christóbal Plantino, mercader de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 333r-335v

XXVI
J. Poelman aan J. Moretus
18-7-1589

Omtrent het voorschot van de gebroeders de Schitere en de rs. 1.000 aan de heren C.R. en Cie. op 16-6. P. vraagt weer om de bestelde losse vellen, schrijft over de 2 balen die ontbreken aan de zending van 12-6. Hij hoopt op antwoord op zijn vorige brieven en op toezending van de bestellingen. Verder heeft hij de mooiste dochter van het hele dorp en de moeder is weer zwanger. Bij de brief een bestelling voor de eerstvolgende gelegenheid.

Después de la de V.M. de 29 abril no recebí ninguna, y assý me servirá la presente solamente de coubierta de la inclusa, la qual me dieron los Sennores Schiteres. Y junctamente con ella va una letra para Pedro de Hase de ducientos y cincquenta florines para pagar a V.M. a quinse dies vista por otros tantos que pagué

10 Zie p. 97 voor gegevens over de loopbaan van Jan Coman; zie ook Brief VIII, n. 12.

11 In 1590 had Poelman voor een bedrag van fl. 212 sr. 16 boeken met ‘faltas’ (errata) in voorraad (zie Brief II, n. 19) in voorraad, in 1592 voor een bedrag van fl. 292 st. 10.

aquí a los dichos Sennores[1]: Quanto a los demás me remitto a la postrera que emvié a V.M. en 24 de junio, en la qual advisé cómo abía dado a los Sennores Cosme Ruys y Compannía mil reales en 16 de junio d'este anno[2].

Quanto a la memoria de libros y faltas que fue en ella, creo que no abrá disquido, sinon que en todo me harán mucha merced como siempre. Ya ve V.M. que las faltas son mucho menester, porque tener el libro falto no es tener nada[3].

En 3 d'este mes recebí una de Juan de Bayona, de Laredo[4], en la qual me advisa cómo hasta agora no abían llegado las dos ballas que faltaban a las quatro que Ilegaron en 12 de junio passado; y en llegando luego advisaré a V.M. de todo. Las otras quatro ballas estoy aguardando con desseo[5].

Supplico a V.M. me mande responder a todas mis passadas y de fornir las memorias que emvié a V.M. Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. y tenga de su mano con todos de casa y dé la salud que para mý y los míos deseo. Acá, gracias a Dios, todos tenemos salud, y my muger besa a V.M. // con todos de casa las manos más de mil veses. Yo tengo una mojacha, la más linda y hermosa que ay en todo el pueblo[6]. Dios la tenga de su mano, y a la madre prennada Dios la allombre con bien. Y con esto Christo con todos. De Salamanca, en 18 de julio 1589 annos. Juan Putman.

V.M. me la haga de emviar con la primera comodidat:

12	Sententiae Veterum poetarum 16º
6	Mappa Mercatoris pintadas[7]

1 Dit is het tweede voorschot aan de gebroeders de Schietere (Brief XXI, twee studenten in Salamanca en een oudere broer in Madrid, n. 5). De wissel op de Hase (*Ibid.*), 'met 14 dagen zicht', is een voorbeeld van een wissel met een vastgestelde korte termijn van betaling (DE ROOVER, 'Anvers comme marché monétaire', p. 1021).

2 MPMA, 117, f. 57r.

3 Zie Brief XXV, n. 11.

4 Een Juan de Bayona Marañón uit deze havenplaats is gedocumenteerd als koopman die zaken deed met de firma Ruiz in Medina del Campo en Nantes (VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 220).

5 Poelman zou kort hierna, op 21 juli, de balen in huis hebben (Brief XXVII, n. 1). Op 7 augustus betaalt hij de transportkosten à rs. 262 (MPMA, 117, f. 67r).

6 Zie Brief XXI, n. 9.

7 Voor de handel in landkaarten, zie p. 159; zie ook de bestelling van 1 april (Brief XXIV, n. 10).

3	Europa Eiusdem
3	Asia Grande
3	America Grande
3	Africa Grande
2	Hispania Grande //

A Juan Moerentorf, hierno de Christóbal Plantino, librero en Amberes. //
MPMA, 91, f. 337r-339v

XXVII
J. Poelman aan J. Moretus en Chr. Plantin
22-7-1589

Aangezien P. op 18 dezer uitgebreid schreef, nu alleen over de 4 ontvangen balen en de 2 (nrs. 49 + 50) die ontbreken. Bij de 4 balen zaten enkele ontbrekende vellen die hij in de 'memoria' in de maand juni bestelde; nu de rest nog.
Over de dood van Guillaume Rouillé.

El martes passado escribí a V.M. muy a la larga, y assý no servirá la presente para otra cómo después, que fue ahier, recebí las quatro ballas que abían llegado a Laredo[1], y de las otras dos, no. 49 y 50, no tengo nuevas que ayan llegado en algún puerto de Espagna[2]. De lo que ubiere advisaré a V.M.

En la que escribí el martes passado iba una letra de ducientos y cincquenta florines contra Pieter de Hase por otros tantos que pagué aquý a los Sennores Schiteres[3], y más iba una carta para el mismo de Hase de los mismos Sennores.

En las quatro ballas vinon ciertas faltas de la memoria que emvié en el mes de junii; los restantes supplico a V.M. se emvíen con la primera comodidat, y junctamente con ellas las que van

1 Brief XXVI, n. 5.
2 Deze twee balen kwamen begin oktober in zijn bezit. Hij betaalde rs. 295 mrs. 9½ aan transportkosten (MPMA, 117, f. 67r).
3 Zie Brief XXVI, n. 1.

aquý spesificados, que son los que hasta agora he hallado de los libros que vinon en estas ballas[4].

Y por no offresserse agora otra cosa no me alargo más, sinon que Dios guarde a V. Mes. y tenga de su mano, besando a todos los de la casa las manos, y my muger ny más ny menos. De Salamanca, en 22 de julio 1589. Juan Pulman.

Agora en este puncto me dixon aquý unos Sres. de Medina del Campo cómo tenían nuevas de León de Francia, cómo se abía muerto Guillielmo Rouillio[5]. Dios le tenga en su gloria, y a nosotros tenga de su mano. Amén[6].

MPMA, 91, f. 341r

XXVIII
J. Poelman aan J. Moretus
19-8-1589

P. bevestigt ontvangst van brief d.d. 12-7 en schrijft over de betalingen aan C.R. en L. de la C., I. a P., de heren de Schitere en over Abraham Ortelius. P. reageert op het overlijden van Chr. Plantin.
Omdat deze brief met particuliere post gaat (n. 11) heeft P. geen geld kunnen sturen; hij vraagt om vertrouwen, maar zal minder kunnen verkopen: 2 boekhandelaren uit Medina del. C. hebben zich in S. gevestigd.
P. stuurt de 2e wissel op Pieter de Hase van de Schitere. Hij vraagt om bericht als het geld van Deiman is ontvangen en wacht nog steeds op de 2 ontbrekende balen.

Agora en este puncto recebí la de V.M. de 12 del mes passado, y ésta servirá de respuesta a ella; y después la de V.M. de 29 de abril no he recibido ninguna.

Primeramente veo cómo V.M. está quexoso de mý de no aberrecebido ninguna mía.

En 29 de abril escribí a V.M., advisando cómo abía recebido las dos ballas de libros, y que en 26 de abril abía dado mil y

4 Dit is de enige bevestiging van een vervanging van Poelman's boeken met errata.
5 Guillaume Rouillé, de vooraanstaande uitgever-boekhandelaar uit Lyon met veel connecties in geheel Spanje, was rond 20 juni gestorven (BAUDRIER, IX, p. 13 en 124; zie verder Brief VIII, n. 3.
6 De gebruikelijke adressering ontbreekt.

cincquenta reales a los Sr. (sic) Cosme Ruys y Compannía, y que encaminasse mis cartas a Medina del Campo a Juan Boyer, mercader de libros, o a Cosme Ruys y Comp.[1]

En 17 junii[2] advisé a V.M. como dy más a los Sres. Cosme Ruys y Lope de la Cámera mil reales[3], y más advisé de lo de Abrahamo Ortelio[4], y más iba en ella una memoria de ciertos libros y faltas, y también iban en ella otras cartas para Hollanda[5]. Y supplicaba a V.M. me la hisiesse de advisar si abía recebido cien florines de uno de Audenarde para pagar aquý a Isaac a Purich, al qual he dado ciertos reales a buena quenta[6].

En 18 julii[7] escribí a V.M. otra, advisando cómo abía recebido las quatro ballas de libros; y en ella iba una letra de cambio contra Pieter de Hase de ducientos y cincquenta florines, pagados aquý a los Sres. Schiteres[8], y más una memoria de ciertas faltas y libros.

Las tristes nuevas que V.M. me escribe de la muerto [sic][9] de my Sr. Christóbal Plantino me han pesado mucho, y hago mi quenta de aber perdido más que padre[10]. Dios le perdonne y tenga en su gloria y guarde a my Sra. y a todos de casa.

Y por estar el ordinario[11] de partida, no he podido saccar la quenta de lo que he remettido y pagado; y por l'amor de Dios V.M. me perdonne que no emvío agora dineros. Y cierto no puedo más, de lo que me pesa, pero yo doy a V.M. mi palabra que no ha de perler nada // conmigo. Y más que temo ha de aber menos venta porque dos libreros de Medina del Campo vienen poner

1 Brief XXV, n. 2 en 3.
2 Deze brief is niet bewaard gebleven.
3 Zie Brief XXVI, n. 2.
4 Brief XXIV, n. 6.
5 Wellicht waren ze bestemd voor Deiman in Amsterdam; zie Brief V, n. 16 en vele hieropvolgende brieven.
6 Zie Brief XXIII, n. 3.
7 In de transcriptie in *Corr. Pl.*, VIII-IX, p. 574, wordt abusievelijk de datum 28 juli vermeld.
8 Brief XXVI, n. 1.
9 Abusievelijke transcriptie ‘muerta’ in *Corr. Pl., ibid.*
10 Plantin was op 1 juli gestorven (VOET, *GC*, I, p. 121).
11 Zie Brief III, n. 4.

tienda acá, que me harán harto danno en la venta, pero no ay sinon encomendarlo a Dios[12].

Con ésta va la segunda letra de cambio contra Pieter de Hase de parte de los Schiteres[13]. Y las demás cartas mandará V.M. encaminar, y advisarme si recibió el dinero de los Deymans[14]. Las dos ballas restantes estoy esperando. Y con esto, Christo con todos, y tenga a V.M. con toda la famílla de su mano. De Salamanca, en 19 de agosto 1589. Juan Pulman //

A Juan Moerentorff, mercader de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 343r-345v

(Publ.: *Corr. Pl.*, VIII-IX, no. 1493, p. 573-575)

XXIX
J. Poelman aan J. Moretus
14-10-1589

P. bevestigt ontvangst brief d.d. 6-9. De 2 ontbrekende balen ontvangen; één ervan in zéér slechte staat. De afgelopen 3 vakantie-maanden slecht verkocht, maar nu hij weer wat geld heeft wilde hij 100 ducados aan de heren de Schitere betalen en aangezien deze dit bedrag niet vóór half november wilden hebben, kan P. ze nog gebruiken. Ook Gilles Beys is dood.

P. wacht nog steeds op instructies voor de overhandiging van het speciale exemplaar van 'Theatrum' (zie Br. XXIV). Wat de 'Theatros en romance' betreft (zie Br. XXI), die kan P. wel onder vrienden verkopen of ruilen tegen goede boeken dus kan M. nog wel 20 stuks sturen en als er geïllustreerde bij zijn dan graag.

Het verbaast P. dat de heer Deiman nog niet betaald heeft en voegt bij de brief een bestellijst ('memoria').

12 Er kan niet met zekerheid worden vastgesteld wie dat waren. Een ervan moet Jean Boyer zijn geweest (zie Brief XXV, n. 9). Deze verhuisde weliswaar niet zelf naar Salamanca, maar sloot op 23 augustus een contract met Claudio Curlet aldaar, waarbij de laatste zich verplichtte een bediende in huis op te nemen die Boyer's boeken zou verkopen (PÉREZ PASTOR, *Medina*, p. 176, en CUESTA GUTIÉRREZ, *La imprenta en Salamanca*, p. 50). De andere kan Octavio Parente zijn geweest (CUESTA GUTIÉRREZ, *ibid.*). Met name van Boyer kon Poelman concurrentie duchten.

13 Dit moet de eerste kopie zijn van Poelman's tweede wissel op de Hase; zie n. 8 en Brief XXVI, n. 1.

14 Zie n. 5.

Agora en este puncto recebí la de V.M. de 6 de septiembre, y me holgué mucho de entender de la salud de V.M. y de entender que ubiesse recebido las mis cartas passadas.

Quanto a las dos ballas que faltaban de las seis, las recebí abrá como ocho díes, bendicto Dios, y la una d'ellas vino maltractada[1]. La factura de las dos ballas que V.M. me escribe aber emviado en ésta, recebí con ella, y veo la merced que me hase siempre y me obliga que accude muy a menudo con dineros[2]. Y V.M. me crea como christiano que estos tres meses de vacantia no se ha vendido lo que se ha gastado en casa. Pero agora, bendicto Dios, parece que la venta se va mejorando[3], y tengo llegado ciertos reales para V.M., y quise darlos, hasta cien ducados, a los Sres. Schiteres, y no los quison recebir hasta mediado de noviembre. Y entretanto proveré d'ellos a V.M., y para los Schiteres no faltarán otros dineros que entretanto iré llegando[4].

Quanto a los peligros de camino para emviar las mercadurías, cierto creo que deben de ser grandíssimos y el coste grande; y llegados los libros acá, los quieren de balde todo el trabajo[5].

De lo del Sr. Gilles Beys me pesa en extremo. Dios lo remedie y plega a su divina Magestad de darnos una ves pas, después de tantos annos de guerra; y Dios dé pacientia a la Sra. Catharina, muger de Gilles Beys, con sus hijos y les tenga de su mano[6].

Quanto al *Theatro* no he hetio nada, porque V.M. nunca me ha emviado a disir la orden que he de tener en ello, y assý le tengo aquý guardando // hasta tener su adviso de V.M.[7]. Y quanto a los *Theatros en Romance* no se le dé nada a V.M. por emviarlos, porque yo entre amigos los venderé y los truecaré a otros libros buenos; y

1 Zie Brief XXV, n. 1.

2 'Facture de deux balles no. 55 et 56', à fl. 357 st. 16½ (MPMA, 117, f. 75r-v).

3 Enkele dagen hierna, op 18 oktober, zou het nieuwe academische jaar weer beginnen, met de daarmee gepaard gaande *venta de San Lucas* (zie Brief XX, n. 5).

4 Zie Brief XXI, n. 4.

5 Zie Brief XXIII, n. 4.

6 Beys, Moretus' zwager en agent van Plantin in Parijs was in grote financiële problemen geraakt (zie Brief I, n. 4). Na Plantin's dood was hij als een berooid man naar Antwerpen gegaan om aanwezig te zijn bij de regeling van de erfenis. Moretus had hem voorlopig geholpen (STEIN, 'La succursale plantinienne de Paris', p. 42-44; VOET, *GC*, I, p. 161 en 178).

7 Zie Brief XXIV, n. 6.

assý me hará V.M. merced de emviar veinte d'ellos, aunque tengo todavía de los passados, y si ubiesse algún pintado me haría merced en emviarle[8]. También reciberé merced de que V.M. me emvíe tres *Civitates orbis terrarum*, complidos en 3 volúmenes[9], y cien *Biblias de Plantino*, 8º[10], y dos *Lexicon Apparatus Bibliorum f*º[11].

Espántome cómo los Deymans hasta agora no han complido; V.M. me advise si quiere que cobre aquý d'él. La inclusa mandará V.M. encaminar, y si quisieren dar algunos dineros, yo saldré aquý a pagarlos[12].

Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. y tenga de su mano con toda la familla. De Salamanca, a 14 de octubre 1589. Juan Pulman.

Memoria de los libros que Juan Pulman desea le sean emviados

20	Theatros en Romance
	alguno d'ellos pintado
3	Civitates orbis Terrarum complidos
100	Biblias de Plantino 8º
2	Lexicon Apparatus fº
6	Biblia haebraea sine punctis 8º cum utroque Testamento
2	Ruperti Opera fº
24	Sermones de Fray Luis complidos
25	Concordantias 4º
2	Hieronymi Opera fº
	Montani Poematum numerus //

8 Zie Brief XIX, n. 9 en XXI, n. 7 en 8. Het ruilen van boeken, bij voorkeur op basis van het aantal vellen papier, was nier ongebruikelijk (VOET, *GC*, II, p. 419).

9 Het derde deel van dit 'Stedenboek', een co-editie van Frans Hogenberg in Keulen en Filip Galle in Antwerpen, was in 1581 verschenen (DENUCÉ, *Oud-Nederlandsche Kaartmakers in betrekking met Plantijn*, I, p. 266-281).

10 Zie Brief VIII, n. 3.

11 Van de acht delen van de *Biblia Polyglotta* vormden de laatste drie het zogenaamde *Apparatus Sacer*, een serie van onder andere lexica, dictionnaires en grammatica's, die door Plantin afzonderlijk werden geleverd; hier moet bedoeld zijn het *Lexicon Graecum, et Institutiones linguae graecae, ad sacri Apparatus instructionem* (VOET, *Pl. Pr.*, no. 644; VI, I A-B).

12 Over Deyman, zie Brief V, n. 16 en vele daaropvolgende.

A Juan Moerentorff, hierno de Christóbal Plantino, mercader de libros en Amberes.
//
MPMA, 91, f. 347r-349v

XXX
J. Poelman aan J. Moretus
11-11-1589

P. bevestigt ontvangst factuur voor de balen 55 + 56.

Por agora no se offresse cosa que escribir a V.M. sinon que creo abrá V.M. recebido my postrera de 12 del mes passado, en la qual advisé a V.M. cómo recebí la de V.M. de 6 de septiembre y junctamente con ella la factura de dos ballas de libros, no. 55. 56[1].

Lo que agora se offresse es que va con ésta una letra contra Pedro de Hase de quinientos florines por otros tantos que pagué aquý a los Sennores de Schiteres; V.M. los mandará assentar en my quenta[2], y en breve emviaré más dinero. V.M. pierda cuidado, que yo me lo tengo de emviar, porque es muy justo.

Agora supplico a V.M. me la haga de emviar las faltas de la memoria que va con ésta, y más los libros que van en la misma memoria. Y en ello me hará V.M. muy sennallada merced como siempre. Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. con toda la familla, besando a todos las manos. Y my muger se encomienda a todos mucho y les besa las manos muchas veses, y está para parir un día d'éstos. Dios la allombre con bien.

Ende ist saecke datse soe voert gaet ghelijc sij beghost heeft, alle jaer een, en den nest sal ons te cleyn worden, maer onser Godt en schiep noet mont, hij schip'er oock broet voer[3]. Iterum

1 Zie Brief XXIX, n. 2.
2 Poelman had twee wissels van fl. 250 op de Hase getrokken (Brief XXIII, n. 3 en XXVI, n. 1). Het is niet duidelijk of deze wissel betrekking heeft op een nieuw voorschot aan de gebroeders de Schitere.
3 ‘God schept geen mond, of Hij schept er ook brood voor’, als uitdrukking gedocumenteerd in HARREBOMÉE, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal*, I, p. 95b.

vale. De Salamanca, a 11 de noviembre 1589. Juan Pulman.

[In de marge] La letra de cambio dise al uso, que es dos meses después la fecha[4].

//

MPMA, 91, f. 351r-v

XXXI
J. Poelman aan J. Moretus
9-12-1589

Over de bestellijst voor boeken, de ontbrekende losse vellen en een wissel voor Pieter de Hase voor fl. 500, de eerste, de tweede gaat hierbij.

La presente servirá solamente de adviso cómo escribí a V.M. a 11 del mes passado largamente, y emvié en la dicha carta una memoria de libros y faltas, para que V.M. me hisiesse merced de emviarlos. Más iba en la misma carta una letra de cambio de quinientos florines sobre Pedro de Hase; y era la primera, y con ésta va agora la segunda letra quantimás que quando ésta llegue, abrá llegado el plaço d'ellas, porque dise al uso que es a dos meses después de la fecha[1].

Y porque por agora no se offresse otra cosa que escribir, no me alargo más, y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. con toda la familla, y mis besamanos a todos. De Salamanca, en 9 de deciembre 1589. Juan Pulman.

Las inclusas encomiendo a V.M. //

A Juan Moerentorff, librero en casa de Christóbal Plantino en Amberes. //

MPMA, 91, f. 353r en 355v

4 In het wisselverkeer was een betalingstermijn van twee maanden, een ‘usance van twee maanden’, vrij gebruikelijk (zie ook Brief XXVI, n. 1).

1 Zie Brief XXX, n. 2 en 4.

XXXII
J. Poelman aan J. Moretus
6-1-1590

P. Heeft al sinds 6-9-1589 geen brief meer ontvangen en herhaalt dus alles weer. De 3e wissel op Pieter de Hase zal hij pas sturen als P. bericht heeft dat de andere ontvangen zijn. De 2 balen nrs. 55 + 56 zijn er nog steeds niet.

No servirá la presente de otra que de besar a V.M. las manos muchas veses. Y por no hallarme con ninguna de V.M. después la de 6 de septie*m*b*re*, que tue la postrera que recebí de V.M., a la qual respondí en 11 de novie*m*bre, y iba en la dicha carta la primera letra de cambio de quinientos florines, pagados aquý a los Sennores Schiteres. Y después en otra carta mía de 7 de decie*m*bre emvié la segunda.[1]

En ésta emvío otra letra de cien florines que pagué a los mismos Schiteres contra Pieter de Hase,[2] el qual abía de pagar también los quinientos florines de las dos letras que emvié a V.M.; y creo ya les abrá pagado. La tercera no emvío agora hasta tener adviso de V.M. si ha resebido alguna de las presedentes.

Las dos balas de libros, no. 55. 56., de las quales recebí la factura en la de V.M. de 6 de septie*m*bre, no tengo nuevas ny memoria adónde están; y en llegando o teniendo adviso d'ellas advisaré a V.M. de lo que ubiere.[3] Y por el mes que viene espero con el favor de Dios emviar otra metra de cien ducados, y assý iré siempre continuando, y V.M. perdonne.

Y con esto nuestro Sennor dé a V.M. muy buenas salidas de anno y entrada de anno nuevo, y con salud con todos de casa; y no se le olvide a V.M. my aguinaldo. De Sal*aman*ca, en 6 de enero 1590. Juan Pulman.

1 Zie Brief XXX, n. 2 en XXXI, n. 1. De laatste brief was door Poelman gedateerd op 9 december.
2 Op 24 december had hij rs. 440 (= fl. 100) aan de broers betaald (MPMA, 117, f. 57r).
3 Zie Brief XXIX, n. 2.

Las inclusas mandará V.M. incaminar. Más encomiendo a V.M. las faltas que emvié a V.M. a pidir y también los libros.

A Juan Moerentorf, merc*ader* de libros en Amberes.

MPMA, 91, f. 357 r-v

XXXIII
J. Poelman aan J. Moretus
27-2-1590

> Weer hetzelfde, over de 2 wissels en de 3e van fl. 250 en het uitblijven van brieven. Weer een bestellijst, weer over de 2 balen 55 + 56. Binnenkort zal P. een opgave doen van alles wat hij aan geld gestuurd heeft en wat hij hier in S. betaald heeft opdat ze het eens worden. P. heeft weer een dochter gekregen en binnen het jaar verwachten ze er weer een, zolang het God behaagt.

Por no hallarme con ninguna de V.M. después de la V.M. de 6 de septie*m*bre del anno passado seré breve en ésta por aber respondido a ella en 11 de novie*mbre*; y emvié en ella una letra de cambio de quinientos florines, que era la primera, y la segunda emvié en 7 dece*mbre*.[1] Creo V.M. los abrá recebido d'ambas y también el dinero. Después emvié otra en 6 janu*ario* 1590, de cien florines, y agora emvío la segunda de los mismos cien florines.[2] Y demás d'ésta emvío otra de ducientos y cincque*n*ta florines, que es nueva agora.[3] V.M. me mandará advisar del recibo de todo y assentar todo por memoria. Yo iré pagando honradamente a V.M.

Lo que agora se offresse es que va aquý una memoria de ciertos libros que he pedido otra ves, y con ella pidý ciertas faltas. Supplico a V.M. me la haga de emviarlos con el primero.

Cierto que estoy espantado de no recebir ningunas de V.M.; o

1 Zie Brief XXX, n. 2 en XXXI, n. 1.
2 Zie Brief XXXII, n. 2.
3 Op die dag werden rs. 1100 overgemaakt, tegen de koers van rs. 4,40 per gulden (MPMA, 117, f. 57 r).

es que se pierden en el camino, o V.M. no hase caso de sus pobres criados y servidores, que de tan buena gana deseo de servir a V.M. Y assý V.M. me mande de las dos ballas no. 55. 56: hasta agora no he tenido nuevas d'ellas. Plega a Dios los dexe llegar a bon [sic] puerto.[4]

Las inclusas supplico a V.M. sea servido de darlos a bon [sic] recaudo. Más supplico a V.M. me la haga de advisar si ha cobrado cien florines de los de Audenarde, porque Isaac a Purich me matta aquý por ellos, y le he dado a buena que*n*ta ducientos reales. Y también va aquý una carta suya para su hermano.[5]

El camino próximo, plasiendo a Dios, emviaré a V.M. la que*n*ta de todo lo que // he remettido allá y pagado aquý, para que estemos una ves de acuerdo. Y con esto no me alargo más, sinon que Dios guarde a V.M. con toda la familla y les tenga de su mano. Y a my Sra. mis besamanos y disirla como Dios me ha dado otra hija[6], y de aquý un anno, plasiendo a Dios, espero otra. Y assý iremos continuando hasta que Dios fuere servido. Iterum vale. De Sal*aman*ca, en 27 de febrero 1590. Juan Pulman.

A Juan Moerentorff, merc*ader* de libros en Amberes.

MPMA, 91, f. 359 r-v

XXXIV
J. Poelman aan J. Moretus
28-4-1590[1]

P. bevestigt ontvangst van brief dd. 28-12-1589 op 3-4 en op 12 dezer een van 6-2, waarin geschreven wordt over brieven die P. niet ontving. Verder weer over alle wissels (zie n. 3 + 4). P. stuurt de afrekening zoals beloofd in Br. XXXIII; de inventarislijst stuurt hij niet, alleen als dat nodig is. De heren in A. moeten niet schrikken van de hoeveelheid die ze gestuurd hebben, ze kennen hem immers en weten hoe bescheiden hij geleefd heeft. Tot nu toe heeft hij niets voor zichzelf verdiend als alleen de kost en de bruidsschat voor z'n vrouw. Hij voelt nog steeds de terugslag van de 26 balen boeken die in Laredo verbrandden en die hij helemaal heeft moeten betalen i.p.v. een 1/4 gedeelte.

4 Zie Brief XXIX, n. 2.

5 Voor deze broers, zie Brief II, n. 9 en XXIII, n. 3.

6 Ana, gedoopt op 21 januari (ADS, 'Libro de Bautismos de la Parroquia de San Isidro', 2, f. 96v).

1 Poelman dateert de brief niet, maar het 'ut supra' waarmee hij eindigt moet betrekking hebben op de datum van het meegezonden rekening-overzicht, 28 april; deze datum wordt overigens bevestigd in zijn volgende brief van 26 mei (XXXV).

P. zal fl. 100 betalen aan Pieter Scherlacken. Zijn dochter Ana is op 28-2 in bed gestikt.

Con todos los ordinarios[2] he escripto a V.M., y de ninguna de tenido respuesta, sinon que en 3 d'éste recebí la de V.M. de 28 de deciembre y otra de V.M. de 6 feb*rero* en 12 del mismo mes, a las quales debo respuesta. Y en la de 6 de feb*rero* me remette V.M. a otras que no he visto ny han llegado a mys manos.

Y quanto a los quinientos florines de los Schiteres creo abrá los ya recebido, y más otros cien ducados que les pagué despues en 27 feb*rero* de los quales va aquý la segunda letra.[3] También creo abrá V.M. recebido otros cien florines, de los quales fue la segunda en 27 feb*rero* con la primera de los cien ducados.[4]

Con ésta va la quenta general de todo; V.M. la vea y la insenne a los herederos.[5] Pero el inventario no le emvío porque no he tenido lugar de saccarle; pero si fuere menester, yo le emviaré con el primero,[6] y cierto que estos sennores no tienen raysón de espantarse de la intrega que se me ha hetjo, disiendo o paresciéndoles que ella es

2 Voor de *correo ordinario* zie Brief III, n. 4.

3 Zie Brief XXX, n. 2 voor het bedrag van fl. 500, en Brief XXXIII, n. 3 voor de betaling van rs. 1100 (= 100 *ducados*).

4 Zie Brief XXXII, n. 2 voor de betaling van fl. 100.

5 Na de dood van Plantin op 1 juli 1589 had Moretus de leiding over het bedrijf gekregen. Hiervoor moest hij natuurlijk kunnen beschikken over genoeg kapitaal, over de inventaris van het bedrijf en het bedrijfspand zelf. Om dit te regelen moest de bevoorrechte Moretus een langdurige juridische strijd voeren met zijn mede-erfgenamen (zie voor de details VOET, *GC*, I, p. 162-168 en 191-192). In het geding was uiteraard ook het bedrag van fl. 4313 st. 2, waarmee Moretus participeerde in de associatie met Poelman (zie Bijlage IV). Moretus moet hem verzocht hebben een tussentijdse balans op te maken (het contract tussen de twee zou in 1591 aflopen). Deze afrekening, over de periode augustus 1586 - april 1590, is gedateerd op 28 april (zie n. 1) en deels door Poelman zelf, deels door zijn bediende Jan Cooman opgesteld: ‘Quenta entre Juan Pulman y Juan Moerentorf de Amberes, emviada en 28 de abril 1590’, in Antwerpen voorzien van de aantekening ‘Compte de ce qu'il doibt en 14e de may 1590’ (MPMA, 117, f. 57r-59v).

6 De inventaris, ook gedateerd 28 april 1590, zou samen met een resumé van de bovengenoemde afrekening, in juli 1591 in het bezit van Moretus zijn: ‘Relatión de la que*n*ta que ay entre los herederos de Plantino y Juan Pulman’, met de aantekening ‘receu ce compte le 27e julij 1591’ (MPMA, 117, f. 429r-v).

mucha[7] (atento que V. Mes. todos me cognoscen y saben la llanessa con que he vivido siempre). Y lo confiesso, y beso a V.M. las manos por la merced que me han hetjo de fiarse tanto de mý.

Y cierto que me holgará de poder aber aprovechado más de lo que hasta agora, pero los gastos son grandes, como V.M. verrá, y no se puede baser más; y para quitarnos d'estas suspechas quisiera que V.M. trassasse y diesse orden para que a cada uno se entregue en lo que es suyo para no tener que encargar la consientia, porque sommus mortales. Y de todo daré a V.M. muy buena satisfactión, y si desde agora me quisiere V.M. baser merced de emviar algunos libros, se hará d'ellos el recaudo que V.M. mandare, porque no quisiera dexar a my muger y hijos con enriedos. Y veo por otra parte que hasta agora no he ganado nada para mý, sino es la refactión que se me ha hetjo y el dote me dieron con my muger.[8] Y assý ando todavía al retortero por las 26 ballas que se quemaron en Laredo y se me cargaron de todo con no estar obligado a más de la quarta parte.[9] Y por allá verrá V.M. si my intensión fue para defraudar a V.M. En*de* daerbij dunckt mij dat ick tot nochtoe den herincke hebbe gebraden omden roghe.[10] Pero con todo ello intiendo y estoy satisfecho que V.M. en todo me ha de ser buen padrino y uno por uno. // Quisiera que V.M. diesse orden para que yo estuviesse por mý absolutame*n*te por no tener escrúpulo de concie*n*tia si ay discuido en la quenta o non. Y por esto no dexaré de tener el mismo cuidado que hasta agora.

Los cien florines pagaré a Pedro van Scherlacquen, y d'ellos va con ésta la primera letra de cambio, y los tengo assentados en la que*n*ta como pagados, y d'allá se me han de haser Buenos a que*n*ta del inventario.[11]

7 Er waren vanaf augustus 1586 56 balen verzonden, met een totale waarde van fl. 7775 st. 13 (MPMA, 117, f. 59r).

8 De bruidsschat was 700 *ducados* (zie Brief XIV).

9 Deze balen waren tussen 1581 en 1584 verbrand (MPMA, 116, f. 525r). Poelman moest volgens het contract het vierde deel van eventuele schade voor zijn rekening nemen.

10 'Den herinck braden om den roge' (Zuidnederlands *roge*, en varianten, met de betekenis 'kuit' van vis): grote uitgaven doen voor niets, geld verknoeien (VERWIJS en VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, VI, p. 1562-1563).

11 Deze betaling is, zonder datering, nog geregistreerd in de in n. 5 genoemde afrekening (MPMA, 117, f. 57r). Een Pieter Sche(e)rla(e)cken kon niet worden geïdentificeerd; het zou een van de Nederlandse studenten kunnen zijn.

En 27 feb*rero* advisé a V.M. cómo Dios me abía dado otra hija, y el otro día siguiente, que eran 28 del mes, succedió una desgracia muy grande, que por la mannana la hallamos ahogada en la cama junctame*n*te a su ama.[12] Dios sea lobado [sic] para siempre. Y assý no me queada más que una hija, que es la major. Y con esta Christo con todos. De Sal*aman*ca, ut supra. //

A Juan Moerentorf, mercader de libros, hierno de Christóbal Plantino, en Amberes. //

MPMA, 91, f. 365r-367v

XXXV
J. Poelman aan J. Moretus
26-5-1590

P. herhaalt inhoud Br. XXXIV, ook zijn verontschuldigingen omtrent geringe omzet. De fl. 500 van Pieter de Hase blijken te zijn ontvangen, de 100 ducados voor de heren de Schitere en de wissel van fl. 100 voor Pieter Scherlacken zullen ook wel binnen zijn.
P. hoopt op uitgebreid antwoord op z'n brief van 28-4.

En 28 del mes passado escribí a V.M. más largo,[1] advisado como abía recebido una de V.M. de 28 de decie*m*bre y otra de 6 de febrero, en las quales me remitte a otras, las quales no han llegado a my poder. Y assý respondí en la postrera a aquellas dos y junctame*n*te emvié con ella la que*n*ta de todo qua*n*to V.M. me ha entregado.[2] Y con el favor de Dios espero de contentar a V.M. y los demás Sennores coherederos.[3] Y lo que supplico a V.M. es que se agan [sic] bien conmigo, atento que de todo qua*n*to se me ha emviado, se me emviaron los precios conforme se venden allá en la tienda a qualquier desabrejacho[4] que llegue a ella, y basta que

12 Zie Brief XXXIII, n. 6.
1 Zie Brief XXXIV, n. 1.
2 *Ibid.*, n. 5.
3 *Ibid.*
4 *Desabrejacho*: deze vorm, waarschijnlijk ook te lezen als *desabrechacho*, is niet gedocumenteerd.

yo les haga buenos los del tiempo passado y los que después se me emviaron. Y demás d'esto ya saben V. Mes. como no dexa de aber bromas y libros que en los díes de la vida no se venderán, y assý supplico a V. Mes. ordennen y trassen un consierto que a todos estuviere bien, y que todos vivamos que nassidos sommus; y a V. Mes. les va poco, y a mý es haserme hombre con qualquier cortesía que V. Mes. me hisieren.[5] Y cierto toda my intensión es de dar todo el contenta [sic] a V. Mes., y assý me remitto a la my postrera de 28 del passado.

Otra de V.M. 21 de março recebí, en la qual también me remitte a las presedentes, y como dicho es, no las he visto, sino son las dos arriba spesificadas. Qua*n*to a la respuesta d'ésta es como me huelgo que V.M. aya recebido los quinientos florines de Pieter de Hase;[6] y más creo abrá agora recebido otros cien ducados que pagué después acá a los Eschiteres en 27 de febrero, de los quales embié la primera y segunda letra de cambio.[7] Demás d'esta emvié a V.M. en my postrera de 28 del passado la letra de Pieter Scherlacquen de los cien florines que me ordenó V.M. pagasse al dicho.[8]

Lo que agora deseo es que me responda muy a lo extenso a my postrera carta, para que no aya que revocar en el consierto que V.M. ordenare, y que a d'ambos esté bien. Y con esto Christo con todos, y a my Sennora mis besamanos, y que Dios dé muy larga vida, y a todos de casa mis besamanos. De Sal*aman*ca, a 26 de mayo 1590. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, hierno de Christóbal Plantino que Dios aya, merc*ader* de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 361r en 363v

5 Helaas is niet bekend wat Moretus hem in de voorafgaande periode had geschreven, maar de teneur zal niet veel anders zijn geweest dan in de volgende, wel bewaard gebleven brieven. Hierin pakt hij Poelman noms fors aan, hoogstwaarschijnlijk mede onder druk van de erfgenamen. Ter verontschuldiging van de trage betalingen voert Poelman nu aan dat de boeken uit zijn voorraad, of althans een deel ervan, onverkoopbaar zouden zijn.

6 Zie Brief XXX, n. 2.

7 Zie Brief XXXIII, n. 3.

8 Zie Brief XXXIV, n. 11.

XXXVI
J. Poelman aan J. Moretus
23-6-1590

P. herinnert aan z'n brieven dd. 28-4 en 26-5 en hoopt op antwoord. P. is van plan naar Medina del C. te gaan om rs. 1200 te versturen, maar omdat de 'correo ordinario' niet gaat zoals het moet, zal hij de wissel pas sturen als de ongeregeldheden in Frankrijk voorbij zijn. Hij verkoopt daardoor ook voor geen stuiver.
Hierbij gaat een brief met enkele vellen van een boek geschreven door de schrijver van de brief, die deze graag gedrukt zou willen zien. Misschien wil M. ernaar kijken?

Por no hallarme con ninguna de V.M. seré breve en ésta, y servirá solamente de adviso como escribí en 28 de abril y 26 de mayo, de las quales estoy esperando la respuesta. Y estoy de camino para yr a Medina del Campo por llevar mil y ducientos reales para remettir para V.M.[1] Y como el ordenario[2] parte más aýna de que pensé, no emvío la letra de cambio d'ellos. Pero sin falta ninguna irá el camino próximo, y assý iré continuando siempre, y V.M. me perdonne que no puedo más, porque no se vende blanca[3] con estas nuevas de las guerras de Francia.[4] Plega a Dios de darnos pas y concordia.

Aquý va una carta y ciertos pliegos de un libro que compouso el que escribe la carta, y me ha importunado mucho escribiesse a V.M. si le quería imprimir. Yo, por complir con él, le dixe escribiesse a V.M. y emviassasse [sic] estos pliegos, para que V.M. viesse por ellos el concepto de su libro y trabajo. Y assý me hará V.M. merced de verlo y escribir al mismo frayle su parescer d'ello, para que yo le pueda monstrar que aya hetjo mis diligentias de dar parte d'ello a V.M. El libro tendrá sus ducientos pliegos, quando poco, y creo que no tendrá mal despacho, ya digo. V.M. se vea en ello si es cosa que se puede haser sin pérdida.[5]

1 Poelman zal pas in september geld overmaken via de gebroeders de Schietere, en wel een bedrag van rs. 1100 (MPMA, 117, f. 61r en 69r).
2 Zie Brief III, n. 4.
3 Zie Brief XXIV, n. 4.
4 Zie Brief XXIII, n. 4.
5 Dit manuscript is van de hand van Christophorus de Frómesta Torquemada. Het bestaat uit enkele vellen met de provisionele titel *Usurpationes. Prepositiones in Scripturam Sacram*, en wordt bewaard in MPMA, 94, f. 93r-95v. De Augustijn Frómesta, magister in de Theologie, was in deze periode prior van het convent van zijn orde in Salamanca. In de 17e eeuw bevond zich in dit convent een ander manuscript van zijn hand, getiteld *Commentaria in Cantica Canticorum* (ANTONIO, *Bibliotheca Hispana Nova*, I, p. 245a; OSSINGER, *Bibliotheca Augustiana*, p. 372). Moretus, die het werk niet op de pers legde blijkt hem een afwijzende of ontmoedigende brief te hebben geschreven. In zijn antwoord van 4 juli 1591 verklaart Frómesta er al zijn bezittingen voor over te hebben om zijn boek bij de Antwerpse firma gedrukt te krijgen (MPMA).

Por no estar acá los Schiteres, no he emviado letras de cambio, pero por el fin d'este mes estarán aquý de volta, y los pienso de prover como hasta aquý.[6] Y con esto Christo con todos. De Sal*aman*ca, en 23 de junio 1590. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, merc*ader* de libros en Amberes.

MPMA, 91, f. 369r-v

XXXVII
J. Moretus aan J. Poelman
27-6-1590

M. deelt mee dat Marco Núñez, vader van Diego Núñez, vanuit Lissabon geschreven heeft dat hij de boeken die P. hem verkocht heeft niet eerder zal betalen dan dat P. de boeken, de kleding en andere zaken, die genoemde Diego bij P. in S. achterliet, betaalt.

La presente no servirá para otro q*ue* por avisar a V.M. como q*ue* el Sr. Marco Núnnez Pérez, padre de Diego Núnnez, ha escritto de Lisboa, q*ue* no se paguen los libros que l'habes [sic] vendido al d*ic*ho Diego Núnnez, su hijo,[1] antes que V.M. pague y haga buenos los libros, vestidos, y otras [onleesbaar] cosas que sea q*ue* el d*ic*ho Diego Núnnez ha dexado en manos de V.M., como se partió de Salamanca.[2] De q*ue* ha dimandado la quenta a V.M. y nunca podido tenerlo p*agad*o. Esta no sirve para otro que por este effetto, y dizir a V.M. q*ue* si no ha concluido d'esta quenta con el

6 Zie Brief XXI, n. 2.

1 Voor de familie Núñez en de levering van boeken door Poelman, zie Brief VIII, n. 2.

2 Deze transactie is niet gedocumenteerd.

sobred*ic*ho Sr. Marco Núnnez, q*ue* lo haga luego para venir a fin de que*n*tas. Y con esto suplico a Dios q*ue* de mal guarde V.M. prospere con salud. D'Anveres, en 27e de junio 1590. //

MPMA, 10, f. 276r (minuut)

XXXVIII
J. Poelman aan J. Moretus
15-9-1590

P. bevestigt ontvangst van brief dd. 13-6 als antwoord op de zijne dd. 28-4, die hij op 5-9 ontving. Het blijkt dat M. de afrekening heeft ontvangen en besproken met de andere erfgenamen. P. vraagt om voorspraak bij de anderen voor de fl. 4.848 voor de inventaris met schuldbekentenis. Die is niet geheel te innen zonder verlies te lijden als de persoon in kwestie nog in leven is en dan de baal nr. 30 ter waarde van fl. 156 st. 7, die in zee verdween. Dan komen de boeken die overblijven minus de fl. 1.000 die P. zelf erin stak en de korting die ze overeenkwamen op een waarde van fl. 2.941 st. 13. Daarbij komen dan nog de boeken die in het begin gestuurd werden, toen P. naar Spanje kwam, en waarvan hij denkt dat hij ze van z'n levensdagen niet zal kunnen verkopen.
Verdere behandeling laat P. aan M. over en vermeldt verder nog onderaan de brief dat totdat er een akkoord is over de afrekening P. geen boeken meer wil bestellen.

Esta servirá solame*n*te de respuesta a la V.M. de 13 del mes de junio, la qual recebí los díes passados, y es la respuesta de la mía de 28 de abril.

Primerame*n*te veo como V.M. recibió la que*n*ta que emvié, y que la communicó con los demás herederos. Lo que agora se offresse es de supplicar a V.M. me la haga como siempre de serme buen padrino y intercessor en ello, porque los quatro mil ochocie*n*tos y quare*n*ta y ocho florines que monta el inventario con las diras [sic]. Las ditas son mil sietecie*n*tos y cinco florines.[1] Ya sabe V.M. que no se cobran assý las ditas por entero, sin que se pierdan algunas por recattado que viva la persona; y más la balla no. 30 que se ahogó, que monta ciento y cincque*n*ta y seis

1 *Dita*: borg, borgtocht, of, zoals hier, schuldbrief of -bekentenis (LAPEYRE, *Une famille de marchands*, p. 663; STOLS, *De Spaanse Brabanders*, I, p. 323).

florines y siete placas.[2] De manera que los libros que quedan de resta, quitando los mil florines que yo mettý, y la refactión que V.M. me hase merced conforme nuestro concierto[3] vienen a resumirse en dos mil nuevecientos y quare*n*ta y un florin y trese placas. Y demás d'esto los más de los libros son los que se emviaron al principio, quando yo vine a Espanna, y creo que los más d'ellos no venderé en díes de la vida.[4] Y assý lo dexo en discretión de V.M., que sabe mejor lo que ay acerca d'ello de lo que yo lo puedo escribir a V.M.; y atento que yo me incargo d'ellos a pagar por evitar que*n*tos, seo [sic] que V.M. me hará en todo mucha merced. Y assý no escribo a los herederos, hasta que V.M. les aya muestrado la que*n*ta y tractado del negocio para ver la orden que estos Sennores dan en ello.

Con ésta va la primera letra de cambio de ducie*n*tos y cincque*n*ta florines que pagué a los Sennores Schiteres;[5] del recibo me mandará V.M. advisar. También pagaré a P i e t e r Scherlacquen los ducientos florines que V.M. me ordena.[6] Y todo será a buena que*n*ta del consierto que se hisiere conmigo. Y yo doy a V.M. mu palabra como hombre honrado que no tarde mucho en hetjar de mý la deuda, y assý supplico a V.M. me favoresca en todo. Y hasta que V.M. me escriba poco más o menos la refactión que me han de haser, no pondré en precio ny nombraré tiempo, sinon que V. Mes. lo han de disir primero, y después lo recattearé yo.

Con el primero responderé muy particularme*n*te de todo en la forma que V.M. me escribe. Y con esto Christo con todos y guarde a V.M. por muchos y largos annos, y a todos de casa mis besamanos. De Sal*aman*ca, en 15 de sept*iembre* 1590. Juan Pulman

Hasta averiguar esta que*n*ta no quiero pidir libros [onleesbaar door beschadiging] //

A Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes. //
MPMA, 91, f. 371r en 373v

2 Zie Brief XIV, n. 7.
3 *Refactión*: korting, die voor Poelman 15% bedroeg.
4 Over onverkoopbare boeken zie Brief XXXV, n. 5.
5 Zie Brief XXXVI, n. 1; fl. 250 = rs. 1100.
6 Eerst op 4 mei 1591 zal Poelman aan deze Scheerlaecken (zie Brief XXXIV, n. 11) een som van fl. 200 betalen (MPMA, 117, f. 61r.).

XXXIX
J. Poelman aan J. Moretus
13-10-1590

P. refereert aan z'n brief van 15-9 en de eerste wissel (n. 1) en stuurt hierbij de tweede voor de genoemde fl. 250 en vermeldt dat hij sinds 13-6 geen enkel bericht meer ontvangen heeft. Binnenkort gaat er een wissel uit van fl. 200 op Pieter Scherlacken alles overeenkomstig datgene dat met M. is afgesproken.

La presente servirá solame*n*te de adviso cómo en 15 del mes passado escribí mas largo a V.M., y emvié la primera letra de cambio de ducie*n*tos y cincque*n*ta florines.[1] Ésta agora no servirá de otra que de coubierta de la inclusa y de la segunda letra de los dichos ducie*n*tos y cincque*n*ta florines, y por no hallarme con ninguna de V.M. después de la de 13 de junio, a la qual respondí en mi postrera. El camino próximo yrá con el favor de Dios la letra de los ducie*n*tos florines de Pedro Escherlacquen,[2] y todo será para en que*n*ta de pago del consierto que V.M. hisiere conmigo.

Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. con los demás herederos por muchos y largos annos. De Sal*aman*ca, a 13 de octubre 1590.

Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, merc*ader* de libros en Amberes. //

MPMA, 91, f. 375r-v

XL
J. Moretus aan J. Poelman
28-10-1590

A Jan Pulman, libraire à Salamanca, ad 28en de otobre 1590.

Goede vriendt Jan Pulman. Ick hebbe uwen brief ontfanghen en*de* alles verstaen, en*de* hebbe met mijn*en* broeders en*de* susters den selven gecommuniceert. En*de* om U.L. te beter te kennen te

1 Zie Brief XXXVI, n. 1 en XXXVIII, n. 5.
2 Zie Brief XXXVIII, n. 6.

gheven hetghene dat gesloten is, zoo laet ick mijn Spaens aen den sijde en*de* scrijve U.L. desen in onsen platten Duitsche en*de* moeders tael om gheen misverstandt te maecken. Ghij moocht oock antworden, opdat mij*n* voors*eyde* zusters en*de* broeders te beeter moghen verstaen tghene dat ghij voor antwoordt scrijven sult.

Nu soo is dan dit het slot van de resolutie als hier naer volght. Achtervolgen*de* uwe rekeninghe aen ons gesonden, den afslach[1] afgetrocken wesen*de* en*de* de duysent guides die U comen van U capitel,[2] soo blijft ghij schuldich vier duysent acht hondert en*de* achtenvertig guldens p*ro* rest zo van baeten als schulden.

Soo om tot een slot van rekeninghe te comen segghen sij // aldus dat U.L. sal van*de* voers*eyd*en somme van*de* 4848 gulden boven den voors*eyde* afslach noch uit een gedaen advantagie sult hebben de somme van 200 en*de* achtenvertich gulden, het welc sy dan rekenen te sijn bij de vijfhondert guldens, te weten 248 van*de* voorseyden somme, 171 gulden van*de* 25 maten terwe die ghij scrijft U bedorven te wesen[3] [...] het welck sij segghen bij U fault geschiedt te sijn, deurdien dat ghij soo cleynen huysgesin sij*n*de, niet en behoorde zoo veel stuyfers provisie[4] opte doen dat U die soude bederven. Bovendien dat sij segghen, dat het selfste altijt noch geten, oft *ver*cocht mach wesen voor de weerde daer ghij niet voor rekent. Zoo dan die somme van 248 gulden afgetrocken van*de* 4848 gulden zouden resten 4600 gulden, de welcke sij tevreden sijn dat ghij suit betaelen in vier parten van half jaere te half jaere tot volle betaelinghe.

Ende den brief die ghij mi gesonden hebt in Peeter de Haese van*de* 250 fl.[5] sal op afrekeninghe wesen met het ghene dat ghij noch suit ontbieden overg*e*maeckt oft betaelt te hebben tsint de voorgaen*de* rekeninghen gesloten. En*de* moocht metten eersten overscrijven en*de* seynden een scrift obligatie wijs van uwer handt met het welck ghij bekent door slot van alle voorgaen*de*

1 Korting.
2 Het kapitaal van fl. 1000 dat Poelman ingebracht had.
3 Poelman voerde op zijn overzicht een bedrag op van fl. 171 voor huisraad alsmede voor een voorraad van 25 mud tarwe (MPMA, 117, f. 59v).
4 Voorraad.
5 Zie Brief XXXIII, n. 3.

rekeninghen schuldich te wesen de somme van 4600 gulden, te betaelen, als voor. Ist dat U dunckt dat ghij die eer soudt kunnen oft begheren te betaelen om daer van ontslagen te wesen, soe moocht ghij dat soo stellen. En*de* rekende alle de advantagie voor U die ghij suit kennen van u wissel over te maecken, sijnde allen tevreden met de betaelinghe van*de* volle somme sonder interest, ten waer dat ghij u termijnen niet en hielt en*de* den eenen over den ander liet ghaen sonder die te quyten alsoo 't behoort, soo staen sij dat ghij alsdan soudt schuldich wesen het verloop te betaelen. Het welcks ick U dit alles int lanck overscrijven opdat ghij zo des [...] moocht daerop letten en*de* metten eersten u advys overscrijven, opdat wij dan daer mede sluyten.

V*er*hopen*de* dat God de gratie sal gheven, dat wij noch meer als van tevoren sullen moghen handelen met malckanderen, wesen*de* de navigatie weder vrij zoo men goede hope wil segghen dat best mocht wesen, het welck Godt gheve en*de* U spaere met U.L. huysfrouw en*de* kinderen, de welcke wij allegader met hertelycsten doen grueten.

Mette haest desen voor [seyden]

MPMA, 10, f. 287v-288r (minuut)

XLI
J. Poelman aan J. Moretus
1-1-1591

P. heeft sinds 13-6 geen brieven meer ontvangen alleen via I. à P. één van augustus waarin M. aan P. opdroeg fl. 150 aan genoemde heer te betalen. P. betaalde fl. 200 aan P. Scherlacken, wat in totaal fl. 600 is met de 100 ducados aan de heren de Schietere waarvoor hij twee wissels stuurde (n. 3). P. hoopt dat de overeenkomst met de erfgenamen geregeld is en dat hij gauw boeken ontvangt om de onverkoopbare aan te vullen (n. 4). Ook zijn er andere leveranciers die aanbieden boeken te sturen, maar dat wil P. niet. Als alles geregeld is kunnen beiden weer een nieuwe overeenkomst sluiten, want er is een familielid van z'n vrouw die hem 1000 ducados wil lenen (n. 5). Verder allerlei goede voornemens en wensen.

Por no hallarme con ninguna de V.M. despues la de 13 junij,

que fue la postrera que recebí, no he visto otra sino es que Hieronymo Isaac a Purih me dio una del mes de agosto, por la qual V.M. me ordena pague al dicho ciento y cincque*n*ta florines, los quales luego pagué como él abrá advisado a su hermano en Audenarde.[1] V.M. los mandará assentar por memoria con los ducie*n*tos florines que pagué a Pieter Scherlacquen,[2] que son en todo seiscientos florines con los cien ducados que pagué a los Sres. Schiteres, de los quales emvié a V.M. las dos letras, la primera en 15 septemb*re* y la segunda en 13 octobre.[3]

Cierto me holgará tener la resolution de V.M. acerca de la merced que me ha de haser en el consierto de los herederos, porque tengo grandissimo deseo de hetjar cuidados aparte; y por otra parte estoy con necessidat, que no recibo mercaduria ninguna para refrescar las bromas[4] que acá están. Y por otra parte ay algunos que me offressen de emviar libros, pero no quiero entreprender nada con naide sino es con V.M., y por el tanto quisiera aber liquidado lo viejo antes de encargarme de alguna mercaduría de nuevo. Y después se hará algun consierto de nuevo que a d'ambos esté bien, porque hallé aquý un amigo, parie*n*te de my muger, qui me offresse de emprestar mil ducados para grangear con ellos, pero no me los quiere emprestar hasta que averigue primero la que*n*ta que tengo con V. Mes.[5] Y assý digo que podré siempre pagar de contado lo que se me emviare, y por el tanto supplico a V.M. sea servido, que este negocio se hetje aparte y no se pierda la buena conjunctura.[6]

Tengo muchos libros faltos, y por no aber lugar para poder emviar d'allá nada, no emvío la memoria d'ellos.[7]

Yo prometto a V.M. de emviar siempre dinero, poco o mucho,

1 Zie voor deze broers, Brief II, n. 9. Poelman betaalde dit bedrag op 28 november (MPMA, 117, f. 427v).
2 Zie Brief XXXVIII, n. 6.
3 Zie Brief XXXVI, n. 1, XXXVIII, n. 5, en XXXIX, n. 1.
4 De reeds in Brief XXXV (zie n. 5) gebezigde term *bromas* zal Poelman in het vervolg nog enkele malen gebruiken ter aanduiding van de als het ware de lachlust opwekkende of ridicule voorraad boeken in zijn winkel.
5 Over een eventuele lening door een aangetrouwd familielid zijn geen nadere gegevens bekend.
6 Het contract met Moretus zou op 1 augustus 1591 aflopen.
7 Zie Brief XXV, n. 11.

hasta de accabar de pagar, pero véndese tan poco y se cobra menos, que es verguensa. Y por otra parte, las suertes que tengo no son tan vendibles como yo quisiera, pero no ay sinon encomendarlo a Dios, que él sabe la voluntad que tengo para pagar lo que debo. Y con esto Dios dé a V.M. muy buenas salidas de anno y entrada de anno nuevo con toda la familla, a la qual beso las manos muchas veses, y principalme*n*te las de my Sennora. De Sal*aman*ca, en p*rimer*a de enero 1591. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes //

MPMA, 91, f. 377r-v

XLII
J. Moretus aan J. Poelman
15-5-1591

Aux 15e maij 1591.

A Jan Pulman, lib*raire* en Salamanca, p*ar* voye de Juan Cooman, lib*rair*e en Medina, demourant avec Benito Boyer.[1] Que suis esmerveillé q*u'i*l ne respond à nulles mienes, nij à la resolution de cesion de livres p*ar* luy à la maison,[2] nij aux balles, faictes [onleesbaar] don*t* ay chargé la fatt*ure*.[3] Sçavoir s'il l'a resceue.

MPMA, 11, f. 7v (minuut)

1 Poelman's neef Cooman was dit jaar in dienst getreden bij Boyer. Uit een brief van Cooman aan Moretus, van 1 juni van dit jaar, blijkt dat Moretus in april aan hem had geschreven en ondermeer zijn verbazing erover had ingesproken dat hij niets van Poelman hoorde (MPMA, 91, f. 379r).

2 Over een eventuele teruggave van boeken aan de firma in Antwerpen wordt in de brief van Moretus van 28 november 1590 (XL) niet gerept; dit moet Moretus, mede namens de erfgenamen in een latere, niet bewaard gebleven brief ter sprake hebben gebracht.

3 Uit de brief van 5 juni van Poelman (XLIII) blijkt het te gaan om 2 balen, no. 3 en 4, Moretus zal ze echter niet verzenden (Brief XLV, n. 10).

XLIII
J. Poelman aan J. Moretus
5-6-1591

P. komt terug op Brief XLII die hij ontving op 28-5 toen hij in Medina d. C. was. Sinds 13 juni vorig jaar heeft P. geen brieven meer ontvangen en daarom verzoekt hij eventuele volgende brieven via Jan Coman te sturen, verdere uitweidingen over de aflossing van de schuld en de slechte omzet. Nadat P. de afrekening dd. 28-4-1590 stuurde heeft hij fl. 600 betaald. P. doet bij deze brief een bestelling, als er gelegenheid voor is.

En 28 de mayo, estando en M*edin*a del Campo, recebí una carta de V.M. de 19 de abril deste presente anno,[1] y no he recebido ninguna otra después la que recebí de 13 de junio del anno passado, de manera que ha un anno entero que no he recebido carta de V.M., aunque V.M. me remitte en ésta a las presedentes que dise aber emviado, de las quales hasta agora no ha venido ninguna a my poder.

Y qua*n*to a las dos ballas, no. 3 y 4, que dise V.M. aber emviado, no tengo la factura ny memoria d'ellas.[2] Y assý supplico a V.M., quando me ubiere de emviar algunas cartas, de encaminarlas a M*edin*a del Campo a my sobrino Juan Cooman en casa de Benicto Boyer, merc*ader* de libros. Y por aquella vía vendrán a my buen recaudo.[3]

Y cierto, quando vy la carta de V.M. de 19 de abril, me huergúé en extremo, porque pensé que abía succedido alguna desgratia en casa por no recebir nuevas.

Qua*n*to a la orden que V.M. quisiere que se tenga en los libros y deudas que acá quedan por que*n*ta de V.M., yo me holgara en extremo tener la resolutión. Y con ésta va la que*n*ta de lo que queda liquidame*n*te.[4] Y cierto los libros que quedan son quasi

1 Moretus had deze brief ingesloten bij die voor Cooman; zie Brief XLII, n. 1.
2 *Ibid.*, n. 3.
3 Cooman is op dat moment in dienst van Boyer; *ibid.*, n. 1. Niet duidelijk is, waarom Poelman de post uit Antwerpen naar dit adres in Medina wil laten zenden. Wel kan worden vastgesteld dat op deze wijze verzonden brieven in het algemeen sneller hun bestemming bereikten.
4 Voor deze aanvulling op de afrekening van 28 april 1590 (Brief XXXIV, n. 5) zie MPMA, 117, f. 61r en 69r-v.

todos los que se emviaron al principio, y de muy mala venta y grandes bromas para esta tierra; y si V.M. es servido, yo emviaré a V.M. la menuta del inve*n*tario para que V.M. lo vea ocularmente.[5] Y las ditas tampoco no se podrán cobrar tan al cabal:[6] por el tanto ponga V.M. un bon [sic] medio en ello, que yo les pueda tomar a my cargo de pagarlos todos a dinero en cierto tiempo que esté bien, para que yo pueda complir con la paga. Y de lo demás que V.M. me querrá haser merced de emviar conforme las memorias que emviaré, los pagaré conforme entre d'ambos accordaremos, hasiéndome commodidat en el precio, para que yo pueda ganar de corner, porque los portes y grastas [sic][7] montan quasi la mitad del caudal.

Dios sabe la pena que me ha dado y da de no poder accudir tan a menudo con dinero como yo quisiera. Y cierto de los libros que tengo, con esta tiempo // no se vende un real ny se cobra tampoco. Y ya ve V.M. que va para dos annos que no he recebido hoja de papel, y no oso entreprender cosa hasta saber como estoy con V.M., para no mesclar uno con otro.[8] Por el tanto supplico a V.M. se dé un corte en este negocio, porque maintras [sic] está en este término, no puedo ganar la vida para sustentar my casa, aunque estoy acá en buena reputatión, y no quisiera cayer en falta.

Después que emvié la quenta en 28 de abril de a*nn*o 1590 he pagado aquý seiscientos florines conforme la que*n*ta que aquý va con ésta;[9] y más va la primera carta de Pedro Scherlacquen, al qual creo abrá llegado en salvo a su tierra.[10]

Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. y tenga de su mano con toda la familla, y los demás amigos beso las manos muchas veses. De Sal*aman*ca, en 5 de junio 1591. Juan Pulman

En abiendo commodidat me hará V.M. merced de emviar los siguie*n*tes:

5 Poelman benadrukt nogmaals, dat een deel van zijn voorraad totaal onverkoopbaar is in Spanje (zie Brief XLI, n. 4, en verder XXXV, n. 5 en XXXVIII, n. 4); het blijkt hier vooral te gaan om boeken die in de jaren 1581-1584 werden verzonden.

6 Zie Brief XXXVIII, n. 1.

7 *Grastas* voor *gastos*: onkosten.

8 De laatste maal dat Poelman boeken uit Antwerpen ontving was in november 1589 (MPMA, 117, f. 67r).

9 Zie n. 4.

10 Zie Brief XXXVIII, n. 6.

3 Consilia Generalia f° Romae novi
25 Concordantiae Bibliorum Plant*ino* 4°
25 Sermones de fray Luis de Granada 8°[11]
25 Biblias de Plant*ino* 8°[12]
12 Idem 24° Plant*ino*
4 Theatrum Ortelii f° En Romance[13]
2 Opera *Divi* Thomae f° Romae //

A Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes //
MPMA, 91, f. 381r-383v

XLIV
J. Poelman aan J. Moretus
10-8-1591

P. antwoordt op brieven van 16-2 en 13-5 die hij tegelijk in de maand juli ontving en refereert ook aan de in het Nederlands geschreven brieven over het besluit van de erfgenamen van Plantin om P. te verplichten tot betaling van fl. 4.600 in vier termijnen van telkens zes maanden. Het spijt P. dat hij dit niet kan betalen en doet hierbij een opsomming van schuldbekentenissen en van boeken die onverkoopbaar zijn en vraagt of de waarde daarvan niet tot de helft kan worden teruggebracht, te weten fl. 2.000. Indien M. daarmee akkoord gaat betaalt P. in 4 termijnen van telkens 6 maanden. Indien niet dan zal hij de boeken aan een door M. aan te wijzen persoon overhandigen; ook wil P. graag de errata aangevuld zien. Factuur van balen 3 en 4 ontvangen, echter geen boeken, ook niet van de balen 1 en 2.
P. voegt een brief bij van pater Fromesta over het boek dat deze graag gedrukt wil zien (n. 12).

La presente servirá de respuesta a dos cartas de V.M., la una de 16 feb*rero* y la otra de 13 mayo,[1] las quales recebí d'ambas a un

11 Zie Brief XIX, n. 15.
12 Zie Brief VIII, n. 3.
13 Zie Brief XIX, n. 9.
1 Het zou erop kunnen lijken dat Poelman zich in de datum van de laatste brief vergist en die van 15 mei bedoelt, waarvan het concept bewaard is gebleven (Brief XLII). De reactie van Poelman op de mededelingen van de brief maakt dit echter niet waarschijnlijk, tenzij in de definitieve versie wijzigingen zijn aangebracht.

mismo tiempo en el mes de julio. Por la primera escribe V.M. aberme emviado otras, y entre ellas una en flamenco, en la qual iba la resolutión de lo que los herederos de Plantino, que Dios aya, abían resuelto en la resta de los libros y deudas que están acá.[2] Y V.M. lo refiere en ésta sommariame*n*te, y es que de quatro mil ochocientos y quare*n*ta y ocho florines que me hasen refactión de ducie*n*tos y quare*n*ta y ocho florines, de manera que yo quedaría obligado a pagar quatro mil y seiscientos florines, a pagar en quatro pagas de seis en seis meses.

Cierto que me pesa de no poder acceptar la condition, porque ya saben V. Mes. que yo no tengo otro caudal que esta mercaduría, y si d'ella misma yo no sacco el dinero, no la podré pagar; y assý no quiero dar my palabra de lo que no he de complir. Pero lo que ay en ello es que con ésta va la memoria de los libros y deudas que acá quedan.[3] V. Mes. la vean, y verrán por ella cómo son todos o los más libros que ha, que los tengo desde el principio que vine a esta tierra, y nunca se han vendido, y agora se vendrán menos.[4] Y assý digo que no me attrevería de dar my palabra de pagarlos a tiempo limitado, si no fuesse que me los diessen por la mitad de lo que ellos montan, // que son dos mil florines.[5] Y esto de muy mala gana, porque la mitad d'ellos no se venderán en vida del mundo. Y si en este precio me los dan, los tomaré y los pagaré muy honradame*n*te en quatro pagas de seis en seis meses. Y si a V. Mes. no estuviere bien d'esta manera, yo los entregaré a la persona que V. Mes. ordenaren, porque de otra mannera no me attrevo de obligar a la paga, porque en tres annos no saccaré d'ellos la mitad de lo que me offresco de pagar.

V.M. lo communicque con los herederos, y me respondan su voluntad d'ellos, y debaxo de la condition que tengo dicho, intiéndese que se me han de complir los libros faltos;[6] y a V.M., qui es librero y lo intiende, no tengo que disir más, porque ya

2 De brief van 28 oktober 1590 (XL).
3 Zie Bijlage.
4 Zie Brief XLIII, n. 5.
5 De waarde van de voorraad boeken was fl. 2948 st. 9 die van de schuldbekentenissen, *ditas*, fl. 1052 st. 11: totaal fl. 4001. (MPMA, 117, f. 427v en 429r).
6 De boeken met errata hadden een waarde van fl. 212 st. 16, 7½% van het totaal (*ibid.*, f. 427v).

sabe V.M. que nunca se accaba de vender assý la resta de las bromas.[7]

Su factura de las dos ballas no. 3. 4. recebí, pero de los libros no tengo nuevas, y acerca de las otras dos ballas no. 1. 2., que V.M. me escribe que assiente con las dos no. 3. 4. a que*n*ta aparte de V.M., no las he visto ny han venido a my noticia. Y assý V.M. se declare de lo que ay en ello y a quien se indilgaron.[8] Y demás d'esto V.M. me la haga de no emviar cosa sin que yo lo pida, porque no quiero correr les riesgos a causa del tiempo; y lo que emviaré a pidir a V.M., si me lo quisiere emviar a son [sic] riesgo, hasiéndome convenible commodidat en la refactión,[9] procurarré de pagar luego quando se me entregare la mercaduría a la persona que V.M. ordenare. //

El dinero de Scherlacquen creo abrá V.M. recebido por las cartas que he emviado a V.M., la primera y la segunda: y la tercera acá la tengo.[10] Los ciento y cincque*n*ta florines que pagué a Isaac a Purich en 28 de novie*m*bre 1590 también creo los abrá V.M. agora recebidos, aunque me escribe en la suya de 13 de mayo que no tenía adviso d'ello.[11] Y crea V.M. que no soy amigo de escribir lo que no es.

Con ésta va una carta del Padre Frómesta, el qual me sacca los ojos para que insista a V.M. que le imprima son [sic] libro, y no tiene dinero para adiuda de la impression, sino son ciento y cincque*n*ta ducados. Yo le quisiera aber hetjado de mý, y assý V.M. le escriba que, si no da quinientos o seiscientos ducados para adiuda, que no lo puede imprimir; y no sienta el que yo lo advisé a V.M., y si es cosa que por allá se podría gastar, V.M. lo vea, porque bien creo que por acá se gastarán pocos.[12]

Y con esto nuestro Sennor guarde a V. Mes. y tenga de son [sic]

7 Zie Brief XLI, n. 4.
8 Een zending van twee balen no. 1 en 2 is niet gedocumenteerd; voor de balen no. 3 en 4 zie Brief XLII, n. 3.
9 *Refactión*: korting.
10 Zie Brief XXXVIII, n. 6.
11 Zie Brief XLI, n. 1.
12 Voor het manuscript van Frómesta, zie Brief XXXVI, n. 5. Poelman blijkt hem een lastige man te vinden en heeft, in tegenstelling tot zijn eerder gedane uitspraak, niet erg veel vertrouwen in de verkoopbaarheid van het werk.

mano con todos de la familla. Y de Sal*aman*ca, a 10 de agosto 1591. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, merc*ader* de libros en Amberes //
MPMA, 91, f. 385r-387v

XLV
J. Moretus aan J. Poelman
2-10-1591

M. refereert aan brief van 10-9 (n. 1). De erfgenamen gaan niet akkoord met kwijtschelding van de helft van de waarde van de boeken en stellen dat deze teruggezonden moeten worden. De fl. 200 van Scherlacken zijn ontvangen echter niet de kwitantie voor de fl. 250 aan I. a P. dd. 28-11-1590.
M. zal aan pater Frómesta schrijven dat hij niet geïnteresseerd is. M. heeft niets meer verstuurd aangezien blijkt dat P. alleen op bestelling wil.
De erfgenamen zijn genegen akkoord te gaan met een betaling van fl. 4.000 te betalen in 4 termijnen van fl. 1.000 van telkens 4 maanden.

Adi 2e octobris 1591. A Juan Pulman, adressée à Juan Coman, lib*rair*e en Medina del Campo.

A las de V.M. de 10 del mes passado[1] aviso que ho[2] mostrado la suya a mis cohererederos, y que se espantaron de lo que V.M. no haze otra quenta de remetir dineros, como había promettido por lo que monta lo que queda en suspensión de la quenta emviada, y laq*ua*l vino a emviar otra vez más distincta y particular. Y dizen que lo que fue mandado a V.M. de los quatro mil seiscientos florines, que debería de resto a pagar en 4 pages de 6 en 6 meses, que está bien, sin que V.M. había de suplicar; porque de lo que escribe que lo quería por la mitad de lo que mo*n*tan los libros, disen que no es la razón, y que antes los querían emviar a pedir, y que sean emviados otra ves por acá, porque muchos ay de los quales no tenemos ningunos, y que dies veses fueran vendidos, si

1 De brief van Poelman, waarop Moretus reageert, is niet van 10 september, maar van 10 augustus.
2 In de in het Spaans gestelde concept-brieven van Moretus komen herhaaldelijk aan het Italiaans ontleende of door deze taal gecontamineerde vormen voor.

los hubiéssemos tenido. Y más disen que los libros de Espanna, q*ue* V.M. los ha tomados como cosa la q*ua*l hazía por su provecho; por esso los ha tomado, otrame*n*te no los debía tomar.[3]

El dinero de Scharlacquen, a saber los doscientos florines remettidos, habemos recibido.[4] Y replico otra vez q*ue* hasta agora V.M. no ha emviado la carta de pago de les 250 florines q*ue* ha pagado a Isaac a Puriz en 28 noviembre 1590, por cobrarlos de los suyos. Y V.M. haga diligentia en la primera di mandarla.[5]

No he podido escribir agora al Re*veren*do P*adre* Frómesta; será con el p*rimer*o.[6] En este medio V.M. dirá al d*ich*o P*adre* Torquemada,[7] que no me vien a comodidad de estampar su libro para haber otras obras, las q*ua*les he promettidos de estampar, y que no me sería possibile de cominciar[8] nada de su obra, aunque quisiesse su R*everend*o hazer todos los gastos, antes de uno[9] anno y más. S*uplic*o avíselo V.M. a su P*adre*, y dígale q*ue* con el p*rimer*o escriberé más al largo.

Por no haber recibido cartas de V.M., y q*ue* no co*n*cluido lo passado q*ue* toca a la casa y mis coherederos, no he querido q*ue* fuessen emviadas las ballas de las que emvié la fatt*ur*a.[10] Y me huelgo que assí se ha hecho, pues q*ue* V.M. no quiere q*ue* sea emviada cosa alg*un*a sin otro aviso y resolutión hechas. S*uplic*o V.M. si risolva[11] de lo que quisiera hazer; y como creo, mis coherederos poderán risolverse de dexar il[12] todo a V.M. // por los quatro mille florines, pagándolos en 4 términos de 4 en 4 meses por mil florines. Escribe V.M. su resolutión con el p*rimer*o, para que

3 In de inventaris van 1590 wordt voor een bedrag van rs. 2207½ een aantal 'libros de España' opgevoerd.
4 Zie Brief XLIV, n. 10 en XXXVIII, n. 6.
5 Zie Brief XLI, n. 1.
6 Zie Brief XXXVI, n. 5 en XLIV, n. 12.
7 Deze 'voornoemde' pater Torquemada is dezelfde als Frómesta. Torquemada is de tweede achternaam (zie Brief XXXVI, n. 5).
8 'Possibile de cominciar': zie n. 2.
9 'Uno ano': zie *ibid.*
10 Zie Brief XLII, n. 3.
11 'Si risolva': zie n. 2.
12 'Il': *ibid.*

no vamos en larguessas[13] de escritturas y que se concluya.
MPMA, II, f. 12r-v (minuut)

XLVI
J. Poelman aan J. Moretus
3-12-1591

P. bevestigt ontvangst van brief XLV op 18-11. P. wil niets anders dan dat wat hij voorstelt in zijn brief van 10-8 en zal naar een andere broodwinning moeten uitzien.
I. a P. is dood en de kwitantie voor de fl. 150 die P. op 28-11-1590 betaalde, heeft hij hier.
P. vraagt nogmaals een persoon aan te wijzen die de onverkoopbare boeken kan ophalen.

La de V.M. de 2 de octubre recebí en 18 de novie*mb*r*e*, y con ella mucho contento de entender que V.M. tenía salud. Plega a nuestro Sennor de conservar en ella por muchos y largos annos con todos de la famílla. Y veo por ella cómo V.M. recibió la que*n*ta que emvié. Y qua*n*to a lo que V.M. me escribe, que sus hermanos y cohererederos están quexosos de que no he remettido dineros, en parte tienen rasón. Y la causa ha sido porque no le he tenido. Y quisiera primero que V.M. me respondiesse absolutamente la resolutión, en qué se resuelven en que me han de dar los libros y deudas que acá están, conforme el memorial que emvié: porque yo no me attrevo de encargar d'ellos de otra manera que lo escribí a V.M. en my carta de 10 de agosto. Porque le doy my palabra que después no he vendido d'ellos quatrocie*n*tos reales. Y si los libros no se venden, yo no tengo debaxo de la cappa del cielo de qué pagar, y por esto no me quiero obligar a lo que no tengo de complir.

Y de que V.M. dise que allá le hasen falta los libros que acá están, créolo, y allá se venderán, y por acá no se venderán en vida

13 De term *largueza* werd gebruikt in het wisselverkeer ter aanduiding van een grote geld-voorraad op een wisselmarkt (LAPEYRE, *Une famille de marchands. Les Ruiz*, p. 664).

del hombre.[1] Y por esto me holgaré más que V.M. me ordenne alguna persona a quien los entregue aquý, o, si quiere, que los emvíe por allá, que tomarlos por my que*n*ta por la mitad de lo que ellos montan, a pagar en dos annos de seis en seis meses. Porque hallo por my que*n*ta que tengo de tener de subsidio a pagar trese o quatorse reales cada día durante el tiempo de los dos annos, que no será poco de poderlos llegar para complir: que me contesse [sic] a veses y las más passar la semana y no vender veinte reales. Y assý me está más a que*n*ta que V.M. dé orden de lo que quieren estos sennores que se haga en ello.[2] Y después de volto [sic] los libros, seráme forzoso de buscar alguna otra manera de vivir para sustentar a my muger // y hijos, que por la gracia de Dios cada anno pare como jegua de peccador: que en el mes de octubre passado parió otra hija, que con ósta son tres.[3] Y el qui ha de morir pobre, no morirá rico.

Y de lo que disen sus hermanos de V.M. que los libros d'Espagna yo los tomé para my particular provecho, espántome d'esto, porque si no se trueca, no se pueden vender assý los libros a dinero de contado, sino es que el hombre haga para assortir su tienda.[4] Y otras veses que hemos averiguado que*n*ta, nonca ha reparado V.M. en ello, que en menor quantidat abía más libros de Espagna.[5] Y supplico a V.M., por l'amor de Dios, que me escriba con el primero la última resolutión en que estos Sennores determinan, para no andar en demandas y respuestas, y accabar cosas.

Los díes passades, estando en Valliadolid, me dix*e*ro*n*, que se

1 Zie Brief XLV, waar Moretus zegt graag de onverkoopbare boeken over te willen nemen, omdat vele ervan in Antwerpen juist wel goed verkocht zouden worden.

2 Op Poelman's eerder gedane aanbod om zijn voorraad boeken en het bedrag van de openstaande rekeningen van zijn klanten (*ditas*) voor de helft van de waarde over te nemen, wordt niet ingegaan (Brief XLIV, n. 5). De boeken worden ook niet naar Antwerpen teruggestuurd.

3 De derde dochter, Juana, gedoopt op 22 oktober van dat jaar (ADS, 'Libro de Bautismos de la Parroquia de San Isidro', 2, f. 103v). De peter was de Nederlandse student Jean Richardot (zie Brief V, n. 16). Het tweede kind was reeds gestorven (Brief XXXIV, n. 12).

4 Zie voor het ruilen van boeken (Spaans *trueque*) Brief XXIX, n. 8.

5 In de inventaris van juli 1586 waren voor een bedrag van rs. 572¼ (fl. 130) Spaanse edities opgenomen (MPMA, 117, f. 23r).

abía muerto Isaac a Purich, y de los 150 florines que le pagué en 28 de novie*mbre*, el anno passado, tengo aquý la carta de pago, la qual no osé emviar para que no se perdiesse, y después no podía cobrar otra.[6] Pero irá con el primero un testimonio d'ella ante escribano. Y agora no le emvío, porque no estaba en esta cieudat [sic] el que estuvo presente quando le pagué el dinero y quien cognossisse [sic] su firma. Y assý digo, que lo emviaré con el primero, y si esto no bastare, emviaré el mismo original, de su mano escripto.[7] Y no intiendan allá que andamos acá en mentidas y embustes, sinon que tractamos mucha verdat como el que más, aunque somos pobres.

Y con esto nuestro Sennor dé vida a V.M. y tenga de su mano por muchos y largos annos con todos de la familla, y a my Sra. mys besamanos. De Sal*aman*ca, en 3 de decie*mbre* 1591.

Juan Pulman

Sobre todo supplico a V.M. por l'amor de Dios de emviar la última resolutión de lo que allá determinaren, y me hará mucha merced de que se ordene alguna persona a quien se entreguen los libros, porque yo de mala gana los tomo a my que*n*ta conforme lo escribí y escribo. //

A Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes //

MPMA, 91, f. 389r-391v

6 Voor deze betaling zie Brief XLI, n. 1; voor Purich, zie Brief II, n. 9.

7 Enkele officiële verklaringen inzake deze kwestie zullen eerst later, in de maanden maart en april 1593 worden afgelegd. Poelman zendt de stukken op met zijn brief van 19 mei van dat jaar (LII: MPMA, 91, f. 405r - 407v). Ten overstaan van een vertegenwoordiger van de justitie in Salamanca, Velázquez de Avendario, en een notaris, Antonio de Vera, verklaart Poelman dat het in zijn bezit zijnde ontvangstbewijs door Purich is ondertekend; de in Salamanca werkende Antwerpse lettergieter Arthur Tavernier verklaart dat de handtekening van Purich authentiek is, terwijl een collega van Poelman, Juan Fernández, getuigt dat hij bij de betaling, op 28 november 1590, aanwezig is geweest.

XLVII
J. Moretus aan J. Poelman
tussen 17-2 en 1-7-1592

Antwoord op Brief XLVI. Gilles Beys kent iemand aan wie de boeken overhandigd kunnen worden. De erfgenamen zijn het niet eens met het door P. voorgestelde. Ook wil M. weten waar de wissel is op I. a P. voor fl. 150 om die te kunnen innen bij diens familie, die overigens ook wat meer bijzonderheden over zijn dood willen hebben en willen weten of er een testament is.

A Juan Pulman.

Por rispuesta de la de V.M. de 3 de deciembre digo que he intendido lo q*ue* scribe cerca el finiscimento de la quenta de lo que queda debiendo.[1] Y porque V.M. dise que los libros que tiene, sería contiento de entregarlos a quien los pidiesse, mi hermano Gillis Beys[2] ha dicho, que sabe hombre a quien V.M. poderá entregarlos y dar la quenta de todo, de q*ue* con et p*rime*ro advisará a V.M.

Y disen mis coherederos también que V.M. no tiene rasón de haber sperado tanto tiempo sin remettir blanca.[3] Y hallamos mucho más derasonable de lo que scribe de tomar los libros por la mitad de lo que montan, y a términos de paga. De los libros q*ue* V.M. ha truecado disen tambien, que, si no se venden, es la culpa de V.M. de haberlos tomado; son de los buenos, y por esso no ha rasón de quexarse. Y por la mayor claridad V.M. haga la quenta del provecho que ha hecho de toda la massa durante los cinco annos, y avise como hará la conclusión de [...] la quenta, y esto también para V.M. y que para nosotros, porque los gastos que se [...] han puestos ha tirado, y tambien en los de se han hechos buenos [...]. Y con el p*rime*ro speraremos la rispuesta para resolverse de todo, y también la l*et*ra de los 150 florines q*ue* pagó a Isaias de Purich para cobrarlos de sus parientes; y en lo q*ue* hará muy grande m*erce*d de escribir particularidades de la su muerte a los suyos, y si ha ordenado algún testamento antes que murió.[4] //

1 'Rispuesta', 'scribe' en 'finiscimento': zie Brief XLV, n. 2.
2 Voor Beys zie Brief I, n. 3 en XXIX, n. 6.
3 *Blanca*: zie Brief XXIV, n. 4.
4 Over de kwestie met Purich zie Brief XLVI, n. 6 en 7.

MPMA, 11, f. 35v - 36r (minuut)

XLVIII
J. Moretus aan J. Poelman
1-7-1592

> Nog steeds is de zaak tussen M., diens mede-erfgenamen en P. niet geregeld. Er zijn nu al 3 jaar verlopen en het wordt de hoogste tijd. Hoe staat het met de fl. 150 die P. inde van I. a P.?

A Juan Pulman, adi p*remiere* julii 1592.

Stamos aquí muy maravillados que V.M. no scribe cosa ning*un*a de lo que se risolve[1] de hazer cerca de la conclusión de quenta hecha de los quatro mil ochocientos y quarenta ocho florines que quedaba debiendo, sobre los quales no ha remettido otro que los doscientos y cincquenta, cobrados en 16e de novie*mbre* del anno mil e cincquecientos y noventa de Peeter de Haze,[2] y los dozientos en 28e de agosto del anno noventa y uno, cobrados del Jors vanden Steene,[3] de manera que V.M. sabe lo que queda de resto. Y había escritto que yría remettiendo con cada commodidad hasta a la paga.

Después pidía saber qué comodidades mis cohererederos querían darle para pagar el restante de la d*ic*ha summa. A todo se ha escripto por dos veses a V.M., y nunca ha respondido. Y agora son cerca de tres annos que este neg*oci*o va en el tratar. Que por cierto V.M. habería hecho cosa buona para sí mismo de aber concluido y hecho resolutión de todo, porque mis cohererederos hablan que, pues que no ayas hecho otro, que pretenden la refactión de la d*ich*a summa por el tiempo que la tenes [sic] sin pagar, pues que la quenta es llana y líquida, y que los rabattes son hechos de

1 Zie Brief XLV, n. 2.
2 Zie Brief XXXVI, n. 1.
3 Overgemaakt via Scheerlacquen, zie Brief XXXVIII, n. 6; Poelman zelf tekent aan dat het bedrag in Antwerpen werd uitbetaald door Justo vande Steen, (MPMA, 117, f. 610. Deze kon niet worden geïdentificeerd.

todo, sin l'otro que es passado, de lo que V.M. puede saber, como de la compra del trigo etc*eter*a.[4] Y me paresce que V.M. haze muy mal que no viene a resolverse, para que pueda de nuevo tratar y negociar sin mesclar l'uno con l'otro.

Con el pr*ime*ro speraremos su rispuesta, la qual venga en flamenco, para que puedan entender todos lo que V.M. escriberá claramente. V.M. había escritto en tres deciemb*re* pasado que emviaría la carta de Isaac a Purich q*ue* tenía de 150 flor*ines* // para cobrarlos, pues que los debía, y está muerto. Creo que V.M. los aberá cobrados, pues que no ha emviado ni escritto más.[5] //

MPMA, 11, f. 35v - 36r (minuut)

XLIX
J. Poelman aan J. Moretus
5-9-1592

P. bevestigt ontvangst brief XLVIII, waaruit blijkt dat M. de in 2 termijnen overgemaakte fl. 450 ontvangen heeft. Nogmaals de kwitantie voor de fl. 150 door P. betaald aan I. a P., hij zal hem laten kopiëren en opsturen met de laatste inventarislijst en de afrekening die hij in deze denkt te doen. P. is steeds bezig z'n zaken zo goed mogelijk te doen en verdedigt zich zonder zich ergens op vast te leggen.

Después de aber escripto a V.M. diversas cartas recebí agora en este puncto la de V.M. del pr*ime*ro del mes de julio; y con ella mucho contento de entender de la salud de V.M. y de la de my Sra. y todos de la famílla. Plega a nuestro Sennor de conservar en ella por muchos y largos annos.

Yo veo por ella cómo V.M. cobró los quatrocie*n*tos y cincque*n*ta florines en dos veses que remettí.[1] Y de los ciento y cincque*n*ta florines que pagué a Isaac a Purich, que Dios aya, me pide carta de pago, la qual tengo aquý. Y para que no se pierda no la quise emviar, sinon haré la trasladar por un escribano, y la emviaré el camino próximo con el inventario y la última resolutión que

4 Voor de door Poelman opgevoerde post van 25 mud tarwe zie Brief XL, n. 3.
5 Zie Brief XLVII, n. 4 en XLVI, n. 7.
1 Zie Brief XLVIII, n. 2 en 3.

pienso haser en este negocio.[2]

Y por no mesclar una que*n*ta con otra y no tener enriedos no he querido pedir a V.M. ninguna mercaduría, y de muchas commodidades que se me han offressido no he querido acceptar ninguna hasta concluir con V.M. Y Dios sabe con quánto trabajo yo vivo, solamente para haser bueno a V.M. el caudal que se me entregó a trueco de vivir como hombre honrado; que ya sabe V.M. que hise bueno a V.M. las 30 ballas que se quemaron en Laredo, y no perdió blanca, y antes entonses quedó aun ganansia.[3] Y esto por virtud de buenos, y assý no se espante V.M., que si entonses estuviesse alcansado y agora ubiesse de complir con quien me hiso buena obra y a V.M. ni más ny menos atento que saneé aquela pérdida. Y por el tanto V.M. será servido de usar de clemensia conmigo, // visto que no pretendo de defraudar a V.M. Y intienda que tengo consientia y me he de morir como los demás.

Si estos Sennores piensan que las ditas[4] se cobran assý por su cabal, no sé cómo esto se puede haser, porque el que la persona piensa ser la persona más segura, es la que más ayna caye en falta. V.M. lo verrá por su libro por las a quien ha fidado su hasienda y mercaduría. Y assý no me attrevo de obligar de haser bueno todas las ditas y los libros que tengo aquý, como V.M. verrá por el inventario que emviaré el camino próximo, plasiendo a Dios, con el dinero que tuviere.

Yo bien abía menester hartos libros, y podría gastar hartos, pero no me atrevo de pidir ningunos hasta averiguar este negocio. Y por estar el messagero de partida no me alargo más, pero con el primero emviaré toda resolutión.

Después de la de V.M. de 2 de octubre del anno passado no he visto ninguna, aunque V.M. dise aberme escripto diversas. Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. y tenga de su mano. De Sal*aman*ca, en 5 de septi*em*b*re* 1592. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, merc*ader* de libros, heredero de Christóbal Plantino, en Amberes //

MPMA, 91, f. 393r-395v

2 *Ibid.*, n. 5 en XLVI, n. 6 en 7.
3 Zie Brief XXXIV, n. 9.
4 Zie Brief XXXVIII, n. 1.

L
J. Poelman aan J. Moretus
6-10-1592[1]

P. refereert aan Brief XLIX. Hij stuurt een inventarislijst waaruit zal blijken dat die grotendeels boeken betreft die gestuurd werden toen P. in Spanje begon. Verder over het innen van de schuldbekentenissen, het ruilen van boeken en de boeken over Spanje waarvoor P. nu ook belast wordt (zie n. 4 + 5). Bij de inventaris gaat een afrekening waaruit blijkt dat P. fl. 580 st. 5 schuldig is over geïnde schuldbekentenissen en boeken die op de afrekening ontbreken. P. heeft nu geen geld en ze moeten geen wissel op hem trekken.
De mensen uit Lyon willen hem steeds alle boeken sturen die P. maar wil, in commissie of voor zijn rekening. P. wacht commentaar af.

En 5 del mes passado escribí a V.M., respondiendo a una de V.M. de pr*imero* de julio d'este anno, y no he visto otra después la de 2 del mes de octubre del anno passado.

Lo que agora se offresse es que con ésta va el inve*n*tario de los libros que quedan en my poder, de los quales daré a V.M. que*n*ta cadaquando me mandare, o los entregaré a la persona que V.M. me ordenare.[2] Y por el mismo inve*n*tario verrá V.M. cómo la mayor parte d'ellos es de los libros que se me emviaron al principio quo vine a Espanna; y más verrá por las que*n*tas que he dado a V.M. por las dos veses que he ido allá, como quasi son los mismos que entonses se dieron por memoria.[3]

Las ditas que van por memoria también procuraré de que se cobren, aunque no se podrán cobrar tan por su cabal, porque algunos de los deudores se han muerto. Y también ay d'ellas, que fié al principio que vine a esta tierra y el [sic, voor *en*] la que*n*ta que hisimos en Amberes en 21 de julio de 1586 annos me cargaron de las ditas que dy por memoria de dos mil quinie*n*tos y trenta y ocho florines y quatorse placas [in de marge: ‘fl. 2538 st. 14’], y ciento y septenta y un florines [in de marge: ‘fl. 171 st.-’]

1 Deze brief werd meegezonden met een van Jan Cooman van 7 oktober. Dit gebeurde, aldus Cooman, op verzoek van Poelman, die bij hem in Medina del Campo op bezoek was geweest (MPMA, 91, f. 397r-v.).
2 Deze inventaris van de winkelvoorraad is gedateerd op 18 september 1592 (MPMA, 117, f. 431r-441v.).
3 Zie Brief XLIII, n. 5.

del axguar de casa,[4] del qual no pongo nada aquý en que*n*ta, que fuera rasón que se partiera por medio.

Tampoco no quiere V.M. admitir en que*n*ta los libros d'Espanna que tomé en pago y en trueco de otros, disiendo que yo los tomé por mi particular provecho, y me cargaro*n* en la que*n*ta ciento y septenta y un florines y dose placas [in de marge: 'fl. 171 st. 12'].[5] Tampoco no pongo ningunos en esta que*n*ta, tomando todos éstos a my que*n*ta: axguar y los libros d'Espanna. Verrá V.M. por la que*n*ta que va assentada en el mismo inventario, y quedo yo debiendo en dinero quinientos y ochenta florines y cinco placas, que son de dinero cobrado de las ditas y de los libros que faltan de la somma que montó la que*n*ta que emvié.[6] Y por no hallarme con dinero no los remettí, pero yo le doy my palabra de emviarlos con el primero, y del primer dinero que entrare en my poder. Y assý digo que no los sacque V.M. a pagar sobre mý,[7] porque podría venir en tiempo que no tuviera dinero o que le ubiesse emviado, y quedería affrentado y no acceptaría la letra. Pero digo, que irán presto. Y de la resta que queda, V.M. se resuelva, porque yo no la quiero por my que*n*ta, y de lo prosedido daré buena que*n*ta a V.M.

Yo bien abía menester muchos libros y // no oso pidir ningunos hasta concluir esta que*n*ta. Pero si V.M. me quisiere emviar los que van spesifïcados en este memorial a su riesgo, y que yo les pague dentro un tiempo y precio rasonable y moderado, V.M. me mande avisar del tiempo y del precio, que yo le doy my palabra de complir muy honradamente.

Los de Lion me importunan harto, que me emvierán libros, los que yo quisiere, en comisión o por my que*n*ta.[8] Pero no quiero

4 In 1586 had Poelman voor een bedrag van fl. 2538 st. 14 (rs. 11.177) vorderingen uitstaan: op 28 april 1590 was dit fl. 1052 st. 11, enige tijd daarna, op een niet nader aangeduide datum, fl. 1750, en tenslotte, op 18 september 1593, fl. 1446 (MPMA, 117, f. 35r, 427v, 429r, 441v).

5 Zie Brief XLVI, n. 4.

6 Zie MPMA, 117, f. 441v.

7 Door middel van een op Poelman te trekken wissel.

8 Er zijn geen aanwijzingen voor concrete relaties op dat ogenblik met boekhandelaren uit Lyon. Aan het bestaan van deze contacten hoeft overigens niet getwijfeld te worden, gezien het grote marktaandeel van Lyonese boekhandelaren en hun vertegenwoordigers in Salamanca en Medina del Campo. Veel later, in 1607, zal Poelman melding maken van leveranties uit Lyon (Brief LXXII, n. 9).

nada hasta ver la resolutión de V.M. Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. y tenga de su mano con todos de la familla. Y de Sal*aman*ca, en 6 de octubre 1592. Juan Pulman

V.M. en todo caso me haga merced de que con el primero me avise lo que estos Sennores[9] determinan y en qué se resuelven, porque yo estoy muy enteressado en tanta dilatatión, porque no oso entreprender cosa ninguna hasta concluir con V.M. Y tengo necessidad de grangear la vida para my muger y hijos, que mi muger está otra ves de parto, y con ésta serán quatro.[10] Dios la allombre con bien, y ésta es la renta que Dios me da, pero ninguno nasse en oto de[11] sus padres. Juan Pulman //

MPMA, 91, f. 399r-v

LI
J. Moretus aan J. Poelman
30-12-1592

A Juan Pulman ad 30 dece*m*bris 1592.

Goede vriendt J*an* Pulman. Ick heb U.L. soo dickels gescreven en*de* veradverteert hoe dat mijn broeders en*de* susters medeerfgenamen van mijn schoonvader. C. Plantijn saliger *ver*wondert sijn, dat [alle] U brieven die ghij scryft altyts sijn het selfste [wederverhaele] sijnde leughens sonder dat ghij volbrenght hetghene dat ghij van te voren hebt gescreven, als te weten dat ghij soudet metten eersten noch een p*ar*tije gelts overmaecken en*de* oock seynden den brief van*de* 150 gulden die ghij hebt betaelt aen Isaac a Purich,[1] opdat wij die selve souden recouvreren van deghene diese betaelen moet. Maer met diversche brieven scryft ghij dat ghij dat doen soudt en*de* daervan een authentiqen copie

9 De mede-erfgenamen van Moretus.
10 María is de vierde dochter, gedoopt op 16 januari 1593 (ADS, 'Libro de Bautismos de la Parroquia de San Isidro', 2, f. 128v).
11 *En oto de*: *en hoto de*, 'in vertrouwen op'.
1 Zie Brief XLVI, n. 6 en 7.

seynden, opdat het principael niet en soude *ver*loren worden, en*de* daernaer d'ander seynden. Maer tot noch toe en hebt ghij daer noch deen noch dander gedaen, waervan wij alle zeer *ver*wondert sijn, en*de* het nu drij jaeren sijn dat ghij ons alsoo houdt drayende; waerin ghij moocht dencken wat ongelyck dat ghij hebt, en*de* ghij wel weet dat onsen vader saligher U sulckx niet en soude toebetrouwt hebben.

Ick heb U.L. gescreven dat wij den inventaris overgesonden ontfanghen hebben, waervan ghij scrijft dat ghij suit reckeninghe gheven als wij sullen begheren oft die overleveren aen wien wij sullen ordonneren. En*de* voorts niet van de rest ons *ver*wonderende dat boven dien dat ghij den brief van de 150 gulden niet en hebt overgesonden om te ontfangen, dat ghij noch in gereede penninghen hebt ontfangen, zoo van baeten als van schulden, 580 fis makende tesamen de som van 730.[2] Ende scryft noch stoutelycken dat men op U niet en soude trecken, want ghij den wisselbrief niet en soudt betaelen. Zyt *ver*sekert dat wij 't allegader zoo niet en *ver*staen, en*de* dat ghij suit anders daer in moeten handelen naer gerechtig[heyt], want ghij moocht wel denken dat wij het onse oock van doen hebben en*de* onse schulden oock moeten betaelen en*de* ons met den onsen behelpen. Het schijnt al of ghij geensins meer op en past en*de* alle de weldaet die ghij van ons vaders huys saliger hebt ontfanghen, vergheten had, hetwelck een grote ondanckbaerheyt is. // Wij meynden met U wat te blijven handelend [...] maer aengesien dat ghij zoo met ons omgaet souden wij wel heel eenen afkeer van U krijghen.

Ende opdat ghij niet en meyndet dat ick desen scrijven alleen van mijnentweghen, zoo zal desen gaen onderteeckent van mijn broeders ende suster, tenminsten van deghene die het sullen kunnen doen voor het *ver*trekken van desen bode; en*de* begheren dat ghij in plat duysch antwoordt wat ghij van meyninghe sijt te doen om verder dan daerin te *voor*sien, want al sijdij van ons verre geseten, wij sullen noch kunnen vinden die U vinden sullen en*de* oock weten wat handel ghij mooght doen. Daerom scryft metten eersten en*de* resolveert, want hoe ghij langher

2 Zie voor dit bedrag van fl. 580 st. 5 Poelman's afrekening (MPMA, 117, f. 441v). *Mite*: zie Brief LXVI, n. 2.

beydt, hoe het voor U.L. aldequaedste is, en*de* ontbieden U dat als vrienden [in de marge: en*de* naest tander het restituut, soo dat behoort]. Hiermede U.L. en*de* U.L. huisfrouwe met alle de uwe wenschende een goedt en*de* salich leven en*de* geluckighe intrede des komende jaers. Metter haest desen 30e decemb*er* 1592. En*de* is onderteekent geweest.

MPMA, 11, f. 45r-v (kopie)

LII
J. Poelman aan J. Moretus
19-5-1593

Terug van Madrid op 9-3 vond P. Brief LI ondertekend door alle zwagers en schoonzussen van M.P. stuurt de bewijzen over de inning van I. a P. en een wisselbrief van rs. 1.000 (n. 2). Ze moeten in A. niet denken dat P. hun ook maar ooit zou bedriegen; als hij meer geld had zou hij het sturen. P. maakt zich eigenlijk boos over het feit dat ze hem in A. zo wantrouwen.

Los díes passados, estando en Madrit y volviendo a casa en 9 de março, hallé una carta de V.M. de 30 del mes de deciembre del anno passado, firmado de todos sus connados y connadas de V.M., con la qual me holgué en extremo intendiendo la salud de todos. Plega a nuestro Sennor de conservarles en ella por muchos y largos annos en vida de my Sennora.

Y lo que se offresse a responder a ella es lo siguie*n*te. Primerame*n*te, por no aber tenido carta de V.M. más ha de seis meses, no he escripto más a menudo y emviado los recaudos de Isaac a Purich, los quales van con ésta,[1] y más una letra de mil reales a rasón de ciento y quatro gruessos por ducado.[2] Y si más

1 Zie Brief LXVI, n. 7.

2 Uit de bewaard gebleven wisselbrief blijkt dat Poelman dit bedrag van rs. 1000 had overhandigd aan Simón en Cosme Ruiz in Medina del Campo. Deze trokken een wissel voor het equivalente bedrag van $90^{2/3}$ *ducados* op de bankiers Balbani, Antwerpen, die op hun beurt het bedrag uitbetaalden aan Moretus (MPMA, 117, f. 397r); voor de firma Ruiz, zie Brief I, n. 7 en XII, n. 6 en voor de Italiaanse bankiers en kooplieden Balbani, DENUCÉ, *Italiaanse koopmansgeslachten te Antwerpen*, p. 47-49 en VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 198-199.

dinero tuviera, más remettiera, por donde V.M. verrá como digo mucha verdad en aber pagado los 150 florines al dicho Isaac a Purich al tiempo que lo escribí, a agora dos annos.[3] Y creo que pocas veses me abrán hallado en mentira, pero sin dinero sí, de manera que sus parie*n*tes d'él no han tenido rasón de no aber pagado.

De los quinie*n*tos y tantos florines que V.M. dise me hago deudor, V.M. ha de entender que es por rasón que V.M. no quiere tomar por su que*n*ta los libros de trueco d'Espanna,[4] que montan la dicha somma, atento que V.M. me escribe en su última que yo les abía trocado por mi particular provecho, pero de otra manera no les debía. Pero sea como se fuere, a buena que*n*ta van agora mil reales, y del primer dinero que hisiere iré emviado siempre.

Lo que V.M. dise agora, que escribí muy desversonsadamente [sic], disiendo que no me saccasse nada a pagar, que no acceptaría la letra, no tiene V.M. rasón de desir nada d'esto, porque lo que escribí era que no quería cayer en falta, si acaso no tuviera el dinero al tiempo quando llegasse la letra. Y disirme que paresce que no he menester a nayde, estoy muy corrido, porque de puro corto no me // attreví de metter en más que*n*ta con V.M. hasta averiguar ésta. Y conforme colligo d'esta carta de V.M. he hetio muy bien en ello, atento que me escribe estas palabras, disiendo: 'Want al ist saecke dat ghij verre van ons syt gheseten, wij sullen noch kunnen vinden die U sullen vinden en*de* weten wat handel ghij moocht doen'. Cierto en ello reciberé mucha merced, porque yo intiendo que tracto como hombre honrado y de bien, aunque con pobresa. Y intienda V.M. y todos estos Sennores que no pretendo de quedarme con sus hasiendas, y que, quando me vengan V. Mes. alcansar en alguna cosa, volviendo los libros que me quedan, creo que no me han de ahorrar, porque atento que con V. Mes. paresco aber perdido my crédito, con otros quisá lo abré ganado. Y cierto no tienen rasón de tractarme d'esta manera, que paresce que V. Mes. piensan me quiera alsar con sus [sic] hasienda, y assý V. Mes. se determinen de conduit este negocio, sea como se fuere, porque no quiero estar subietto a semeja*n*tes

3 Zie n. 1.
4 Zie Brief XLVI, n. 4 en 5.

amenasas; y creo que Dios no me ha de desamparar, porque no nassimos en oto de unos a otros sino en oto de Dios.[5] Y si de quatro hijas que Dios me dio, si V. Mes. me quisieren haser merced de aiudar a criar las dos d'ellas o todas, que será para mý mucha merced.

De que V.M. está quexoso de que dixa los precios de ciertos libros a Juan Boyer, Dios me sea testigo como no lo hise con malicia, sinon me pidió la memoria para ver los precios sin más ny más, no intendiendo en ello dobles ninguna:[6] y con esto nuestro Sennor guarde a V. Mes. y tenga de su mano por muchos y largos annos. Y a todos los amigos mis besamanos. De M*edin*a del Campo en 19 de mayo 1593. Juan Pulman

V.M. me mande responder con el primero. //

A Juan Moerentorf, hierno de Christóbal Plantino, que Dios aya, merc*ader* de libros en Amberes //

MPMA, 91, f. 403r-v en 409v

LIII
J. Poelman aan J. Moretus
10-6-1593

Deze brief werd meegegeven aan een pater. Op 29-5 heeft P. aan de heren Simon Ruys rs. 1.000 meegegeven om in A. te betalen en hij heeft de eerste wissel verstuurd en op 15 juni a.s. zal hij de tweede versturen (n. 2). Ze zullen geen stuiver aan hem verliezen, hij wil graag een eind maken aan deze afrekeningen en een nieuwe overeenkomst sluiten.

Por aberse offressido el portador de la presente, qui es fray Hieronymo de Caravallo de la orden de St. Francisco,[1] no he

5 Voor deze uitdrukking, zie Brief L, n. I 1.

6 Moretus deed op dat ogenblik zaken met Juan Boyer, een goede bekende van Poelman.

1 Deze kon niet worden geïdentificeerd. Niet uitgesloten mag worden dat hij een van de Franciscanen was die als aalmoezenier werkten bij het Spaanse leger in de Zuidelijke Nederlanden (zie SCHOONJANS, 'Castra Dei'. L'organisation religieuse des armées d'Alexandre Farnèse', p. 533).

querido dexar de escribir estos dos renglones que servirán solamente para besar a V.M. las manos, y de aviso como acá todos tenemos salud, esperando la tendrá V.M. con toda la familla. Plega a Dios de conservar en ella por muchos y largos annos.

En 29 del mes passado, estando en M*edin*a del Campo, dy a Simón Ruys mil reales para pagar allá a V.M., y emvié entonses la primera letra d'ellos; y en 15 d'este mes de junio emviaré la segunda.[2] V.M. me mandarà avisar del resibo. Y con la primera comodidad emviaré todo el dinero que me tuere possible. Y intienda V.M. que no perdenrá conmigo blanca[3] de lo que me abrá confiado, y me holgará en extremo de concluir de todo esta nuestra que*n*ta para haser algún consierto de nuevo.

Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. con todos los amigos, y tenga de su mano, y a my Sra. la mayor[4] mys besamanos. Y el portador de la presente dirá de quá suerte yo vivo acá. Iterum vale, de Sal*aman*ca, en 10 de junior 1593. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, hierno de Christóbal Plantino, mercader de libros, que Dios aya, en Amberes.

Con amigo que Dios lleve con bien. //

MPMA, 91, f. 411r-v

LIV
J. Poelman aan J. Moretus
20-6-1593

In deze brief sluir P. de tweede wissel.

Los díes passados, estando en M*edin*a del Campo, abrá como un mes que remettí a V.M. por vía de Simón Ruys la somma de mil

2 Zie Brief LII, n. 2. Poelman vergist zich in de datum: op 19 mei had hij betaald.
3 *Blanca*: zie Brief XXIV, n. 4.
4 Jeanne Rivière, de weduwe van Plantin.

reales, de los quales fue entonses la primera letra.[1] Y agora no servirá la presente de otra que cubierta de la segunda letra; V.M. me mandará avisar del resibo. Y cierto que me pesa en l'alma de no poder aber emviado más, pero yo tendré cuidado de accudir lo más presto que pudiere con más dinero.

Supplico a V.M. me la haga de que se resuelvan para concluir esta nuestra que*n*ta, porque yo me holgara de que V.M. cobrasse su hasienda, y no quiero quedar en cargo a V.M. ni a hombre nassido. Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. y tenga de su mano con todos los de la familla. Y a my Sra. la mayor[2] mis besamanos. De Sal*aman*ca, en 20 junii 1593. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, hierno de Christóbal Plantino, que Dios aya, merc*ader* de libros en Amberes //

MPMA, 91, f. 413r-v

LV
J. Moretus aan J. Poelman
20-8-1593

De eerste betaling via Ruys is binnen. Nog geen bericht over betaling aan I. a P. noch over de omstandigheden waarin hij gestorven is en over een eventueel testament.
In opdracht van de mede-erfgenamen verzoekt M. duidelijke opgave van dat wat P. nog schuldig is en in welke termijnen hij denkt te betalen. P. kan de boeken houden.

A Juan Pulman adi 20 de aug*u*ste 1593.

Por las últimas mías haberá V.M. intendido de lo q*ue* he escritto cerca la l*et*ra del signor[1*] Ruys, de los q*ua*les los Sres. Balbasos[2*] habían dado buen pag*amen*to antes que de recibir la segunda. De lo demás V.M. tendrá cuidado cómo escribe.

Yo tengo escritto a Audenarde por lo que toca a los dineros

1 Zie Brief LII, n. 2.
2 Zie Brief LIII, n. 4.
1* Zie Brief XLV, n. 2.
2* Zie voor deze betaling via Ruiz en Balbani ('Balbasos') Brief LII, n. 2.

pagados por V.M. a Hierónymo Isacio, y no tengo rispuesta. Muy bueno será que V.M. emvíe copia de la carta de pago, de la qual la attestatión emviada haze mentión, porque en la d*ic*ha attestatión no va spezificada. Y dise la d*ic*ha attestatión que V.M. lo tiene en su poder, fecha en 28 de noviembre. V.M. poderá emviar declaratión y avisar del tiempo que es muerto d*ic*ho Hierónymo para poder avisarlo a los suyos, y en q*ué* lugar murió, y si ha hecho algun testamento o declaratión de su voluntad antes de morir.[3]

De la resolutión que toman aquí mis coherederos es que quisieron que V.M. la tornasse y hisiesse con brevedad tal como conviene. Y scriba con el pr*imer*o lo que quería hazer distintame*n*te y clarame*n*te, diziendo lo que resta debiendo y en quá*n*to tiempo y pagas que quería pagar este resto, dejando todo en poder de V.M. Y abiendo este aviso, luego se risolverán, porque de V.M. debe venir la resolutión p*rimer*o. Y me paresce que por el mejor es que haga la fin y que los libros resten en sus manos que de otros para las consequen*t*ias.

Y no siendo ésta para otro, Dios guarde V.M. con todos los suyos. Los amigos le saludan, como haze mi compag*ne*ra la suya. //

MPMA, 11, f. 6ür (minuut)

LVI
J. Moretus aan J. Poelman
9-9-1593

M. bevestigt ontvangst van Brief LIV die pater Hieronymus meenam en verwijst naar zijn Brief LV. Weer over hoe P. de schuld denkt af te betalen. Verzoek om in het Nederlands of Frans te schrijven i.v.m. de mede-erfgenamen.

A Juan Pulman. Die 9e septembris 1593 p*ar* P. Hieronymus de Caravallo[1] ord*inis* minor*um*.

3 Zie Brief XLVI, n. 6 en 7.

1 Zie Brief LIII, n. 1.

En 20 del passado fue la postrera mía. Después es venido el R*everen*do P*adre* Hierónymo de Caravallo, el *qua*l me ha portado las suyas de 20 de junio, a las q*ua*les no he que responder sino que spero rispuesta[2] a las d*ic*has mías de 20 del passado, en las q*ua*les escribía q*ue* emviasse copia de la quitantia de los q*ue* pagó a Isatio,[3] y avisasse también quándo y en que lugar murió, y si no había hecho algu*n* testame*n*to o declaratión de su voluntad antes de murir.

Con las d*ic*has postreras mías he avisado q*ue* los Sres. Balbanos ha*n* pagado la letra emviado de Simón Ruys.[4] Con el primero speramos la rispuesta[5] de lo que V.M. ha concluido por el finiscimiento de la quenta, y puede emviar alguna forma de scrittura, declarando en qué tiempo que pague el resto de la sobred*ic*ha quenta, porque sea después libre, y que nosotros podíamos concluir de lo que toca esta quenta. Y sea la scritt*ur*a que V.M. emviare en flamenco o francés, para que la entiendan todos mis coherederos.

Y no siendo ésta para otro, n*uest*ro Sr. guarde y prospere V.M. con su Sra. compag*ner*a. En Amberes, en 9e d*ic*ho.

MPMA, 11, f. 62r (minuut)

LVII
J. Poelman aan J. Moretus
30-11-1593

P. bevestigt ontvangst van Brief LV. De kwitantie voor de rs. 1.000 betaald aan Simon Ruys heeft hij nog niet ontvangen. De verklaring van de vertegenwoordiger van de justitie moet toch voldoende bewijs zijn dat P. aan I. a P. betaalde; verder weet P. niet over diens dood noch over een eventueel testament. Hierbij gaat een specificatie. Sinds de vorige opgave heeft hij voor nog geen rs. 300 verkocht. De schuldbekentenissen zijn oud, het merendeel van de mensen is dood of weg aangezien het een universiteitsstad is en de studenten elke keer verhuizen.

2 Zie Brief XLV, n. 2.
3 Hieronymo Isaac a Purich: zie Brief XLVI, n. 6 en 7.
4 Zie Brief LII, n. 2.
5 Zie Brief XLV, n. 2.

De afrekening die P stuurde op 6-10-1592

waarbij de inventaris een waarde had van			fl. 1974 st. 15
en de schuldbekentenissen ter waarde van			1446 st. -
plus wat P. schuldig is voor de verkochte boeken			580 st. 5
			fl. 4001 st. -
Hiervan moet worden afgetrokken	fl. 100		
die P. meer betaalde aan I. à P.			
want op de rekening dd. 5-6-1591			
staat fl. 150 i.p.v. fl. 250.			
en de rs. 1000 die P. aan S. Ruys			
betaalde	fl. 235 st. 14	-	335 st. 14
Wat P. nog schuldig is			fl. 3665 st. 06

P. neemt de schuld op zich en zal binnen twee en half jaar in termijnen van 6 maanden afbetalen. Niemand geeft een cent voor de oude boeken en hij wil ze graag aan iemand overdragen.
Op deze brief schrijft M. in het Frans dat hij z'n broers en zusters aanraadt akkoord te gaan voor fl. 2400 te betalen in twee jaar.

La agradabre de V.M. de 20 de agosto recebí, abrá como ocho dáes, en la qual V.M. me remitte a otra suya, en la qual dise aber escripto acerca del recibo de los mil reales que dy aquý a Simón Ruys,[1] la qual hasta agora no ha venido a my poder.

Y quanto a lo que V.M. me escribe que emvíe la carta de pago del dinero pagado a Hierónymo Isaac a Purich, no es necessario, atenro que el testimonio del escribano dise que queda en my poder, por lo qual consta ser verdad que yo los pagué.[2] Y a lo del tiempo de su muerte, no sé bonam*en*te por que tiempo mourió ny si dexó hetio testamento quando mourió. El mourió en un lugar que se dise Cuéllar, en casa del

1 Zie Brief LII, n. 2.
2 Zie Brief XLVI, n. 7.

ducque de Alburcquerque. Y si no es que alguna persona vaia allá expressame*n*te, no se sabrá la orden que dexó antes de su muertee.[3]

Lo que toca de nuestra que*n*ta, es esto lo que va spesificado en la que*n*ta d'este papel, y si a V.M. no estuviere en que*n*ta, yo entregaré los libros a quien V.M. mandare, porque no se vende nin-

3 Moretus had om dergelijke inlichtingen verzocht (zie Brief LV).

guno d'ellos. Y le juro como christiano que después que emvié el inve*n*tario no se han vendido trescientos reales d'ellos.[4] Y si no es que yo aya de saccar de los mismos libros el dinero, no podré complir con V.M.; y las ditas,[5] ya ve V.M. que las más d'ellas son antiguas, y pocas se cobrarán d'ellas, porque los más d'ellos se han muerto, y d'ellos se han ido, atento que este pueblo es universidad y se mudan les estudiantes cada día, como no son naturales del pueblo.

Y por no aber averiguado esta nuestra quenta he dexado de emviar por libros, que ubiera gastado más de tres mil ducados y proveído el dinero. Y con esto supplico a V.M. mande hetiar este cuidado aparte, y por estar V.M. por medio,[6] estoy satisfecho que todo se hará muy bien. Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. y tenga de su mano. De Sal*aman*ca, ultima de novie*m*br*e* 1593.

Juan Pulman //

Esta es la que*n*ta que emvié en 6 de octubre 1592. Montaba el inve*n*tario mil nuevecie*n*tos y septenta y quatro florines y quinse placas	fl. 1974 st. 15
Montan las ditas mil quatrocientos y quare*n*ta y seis florines	fl. 1446 st. -
Lo que quedo debiendo de los libros vendidos y de los demás quinientos y ochenta florines y cinco placas	fl. 580 st. 5
	fl. 4001 st. -
D'esta partida se han de quitar cien florines que pagué más a Hierónymo Isaac a Purich de lo que pouse en la que*n*ta que emvié en 5 de junio 1591, porque no pouse más en la que*n*ta de ciento y cincque*n*ta florines pagados. Y pagué ducie*n*tos y cincque*n*ta	

4 Poelman had deze inventaris meegezonden met zijn brief van 6 oktober 1592 (zie Brief L, n. 2).
5 De te innen schulden (*ibid.*, n. 4).
6 Moretus in zijn rol als bemiddelaar tussen Poelman en de erfgenamen.

florines, de manera que queda esta somma en tres mil nuevecientos y un florín y estos cien florines hallo que me faltaron en la partida de los quinie*n*tos y ochenta florines y cinco placas	fl. 100 st.
Los mil reales que dy a Simón Ruys montan ducie*n*tos y trenta y cinco florines y quatorse placas	fl. 235 st. 14
	fl. 335 st. 14
Todo lo que debo monta quatro mil y un florines	fl. 4001 st. -
Quitando d'ellos trescientos y trenta y cinco florines y quatorse placas	fl. 335 st. 14
Monta todo lo que resto debiendo	fl. 3665 st. 06[7]

Si coda esta somma se me puede dar por siete mil reales,[8] yo digo que la tomaré a my cargo y la pagaré en dos annos y medio, de seis en seis meses. Y de otra manera no me osaré encargar d'ellos, porque los libros que son, no se saccará este dinero en dies annos. Y para hetiar cuidados aparte doy este dinero, que a qua*n*tos, libreros he ensennado la memoria, no hallo hombre qui dé algun dinero por ellos, porque son las maiores bromas que ser pueden.[9] Y si en esto no se me pueden dar V.M. orden a quien los entregue, que lo haré de muy entera voluntad.

Mas no entran en esta que*n*ta los libros d'Espanna que V.M. no quiso tornar, que de otra manera no debiera, y a V.M. los quinie*n*tos y tantos florines de las cobransas y lo vendido.[10] //

7 Poelman's schuld was in de periode van een jaar, tussen 6 oktober 1592 en 30 november 1593, verminderd met fl. 335 st. 14 (zie MPMA, 117, f. 441v).

8 De schuld van fl. 3665 st. 6 zou een tegenwaarde hebben van ± rs. 15.600 (Poelman hanteert een koers van fl. 1 = rs. 4.25 in zijn in de afrekening opgenomen betaling aan Simón Ruiz), het voorstel van Poelman zou neerkomen op een aflossing van ± fl. 1650. Moretus komt in 1607 uit op een bedrag van fl. 1750 (Brief LXXIV, n. 3).

9 Zie voor deze onverkoopbare boeken, *bromas*, onder andere Brief XXXV, n. 5, XLV, n. 3 en XLVI, n. 1.

10 Zie Brief LI, n. 2.

A Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes.

P*our* advis de mes frères et soeurs.

J'ay mandé que luy laisserons *pour* fl. 2400 en deux ans à payer sans aultre delay.[11]

//

MPMA, 91, f. 415r-419v

LVIII
J. Moretus aan J. Poelman
16-3-1594

A Juan Pulman, adi lóten de mars 1594.

Goeden vrient Jan Pulman. Desen t zal wesen voor antworde op den uwen van*de* laesten novemb*er* 1593, met den wekken ghij onbiedet dat ghij gheerne soudet een eynde maecken van uwe rekeninghe die soolanghe nu open heeft gestaen, en*de* bidt mij dat ick een middelaer daerin soude wesen. Zoe heb ick met mijnen broeders en*de* susters daervan gesproken. En*de* om tot een eynde te commen boven den afslach[1] die ghij hebt gehadt, als ghij wel weet, soo sijn sij tevreden dat ghij de somme van*de* schuit suit stellen op vierhondert ponden vlaems, dat is op twee duysent en*de* vierhondert guldens, en*de* daervan u beloofte maecken met versekeringhe van te betalen alle halfe jaeren ses hondert guldens tot volle betaelinghe toe. En*de* dat om een eynde te maecken, en*de* omdat soe claeght en*de* scrijft, datter soe veel quade schulden sijn en*de* oock leuren[2] van boecken, die in langhe niet vercocht en sullen worden, waerop dat sij segghen, dat het goedt dat ghij hebt, ghij selfs meestal hebt onboden en*de* U niet veel en is gesonden sonder dat ghij selfs ons en hebt gescreven, of 't Hantwerpen sijnde ontfanghen selfs begheert.

En*de* aengaende vande schulden, zij segghen, ist dat ghij stu-

11 Aantekening in het handschrift van Moretus.

1 Korting.

2 *Leure*: vod, prul (VERWIJS en VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, IV, p. 802-804). Bedoeld zijn de onverkoopbare boeken uit Poelman's voorraad, waarvan herhaaldelijk sprake is geweest; zie onder andere Brief XXXV, n. 5 en LVII, n, 9).

denten hebt geborcht die vertrecken en*de* niet en betaelen, dat dat tl schuit is en*de* ghij wel weet dat studenten sulckx sijn; mette cooplieden te borghen mach men sumtyts bedroghen sijn, maer met studenten altijts, tensij dat de ouders dat bevelen en*de* beloven te betaelen.[3]

Soe dan om te comen, als ick geseet hebbe, tot een eynde en*de* slot van deze rekeninghe, soe suit ghij u beloofte maecken van vierentwintich hondert guldens te betaelen binnen twee jaeren, alle halfe jaeren seshondert guldens, en*de* uwe betaelinghe te doen en*de* dat sonder failleren, waervan ghij u versekeringhe soudet moeten doen, om niet weder telcken te herbeghinnen en*de* // daervan scryft metten eersten antwoordt, en*de* oeck aengaende van*den* brief van Hier*ony*mo Isaac a Purich.[4] Ist dat ghij dien niet over en seyndt, zoe en weten wij niet waer dat wij enen scryven souden eyschen. Scryft van al*le*s metten eersten, en*de* hoe t'eer hoe liever, opdat wij onse rekeninghe mooghen sluyten en*de* dan besien oft wij opnieuwe wat weder sullen doen.

Hiermede den Heer bevolen, metter desen 16ten meerte, Alle mijn broeders en*de* susters en*de* de vrienden doen U en*de* u huysvrouwe seer groeten, als oock doen alle de vrienden. Als ghij u antwoordt seyndet, soe scryft in u moeders' tael, in duysch, als ick U nu scryven, opdat alle mijn broeders en*de* susters moghen verstaen wat ghij scryft. Metter haest als boven.

MPMA, 11, f. 70r-v

LIX
J. Poelman aan J. Moretus
17-5-1594

Het naschrift: handelt over een bijgesloten brief met een verzoek voor kapitein Juan Fernández de la Pela.

3 Voor de contacten van Poelman met studenten uit de Nederlanden en voor de financiële hulp die hij hen bood zie onder andere Brief V, n. 16.

4 Zie onder andere Brief XLVI, n. 7 en LVII, n. 2.

Goeden vrint Jan Moerentorf. Ick heb U.L. brief ontfanghen, ghescreven den 16*en* meert laestleden, antwort op den mijnen vanden laesten van november vant voerleden jaer, dewelcke mij seer aenghenaem ist gheweest; doerdewelcken ick sien en*de* *ver*staen die vrinschap die U.L. mij toent aengaende de conclusie van onse reckeninghe. En*de* aengaende dat U.L. mij schrijft hoe dat U.L. met alle U.L. broeders en*de* susters overcomen ist dat ick die gheheele schuit op mij neme voer vier hondert pont, groote Got, dunekt mij vele te wesen, en*de* ick swere U.L. bij mijnder trouwe dat ick tot gheenen tijt dieselve somme daer af sal cunnen maecken, ick segghe van*de* boecken en*de* schulden. Maer om tot eene eynde te comen en*de* tijt te corten, ick segghe en*de* beloeve met desen die gheheel reeckeninghe op mij te nemen voer tweeduysent gulden, mits aftreckenen vande twee duysent gulden de duysent realen die ick U.L. overghesonden hebbe inden mey het voerleden jaer.[1] En*de* die reste sal ick U.L. betalen binnen drij jaeren, alle ses maenden overmaeckende den seste deel vande somme. En*de* aenghesien dat U.L. niet vele gheinteresseert en is in ses maenden meer oft min, soe eysche ick die drij jaren om beter te moghen betaelen.[2]

Van dat U.L. seght, dat ick hebbe gheeyst doer mijn memories die leuren[3] die hier staen, U.L. en heeft gheen ghelijck daerin, want ist saecke dat U.L. wel besiet den inventaris: U.L. sal bevinden dat // den meesten over sijn vande boecken die Sr. Luys Peres hadde ghesonden int beginsce.[4] E*nde* aengaende vande schulden, U.L. sal bevinden hoe dat int jaer 1586, den 21 julij, inde reeckeninghe die ick met U.L. hebbe ghedaen, mij ghelast sijn 2538 gulden en*de* 14 stuijvers, dewelcke niet al ontfanghen en sijn, en*de* mischien niet de helft,[5] soe dat U.L. wel deneken moecht waer het sij dat wil. Ick segghe, dat ick U.L. tevreden

1 Zie Brief LII, n. 2.
2 Moretus en de andere erfgenamen hadden een termijn van twee jaar geëist. (Zie Brief LVIII).
3 Zie *ibid.*, n. 2.
4 Voor Pérez, zie Brief I, n. 5; het gaat hier om de zendingen uit 1581-1584.
5 Zie voor de afrekening van genoemde datum MPMA, 117, f. 35v; zie ook Brief L, n. 4.

sal stellen vande somme hiervoer ghenoempt, mits ghevende mij den tijt vande drij jaeren in ses en*de* ses maenden.

Hiermede den almoghenden Heere bevolen, die U.L. met U.L. huysvrouwe en alle de vrinden in ghesontlieyt wille ghesparen. Uijt Sal*aman*ca den 17 mey 1594. Juan Poelman

La inclusa para el capitán Juan Fernándes de la Pela[6] me incomendaron mucho, y assý mismo me hará V.M. merced de encaminarla y procurar la respuesta d'ella. Y juntamente con ella va un memorial de lo que acá desean se haga acerca de la carta. V.M. le lee, y la diligensia y el coste que se hisiere acerca d'ella, V.M. me lo mande avisar, y yo pagaré todo lo que fuere. Y de todo me hará V.M. merced de avisar con el primero.

Y las demás inclusas carras me hará V.M. merced de encaminarlas, y si emvían respuesta, de mandarlas resebir y emviármelas por haserme merced. Y con esto Christo con todos. De S*alaman*ca ut supra. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, merc*ader* de libros en Amberes //

MPMA, 91, f. 425r - 427v

LX
J. Poelman aan J. Moretus
14-6-1594

> Naschrift: Deze brief is een kopie voor het geval de brief van 17-5 niet mocht zijn aangekomen. Verder heeft P. behoefte aan bepaalde boeken uit A. en uit Duitsland en vraagt om deze naar Laredo of Bilbao te sturen. Als ze in Spanje aankomen beraalt P. meteen de helft en de rest binnen 6 maanden.

[Deze brief is een kopie van de vorige, van 17 mei 1594]

[Postscriptum]: Esta es traslado y la misma carta que emvié a V.M. 17 del mes passado, y torno emviar ésta, *porque* si la otra no ubiera llegado a poder de V.M., llegue ésta.

6 Deze kon niet worden geïdentificeerd, maar blijkens het antwoord van Moretus op deze brief behoorde hij tot het Spaanse garnizoen in Gent (zie Brief LXI, n. 3).

Lo que agora se me offresse es que tengo necessidat de ciertos libros de la impressión de casa y de Alemanna. V.M. me hará merced de avisar qué refactión me ha de haser, y si los querrá emviar a su riesgo de V.M. a Laredo o Bilbao, y con condition que yo pagaré la mitad de contado en llegando en Espagna, y la otra mitad en seis meses.[1] De todo me hará V.M. merced de avisar, y junctame*n*te emviarme una memoria de todos los libros que se han impresso en casa de nuevo después el a*nn*o 1588, y también de otras impressiones. Y en todo me hará V.M. mucha merced. Y con esto V.M. me mande. Fecho ut supra 1594.

Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes //

MPMA, 91, f. 421r - 423v

LXI
J. Moretus aan J. Poelman
7-7-1594

Traslado de unas misivas del Sr. Juan Moerentorf.[1*]

Laus Deo adi 7 julij 1594 tot Antwerpen.

Eersamen goeden vriendt Jan Poelman. Voor antword op uwen brief van 17 may gescreven, soo sal ick U hier in cort scrijven en*de* laten weten dat mijn mede erfgenamen broeders en*de* susters wel *ver*wondert sijn geweest, daer sij uwen brief hebben ghesien, en*de* meijnden niet (aengesien de groete adventagie dewelcke sij U.L. begheeren te doen, te weten van uwe schult te stellen op vierhondert pont, soo ick U met mijnen laesten vanden 16 meerte hebbe gescreven te betalen binnen twee jaeren) dat ghij eenichsins daerteghen niet meer soudet geseet hebben, oft dat oock van noode soude geweest hebben daerop niet meer te repliceren.

1 Er zijn geen aanwijzingen voor dat Moretus op dit verzoek is ingegaan.

1* De originele concept-brief van Moretus bevindt zich in MPMA, 11, f. 76v - 77r.

Nochtans om een eijnde te maecken, en*de* opdat ghij sien moght, dat sij hun in alles voeghen en*de* laten *ver*staen tot uwen voordeel, soo sijn sij noch tevreden dat de schult sal ghestelt worden op twee dusent gulden, sonder niet daer af te trecken oft te verminderen; en*de* dat ghij de schuit betalen binnen twee jaeren, te weten alle half jaeren vijf hondert guldens, ende sult van *ver*seckeringhe oversenden en*de* stijven bij wien wij alle half jaeren die sullen vinden binnen Antwerpen, oft hoe dat men op U sal trecken totter volle betalinghe om een eijnde van dese reckeninghe te maecken.

En*de* sijn *ver*wondert geweest dat ghij boven den tijt die soo *ver*loopen is noch drij jaren begheert tot de betalinghe, en*de* noch op de twee duysent gulden scrijft te willen afcorten de dusent realen,[2] hetwelck gheen rede soude wesen. Daerom soo moghet ghij nu resolveren op de twee duysent gulden in twee jaren te betalen. Vorts soo sijn wij oock *ver*wondert dat ghij niet altijts wat over en seijndet om de somme te minderen, soo ghij belooft had, en*de* soude soo alenskens betalen wesen.

En*de* aengesien dat wijkeden soo gheerne als ghij souden sien een eijndt van dit crackeel en*de* den slot van reckeninghe maecken, soo sijn wij tevreden dat de schuit sal blijven op de tweeduysent gulden tot op stuijvers, en*de* de betalinghe in twee jaren, te weten alle half jaren vijfhondert gulden tot volle betalinghe te doen. Soo soudt ghij ijemant binnen Antwerpen stellen daer wij onse betalinghe sekerlyck tot allen termijnen souden hebben, oft op U.L. trecken. En*de* metten eersten soo scrijft bescheet van alles, mits een goede partije overmaeckende. Uwen brief op Gendt, die heb ick wel bestelt; ick sal gadeslaen U de antwoorde te seijnden, ist dat ick die kan crijgen.[3]

Scrijft metten eersten antwort opdat wij weten waernaer ons te reguleren, en*de* dat wij niet weder te repliceeren hebben, want ghij wel siet dat wij ons ver te buyten gaen in 'tghene dat U toegelaten wordt. Hiermede U den almoghende Heere bevolen. Metter haest den voerscrevenen. Metten eersten sullen wij u antwort *ver*wachten om daer dan met meer op te dencken te doen.

2 Zie Brief LII, n. 2.
3 Zie Brief LIX, n. 6.

De goeden vrint Jan Moerentorf, soo in sijnen naem als van sijn mede erfgenamen van C. Plantin saliger. //

MPMA, 91, f. 429r (kopie in het handschrift van Poelman)

LXII
J. Poelman aan J. Moretus
19-4-1595

P. antwoordt op 2 brieven, één van 7-7-1594 die hij op 17-1 en één van 29-9-1594 die hij op 31-12 ontving en schrijft dat hij dankbaar is voor de afronding op fl. 2.000. P. stuurt meteen een wissel voor 100 ducados wat overeenkomt met fl. 265, meer kan niet.
P. schrijft over de heer Favollia met een onduidelijk verhaal over de verkoop van een boekje ter waarde van fl. 18 (zie n. 4).
Na 5 dochters heeft P. nu een zoon gekregen en als M.'s zoon ooit gaat studeren hoopt P. dat deze naar S. komt.
P. vernam dat de vrouw van Raphelengius is overleden.
In een naschrift vraagt P. de ingesloten brief in het Kasteel van A. af te geven en in opdracht van de vader te weten te komen of zijn zoon nog leeft of dood is.

A dos cartas de V.M. debo respuesta, y ésta servirá d'ella. La primera era de 7 julii, y la resebí en 17 januarii, y la otra de 29 septembris, y la resebí en última decembris, d'ambas de un mismo tenor, que es la última resolución que V.M. dise ha de aber en el rematte de la averiguación de nuestras que*n*tas.[1] Yo digo tjue sea lo que V.M. mandare. Y demás d'esto me hará V.M. merced de emviarme un recaudo de parte de V.M. y todos demás sennores, por donde digan que a ningun tiempo me sera pedido cosa ninguna a los mýos a la hora que accabe de pagar los dos mil florines que V.M. dise, con los quales me da por libre.

Y para en que*n*ta d'esto emvío a V.M. con esta une letra de cien ducados a rason de 106 gruessos por ducado, que vienen a moncar 265 florines, los quales mandará V.M. assentar por

1 Moretus en zijn mede-erfgenamen hadden Poelman's schuld afgerond tot een bedrag van fl. 2000, dat binnen twee jaar betaald moest worden (zie Brief LXI).

memoria.[2] Y yo tendré que*n*ta de accudir muy a menudo con dineros, hasta que accabe de pagar toda la somma. Y V.M. perdonne que no emvío más; y porque sé que V.M. en todo me hase merced, no gustara que yo me discomponga, ny my casa, y que sea occasión por donde yo venga a perder de my reputatión en que estoy, y que pierda de my crédito que, gracias a Dios, no lo tengo malo en esta tierra, y me tienen y estiman en más de lo que ello es, que no lo tengo poco. Y a // veses, adonde piensan que ay tosinos, no ay estacas;[3] pero como digo, y(o) compliré con V.M. muy noblem*en*te que es muy justo.

El Sr. Favollia me escribió les díes passados, disiendo que abía vendido ciertos libros qe le dexé estando allá, en la somma de dies y ocho florines, que el Sr. Abrahamo Ortelio los tenía embergados por un librillo que Andreas Schotto me abía dado de Surita para emviar al dicho Ortelio. Yo le emvié con un flamenco natural de Amberes; si lo dio o no, yo no me entremetto, que ny d'él a quien dy el libro, no he sabido más. Y quando se ubiera perdido, poco se perdiera, que puede valer algunos seis reales quando mucho, de manera que no ha tenido rasón. V.M. me la hará de procurar de abonar los dichos dies y ocho florines y assentarlos a my que*n*ta.[4]

2 Zie voor deze betaling MPMA, 117, f. 61 v., en 126, f. 28.

3 *Adonde pensáis hallar tocinos, no hay estacas*: met deze uitdrukking wordt aangegeven hoe men zich kan vergissen door te geloven dat mensen die zelfs het allernoodzakelijkste ontberen toch grote mogelijkheden hebben (*Diccionario de la Lengua Española* c. 1226a).

4 Deze mededelingen moeten betrekking hebben op een moment in de jaren 1581-1586, toen de in Spanje werkzame Andreas Schott via Poelman correspondeerde met zijn Antwerpse kennissen, zoals Ortelius en Plantin, en met hen boeken en manuscripten uitwisselde (zie p. 41 en Brief III, n. 9). Zo is er in Schotfs correspondentie uit 1584 sprake van toezending aan Ortelius van een niet nader genoemd werk van Jerónimo de Zurita (1512-1580), de auteur van onder andere de *Anales de la Corona de Aragón*, waarvan de vier delen tussen 1562 en 1579 in Zaragoza verschenen (PALAU, XXVIII, c. 473a-b). Het desbetreffende werk moet echter een register zijn op de genoemde *Anales*, de *Indices rerum ab Aragoniae regibus gestarum* (Zaragoza, 1578), omdat enkele jaren later, in 1592, Friedrich Sylburg vanuit Frankfurt/M aan Ortelius bericht dat Schott hem geschreven heeft dat hij een exemplaar van dit werk aan de Antwerpse geograaf had toegezonden (zie MAES, 'Lettres inédites d'André Schott', no. 25-26, p. 98-100, en HESSELS, *Abrahami Ortelii.. Epistulae*, no. 213, p. 510-512). Poelman's correspondent, een zekere Favollia, is naar alle waarschijnlijkheid een familielid geweest, een niet nader geïdentificeerde broer of zoon van Hugo Favolius (1523-1585), wiens naam ook werd gespeld als Favolia of Fauvilla. Deze geograaf en medicus had in 1585 de reksr bezorgd van het *Epitome Theatri Orbis Terrarum*, de Latijnse versie van de verkorte editie van het *Theatrum Orbis Terrarum* van Ortelius (BB, III, p. 9-10; VOET, *Pl. Pr.*, no. 1832). Het bedrag van fl. 18 is overigens niet in de boekhouding van Poelman teruggevonden.

Abrá como 7 semanas que my muger parió un hijo, al cabo de 4 hijas que Dios me ha dado.[5] De todo esto doy parte a V.M., para que también se oya benignamente conmigo; y agora le digo esto, porque V.M. no lo aya hetjo mejor de lo que yo le podré servir a V.M. Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. y tenga de su mano. Y cierto que me holgara en extremo que V.M. tuviesse un hijo estudiante, y que me lo emviasse acá a estudiar, que le abía de regalar más que a my propria persona.[6]

Los díes passados recebí una carta de Lisboa de un flamenco, fundidor de // letras, que me escribíô corno Dios abía llevado a la Sra. Margareta, muger del Sennor Francisco Rafelengio, que cierto me ha dado harta pena.[7] Y si ello es assý, Dios la perdonne y la tenga en el cielo, que camino es que todos hemos de andar. Y con esto nuestro Sennor nos tenga todos de su mano, y a todos aquellos Sennoress[8] mys besamanos, y sobretodo a my Sennora la mayor[9] mys besamanos. Y de M*edin*a del Campo, en 19 de abril anno 1595. Juan Pulman

La que va con ésta me hará V.M. merced de encaminar en el Castillo de Amberes y saber d'este soldado y avisarme d'el si es vivo o muerto, para dar relación acá a su padre que me lo ha

5 Poelman's eerste zoon, Teodoro, werd gedoopt op 11 maart 1595 (ADS, 'Libro de Bautismos de la Parroquia de San Isidro', 2, f. 118r.).

6 Een van de zonen van Moretus, Balthasar, studeerde van 1592 tot 1594 in Leuven; hij woonde daar in het huis van Lipsius (SABBE, 'De humanistische opleiding van Plantin's kleinkinderen', p. 18). Aan de uitnodiging van Poelman is geen gevolg gegeven.

7 De oudste dochter van Plantin, Margaretha, was in april 1594 gestorven (VOET, *GC*, I, p. 138; voor haar echtgenoot Frans Raphelengius, zie Brief I, n. 10). Poelman's zegsman, de niet nader genoemde Nederlandse lettergieter in Lissabon, was waarschijnlijk de Leuvenaar Pieter Craesbeeck (1552 of 1572-1632), die van 1580 tot 1592 bij de Firma Plantin had gewerkt. In mei van dat laatste jaar was hij naar Spanje vertrokken; in 1597 vestigde hij een drukkerij in Lissabon. Tot nu toe is niet bekend wat hij in de tussenliggende periode deed. Het bedrijf van Craesbeeck, dar voortgezet werd door zijn zoon en kleinzonen kreeg een zeer goede reputatie, onder andere vanwege het typografische materiaal (PEIXOTO, 'Relações de Plantin com Portugal', p. 346-354).

8 De mede-erfgenamen van Moretus.

9 Zie Brief LIII, n. 4.

encomendado mucho. //
A Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes //
MPMA, 91, f. 431r-433v

LXIII
I. Moretus aan J. Poelman
25-8-1595

M. bevestigt ontvangst van Brief LXII en van de 100 ducados in de vorm van een wissel en veronderstelt dat deze als afbetaling dienen. Ook de mede-erfgenamen zijn tevreden, M. zal P. de hand boven het hoofd blijven houden, zodat alles goed en zo vlug mogelijk afgewikkeld wordt.
De brief voor de soldaat is afgegeven; deze schijnt naar Frankrijk te zijn vertrokken.

La de V. M, de 19 d'abril d'este anno he recebido y con ellas de cambio [sic] de los cien ducados, dirigida al Sr. Burlamaqui, el q*ua*l ha acceptado d*ic*ha letra; y de la paga d'ella será V.M. avisado a su tiempo.[1] Yo he puesto por memoria que están cien ducados a buena quenta de los dos mil florines que V.M. pagará por fenesser quentas. Y me han dicho mis coherederos que son contentos de haser a V.M. un recaudo de la paga de lo que V.M. debe, luego que habrá acabado de pagar toda la somma. Y V.M. manderá una memoria suya d'ello para vivir y morir; y escriba, quándo piensa aberá de pagar. Yo tendré la mano que todo venga a buen fin. El principal es que V.M. lo haga el mas presto que possible fuere.

Y no siendo ésta para otro, porque pórtese el correo, prega a Dios que guarde a V.M. con la suya comp*anner*a y ninnos. De los dies y ocho florines hablaré al Sr. Ortelio.[2] La carta de V.M. he dado al soldado del Castillo de Amberes, el qual la emvierá a quien viene dirigida; es ydo, como he entendido, a Francia, y creo que la postrera carta emviada a V.M., es del mismo soldado.

1 Zie Brief LXII, n. 2; zie ook MPMA, 72, f. 77 v. De Genuees Ferrante Burlamacchi stond in Antwerpen aan het hoofd van een onderneming die over heel Europa zaken deed, (VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 200).

2 Zie Brief LXII, n. 7.

V.M. espero lo mismo de mý a como he escritto que, luego siendo acabado de pagar la summa que a la casa se debe, que podremos començar y haser l'uno con otro; y el tiempo nos espera, lo que será lo mejor. D'Amberes, en 25 de aug. 1595 en la Off*ici*na Plantiniana. Juan Mourentorf

En la margen yba escrito en flamenco: somos en 7 julij en*de* desen brief was duer negligentie van onsen jonghen vergeten te dragen; soo stilden weten dat de betalinghe van*den* wisselbrief is gedaen tot sijnder tijt, hetwelck U sij pro advis.[3] //

MPMA, 91, f. 429v (kopie in het handschrift van Poelman)

LXIV
J. Poelman aan J. Moretus
16-4-1596

> P. heeft niets meer gehoord sinds Brief LXIII. Hij stuurt weer een wissel, op Francisco Duarte, ter waarde van 100 ducados. De betalingen gaan wel niet zo snel maar ze zullen geen stuiver aan hem verliezen. Op 28-1 beviel z'n vrouw van een tweede zoon.

Por no hallarme con ninguna de V.M. a que deba respuesta más ha de ocho meses y aber escripto a V.M. algunas, servirá la presente solamente para besar a V, M. las manos y de coubierta de una letra de cambio, que es la primera contra Francisco Duarte, de cien ducados, los quales mandará V.M. cobrar y assentarlos a my que*n*ta y avisarme con el primero del resibo.[1] Y perdonne que no he accudido más presto con dinero; y V.M. intienda que no es por falta de voluntad, sinon por no poder mas. Yo le doy a V.M. my palabra que perderá blanca[2] de lo que yo debiere.

En 28 januarij d'este anno parié my muguer otro hijo, que con

3 Zie n. 1.

1 Deze betaling is geregistreerd in MPMA, 117, f. 61v en 126, f. 28. Francisco Duarte behoorde tot een Portugees koopmans-geslacht dat zich in het begin van de 16e eeuw in Brugge en Antwerpen had gevestigd (VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 205 en 215).

2 Zie Brief XXIV, n. 4.

éste son seis quatro hijas y dos hijos.[3] Nuestro Sennor los dexe criar en su sancto servicio. Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. y tenga de su mano. Y me hará merced de avisar de la salud de todos de casa. Y de Sal*aman*ca, en 16 de abril 1596. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes //
MPMA, 91, f. 435r-v

LXV
J. Poelman aan J. Moretus
6-8-1596 [1]

Al een jaar hoort P. niets meer van M.P. stuurt nu een tweede wissel voor het geval de eerste op Francisco Duarte niet is aangekomen. De tekst van deze wissel staat onderaan de pagina, in de Bijlage.

Un anno ha que no me hallo con ninguna de V.M., y por el tanto seré breve en ésta que no servirá de otro que de besar a V.M. las manos con todos de la famílla, y de aviso cómo emvié en 16 de abril una letra de cambio de cien ducados contra Francisco Duarte.[2] Y no tengo aviso de V.M. del recibo d'ella, y assý emvió[3] agora la segunda, si acaso la primera no ubiere llegado. Y del resibo me mandará V.M. avisar; y perdonne de que no emvió por agora más dinero, pero espero de emviar otra letra en breve.

Yo tengo mucha necessidat de algunos libros de las[4] suertes de casa. Y por los riesgos no oso emviar por ellos. Supplico a V.M. me la haga de avisar qué orden podré tener para que vengan seguros, y si V.M. quisiere emviar los que emviaré a pidir por su

3 Deze tweede zoon, Juan, werd op 11 februari van dat jaar gedoopt (ADS, 'Libro de Bautismos de la Parroquia de San Isidro', 2, f. 120 v.). 1 2

1 De tekst van deze brief is bewaard gebleven in de transcriptie door M. Rooses uit de jaren 1881-1882 (DENUCÉ, 'Inventaris van het Plantijnsch Archief', p. 165).

2 Zie Brief LXIV, n. 1.

3 In de transcriptie van Rooses: 'emvia'.

4 In de transcriptie van Rooses: 'la'.

riesgo. Yo emviaré también una memoria y haré que se paguen luego de contado a la persona que V.M. los emviare. Y de todo me mandará V.M. avisar. Y con esto Christo con todos. Y de Sal*aman*ca, en 6 de augusti 1596. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, mercader de libros en Amberes.

[Bijlage]

10 de abril 1596

100 d*ucad*os

No[5] habiendo por la primera, pagará V.M. por ésta segunda de cambio a los diez de junio próximo a Juan Moretus cien ducados a ciento y ocho gruesos[6] por ducado. por la valor recibida de Juan Pulman, y póngalos V.M. por mi quenta. X*ris*to con todos.

F*rancis*co de Bobadilla[7]

A Francisco Duarte en Amberes //

MPMA, 95, f. 165r [8]

LXVI
J. Moretus aan J. Poelman
9-1-1598

Au 9e de Jan*vier* 1598 à Juan Pulman à Salamanca.

Envoyé avecque l*ett*res à Juan Cooman à Med*in*a del Campo.[1]

Eersame goede vriendt Pulman. Ick scrijve inden naeme van mijn mede erfgenaemen in desen zoo noch eens voor de laeste reyse aen U.L., aengesien dat ick gheen antwoorde en hebbe gecregen op diverse brieven aen U gescreven. En*de ver*adverteren U.L., dat ghijt

5 In de plaats van ‘No’, het gebruikelijke begin van de inleidende formule van een zogenaamde tweede wissel, heeft Rooses een totaal onbegrijpelijke ‘V’ gelezen.

6 De transcriptie geeft ‘pruesos’.

7 Dit was de correspondent of facteur in Madrid van de Firma Ruiz in Medina del Campo (LAPEYRE, *Une famille de marchands. Les Ruiz*, p. 157, en IDEM, *El comercio exterior de Castilla*..., p. 190; zie ook Brief I, n. 7 en XII, n. 6 voor de familie Ruiz).

8 Zie n. 1 en Brief LXIV, n. 1.

1 Moretus en Poelman verzonden regelmatig hun brieven via deze vroegere bediende van Poelman (zie onder andere Brief L, n. 1).

ons niet qualycken af en neempt dat wij naerdat wij noch eens metten eersten post die sal mogen comen en*de* de antwoorde soude mogen brenghen, gheen provisie van U cryghende van betaelinglie als ghij schuldich sijt te doen, resolutie hebben genomen op uwen cost en*de* last eenen man expresselycken te seynden naer Spagnien om U te doen betaelen al sulcken somme als ghij noch resterende sijt, met de schade en*de* interesse die wij daerbij hebben geleden en*de* noch lijden door het derven van onse betaelinghe. Wij hebben U gedaen, bij manier van spreken, soo ghij selfs hebt gewilt, en*de* ghij hebt belooft dat ghij soudt soo haest alles te claeren zoohaest 't U moghlycken soude wesen en*de* gaen overseynden alle dry oft vier maenden provisie. En*de* het is nu twee jaeren haest dat ghij niet eenen myte[2] en hebt gesonden, en*de* bevinden dat ghij abuseert onse patientie. Het en is gheen cleynen saecke soo een somme van vierduysent gulden in te houden soo langhen tyt die eenigh sterfhuyse respecterende sijn. En*de* Sr. Luys Peres[3] en*de* andere goede heren die dit hooren, die sijn zeer verwondert en*de* sommighe segghen wel dat ghij niet weerdich en syt de weldaet die ghij van*de* huyse hebt ontfanghen, aengesien dat ghij soo met onslieden handelt, die alle de patiëntie gebruyckt hebben. En*de* opdat ghij niet *ver*wondert en soudt wesen als men U uwe winckel soude moghen en doen sluyten, zoo is dese gescreven voor de laeste reyse, en*de* dat ghij een eynde maeckt, want wij hebben goede patientie lange met U gebruyckt. En*de* ghij coopt en*de* betaelt elders met hetghene dat ons toecompt, zoo wij genoech geinformeert sijn, hetwelck ongoddelyck en*de* qualyck gedaen is, want men behoort te betaelen daer men schuldich is, wil men weder nieuwen handel beghinnen met de ghene daer men mede gevaren heeft. En*de* om cort te maecken, sijt versekert, ist dat wij met den eersten gheen tijdinghe met betaelinghe soot behoort, van U en cryghen, dat het U mogelycken berauwen sal. Hiermede den Heere bevolen. Metter haest den voorseyden.

MPMA, 13, f 2v (minuut)

2 *Myte* of *mite*: kleine koperen munt ter waarde van 1/3 penning; 'niet ene myte' in de betekenis 'hoegenaamd niets' (VERWIJS en VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 4, c. 1761-1762).

3 Zie Brief I, n. 5.

LXVII
J. Poelman aan J. Moretus
3-8-1599

In mei vorig jaar ontving P. een brief waarin M. zich over hem beklaagde, daarna heeft hij niets meer vernomen. P. stuurde op 10-5-1598 een wissel van 100 ducados via Antonio de Urueña op Alonso de Camarena. Hierbij gaat weer een wissel van 100 ducados op Antonio Gallo Salamanca via Juan Boyer.
Verder gaat deze brief over alle tegenslagen des levens, pest, honger, dood en dat met negen kinderen...

En el mes de mayo del anno passado resebí una de V.M., en la qual se quexaba de mý, y con mucha rasón, porque no acababa de concluif nuestra quenta. Y después no me hallo con ninguna de V.M., de que estoy con pena saber de la salud de V.M. y de toda su familla; que para mý no es poco consuelo, porque debo mucho a esta casa y lo recognosseré todos los díes de la vida.

En 10 de mayo del anno passado 1598 remettí a V.M. cien ducados por vía de Antonio de Uruena, ves*in*o de M*edin*a del Campo, y la letra era contra Alonso de Camarena a rasón de ciento y seis gruessos por ducado, y no he tenido nuevas de V.M. que los ayan pagado a V.M..[1] Supplico no aya falta en avisarme del resibo.

Agora va con ésta otra letra de cien ducados a rasón de ciento y dies y ocho gruessos por ducado contra Antonio Gallo Salamanca, y desde seis de mayo d'este anno que estuve en M*edin*a del Campo los dexé allá a Juan Boyer, y se emviaron a Madrit // y no se ha hallado comodidat para poderlos remettir, sino fue agora en estos pagos de M*edin*a del Campo, y se tornaron de Madrit a M*edin*a del Campo.[2] Y Dios sabe cómo yo quisiera aber hetiado este

1 Zie voor de betaling van dit bedrag, omgerekend fl. 265, MPMA, 75, f. 118v, 117, f. 6lv, en 126, f. 28. Een Antonio de Urueña kon niet worden geïdentificeerd; in de jaren 1570-1573 opereerden vanuit Medina del Campo enkele kooplieden met deze achternaam (LAPEYRE, *El comercio exterior de Castilla..*, p. 47 en 51). Alonso de Camarena in Antwerpen kwam uit een koopmans-familie in Valencia, die zich vooral toelegde op de handel in aluin (VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 228-229).

2 Deze betaling, ter waarde van fl. 295, is geregistreerd in MPMA, 117, f. 6lv, 126, f. 28 en 171, f. 143r. Anronio Gallo Salamanca was een afstammeling van de twee aan elkaar geparenteerde families Gallo en Salamanca uit Burgos die zich in de loop van de 16e eeuw in Brugge en Antwerpen hadden gevestigd. Antonio deed op dat ogenblik veel zaken met Spanje en Portugal (VÁZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 224; GENTIL DA SILVA, *Stratégie des Affaires à Lisbonne, passim*). Voor de boekhandelaar Juan Boyer zie Brief XIX, n. 13 en LII, n. 6. De omslachtige weg die volgens Poelman bewandeld moest worden om het bedrag naar Antwerpen over te laten maken duidt op de verslechterende positie van Medina del Campo in die jaren als financieel centrum van Castilië. Diverse factoren speelden hierbij een rol. Met name het decreet van Filips II uit 1596 om de betalingen en de aflossingen op de staatsschuld op te schorten had veel kooplieden en bankiers uit die stad, die participeerden in staatsleningen, in grote problemen gebracht. Sommigen moesten zich failliet laten verklaren. Het vertrouwen in het functioneren van Medina's jaarmarkten ebde weg, en mede als gevolg hiervan verplaatste het centrum van de financiële operaties zich naar Madrid (LAPEYRE, *Une famille de marchands. Les Ruiz*, p. 496-499; ULLOA, *La Hacienda Real de Castilla en el retnado de Felipe II*, p. 815-826 en 834-835).

cuidado aparte; pero yo doy a V.M. my palabra que no es por falta de voluntad, si no de no poder más. Y Dios sabe el anno que hemos passado, con quán*n*to trabajo se ha passado de hambre, peste y mortandat, que por merravilla ay pueblo en Espanna que no esté tocado de peste.[3] Dios nos tenga de su mano y lo remedie.

Yo digo que yo compliré con V.M. lo más presto que pudiere, y si entonses V.M. me quisiere haser merced de tornar a ayudar, que resiberé mucha merced. Pero quien tan mal ha complido como yo, no es rasón que se fíe d'él. Y si V.M. me ubiesse querido haser merced de soccorrer con algunas suertes nuevas de allá, el uno y otro ya estuviere pagado y olvidado. Pero gracias a Dios procuraré de granjear la vida en iey de // hombre honrado, aunque estoy cargado de hijos; que creo que antes que tenga respuesta d'ésta me abrá hetio Dios merced de nueve hijos y hijas.[4] Y de los pocos me pesa, y digo que mas quiero no tener que deber, que para mý no ay mayor desassussiego que es el deber. Y no faltan amigos que hagan bien a los hombres que procuran de vivir

3 Grote delen van het Noord-Westen van Spanje werden in de jaren 1596-1602 getroffen door een builenpest-epidemie. Salamanca zelf bleef hiervan vrijwel gevrijwaard, in tegenstelling tot de dichtbij gelegen steden Valladolid en Medina del Campo. In dezelfde periode waren enkele slechte oogsten de oorzaak van voedselschaarste en, bijgevolg, van hoge prijzen voor de eerste levensbehoeften (zie BENNASSAR, *Recherches sur les grandes épidémies dans le Nord de l'Espagne, passim*, IDEM, *Valladolid au Siècle d'Or*, p. 199-206, en MARCOS MARTÍN, *Auge y declive de un núcleo mercantil y financiero..*, p. 220-225).

4 Na de zoon Juan (zie Brief LXIV, n. 3) waren er nog twee dochters geboren, Catalina en Madalena, gedoopt respectievelijk op 16 maart 1597 en 29 juli 1598 (ADS, 'Libro de Bautismos de la Parroquia de San Isidro', 2, f. 124r en 129r). Het negende kind, Gaspar, zou op l6 januari 1600 gedoopt worden (*ibid.*, f. 134r).

bien y en ley de Dios, que todo lo demás es borlaría.

Supplico a V.M. sea servido de escribirme muy a menudo y a [sic] rinniéndomelo y amenassando y flagando de la manera que fuere servido, que no me puede haser mayor plaser de darme nuevo de su salud de V.M. y de todos de la familla, porque yo me tengo por uno d'ellos aunque no lo meresco. Y con esto V.M. me mande, y nuestro Sr. tenga de su mano. Y de Sal*aman*ca, en 3 augusti 1599. Juan Pulman //

A Juan Moerentorff, mercader de libros en Amberes //

MPMA, 91, f. 439r - 441v

LXVIII
J. Poelman aan J. Moretus
28-9-1599

Al 1 1/2 jaar niets meer gehoord van M. Nu in héél Spanje honger, dood en pest; de helft van de bevolking is gestorven. Verder herhaling van Brief LXVII.
(Bijlage) Omdat de vorige niet betaald werd, nu een tweede wissel voor 100 ducados per 22-9-1599 d.m.v. Juan Boyer.

La presente no servirá de otra que de besar a V.M. las manos, y que tengo grandíssimo deseo de verme con alguna carta de V.M., que va por anno y medio que no tengo ninguna de V.M.

Lo que agora se offresse es que en 3 de agosto passado emvié a V.M. la primera letra de cambio de cien ducados a rasón de ciento y dies y ocho gruessos por ducado contra Antonio Gallo Salamanca:[1] y con ésta va la segunda letra, y del resibo me mandará V.M. avisar.

Lo que ay más que disir a V.M. es que por toda Espanna ha abido mucha hambre y peste, que por marravilla no ay pueblo adonde no la aya abido. Y la mitad de la gente se ha muerto, y todavía dura la peste, aunque gracias a Dios la hambre se ha applacado. Nuestro Sennor nos tenga todos de su mano como

1 Zie Brief LXVII, n. 2.

puede. Y doy a V.M. my palabra que hemos passado dos annos tran [sic] trabajosos que los nascidos nunca han visto, y los que han escappado con la vida tienen que dar gracias a nuescro Sr.[2]

Tambien llevó Dios a my amigo Juan Boyer, librero de M*edin*a del Campo.[3] Nuestro Sennor le tenga en su sancta gloria, que yo perdý en él un buen amigo.

Ya veo que tan mal lo hago de no aber accabado de complir con // V.M.; y sepa V.M. que no es por falta de voluntad, sino por no poder más. Y confío en Dios de concluirlo bien presto, pero corao estoy cargado de hijos, gracias a Dios, no puedo mas, que my muger está otra ves para parir. Dios la alombre con bien. Y con éste serán nueve hijos y hijas, de manera que para una dosena no faltan que tres.[4] Dios los tenga todos de su mano. Y assý no me attrevo de pidir mercaduría ninguna hasta concluir. Y con esto V.M. me perdonne y aya pacientia con mygo y me mande. Y nuestro Sennor guarde a V.M. y tenga de su mano con toda la famílla. Y de Sal*aman*ca, en 28 sept*emb*re 1599. Juan Pulman

En 10 de mayo del anno passado emvié otros cien ducados: la letra contra Alonso Camarena a rasón de 106 gruessos.[5] Y del resibo no he tenido aviso. V.M. me mandará aviso de todo. Fecho ut supra. Juan Pulman //

A Juan Moerentorff, mercader de librose en Amberes //

[Bijlage]

Jesus.

M*edin*a del Campo a 22 de julío 1599.

100 d*ucado*s a 118.

No abiendo pagado por la prim*er*a l*etr*a, pagará agora V.M. por esta segunda de cambio a veynte y dos de set*iem*bre próximo a Joan Moreto, mercader de libros, cien ducados de a ciento y dies y ocho gruesso por ducado por la valor recibida de Joan Boyer en nombre de Joan Pulman, mercader de libros en Salam*an*ca en el

2 Zie *ibid.*, n. 3.
3 Voor Boyer, zie Brief XIX, n. 13 en LII, n. 6. Op 8 november condoleert Moretus de weduwe van Boyer. Hij prijst hem als een eervolle, loyale man met een goede reputatie (MPM A, 13, f. 37r).
4 Zie Brief LXVI1, n. 4.
5 Zie *ibid.*, n. 1.

[onleesbaar] y póngalos V.M. por q*uen*ta mia. Christo con todos.
Juan Baup*tis*ta Gallo //
A Ant*oni*o Gallo Salamanca en Anveres.[6] //
MPMA, 91, f. 443r-445v

LXIX
J. Poelman aan J. Moretus
21-12-1599

P. bevestigt ontvangst brief van M. van 17-9. Hij komt terug op de wissel op Alonso Camarena waarvan ontvangst nooit is bevestigd. Verder alles herhaling van het voorgaande.

La muy agradable de V.M. de 17 del mes de septiembre resebí, por la qual V.M. me avisa del resibo de los cien ducados que emvié a V.M. en 22 de julio passado,[1] y cierto que [onleesbaar door beschadiging] con pena, porque ha más de anno y medio que no tengo cartas de V.M. Plega a nuestro Sennor dé a V.M. la salud que yo para mý deseo; y cierto gustara mucho de saber en particular cómo están todos de la famílla del buén Plantino, my Sr. que Dios aya. En lo que Dios ha hetjo a V.M. tanta merced de aber hetjo abuelo, todo sea a V.M. para bien, y plega a Dios le dexe ver como ve nietos, bisnietos y tataranietos.[2]

Nunca he tenido carta de V.M. del resibo de los cien ducados que remettí a V.M. en 10 de mayo del a*nn*o 1598, y era la letra contra Alonso Camarena, y diómela aquý Antonio de Urenna, aunqu'el me dise tener aviso // de cómo se pagó;[3] pero hasta ver carta de V.M. no tendré sussiego; y assý V.M. será servido de

6 *Ibid.*, n. 2. Juan Bautista GaJlo was een in Madrid gevestigde zakenman; zeer waarschijnlijk was hij familie van Antonio Gallo Salamanca (VÁZQUEZ DE PRADA, *lettres marchandes d'Anvers*, I, p. 224).

1 Zie Brief LXVII, n. 2 en de bijlage bij Brief LXVIII.

2 Moretus wordt hier gefeliciteerd met zijn eerste kleinkind, Jan, de zoon van zijn dochter Catharina en de graveur Theodoor Galle. Deze Jan Galle zou evenals zijn vader een bekend graveur worden (*BNB*, VII, c. 458, VOET, *GC*, I, p. 431).

3 Zie Brief LXVII, n. 1; Ureña is de daar genoemde Urueña.

mandarme avisar lo que ay en ello.

En breve, con favor de Dios, remitteré más dinero, porque tengo grandíssimo deseo de que remattemos esta quenta, para que de nuevo podamos tractar. Y crea V.M. que no es por falta de voluntad, sino por no poder más, que estoy cargado de hijos, y my muger está para parir por el fin del mes de enero próximo.[4] Nuestro Sr. la allombre con bien, que con ésta serán nueve veses que parido [sic].

Ya abrá V.M. sabido cómo Dios llevó al buen amigo Juan Boyer de M*edin*a del Campo.[5] Dios le tenga en su sancta gloria y a nosotros dé su mano. Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. con toda su familla. Y de Sal*aman*ca, en 21 dece*mbre* 1599. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, merc*ader* de libros en Amberes //

MPMA, 91, f. 447r-449v

LXX
J. Poelman aan J. Moretus
26-9-1600

> P. constateert zelf dat hij nu al 4 brieven van dezelfde strekking heeft geschreven. P. heeft nu 100 ducados betaald aan de zoon van Henry van Etten uit Brussel, een student die geld nodig heeft. P. waarschuwt M. voor elke ducado van 375 maravedís, 116 gruessos = 58 stuivers te incasseren. Dit lijkt een betere manier dan via Medina del C. of Madrid.

Con ésta son quatro que he escripto a V.M., y todas de un tenor. Y es que el Sr. Presidente Henricque van Etten tiene aquý un hijo estudiante, y él tiene necessidat de dinero. Yo le he offressido que yo le daría agora cien ducados, y más otros ciento para el mes de mayo próximo, conque allá quenten a V.M. el dicho dinero. Y assý supplico a V.M. escriba a Bruxellas al dicho Presidente Henricque van Etten que dé el dinero, por cuya mano

4 Zie *ibid.*, n. 4.

5 Zie Brief LXVIII, n. 3.

he emviado ya dos cartas.[1] Y attvierta V.M. que por cada ducado de 375 merreve*dís*[2] ha de dar a V.M. ciento y dies y seis gruessos, que son cincquenta y ocho placas.[3] Yo he procurado remettir a V.M. este dinero, y no he hallado comodidat, ny por vía de M*edin*a del Campo ny por vía de Madrit.[4] Y assý supplico a V.M. procure que se cobre allá, porque el mancebo tiene grande necessidat de dinero. Y por aber escripto otras veses soy corto agora. Y de todo me mandará V.M. avisar. Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M. con toda la familla a que beso las manos. Y de Sal*aman*ca, en 26 de septi*em*b*re* 1600. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, mer*cader* de libros en Amberes //
MPMA, 91, f. 451r-v

LXXI
J. Poelman aan J. Moretus
24-10-1600

P. bevestigt ontvangst van 3 brieven van M., twee van 30-8 en één van 15-9 allen eveneens van dezelfde inhoud. In ieder geval is het geld van Henry van Etten geïnd: fl. 290. De volgende 100 ducados zal P. op een andere manier moeten regelen aangezien de vader niec wil betalen. Het 10e kind wordt aangekondigd voor over 3 à 4 maanden.

Agora en este puncto resebí la de V.M. de 30 de agosto, y hoy ocho dies resebí otras dos de V.M., la una de 30 de agosto y la otra de 15 de septi*em*b*re*, todas tres de un mismo tenor: y es que

1 Henry van Etten, Ridder van Beaudoir, was op dat moment de voorzitter van de Rekenkamer in Brussel. De zoon heette Christophoor (zie Brief LXXI, n. 1), de latere Heer van Couwenberg (enkele schaarse gegevens over beiden in REIFENBERG, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque dite de Bourgogne relatifs aux Pays-Bas*, I, p. 43, en VERMASEREN, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving..*, p. 170). Op 12 september, enkele weken voor de datum van deze brief, had van Etten fl. 290 betaald ten behoeve van zijn zoon. Dit bedrag, de vereffening van Poelman's voorschot van 100 *ducados*, werd van diens rekening afgeboekt (zie MPMA, 126, f. 28, en 117, f. 6lv). Voor Nederlandse studenten in Salamanca, zie Brief V, n. 16.
2 *Merrevedís*: maravedís.
3 *Placas*: stuivers.
4 Voor de moeilijkheden in het financiële verkeer met Spanje in die periode zie Brief LXVII, n. 2.

V.M. me dise en ellas aber cobrado del Sr. van Etten los ducientos y noventa florines, que está muy bien. Y quando las resebí, ya tenía yo pagado a que*n*ta d'ellos al sr. Christophoro van Etten la mitad de los cien ducados.[1] La testa haga que*n*ta, que ya está pagada. Y en lo que toca a los otros cien ducados que no quiso pagar su padre, yo les proveré a V.M. por orra vía. Y perdonne de que no he emviado màs presto el dinero, y sabe Dios con quá*n*ta diligensia procuro de llegarle por complir con V.M. Y por aber V.M. ydo sublevándome he emviado lo emviado. Y si por ventura me ubiesse appretado no me ubiera sido possible pagar, pero 'habe pacientiam mecum et omnia reddam tibi'.[2]

Y con esto V.M. me mande, y por estar de partida la posta no digo más sino que nuestro Sr. guarde a V.M. con toda su familla, a la qual my muger Anna Rodrígues besa a todos las manos, y está para parir dentro de tres o quatre meses. Y con ésta serán dies veses que abrá parido, y me veyo cargado de hijos, gracias a nuestro Sr.[3] Iterum vale, y de Salamanca, en 24 octob*re* 1600.

Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, merc*ader* de libros en Amberes //

MPMA, 91, f. 453r-v

LXXII
J. Poelman aan J. Moretus
19-12-1600

Uit de brief van 9-10 van M. heeft P. vernomen dat de fl. 290 van de heer van Etten zijn geïnd: dezelfde som is betaald aan de heer C. van Ecten die daarop naar Sevilla is vertrokken.
Over de eventuele bemiddeling bij het incasseren d.m.v. het verrekenen van het pensioen van de bisschop van S. (zie n. 2) is F. niet zo enthousiast.

Op de in bovenvermelde brief gedane mededeling als zou P. nog 2000 zoveel gul-

1 Zie Brief LXX, n. 1.
2 Een variant op Matthaeus XVIII, 26 en 29: 'Patientiam habe in me er omnia reddam tibi.
3 Noch in het doopregister van zijn eigen parochie, noch in dat van naburige parochies wordt in 1601 een kind van Poelman bijgeschreven. Dit duidt of op een miskraam, of op een vroegtijdige dood van dit tiende kind.

dens schuldig zijn, doet P. hierbij een opgave van wat inmiddels afgelost is. P. komt terug op brief LXI dd. 7-7-1594 waarin de schuld was gereduceerd tot fl. 2000. P. heeft inmiddels fl. 1385 afbetaald en doet hierbij een afrekening waaruit blijkt dat hij nog fl. 500 st. 11 schuldig is. P. wil nu ook van de schuld af want wil niet dat zijn vrouw en kinderen ermee belast worden. Als hij geen boeken uit Venetië en Lyon gestuurd had gekregen, had hij moeten gaan bedelen; hij is altijd een oprecht mens gebleven en nooit met de justitie in aanraking geweest. Tot slot vraagt hij of M. hem nog wat boeken wil sturen.

La postrera de V.M. de 9 de octubre resebí, por la qual V.M. me dise aber cobrado del Sr. van Etten ducientos y noventa florines. Y por otras me ha avisado lo mismo, a las quales he respondido a V.M. Y lo que ay agora es que luego pagué aquý la dicha somma al Sr. Christophoro van Etten, el qual partió de aquý para Sevilla el día de Sta. Catharina, y piensa estar allá este imvierno, porque no se hallaba aquý.[1]

En lo que V.M. me dise que una cierta persona de allá tiene pensión sobre el obispo de Salamanca y que me pagará el trabajo de la cobransa, si me quiero incargar d'ella, V.M. intienda que en cosa de V.M. no he menester que se me pague, porque más que esto debo a V.M..[2] Pero el caso es que no me quisiera yo incargar d'ello por la difficultad que ay en buscar persona a quien dar el dinero para remettir allá; que me sería necessario de ir cada cobransa a M*edin*a, del Campo o a Madrit a buscar a quien dar el dinero, y después si es persona segura o no.[3] Si no fuera por este inconveniente, yo lo hisiera de ojos.

Al fin de la carta me dise V.M. cómo yo debo aun más de dos mil y tantos florines, y por otra me avisó lo mismo; y cierto,

1 Zie Brief LXX, n. 1.

2 Uit de volgende brief blijkt dat dit verzoek gedaan werd door Gregoor Hopperus, zoon van de uit Friesland afkomstige Joachim Hopperus (1523-1576), hoogleraar Rechten in Leuven, raadsheer bij de Grote Raad in Mechelen, stichter van de universiteit van Douai, en vanaf 1556 tot aan zijn dood de zegelbewaarder voor de Nederlanden aan het hof van Filips II in Madrid, Gregoor, evenals zijn vader een rechtsgeleerde, reisde en studeerde in diverse Europese landen, waaronder Spanje. In 1591 en 1592 liet hij bij Moretus enkele onuitgegeven werken van zijn vader drukken. In 1598 werd hij benoemd tot raadsheer bij de Grote Raad in Mechelen. Hij stierf in 1610. Over zijn aanspraken op een pensioen van de bisschop van Salamanca is verder niets bekend (*BNB*, IX, c. 465-469).

3 Zie Brief LXVII, n. 2.

quando lo leý, me pouso en confusión y quedé confuso. Y assý para satisfaserme fuy a ver las quentas, las quales saccqué al limpio, y las emvío con ésta.[4] Y no me puedo accordar de las quentas que emvié a V.M. por donde halla que debo tanto, sino es que se me aya olvidado de assentar alguna partida, y quenta herrada no valga. Y para evitar dudas emvío agora la quenta en limpio para que V.M. la vea, porque quiero salir d'este captiverio y no estar toda la vida subjecto a tantas amenasas y carcomas que me inquietan, porque me accuerdo que una ves me escribíô que abía de emviar a my costa quien cobrasse de mý, como si yo ubiesse abido repressado su dinero de V.M. y aprovechádome d'el. Pero no me dexaron con este peccado, que antes que le ubiesse saccado de la mercaduría, lo tenía ya proveído por allá, y sabe Dios con quánto trabajo saccando fuersa de flacquessa, y todo con deseo de complir y pagar.

Demás d'esto tengo aquý una carta de V.M. de 7 julij 1594, por la qual me dise que abía accordado con los demás hermanos, y que estaban de accuerdo y contentos con que se reduciesse la somma de todo lo que yo debía en dos mil florines, conque lo pagasse dentro de dos annos, o tres a lo más largo, y me daban por // libre.[5] Verdat es que no complí el tiempo por no aber podido. Y si por esta causa V.M. quiere salir de la promessa, esto es otra cosa, pero después he pagado mil trescientos y ochenta y cinco florines, que a esta rasón no debo tanto como V.M. dise en su carta de 9 de octubre, como lo verrá V.M. por la quenta que va con ésta. Conforme la quenta hallo que debo quinientos florines y onse placas[6] de resta, y para esto ay más de malas ditas y bromas[7] que en vida del hombre no se co(b)rarán ny se vendrán. Antes es contra mý esta quenta, porque se perderá mucho más en las ditas y libros que no se cobrarán y no se vendrán, que monta la resta. Y para que V.M. intienda que no me perdonnan nada

4 Het in tweevoud door Poelman opgestelde overzicht van de betalingen tot en met 24 oktober 1600 bevindt zich in MPMA, 117, f. 61v-63ren 69v-71r.

5 Zie Brief LXI.

6 *Placas*: stuivers.

7 *Ditas*: de klanten die bij Poelman in het krijt stonden (zie onder andere Brief XXXVIII, n. 1; *bromas*: de onverkoopbare boeken (zie onder andere Brief XXXV, n. 5 en LVIII, n. 2).

conforme la carta de 7 de julio 1594, emvío la quenta. V.M. la vea y sea servido de dar un fin y corte en este negocio para exhimirme d'este suffragio y tributo que hasta agora he tenido. Y V.M. ha de advertir que en el a*nn*o 1587, 1588, 1589, en estos tres annos, he remettido con le que he pagade de las costas y fleytes de las cincquenta y seis ballas que se me emviaron quasi tanto como ellas montaron. Y sabe Dios si fue del dinero prosedido d'ella sino como me cassé y diéronme cierto dinero en dote;[8] de aquello fuy remettiendo, de manera que con el dinero de V.M. no me he podido aprovechar, porque no huelgó en my poder. Y antes que se saccasse de la mercaduría, ya estaba remettido para allá, y todo esto hise para complir con V.M. Lo que agora resta es que V.M. vea muy despachio esta quenta, y hallará que es más en my perguicio que de V.M.. Y como somos mortales, quisiera ver fin d'esta quenta por no dexar a my muger y hijos con embarassos; porque gracias a Dios no tengo otra quenta con ninguno, y ya que tengo poco, todo lo que hasta agora debo con menos de cincquenta ducados lo pagaré. Y si no ubiera sido por los de Venetia y de León[9], que me han hetjo merced en emviar mercaduría, bien pudiera aber ido a pidir por Dios de puerta en puerta. Pero gracias a Dios, con todos mys trabajos y cargado de hijos (que ya no me faltan sino dos para complir una dosena, gracias a Dios que tanto me quiere), estos duelos mýos no los ha de llorar V.M.. Y con todo esto no me han faltado amigos ny faltarán, porque, como digo, no debo cincquenta ducados ny jamás hombre me ha pidido por justitia, ny en my casa no ha llegado vara de justitia[10] para pidirme deuda ninguna.

En concluiendo esta quenta, si V.M. me quisiere haser merced de emviarme algunos libros, yo emviaré la memoria y con // additamento, que no quiero que me fíe nada; a quien tan mala quenta da, no es rasón que le fíen. Y con esto nuestro Sennor guarde a V.M., y todo sea a V.M. para bien el nieto,[11] y plega a Dios de dar vida y salud a V.M. con la querida comp*anner*a, para

8 De bruidsschat bedroeg 700 ducados (rie Brief XIV).
9 Léon: Lyon.
10 *Vara de justicia*: de met een kruis bekroonde stok of staf van gerechtsdienaren.
11 Zie Brief LXIX, n. 2.

que vea nietos, bisnietos y tataranietos. Y con esto Christo con todos, y de Sal*aman*ca, en 19 decembris 1600. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, merc*ader* de libros en Amberes //

MPMA, 91, f. 455r-457v

LXXIII
J. Poelman aan J. Moretus
18-9-1601

P. antwoordt op een brief van M. dd. 6-6 waaruit hij opmaakt dat M. Brief LXXII niet heeft ontvangen, vandaar nogmaals kopie en het rekening-overzicht.
Ook Luis Pérez schijnt zich over P. te beklagen, iedereen heeft er kennelijk mee ingestemd P. geen goederen meer te sturen; indien wel dan had hij voor meer dan 1000 ducados per jaar kunnen omzetten.
De transacties met de heer Hopperus ivm. de bisschop van S. zal hij zeer tegen z'n zin doen.

La postrera de V.M., que resebi, es de 6 de julio passado, a la qual debo respuesta. Y veo por ella que V.M. no ha resibido la mya de 19 dece*m*bre del a*nn*o passado, y assý va con ésta el traslado de la dicha y más la quenta.[1]

Y lo que agora se offresse es que veo está V.M. muy quexoso de mý, y también el Sr. Luys Péres[2] y los demás a quien incomben estas quentas. V.M. las mandará ver muy despacio, en buena conformidat, y hallará que no soy tan culpable como me hase. Y en lo que dise que emvierá persona expressa para tomarme que*n*ta, V.M. hará lo que fuere servido, que otra quenta que la que va con ésta no ay que dar. Y los libros que acá quedan, que en la vida no se vendrán, del puesto de V.M. y impressión de casa, si V.M. gusta, haré ballas d'ellos y las embiaré de muy buena gana.

Yo intiendo que todos hemos sido interessados por no aberme querido V.M. emviar mercaduría, que intiendo que cada anno pudiera // aber gastado más de mil ducados; pero, vaya con Dios,

1 De kopie van de vorige brief bevindt zich in MPMA, 91, f. 459r-461r. Voor het rekening-overzicht zie Brief LXXII, n. 4.

2 Zie Brief I, n. 6.

tras un tiempo viene otro, y intiendo que algún día V.M. me hará merced de emviarme mercaduría. Y quando ello abrá de ser, no quiero que me la fíe, para que no tenga siniestra opinión de mý. Y crea V.M. que he hetjo más de lo que he podido en lo de la que*n*ta que va con esta.

En la de V.M. venía una del Sr. Hoppero acerca de la pensión que tiene en obispo [sic] de Salamanca; ya digo a V.M. la difficultad que pongo en ello. A él escribo que me incargaré de la cobransa, aunque harto contra my voluntad.[3] Y con esto nuestro Sr. guarde a V.M. con toda su famílla, y de Sal*aman*ca, en 18 de septie*mbre* 1601. Juan Pulman //

A Juan Mureto en Amberes //

MPMA, 91, f. 461r-v

LXXIV
J. Moretus aan J. Poelman
9-6-1607

Laus Deo de 9e junij 1607 tot Antwerpen.

Eersame goede vrindt Sr. Jan Pulman. Ick schryve U.L. desen in ons moeders tael, al ist dat wij malcanderen ghemeynlyck hebben gheschreven in Spaens, opdat mijn broeders en*de* susters weten souden wat ick schryve. En*de* bidde dat U.L. believe te antwoorden oock in Duytse taie, opdat sij te beter souden moghen verstaen wat u intentie en*de* meyninge is te doen met uwe schuit, daervan U.L. soo diewils heeft gheschreven, dat ghij selfs wel wilde een eynde te hebben, en*de* soudt alleynskes overmaken hetghene dat U moghelyck soude wesen om tot een eynde te comen. En*de* alsoo U.L. met uwen brief van dati van de 16^{e} martij 1594 hebt ontboden dat ghij schuldich bleeft in alles de somme van vierduysent en*de* eenen gulden, en*de* dat daer af mochten getrocken worden drijhondert en*de* vijfendertich gul-

3 Zie Brief LXXII, n. 2.

dens, sonder te specificeren waerom oft waervan.[1] En*de* dut ghij alsoo maer schuldich en bieeft met de somme van fl. 3665 guldens en*de* ses stuyvers, u beclagende dat veel leuren[2] van boecken daeronder waren en*de* goede schulden, soo dat daer in twee jaren gheen geit af en soude ghemaeckt wesen, en*de* daerom begheerde van ons dat wij U den heelen rest souden laten voor sevenduysent realen, dat is voor de somme van duysent sevenhondert en*de* vijftich guldens[3], soo was 't dat ick U doen antwoorde, dat mijn susters en*de* broeders hadden gheconsenteert dat ghij die soudet aennemen voor vierentwintigh hondert gulden, fl. 2400, te betalen in twee jaren sonder langer uytstel, soo is 't ghij daerop niet en hebt gheantwoort oft gheresolveert. En*de* ghemerckt dat wij hier alsoo wel als U.L. souden begheeren een eynd te hebben van dese rekeninge, soo is't dat ghij met desen suit hebben de rekeninge soo wij die hier hebben op onsen boecke, en*de* begheeren alle, op U dat ghij met den eersten wilt seggen wat u intentie en*de* meyninge is hiervan te doen om malcanderen gheen meerder quel linge aen te doen.

Ick hadde ghemeynt dat, als wij een eyndt van dese rekeninge souden hebben ghehadt, dat wij wat tesamen souden ghehandelt hebben, alsoo ghij mij somtijts ontboden hebt dat ick U.L. van mijne nieuwe boecken en*de* sorteringe soude willen seynden, maer U hebbe gheschreven dat niet te willen doen, en ware dat dese rekeninge eerst ware volcomelyck voleyndt, opdat het niet en soude schijnen dat ick mijn profyt // soude soecken, en*de* latende oude schuit blijven, hetwelcke ick U.L. weder herhale mits dese, opdat ghij moghet weten doorsake waerom ick gheen andere correspondentie en hebbe met U.L. ghehouden, verwondert oock wesende dat binnen ses jaren wat ick U.L. gheschreven

1 Het was in zijn brief van 30 november 1593 (LVII) dat Poelman een overzicht gaf van de stand van de rekening op dat moment, en niet in de brief van 16 maart 1594 (LVIII), die door Moretus was geschreven.
2 Zie Brief LVIII, n. 2.
3 Zie Brief LVII, n. 8.

hebbe,[4] ick gheen antwoorde van U en hebbe ghecregen, niet wetende oft ghij noch in't leven sijt oft niet.

En*de* soo sal U.L. believen met den eersten wel expresselyck te schrijven wat u intentie en*de* meyninge is te doen van de reste die ghij noch schuldich blijft, achtervolgende U.L. eygen rekeninge hierbij gaende. En*de* schrijft vrijelycken en*de* openlyck al hetghene dat ghij bevint te behooren en*de* 'tgene redelyck soude moghen wesen te doen. En*de* dencke dat ghij self gheene schade en suit lijden, is't dat ghij soeckt een eynde te maken, hoe eer hoe liever. En*de* ghij weet hoe dickmaels dat ick U.L. tevoren hebbe gheseydt en*de* gheschreven; nochtans, mijne medeerfgenamen moghen dencken dat ick mijn devoir daerin niet wel en hebbe gedaen, ghemerckt dat ick soo dickmaels moet seggen dat ick van U gheen tijdinge en crijghe, hetwelck schier ongheloofelyck schijnt te wesen. Daerom en laet niet met den eersten van als te schrijven claer bescheet, opdat de resolutie finalyck soude ghenomen worden wat U en*de* ons te doen staet. En*de* omdat ghij niet en hebt gheresolveert oft gheschreven antwoorde (op het advys ghegeven) van dat ghij de fl. 3665 st. 6 soudt nemen voor fl. 2400, zoo hebben wij silentie ghenomen voor gheen acceptatie van hetghene dat wij U.L. doen consenteerden.[4] En*de* soo ist dat wij U de inghesloten rekeninge seynden, beghinnende van den 14^{en} may a*nn*o 1590, alsoo ghij ons die met u eyghen handt gheschreven hebt overghesonden, te weten, dat ghij op den selfden 14^{en} may schuldigh waert blijvende de somme van ft. 4848 guldens, waerop wij wedert hebben ontfangen de partijen. Alsoo U.L. sal sien bij de rekeninge, dat ghij noch soudt schuldigh blijven de somme van fl. 2737 guldens.[5] U.L. sal deselve rekeninge wel oversien en*de* oock claere bescheydt in forme als dese overseynden, opdat mijne broeders en*de* susters mooghen alles te beter verstaen, oock in duytsche tale de rekeninge stellen in corte

4 In de brief van ló maart 1594 had Moretus het voorstel gedaan om het bedrag van de schuld af te ronden tot fl. 2400 (LVIII). Even later, in de brief van 7 juli 1594, verlaagde Moretus dit bedrag tot fl. 2000 (LXI). Dit laatste aanbod werd herhaald in een schrijven van 25 augustus 1595 (LXIII). Moretus houdt nu vast aan het eerste bedrag; in zijn antwoord zal Poelman hierover zijn bevreemding uitspreken.

4 In de brief van ló maart 1594 had Moretus het voorstel gedaan om het bedrag van de schuld af te ronden tot fl. 2400 (LVIII). Even later, in de brief van 7 juli 1594, verlaagde Moretus dit bedrag tot fl. 2000 (LXI). Dit laatste aanbod werd herhaald in een schrijven van 25 augustus 1595 (LXIII). Moretus houdt nu vast aan het eerste bedrag; in zijn antwoord zal Poelman hierover zijn bevreemding uitspreken.

5 Dit overzicht, met betalingen door Poelman van 1590 tot 1602, bevindt zich in MPMA, 126, f. 28, en 118, f. 7r.

met guldens en*de* stuyvers.

Hiermede doen wij U.L. alle met U.L. huysvrouw en*de* kinderen groeten. Wij hadden verhoopt dat ghij oft iemant van u soonen eens over soude ghecomen hebben, maer den tyt en heeft het noch niet toegelaten. Sulken willen wij weten als 't gheschieden sal connen.

Hiermede den almoghenden Heere bevolen. Datum als voren.

U.L. goede vriendt

Jean Moerentorf //

A Juan Pulman, mercader de libros en Salamanca //

MPMA, 91, f 467r - 469v (kopie in het handschrift van Poelman).

LXXV
J. Poelman aan J. Moretus
11-9-1607

P. bevestigt ontvangst van Brief LXXIV op 7-9; hij had 3 jaar geen brief meer ontvangen, behalve één via Juan Haesrecht. P. stuurt hierbij kopie van de brieven LXI en LXIII waarin M. akkoord ging met de schuld van fl. 2000 en waardoor P. nu nog fl. 575 schuldig is, als M. daarbij geen rekening wil houden met de betaling van rs. 1000 op 23-7-1593 aan Simón Ruys. Als M, daar wèl mee akkoord gaat is P. slechts fl. 339 st. 5 schuldig hetwelk hij zo spoedig mogelijk zal sturen.
P. denkt dat het vergeefs moeite is om iemand te sturen die op zijn kosten de afrekening moet komen controleren.
P. doet onderaan de brief een opsomming van z'n afbetalingen uitgaande van een schuld van fl. 2000.
Hij verontschuldigt zich voor de vertraging in de betaling, maar per slot van rekening heeft hij betaald: ze zeggen zolang de schuldenaar niet dood gaat, gaat de schuld niet verloren. Ook had hij de zaak kunnen oplichten zoals de vrouw van Ambrosio Duport, neef van Pedro Landry uit Lyon, die wilde afrekenen voor meer dan 44000 ducados en die weggestuurd werd als een hond met de staart russen de benen...

La de V.M. de 9 junii resebí en 7 d'este, y no he tenido ninguna de V.M. más ha de tres annos, sino es una que me dió Juan Haesrecht[1], abrá anno y medio. Y respondý a ella y no he visto respuesta.

1 Deze Antwerpenaar, die tot nu toe slechts bekend was onder de verspaanste naam Hasry of Hasrey, was een van de grote boekhandelaren-uitgevers in het Madrid van het begin van de 17e eeuw.

En lo que V.M. está, quexoso de que no he remattado esta nuestra quenta, en parte tiene rasón, y en parte non, porque si V.M. desea ver fin d'ella, yo lo deseo mucho más.

Y agora emvío a V.M. un translado de dos carras de V.M., la una en flamenco y la otra en castellano, d'ambas de un mismo tenor: la en flamenco de 7 julii 1594, y la castellana de 25 augusti 1595. Y en d'ambas dise V.M., que allá están todos de conformidat en que con les dos mil florines yo pague todo quanto está aquý de libros y ditas, y que con esto quedaremos en pas de todas quentas que yo he tenido con V.M..[2] Que digo que está muy bien, y a rasón d'esto hallo por my que*n*ta, conforme la memoria que V.M. me emvía con esta última, que quedo debiendo a V.M. quinientos y septenta y cinco florines, no queriendo V.M. admittir en esta que*n*ta los mil reales que pagué a Simon Ruys en 23 julii 1593, mientras que anduvimos en concierto. Y si éstos se me toman en que*n*ta, no debré más de trescientos y rrenta y nueve florines y cinco placas,[3] los quales procuraré de emviar con la mayor brevedat possible.[4]

Yo he entreoýdo de que V.M. me ha amenassado de que quería emviar una persona a my que*n*ta y costa para averiguar esta quenta; que quando V.M. emviara, creo que veniera en balde, que aeá nos // supiéramos entender todos y tener a buenos, y quisá no se averiguara también la quenta.

Con ésta va la memoria conforme la que V.M. me emvía, de lo que yo he pagado a quenta de los dos mil florines en que V. Mes accordaron que tornasse yo a my cargo toda esta dita.[5] Y con esto

2 Zie over deze kwestie Brief LXXIV, n. 4.
3 Zie Brief LXXII, n. 6.
4 Zie voor de betaling van ts. 1000 via Simón Ruiz Brief LIV, n. 1. Dit bedrag, in Nederlands geld fl. 235 st. 15, is opgenomen in het door Moretus opgestelde overzicht, dat ook naar Poelman werd gestuurd (zie Brief LXXIV, n. 5). Het blijft derhalve onduidelijk waarom Moretus deze betaling niet geaccepteerd zou hebben, zoals Poelman opmerkt. Poelman komt tenslotte uit op een openstaand bedrag van fl. 339 st. 5- Hierbij gaat hij uit van het overeengekomen schuld-bedrag van fl. 2000 (zie Brief LXXIV, n. 4), waarvan hij fl. 1660 st 5 betaald heeft, inclusief het bovengenoemde bedrag van fl. 235 st. 15. Volgens Moretus was hij nog fl. 2737 st. 5 schuldig (*ibid.*, n. 5). Moretus zal uiteindelijk Poelman voor een groot deel tegemoetkomen door de schuld af te ronden op fl. 575: fl. 339 st. 5, het schuldbedrag volgens Poelman, + fl. 235 st. 15, de niet erkende betaling (zie Brief LXXVI).
5 *Dita*: schuld.

V.M. mande responder luego, para que yo dé orden de remattar esta que*n*ta, y que me den por libre de todo.

Y ton esto nuestro Sr. guarde a V.M. ton toda su familla por muchos y largos annos. Y de aquý adelante hemos de ser más amigos, que no es rasón que por el interés se pierdan las amistades. Y de Sal*aman*ca, en 11 septe*mbre* 1607. Juan Pulman

Juan Pulman debe dos mil florines	fl. 2000 st.-
1595 25 julii en Ferrante Burlamachi	fl. 265 st.-
1596 19 junii en Francisco Duarte	fl. 270 st.-
1598 6 julii en Alonso Camarena	fl. 265 st.-
1599 14 octob*re* en Ant*onio* Gallo	fl. 295 st.-
1600 12 sept*iembre* en Mon*seigneur* van Etten[6]	fl. 290 st.-
1602 24 julii en Pater Luys Lomans[7]	fl. 40 st.-
	———
Ha pagado Juan Pulman	fl. 1425 st.-

1593 23 julii en Simón Ruys mil reales, que estamos en differentia; si me los han de tornar en que*n*ta de los des mil florines.[8]

V.M. perdonne la dilatatión de la paga. Aunque he pagado tarde, en fin he pagado; que disen no se muera el deudor, no se perderá la deuda. Y si my intentión no ubiera sido buena, pudiera aber trampeado, como hiso la muger de Ambrosio Duport, sobrino de Pedro Landry de Leon, que vino aquý para haser que*n*ta con ella, y se quedó ton dies y siete quentos de merrevedises,[9] que son más de quare*n*ta y quatro mil ducados. Y le emvió como perro, rabo entre piernas.[10]

Y para que V.M. me haga cortesía, si de aquý adelante ubiére-

6 Zie voor deze vijf betalingen Brief LXIII, n. 1, LXIV, n. 1, LXVII, n, 1 en 2, en LXX, n. 1.
7 In Moretus' registratie van deze betaling wordt vermeld dat hij een Dominicaan was (MPMA, 126, f. 28). Het moet dezelfde zijn als Ludovicus Loemans, aan wie in 1633 door het bisdom Antwerpen jurisdictie wordt verleend om te preken en de biecht af te nemen (BOGAERTS, *De Dominikanen in de Jurisdiktiebrieven van het Bisdom Antwerpen*, p. 6).
8 Zie n. 4.
9 *Maravedíes.*
10 Voor deze boekhandelaren uit Lyon zie Brief V, n. 13. Dit voorval is noch in BAUDRIER, noch in PÉREZ PASTOR, *Medina*, gedocumenteerd.

mos de tractar junctos, que intienda V.M. que, quando no compliere tan punctualme*n*te, que en fin no ha de perdet tanto conmigo. Fecho ut supra. Iterum vale. Juan Pulman //

A Juan Moerentorf, merc*ader* de libros en Amberes //

MPMA, 91, f. 463r-465v

LXXVI
J. Moretus aan J. Poelman
3-12-1607

M. gaat accoord met het restant van de schuld à fl. 575, maar dan wel betalen zonder uitstel.

Aux 3e decembris 1607 j'ay rescrit à Pulman.

Que pour venir à une fin, viendrons à condescendre qu'il remette les 575 flor*ins*, mais qu'il ne delaije plus; aultrement ne l'accorderions, si ce ne fust que nous puissions ainsi sortir de p*ar* ensemble de ce compte.[1]

MPMA, 118, ongenummerd blad tussen f. 10r en 11r (minuut)

1 Zie Brief LXXV, n. 4.

Bijlagen

I. Contract tussen Jan Poelman en Martín de Varrón Antwerpen, 9-9-1581

Inden naetn des Heren. Op heden den 9^{en} Septembris a*nn*o duysent V^{o} en eenentachentich sijn gheaccordeert Sr. Martín de Varron ende Jan Pulman om eenen handel te voeren doer de handen vanden voorschreven Pulman, geduerende den tyt van dry jaren, beginnende den eersten Octobris naestcomende vanden voors. jaer eenentachentich, ende dat achtervolgende de puncten ende artikelen hier naer beschreven.

Inden eersten sal schuldich sijn den voors. Sr. Martin de Varron in te leghen tot behoef vande voors. handel, navolghende de specificatie vanden selven Pulman geteeckent (als hij alrede oock inghebrochr heeft), de somme van ses duysent gulden, dewelcke den voots. Pulman oock bekent tot sijnen contentement ontfanghen te hebben.

Ende den voors. Pulman heeft oock inghebrocht in desen handel de somme van tweehondert gulden, die hij heeft van sijn capitael.

Den selven Pulman belooft mits desen te gaen woonen in Spaegnien, tot Salamanca oft elders daer 't meetste en profytelyckste sal ghevonden worden te wesen; ende oock alle sijn noestichheyt, industrie ende sijnen aerbeyt te doen om alleenlyck desen handel te voorderen tot het beste ende meeste profyt, sonder hem erghens in te moghen employeren oft niet te ondervinden, ten sij al tot het profyt vanden voors, handel. Ende belooft oock van alle goede reckeninghe te houden, ende van jaer tot jaer die van alle over te senden in handen vanden voors. Sr. Martín de Varron van alles hergheene dat inden selven handel sal ghenegocieert wesen, ende oock toe allen tyden darmen dat van hem sal begheren. Ende ten eynde van de voors. dry jaren soo belooft den selven Jan Pulman selver tot Antwerpen te comen (oft elders daermen hem dat ordonneren sal) om reckeninghe te doen ende voldoeninghe van dese capitaelpenninghen met den waesdom oft profyt die den Heere sal verleent hebben. //

Ende de profyten die vanden selven handel sullen vallen eerst (afghetrocken alle nootelycke oncosten van reysen, vrachten, huyshure ende winckelhueren, ende de montcosten vanden selven Pulman met onderhoudinghe vanden jonghen die hij mede neempt) sullen gedeelt worden in de deelen aldus hier naer volcht:

Te weten den selven Jan Pulman van alle sijn moyte ende administratie van desen handel, dewelcken hij alleen sal hebben mits houdende goede correspondentie met den voors. Sr. Martin de Varron, sal hebben een vierendeel van alle de profyten die bevonden sullen worden gedaen te wesen ten eynde vande voors. dry jaren.

Ende de resterende andere dry vierendcelen vande voors. profyten oft schade (daer den Heere af behoeden wil) sullen gedeelt worden naer advenant dat elckeen inden voors. handel inghebrocht heeft.

Ende daerenboven soo ist samen gesloten ende besproocken, dat alle de goeden die ghesonden sullen worden voer ende nader desen handel aengaende, sullen gaen ende comen op den risico ende peryckel van deghene die den selven handel aengaet, sonder yet te dierven verseckeren, te waere dat sij 't anders goet bevonden.

Ende voors. Pulman heeft oock belooft ende hem verbonden mits dese niema*n*t, wie hij sij, yete te leenen oft borghe voor yemant te blijven gedue rende den termyn van de voors. dry jaren, ende dat in gheender manieren. Maer alleenlyck op sijnen eyghen cost oft last sal hij moghen eenighen vrint leenen oft doen tot de somme van vier gulden.

Alle welcke voors. artyckelen ende puncten hebben respectievelycken de voors. partyen te samen soo gesloten ende belooft te onderhouden, sonder arch oft list, ende hebben hieraf twee copien doen schrijven dewelcke onderteeckent sijn met hun eyghen handen den dach ende jaer als boven.

Martin de Varron
Juan Pulman

MPMA, 116, f. 517r-v. (Niet ondertekende kopie, f. 515r-v.)

II. Contract tussen Luis Pérez en Martín de Varrón en Jan Poelman, 9-9-1581

Je, Jan Pulman, cognoist et confesse avoir receu les parties suiva*n*tes a moy consignées en Anvers par le Sr. Martín de Varron pour fournissement des sis mille florins qu'il mect avecq moy selon les capitulations signées aujourdhuy.

Primierement me a assigné le Sr. Luys Peres pour luy en Espagne les parties suivantes:

Pour les livres qui sont au logis du Sr. Juan de Jugo en Bilbao	fl. 207 st. 7
Pour les livres qui J. Pulman a lessé en comission en Sal*aman*ca au Sr. Juan Rodriguez	fl. 793 st. 4
Pour les ligatures de un *OEuvres* de St. Thomas et un Surius avecq d'aultres livres	fl. 60 st. 14
Pour diverses basanes et autres fermans pour les livres	fl. 42 st. 9
Pour diverses souleyrs	fl. 8 st. 11
Pour un *OEuvres* de St. Thomas	fl. 67 st. 10
Pour un Surius	fl. 22 st. 10
Pour cent *Concordans*	fl. 350 st. -
Pour cincq *Biblia Regia*	fl. 300 st. -
Pour les livres qui sont détenus pour la Inquisition	fl. 56 st. 8
Pour les livres qui sont détenus en Laredo	fl. 54 st. 12
Pour quatre varqueras	fl. 10 st. -

	fl. 1973 st. 5
D'encores me a livré ledict Sr. Luys Peres pour luy par les mains de Mons. Plantin en la partie des cincquanre trois balles ec casses mo*n*tant la somme de quatre mil et quarante un florin et trois pats. et un quart icy suiva*n*t declarés	fl. 1026. st. 15
	Somma fl. 3.000 st. -

Item m'a livré Mons. Plantin pour ledict Sr. Martín de Varron en cincqua*n*te trois balles et casses assorties de diverses livres montant la somme de de quatre mil et quara*n*te un florin et trois pats, et un quaert, de no. 1 iusques au no. 53 comprins desquels tire les un mille et vintisis florins et 15 pats, que le Sr. Luys Peres me faict livrer par ledict Plantin desus mentionnés.

Restent fl. 3014 st. 8 1/4		fl. 3014 st. 8 1/4
Item m'a livré Mons. Plantin pour aulcunes minutes pour usage de message, achattes et pour despens d'emballage et portes jusques en Zelande, et licentes		fl. 202 st. 2
	Somma fl. 3216 st. 10 1/4	
Pour aultant que monte la somme des capitulations specifiés de l'autre coste		fl. 3000 st. -
	Somma fl. 6216 st. 10 1/4	
De ces six mille deux cent et seize florins et dix pats, et un quart serva*n*t les six mille florins pour la mise que ledict Sr. Martin de Varron meet avecq moy audict négoce que avons accordé	fl. 6000 st. -	
Et les deux cents florins pour r*este* que je suis obligé de y mettre	fl. 200 st. -	
	Somma fl. 6200 st. -	fl. 6200 st.
		fl. 16 st. 10 1/4

Les restans seize florins et dix pats, et un quart je demeure a devoir a Mons. Plantin et luy serez la provision d'Espagne et en signe de verite d'avoir receu toutes ces parties a mon contentement ay subsigné ceste de ma main en Anvers ce 9e jour de septe*m*bre a*nn*o mille cincq cent et huictante un.

Juan Pulman

MPMA, 116, f. 51 lr-v. (Kopie, f. 513r-v.)

III. Verklaring van Martín de Varrón bij contract I en II 15-11-1581

Declaro yo, Martín de Varrón, q*ue* el negocio q*ue* he hecho y acordado con Juan Pulman conforme a la copia arriba declarada delq*ue* ambos abemos firmado las originales y en toca la mitad al Sr. Christóbal Plantino y la mitad a Luis Pérez sin q*ue* amitigar cosa ninguna d'ella, puesto q*ue* se hizo en mi nombre, lo q*ua*l se hizo por bu*en*os respetos. Y assi soy contento que el d*ic*ho Pulman acuda a los d*ic*hos como a mí, y q*ue* corresponda con ellos o con qualquiera d'ellos. Y de lo q*ue* me acudiere a mí y correspondiere conmigo, daré not*ici*a a los d*ic*hos Plantino y Pérez o qualquiera d'ellos, y les daré a

cada uno su mitad, como la heredan ygualmente q*ue* los seys mil florines de veynte placas q*ue* yo pongo aber meddo quel d*ic*ho negocio conJuan Pulman con todo lo q*ue* recresciere de puesco como digo los d*ic*hos Plantino y Pérez pusieron y suplieron d*ic*hos seys mil florines para heredarlos a medias según las capitulaciones d*ich*as atrás q*ue* yo hize con la sabiduría y voluntad y p*or* q*uen*ta d'ellos con el d*ic*ho Juan Pulman. Y por ser assí verdad, firmé esta de mi mano. Ferho en Anveres a quinze de noviembre mil quin*ient*os ochenta y un anno(s).

M*ar*tín de Varrón

MPMA, 116, f. 513v.

IV. Contract tussen Jan Moretus en Jan Poelman 1-8-1586

Au nom de Dieu ce jourd'huy d'augst XVe et huictante six ans sont accordés Jan Mourentorf et Jan Pulman pour faire ung train et compagnie de marchandise des livres ensemble durant l'espace de cincq années, comencant des le sudit premier d'augst XVe et huictante six, le tout suivant les poinctes et articles cy apres declarés.

En premier lieu ledit Jan Mourentorf a mis et met en ceste compagnie la somme de quatre mille trois cents et trese florins et deux pattz., procedans liquidement des livres, debtes et mesnageries, lesquels il a laissées et laisse entre les mains dudit Jan Pulman, provenans d'un certain arrest d'aulrre compagnie d'entre ledit Jan Pulman et le Sr. Martin Peres de Varron, conclu au dernier de juillet de ceste presente année suivant la spécification dudit compte. Et confesse aussy ledit Pulman d'avoir receu ladicte somme a son contentement, liquidés tours frais et despens payés et rabatus.

Ledit Jan Pulman a aussy mis en ceste compagnie pour son capital la somme de mille florins.

Primirement promet ledit Pulman d'aller continuer sa demeure en Espagne, en la ville de Salamanca ou ailleurs selon qu'il sera trouvé pour le mieux et plus profitable, et d emploier toute sa diligense, industrie et travuel seulement pour l'avansement de ceste trafficque et compagnie au melieur proffit qu'il sera possible, sans s'employer en aultre chose aulcune qu'au benefice et proffit deladite compagnie, promettant de tenir bon compte de tout, et que d'an en an (et a tout temps que on le demande de luy) il envoyera entre les mains dudit Jan Moerentorf ou de celluij qu'il ordonnera le compte de tout ce que sera négocié en la trafficque de teste compagnie. Et au bout desdicts cincq ans promet aussy ledit Jan Pulman de venir en Anvers ou aillieurs ou il luy sera ordonné pour faire compte et satisfaction avec l'accreu et proffit lequel il plaire a Dieu de donner.

Et des proffits lesquels pourront provenir de ladite negotiation de trafficques de compagnie seront faicts les parts (tous despens necessaires, tant de voictures, voyages, ports, louage de bouticque et despens de bouche dudit Pulman et de son serviteur tabatus), lesquels ledit Pulman promet faire tout au moins que raisonablement possible

luy sera.

A scavoir ledit Jan Pulman pour sa mise des mille florins et pour sa paine et administration de ceste trafficque de compagnie, laquelle luy seul tiendra en ayant bonne correspondence avec ledit Jan Moerentorf, aura ung tiers de tous les proffict lesquelles au bout de cincq ans y seront provenus. //

Les restants deux tiers seront pour la part et appartenants audit Jan Moerentorf.

En oultre est conclu et pourparlé que toutes les marchandises, lesquelles seront envoyées soit d'aller ou de venir, seront envoyés au risicque de ceulx de ceste compagnie sans asseurer chose aulcune si ce ne fust qu'ils trouvassent avec le temps aultrement convenir.

Est pareillement déclaré et conclu par ensemble qu'en cas qu'il y vint quelque perte (delaquelle Dieu vuetle garder), que seront de ladite perte portées trois quarts par ledit Jan Mourentorf et l'aultre quart par ledit Jan Pulman.

Et pour tant plus bénéficier ceste compagnie promet Jan Mourentorf que de tous les livres que seront envoyés de l'impression de son beau pere Christophle Plantin et de ceux qu'il aura en change de ses sortes communes, seront rebatus du prix mis aux libraires quinse pour cent, et les aultres que ne sont de l'impression dudit Plantin seront tauxés au juste prix lequel on est accoustumé de constituer ausdits libraires selon l'achapt et la tauxe desdits livres.

Ledit Jan Pulman a aussi) promis et s'est obligé par cestes de ne prester ou demourer plege en façon quelcunque, pour qui que ce pourroit escre, durant le temps de cincq ans de ce contraict, mais bien pourra il prester ou bailler a quelque amij pour son particulier quelque petite somme selon que trouvera a convenir jusque a la somme de douse florins.

Tous lesquels poincts et articles sudits ont respectivement les parties suddites conclus, et promis de les entretenir et observer sans fraude ou mal engin quelquncques, ayant faict escrire du present contract deux copies semblables et soubsignées de leurs mains propres Lan et jour devant nommé en Anvers en presence des tesmoings soubscripts et a ce appellés et requis.

Jan Moerentorf
Jan Pulman

Por testigo Louis Pérez
Por testigo M*art*in Pérez de Varrón

MPMA, 91, f 245r-v. (Gepubliceerd in *Corr. Pl.*, VIII-IX, p. 14-17)

V. Verklaringen van Christoffel Plantin en Jan moretus 2-8-1586

Je, Christofle Plantin, cognois et confesse debvoire a Monsieur Louys Perez la somme de quatre cents livres de gros, monnoye de Flandres, et ce pour certain reste de comptes faicts et acceptés entre le Signeur Martín de Baron et Jehan Poulman pour fin et conclusion de certain contract de co*m*pagnie, faict entre eux l'an mil cinq cents huic-

ta*n*te et ung, 9e septe*m*bre, pour reception et venditions de livres et restes d'iceux, lequel reste de comptes j'ay prins et accepté a moi pour la somme de 400 11 de gros monnoys susdicte, laquelle je promets de payer aux Sr. Louys Perez ou au porteur de la presente en trois termes esgaux: scavoir est huict cents florins a la fin du mois de janvier prochainement devant, et autres huict cents florins a la fin du mois de juillet prochainement ensuivant, et les autres huict cents et derniers florins (chacun florin de tous de vingt patz. de Brabant, a scavoir de quarante gros de Flandres) a la fin du mois de janvier par apres ensuivant, quoy comptera mil cinq cents huictante et huict. Le tout sans fraude ou mal engin aucun. Et en tesmoing de la verite j'ay escrit et soubsigné la presente de ma propre main et signé manuel ce deuxiesme jour d'Aougst l'an mil cinq cents huicta*n*te et six.

Christofle Plantin

Et moy, Jehan Mourentorf, promets aussi de tenir la main a l'accomplissement de la presente, comme principal tesmoing. Mon signe ay mis ledit 2e augs. XV huicta*n*te six.

Jan Mourentorf

MPMA, 98, f. 428v.

Juan Pulman, librero y agente de la Oficina Plantiniana en Salamanca (1579-c. 1609)

El 7 de noviembre de 1588 se celebró en la catedral de Salamanca el bautizo de un hijo de Diego de Junta, de oficio impresor de libros, y de María Gast. El padrino y la madrina eran Cornelio Bonardo y su mujer Hierónima Gast, hermana de la madre.[1] Cinco meses después, el 16 de marzo de 1589, se bautizaba en la misma iglesia el hijo del impresor Juan del Campo y de Ana de Amberes. El sacerdoce que lo oficia da fe de que un tal Artus, fundidor de letras, hace las veces de padrino.[2]

Los padres y testigos que se congregaron para estos bautizos eran en su mayoría miembros de famillas de origen extranjero que desde hacia bastante tiempo habían conquistado un lugar importante en el mundo del libro de Salamanca. Diego de Junta descendía de la estirpe florentina de los Giunta o Giunti, que a principios de siglo se había ramificado hacia Roma, Venecia y Lyon. Esta 'multinational' de impresores y libreros también extendió su terreno profesional hacia España alrededor de 1520. En aquel año Giovanni Giunta (Juan de Junta) trabajaba en Salamanca en calidad de encargado de negocios de la famillа. Cinco años más tarde contrajo matrimonio con Isabel de Basilea, hija del impresor de Burgos Fadrique de Basilea, también procedente del extranjero, y se estableció en esta ciudad como impresor y librero. Hasta mediados de los años cincuenta, la empresa de Juan de Junta se contaría entre las más importantes de España, con una filial en Salamanca en donde también se establecieron sus sobrinos Lucas y Julio. Diego de Junta es probablemente hijo de uno de los dos citados en último término.

Las famillas Junta y Gast llevaban mucho tiempo emparenta-

1 Archivo Diocesane, Salamanca, 'Libro parroquial de bautizados de la Santa Iglesia Catedral de Salamanca', 1, f. 9r.

2 *Ibid.*, f. 11v.

das. María Gast, esposa de Diego de Junta, y su hermana Hierónima eran hijas de Matías Gast y Lucrecia de Junta, hija del arriba citado Juan de Junta e Isabel de Basilea. Matías Gast fue uno de los muchos amberenses que en el curso del siglo se establecerían como librero e impresor en España.

Tras haber trabajado algunos años de librero en Medina del Campo y Salamanca, pasó a dirigir la imprenta de su suegro en Burgos, hacia 1552. Tras la muerte de éste en 1558, Matías Gast se estableció en Salamanca. Era uno de los libreros-impresores más renombrados de España y tenía muchos contactos dentro y fuera del país. De esta forma, siguió manteniendo relaciones con colegas de su ciudad natal, Amberes, en concreto con Martín Nucio, el importante impresor de literatura en castellano, y con Cristóbal Plantino.

Salamanca continuó atrayendo a los amberenses. De la ciudad del Escalda llegó también Cornelio Bonardo (Cornelis Boonaerts), cuñado de María Gast y padrino en el bautizo de noviembre de 1588. Este antiguo empleado de Martín Nucio había llegado a Salamanca a principios de los años setenta. En 1574 pasó a dirigir la librería de su suegro, Gast. Más tarde se estableció como impresor y librero independiente. Tras la muerte de Matías Gast, alrededor de 1580, Cornelio Bonardo y su mujer Hierónima, junto a otros herederos, prosiguieron aun algunos años con el negocio del suegro.

En el bautizo de marzo de 1589 se alcanza a ver a otros miembros del clan antuerpiense de Salamanca. De Ana de Amberes, esposa del impresor Juan del Campo, no se conocen por el momento más detalles, pero no debe excluirse que fuera pariente de Adrián de Amberes (o Adrián de Anvers), un impresor que hacia 1545 había llegado a España desde la ciudad brabanzona y que entre 1547 y 1567 había trabajado en Estella. Sin embargo, con el padrino de este bautizo, Artus, fundidor de letras, hace su entrada una nueva promocíon de amberenses. Este Arthur Tavernier (castellanizado en Artus Taberniel) era hijo o sobrino del afamado grabador de punzones Ameet Tavernier. No había llegado a la ciudad mucho antes. Se casó con Susana Muñoz. El 18 de noviembre del mismo año 1589 la pareja celebró el bautizo

de una hija, también en la catedral, del que Ana de Amberes, a su vez, fue madrina.[3] Sobre las actividades de Tavernier como fundidor de letras no se sabe hasta la fecha prácticamente nada, excepto que se convirtió hacia finales de siglo en uno de los impresores más importantes de Salamanca. A su muerte, en 1610, la empresa continuaría inicialmente con la viuda, después con su hijo Jacinto.

Tras la ceremonia eclesiástica las famillas volvieron al lugar donde vivían y trabajaban, en o alrededor de la parte sur de la Rúa Nueva, que pertenecia a la parroquia de la catedral. Al otro extremo de esta calle - el centro de la industria librera salmantina, posteriormente bautizada con el nombre de Calle de Libreros -, algo más allá de las *Escuelas Mayores* y las *Escuelas Menores* de la universidad, se encontraba la iglesia parroquial de San Isidoro. Aquí se bautizó el 25 de noviembre de 1588 al primero de los once hijos de un nuevo miembro de la colonia antuerpiense, el librero Juan Pulman, quien se habia establecido en la ciudad en 1579.[4]

Jan Poelman, como rezaba su nombre en neerlandés, nació alrededor de 1550 en Amberes, el benjamín de los cinco hijos de Dierich Poelman y Elisabeth Hermans. Su padre había visto la luz por primera vez hacia 1510 en Kranenburg, Ducado de Cleves, cerca de la frontera neerlandesa a la altura de la ciudad de Nimega. Dierich había ido a la Escuela Latina en su lugar de nacimiento, pero por dificultades económicas de la famillа tuvo que interrumpir sus estudios. Aprendió el oficio de batanero junto a uno de sus tíos. En 1530 o 1531 partió hacia Amberes, atraído por las posibilidades que le brindaba la industria textil de esta ciudad. Allí seguiría trabajando de batanero hasta 1570; luego, hasta su muerte en septiembre de 1581 fue recaudador municipal de los impuestos vitícolas.

Sin embargo, el padre de Juan Pulman no era un artesano vulgar y corriente. En el escaso ocio que su pesado trabajo le permitía se convirtió poco a poco de forma completamente autodi-

3 *Ibid.*, f. 16v.

4 Archivo Diocesano, Salamanca, 'Libro de bautismos de la parroquia de San Isidoro y San Pelayo', 2, f. 92r.

dacta en uno de los filólogos clásicos más famosos de su tiempo, que mantenía correspondencia con eruditos de la talla de Justus Lipsius. Bajo el nombre humanista de Theodorus Pulmannus preparó la edición de un gran número de textos de autores latinos y de la primera era cristiana, como Virgilio, Horacio, Catulo, Terencio, Arator y Sedulio. Algunos de ellos aparecieron en Basilea, Colonia y Lyon. Desde 1562 fueron editados por Plantino, que era un buen amigo y le ténia en gran estima.

Esta vida en dos mundos completamente distintos, de obreros rudos y ruidosos por un lado, y de silentioso trabajo intelectual por otro, ha debido de marcar la juventud de Juan Pulman. Su carrera es, de todas formas en parte, un reflejo de la de su padre. También él fue a la Escuela Latina y probablemente la abandonó prematuramente, si bien hay indicios de que dominaba el latin razonablemente. A continuación aprendió, igual que su único hermano Cornelis, el oficio del padre. Se desconoce sin embargo si alguna vez llegó a ejercerlo.[5]

Tal vez por mediación de su padre, Juan Pulman entró de dependiente al servicio de Plantino alrededor de 1567.[6] Eran las vísperas de un período de gran expansión de la firma. Entre 1568 y 1573 se completó la edición de la *Biblia Políglota* o *Biblia Regia*, financiada por Felipe II.

En aquellos años la *Officina Plantiniana* no era tan sólo un centro de febril actividad tipográfica - salieron muchas otras ediciones de las prensas en esas fechas - sino también un lugar de encuentro de eruditos, quienes, bajo la dirección del exegeta bíblico y orientalista español Benito Arias Montano, trabajaban día y noche en la realización de esta empresa gigantesca. Además, desde 1571, Felipe II concedió a Plantino el encargo de la edición

5 Véanse las observationes de Dierich Poelman acerca de sus hijos en un apéndice del testamento de su mujer (1569), Museo Plantin-Moretus, Amberes, Archivo, 91, f. 471r-473r.

6 Véase la carta de Plantino del 17 de diciembre de 1581, en la que recomienda calurosamente a Pulman a Francisco Sánchez 'El Brocense', en M. ROOSES y J. DENUCÉ, eds., *Correspondance de Christophe Plantin* (9 tomos, Amberes, 1883-1920), VII, nº 965, p. 17-19.

de grandes tiradas de los nuevos textos litúrgicos, como breviarios y misales, destinados al clero español. Del llamado *Nuevo Rezado* se enviaron a España miles de ejemplares. Durante este período, dominado por intereses hispanos, en que se daban relaciones intensas con eruditos, autoridades y libreros españoles, Pulman debió de establecer contactos que contribuyeron a su ulterior partida a Salamanca.[7]

A estos años de expansión de la empresa les sobrevino un abrupto fin tras la 'Furia de Amberes' de comienzos de noviembre de 1576, cuando las tropas españolas se sublevaron, saquearon la ciudad e incendiaron gran parte de ella. También Plantinó salió muy perjudicado; para evitar males peores se vió obligado a pagar un cuantioso rescate que hubo de pedir prestado a su amigo Luis Pérez, uno de los grandes comerciantes y banqueros de origen español que en el curso del siglo se había establecido en Amberes, centro comercial y financiero.

En el mismo año de 1576 Pulman comenzó a desarrollar actividades por propia cuenta. De la cuenta que Plantino abrió a su nombre en el 'Grootboek' o Libro Mayor se desprende entre ocras cosas que compraba y vendía libros bajo su propio nombre.[8] Sin embargo, llegaron años de color menos rosa para el mundo editorial antuerpiense. El comercio y la industria sufrían también bajo las grandes tensiones políticas y religiosas de esta fase decisiva de la rebelión contra la autoridad española.

Quizá Pulman buscaba en otro lugar mejores oportunidades para el futuro. En 1579 le llegó la oportunidad. A mediados de mayo partió hacia Salamanca en caüdad de comisionado del comerciante arriba citado Luis Pérez. Pérez, por cuya mediación Plantino ya había hecho negocios en España muchas veces, había comprado en el otoño de 1578 una gran cantidad de libros al impresor, por valor de 15.000 florines brabanzones (aprox. 70.000 reales al cambio de la época). Quizá la expedición de Pulman representaba la posibilidad de atender mejor el mercado español,

7 Se puede encontrar una descripción por extenso de este episodio de la empresa plantiniana en LEON VOET, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp* (2 tomos, Amsterdam, 1969-1974), I, p. 60-83.

8 Museo Plantin-Moretus, Archivo, 18, f. 215.

en donde la demanda de ediciones plantinianas siempre había sido bastante grande. El propio Plantino, al que no agradaba hacer negocio directamente en España - y desde luego no rras 1576 - corría, ton esta fórmula comercial, el menor riesgo posible.

Queda en pie por quã fue Pulman a Salamanca y no, por ejemplo, a Medina del Campo, gran centro del libro, o a la capital, Madrid, en donde Plantino tenía contactos, o al otro gran centro del comercio librero, el puerto transatlántico de Sevilla, en donde Luis Pérez poseía intereses comerdales. ¿Hasta qué punto era libre Pulman en la elección, y no fue, tal vez, determinante para dicha elección el que conociera a alguien en Salamanca? En caso de que Pulman ya conociera a alguien en Salamanca debía tratarse entonces de su antiguo conciudadano Cornelio Bonardo. Ambos debieron de conocerse en la época en que Bonardo trabajaba con Nucio, cuyo empresa estaba situada a poca distancia de la 'Officina Plantiniana'. Después de llegar, en el verano de 1579, Pulman, muy probablemente, se alojó en casa de Bonardo. Mantuvieron desde el principio buenas relaciones; Bonardo fue también uno de sus primeros clientes.

Salamanca, ciudad universitaria en donde desde antaño se habían establecido muchas imprentas y donde había un comercio de libros muy activo, no resultó una mala elección. Pulman pudo formar pronto un amplio círculo de clientes. Un gran número de catedráticos utilizaban sus servicios, entre los que se hallaban Fray Luis de León y Francisco Sánchez, 'El Brocense', También el clero de las ciudad - canónigos de la catedral y miembros de las diversas órdenes religiosas - conocían el camino hacia su tienda. Además hizo algunos buenos clientes del mundo del libro, como Bonardo, Lucas de Junta y Vicente de Portonaris. También le compraban los colegas de otras ciudades: Benito Boyer, por ejemplo, de Medina del Campo y Blas de Robles, de Madrid, quienes anteriormente también habían hecho negocios con Plantino.[9]

Pulman permaneció allí aproximadamente dos años. En el verano de 1581 estaba de vuelta en Amberes para arreglar ciertos

9 En 1581, 1584 y 1586 Pulman compuso listas de deudores (Museo Plantin-Moretus, Archivo, respectivamente 116, f. 509r-v, f. 527r-529r y 117, f. 29r-31r).

asuntos. Tras hacer el balance del período anterior cerró un contrato de sociedad, el 9 de septembre, con Martín Pérez de Varrón, yerno de Luis Pérez, y como éste, mercader de origen hispánico, que desde Amberes comerciaba con España a gran escala. Se convino que Pulman, en nombre de la sociedad, a partir del 1 de octubre y por un período de tres años, llevaría un negocio de libros en Salamanca u otro lugar de España. El capital social ascendía a 6.200 florines (aprox. 27.000 reales). Pérez de Varrón aporto 6.000 florines en nombre de su suegro y de Plantino, los cuales, a modo de socios mandatarios, eran garantes de la mitad de este suma, y Pulman puso 200 florines.[10]

Sin embargo, el medio año que éste pasó en su ciudad natal fue un período triste. El 2 de septiembre falleció su padre, quien a su vez hacia mucho que habiá enviudado. Poco después murió también su hermana Adriana, viuda de Hendrik Coomans (el hermano y las otras dos hermanas de Pulman ya estaban muertos). El matrimonio Coomans dejó dos hijos tras sí, designándose a Pulman como tutor de los mismos.[11] Pulman se llevó consigo a uno de ellos, Jan, de once años, en su viaje a España para que, de dependiente en la tienda, aprendiera el oficio de la venta de libros. Jan Coomans, más conocido con el nombre castellanizado de Juan Coman, se establecería independientemente en los años noventa, y junto con el anteriormente citado Artus Taberniel ocuparía un lugar importante en el mundo del libro de Salamanca.

Pulman y su sobrino se embarcaron hacia finales de año y llegaron a Salamanca en el curso de febrero de 1582 vía Laredo y Medina del Campo. Los primeros meses se hospedaron en casa de otros. Pulman alquiló un local para la tienda a María de Neyla, viuda del impresor Juan María de Terranova.[12] El 4 de agosto

10 El texto de este contrato y los apéndices a él se hallan en el Museo Plantin-Moretus, Archivo, 116, f. 511r-517v. [= p. 338].

11 Se pueden encontrar datos detallados de la liquidación de la herencia de su padre y su hermana y sobre la tutoría en el archivo municipal de Amberes, 'Weesmeesterkamer', 33, documento n° 34 (seis folios sin numerar).

12 Para la contabilidad de Pulman en el período 1581-1584, ver Museo Plantin-Moretus, Archivo, 116, f. 523v-543r; para la administración del período 1586-1591 ver 117, f. 57r-73v.

ocupaban, junto a un ama de llaves, vivienda, con tienda y almacén anejos, en o cerca de la parte norte de la Rúa Nueva, en la parroquia de San Isidoro. Por este edificio se debía pagar un alquiler anual de 400 reales.

'El agente de Plantino', como se conocía a Pulman en la ciudad continuó con éxito con la librería. La detallada administración de los años 1582-1584 da una buena idea de las actividades. Las partidas de libros le llegaban de Amberes con gran regularidad. El círculo de clientes se ensanchaba. Viajaba mucho, entre otros lugares a Madrid, en donde también tenía algunos clientes, y a Medina del Campo, donde recogía los envíos dirigidos a él y a su vez transfería sumas de dinero a Amberes.

Asimismo, se desprende de la correspondencia de Plantino, y de algunos eruditos de España y de los Países Bajos (entre los que se encuentran Arias Montano, Andreas Schott, Abraham Ortelius y Justus Lipsius) que Pulman era para ellos una especie de contacto.

A finales de 1584, al concluir el contrato de tres años, Pulman debía haber regresado a Amberes para hacer el balance y rendir cuentas. No obstante, partiría tan sólo a mediados de 1586 por segunda vez hacia su ciudad natal. Este aplazamiento de año y medio parece haber sido causado por los últimos acontecimientos en los Países Bajos y, en concreto, los de Amberes. En la ciudad del Escalda, que se había puesto del lado de los rebeldes frente al poder español, el calvinismo, desde 1579, había alcanzado una gran preponderancia, tanto en la vida eclesiástica como en el gobierno y en la sociedad. Fue asediada por las tropas de Alejandro Farnesio desde agosto de 1584 hasta agosto de 1585. Muchos comerciantes de confesión católica habían abandonado la ciudad, entre otros el socio de Pulman, Martín Pérez de Varrón, que junto con su suegro Luis Pérez había buscado refugio en Colonia durante el verano de 1584. Regresarían tan sólo pasado agosto de 1585, cuando los españoles, con Farnesio, recobraron el dominio de Amberes. También Plantino, al cabo el verdadero interesado en la sociedad entre Pulman y Varrón, se hallaba ausente mucho tiempo en esta época. El impresor, preocupado por los acontecimientos de Amberes, había abierto en abril de

1583 una filial en la aún joven ciudad universitaria de Leyde, para salvaguardar el futuro de su empresa, dejando la dirección en Amberes a su yerno Franciscus Raphelengius y a Jan Moretus. Plantino no regresaría sino pasados dos años, tras la capitulación de Amberes. Parece que estas circunstancias eran para Pulman una razón bien fundada para permanecer en Salamanca año y medio más. Y al parecer, desde el punto de vista financiero, estaba en posición de salvar este período, en el que no podía ingresar en su cuenta de forma regular costes ni cargos.

Pulman partió a finales de mayo de 1586 y llegó en julio a Amberes. El 13 de julio firmó el conforme del balance final de los años 1581-1584. Un día después, el 1 de agosto, cerró un contrato de sociedad con Jan Moretus, el recién mencionado yerno de Plantino. Pulman debería continuar los negocios en España por un período de cinco años. Moretus, que de hecho obraba en nombre de su suegro, aportó una suma de 4.313 florines (que representaba en parte el valor de las existencias de libros en la tienda salmantina), mientras Pulman invertía 1.000 florines en la empresa. Pulman se comprometía, entre otras cosas, a mantener una 'bonne correspondance'.[13]

A finales de agosto partió hacia España. En enero de 1587 estaba de vuelta en Salamanca. En ésta, su segunda ciudad natal, donde ya había vivido y trabajado durante ocho años, permanecería hasta su muerte, alrededor de 1608. En su vida privada se produjo muy pronto un cambio importante: el domingo 14 de febrero de 1588 contraía matrimonio con Ana Rodríguez, de 16 años, hija del encuadernador Juan Rodríguez.[14].

Gracias a este matrimonio, del cual hasta la fecha de 1606 habían nacido once hijos, se asentó definitivamente en la ciudad. El y su mujer hacían con regularidad de padrino y madrina de los hijos de libreros, impresores y encuadernadores, a quienes a su

13 El texto de este acuerdo se encuentra en el Museo Plantin-Moretus, Archivo, 91, f. 245r-v (publicado p. 340 y en el libro citado en la nota 6 *Correspondance de Christophe Plantin*, VIII-IX, n° 1123, p. 14-17). En este legajo 91 se hallan también compilades las 56 cartas de Pulman de los años 1586-1607 que se conservan.

14 Pulman nos da información copiosa sobre su esposa en su carta del 6 de marzo de 1588 a Plantino y Moretus (Museo Plantin-Moretus, Archivo, 91, f. 283r-v; publicada p. 280 n° XIV y en *Correspondance de Christophe Plantin*, VIII-IX, n° 1353, p. 366-368.

vez invitaban para cumplir dicho papel con sus propios hijos. Los contactos sociales no se limitaban al mundo del libro: surgieron amistades también en los círculos de la universidad, de las profesiones liberales y de los oficios artesanales.

Entretanto la librería continuaba como de costumbre. La Officina antuerpiense reponía las existencias regularmente, fundamentalmente con ediciones propias, en las que Pulman obtenía un 15% de descuento (entre 1579 y 1591 Pulman recibiría libros por un valor total de 18.000 florines o bien aprox. 80.000 reales). Con las ediciones plantinianas es con las que obtenía los mayores éxitos, como las diversas ediciones de la *Biblia Latina* en octavo, de la que nunca tuvo suficientes ejemplares para satisfacer a la demanda, las ediciones a pequeño formato de autores como Horacio y Virgilio, y tratados de los jesuitas Pedro Canisio y Francisco Coster (Costerus).

Sin embargo, parece obvio que los negocios comenzaron a ir peor que en el período anterior. Ya en 1587, muy poco después de su regreso definitivo, Pulman se quejaba en sus cartas del estancamiento de las ventas. Además tenía un gran número de clientes morosos, y su famílla crecía casi anualmente, lo que no contribuía a aliviar los problemas financieros. El resultado fue que la transferencia de dinero a Amberes era cada vez más dificultosa. Si bien Pulman enviaba inicialmente grandes cantidades regularmente, desde 1588 disminuyó drasticamente el número de pagos. Plantino y Moretus se vieron obligados repetidamente a recordarle a Pulman sus obligaciones. El tono de las cartas al respecto se volvió a la larga poco amistoso. Tras 1591, cuando al término del contrato el balance final arrojaba un gran déficit de 4.848 florines, y cuando Moretus, que tras la muerte de Plantino en 1589 había recibido la dirección de la empresa, fue presionado por los co-herederos para solventar este asunto, se observa en la correspondencia una gran irritación, e incluso desconfianza mutua.

La deuda, que Pulman tras 1591 seguía teniendo, acabaría no saldándose nunca del todo, a pesar del hecho de que una parte de la misma le fue exonerada, y de que se acordó un procedimiento de pago para la suma restante. Sin embargo cabe preguntarse si

verdaderamente la situación financiera de Pulman en el último período de su vida, cuando operaba como librero independiente, era tan poco boyante como hacen suponer las observaciones en sus cartas y su conducta a la hora de pagar.

Pues es un hecho que entre 1592 y 1600 pudo permitirse el costear no menos de siete ediciones (entre las cuales algunos tratados médicos de Juan Bravo de Piedrahita y el texto definitivo de *De los nombres de Cristo* de Fray Luis de León), lo cual, por lo demás, le ocultó escrupulosamente a Moretus en sus cartas. ¿Era Pulman verdaderamente víctima del empeoramiento de la circunstancias económicas, tal y como él mismo se presentaba repetidamente, encubría un fracaso personal, o se había convertido, tras una experiencia de años en las diversas facetas de la profesión librera, en un hábil hombre de negocios que no mostraba todas las cartas en juego?

Gracias al rico archivo de la firma Plantin-Moretus se está en posición de reconstruir en gran parte todos los quehaceres de un librero en España durante el último cuarto del siglo XVI. Los detallados inventarios de existencias que Pulman compuso en 1586, 1590 y 1592 nos ofrecen, junto a las listas de pedidos y envíos, una buena imagen de la demanda de libros en la ciudad universitaria de Salamanca: nos muestran cuáles eran los 'bestsellers' y cuáles se quedaban interminablemente en la tienda.[15] Las listas de deudores nos ilustran en el tipo de gente que conocía el camino de la tienda de Pulman. La contabilidad refleja los aspectos comerciales y financieros de la librería, como los costes de transporte, y los del establecimiento de la tienda y el almacén. Además se hace referencia a los costes de manutención y ajuar, del alquiler, y los sueldos del ama de llaves y el dependiente, lo cual supone una contribución a la historia de los salarios y precios de la España de entonces. Por último, la correspondencia, junto a información sobre las penas y alegrías de la familia y los acontecimientos en la ciudad y el país, contiene gran número de detalles sobre la marcha de las cosas en la propia librería y toda clase de

15 Los tres inventarios de la tienda se encuentran en el Museo Plantin-Moretus, Archivo, 117, f. 9r-27v (junio 1586), f. 415r-429r (abril 1590) y f. 431r-441v-(septiembre 1592).

noticias sobre el mundo del libro.

La investigación de las actividades del representante de la 'Officina Plantiniana', uno de los muchos extranjeros que supieron ganarse un sitio en el mundo español del libro, supondrá una contribución a la discusión sobre la gran dependencia en España del comercio editorial internacional y, más en particular, añadirá un capítulo a la historia de las relaciones entre el mundo editorial antuerpiense y aquel país durante el siglo XVI.

Traducción: Fernando García de la Banda

Addendum

Drs. R. Breugelmans (Conservator Westerse Gedrukte Werken, Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden) attendeerde ons op het Leidse exemplaar van een Plautusuitgave van Jan Poelman. F. Robben had die in de inventaris aangetroffen als *'Comedias Plauti Menechmos* (in-8°)' (zie p. 125 noot 298), maar een dergelijke editie was hem niet bekend uit Spaanse bibliotheken en bibliografieën. Deze nog niet eerder bestudeerde Plautusuitgave is bibliografisch als volgt te beschrijven:

> *titel/impressum:* zie afbeelding
> *collatie:* 8°: A-C^{8} (\$5 - A4, B3-5, C5; A2 gesigneerd A3), 24 bladen, genummerd *1-3* 4-46 *47-48* (blad C8 blanco)
> *exemplaar:* Leiden, Universiteitsbibliotheek, 181 G22 (doorschoten exemplaar in een contemporaine soepele perkamenten band; geen aantekeningen, behoudens het eigendomsmerk op de titelpagina (zie afb.); verworven in 1975)

Het betreft hier ongetwijfeld een uitgave voor studenten van de artesfaculteit. De aantekeningen van Dionysius Lambinus zijn overgenomen uit een van de vroege drukken van diens editie van Plautus' *Opera* (eerste uitgave: Parijs, Jean Macé, 1576). Denis Lambin (1519-1572) was een van de belangrijkste Franse humanistische filologen en o.m. professor Grieks aan het Collège de France (1560-1572).

Opmerkelijk is Jan Poelmans *impressum*: met enige trots verwijst hij naar zijn vader Dirk Poelman, Plantijns huisfiloloog (zie p. 27-34).

Marcus de Schepper

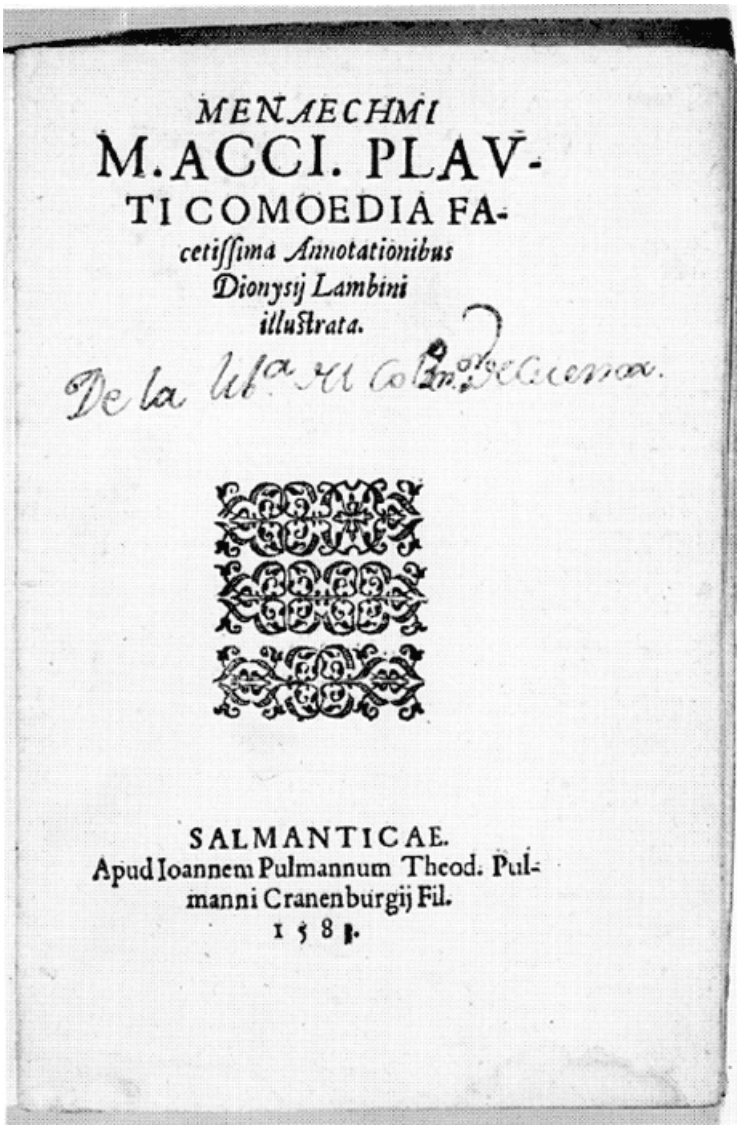

MENAECHMI
M. ACCI. PLAV-
TI COMOEDIA FA-
cetissima Annotationibus
Dionysij Lambini
illustrata.

De la libr. de Colbert.

SALMANTICAE.
Apud Ioannem Pulmannum Theod. Pul-
manni Cranenburgij Fil.
1583.

Index Nominum

Acitores, Andres de 177
Acosta, Luis de 150
Aeschylus 125
Alberti, L.B. 151, 152
Albertus Magnus 136
Albohasen 244
Alburcquerque 300
Alcala de Henares 12, 41, 77, 151, 163, 207
Alciato, Andrea 131, 244, 245
Alexander ab Alexandro 185, 246
Alicante 204, 206
Alonso y Padilla, Pedro Joseph 109
Alva, hertog van 53, 207
Alvarez, Emanuel 127
Amadis de Gaula 17
Amberes, Adrian de 15, 20, 21
Amberes, Ana de 19
Ambrosius 136, 184, 185
Amerbach 118
Amerika 74, 80, 150, 155
Amiens 181, 182
Amsterdam 48, 51-53, 200, 203, 206, 216, 223, 225, 227, 231, 239, 240, 253
Angulo 170
Antillen 155
Antwerpen *passim*
Apherdianus, Petrus 31
Aphthonius 224
Apianus, Petrus 131
Apuleius 232, 245
Aragon 80, 310
Arceius 246
Argentinië 155
Arias Montano, Benito 18, 29, 35, 40, 118, 129, 133, 134, 136, 140, 161, 168, 181, 183, 184, 198, 199, 211, 221, 229, 230, 241, 243, 256
Ariosto, L. 12
Aristoteles 128, 129, 147
Arras 52, 56
Ar(r)evalo 207-208
Assche ‘Ascanio’, Paul van de 63-64, 89, 90, 94, 104, 106, 156, 204, 206
Astete, Gaspar 139
Athanasius 185
Atticus 232, 244
Aubry 104
Augsburg 103
Agustin, Antonio 41, 72, 73

Augustinus 18, 136, 184, 232, 233, 245, 247
Aurelius Victor 41
Austria, George ab 143
Avendario 284
Avila 65, 66
Aytta, Bucho ab 56
Aytta, Viglius ab 56

Bac, Govaert 14
Balbani/Balbasos 293, 297, 299
Balen, van zie Wilsius
Barbosa 170
Barcelona 12, 67, 68, 80, 83, 158
Barlaeus, Melchior 184
Barrefelt 134
Bartolo di Sassoferrato 206
Basilea, Isabel de 81
Basilius 246
Bayona Marañon, Juan de 250
Bazel 32, 48, 118, 145
Beaudoir 323
Beauxamis 247
Beieren 17
Bellerus 18, 33
Benavente, Juan de 197, 198
Benavides, Barnabas de 177
Benedictus 194, 196, 200, 201, 210, 212-214, 246
Benefont, J. de 228
Beraud, Symphorien 231
Bergesonius 244
Bergeyk, Arnold van 30
Bernal, Beatriz 151
Bernardus 184
Beroaldus 246
Bevilacqua, Giovanni Battista 206
Bevilacqua, Nicolo 206

Beys, Gilles 35, 63, 181, 182, 210, 231, 254, 255, 285
Bilbao 37, 44, 89, 110, 118, 151, 171, 181, 184, 186, 187, 190, 193, 196, 197, 218, 219, 221, 225, 226, 228, 230, 233, 234, 240, 241, 306, 307, 338
Birckman 37
Bisanus 246
Blas de Robles 40, 105, 164, 189, 190, 192, 193, 198
Blosius 246
Bobadilla, Francisco de 315
Bocangelino, P. 105
Bocio, Antonio 49
Bodeghem, Guillaume & Jean van 171, 191-193, 196, 200
Boethius 28, 30
Bol, Hans 160
Bolivia 155
Bonard/t, Cornelio 19, 20, 39, 41, 64, 69, 70, 71, 85, 88, 89, 93, 139, 147, 219, 228
Bonilla, Juan de 106, 107
Bordeaux 193
Borgia, Franciscus 228
Borgonon, Simon 81
Boscan, Juan 146
Bossius 232, 244
Bourgondië 69
Bourmannus, Nicolaus 36
Boyer, Benoît/Benito 40, 49, 74, 97, 98, 105-107, 150-156, 164, 205, 274, 275
Boyer, Jean/Juan 89, 90, 104, 231, 247, 248, 253, 254, 295, 317-320, 322
Boys 185
Brabant 20, 56
Bravo de Piedrahita, Juan 147, 151, 176, 228
Brito, Ambrosio de 170
Brocense (El) zie Sanchez
Brugge 52, 56, 187, 196, 237, 313, 318
Brussel 13, 14, 19, 22, 31, 56, 193, 322, 323
Buendia, Gaspar de 106
Bullocus 117
Buren, graaf van 204, 207
Burgos 20, 65, 66, 70, 80, 91, 163, 187, 317
Burlamacchi, Ferrante 312, 334
Busaran, Arnau de 95

Calahorra 17
Calderon de la Barca, Pedro 7
Calepinus, A. 233
Calleja, Alonso 106, 107
Calvete de Eserella, Juan Cristobal de 170, 171
Calvijn, J. 141
Camarena, Alonso de 317, 320, 321, 334

Cambrai 52
Camera Arciniega, Lope de 214, 218, 221-226, 229, 231, 233-236, 238-243, 247, 248, 252, 253
Campo, Juan del 19
Canal, Antonio 83
Canisius, Petrus 139
Canova, Alejandro de 69, 71, 81, 82
Canova, Juan de 69
Capello, Ambrosio 56
Caravallo, Hieronymo de 295, 298, 299
Carlo Emanuele, van Savoye 206
Cassianus 136, 245
Castaneda, Rodrigo de 70
Castilië 42, 50, 65, 76, 78, 80-82, 87, 91, 127, 139, 152-156, 193, 243, 318
Castro, Leon de 151, 167-169
Castro, Pablo de 206, 232, 244
Castro, Pedro de 70
Catalina, van Spanje 206
Catullus 28, 33, 224
Çayas zie Zayas
Cayetanus 185
Celestina (La) 15, 16
Cervantes, M. de 19, 21
Cespedes, Baltasar de 127, 132, 169
Chavarri zie Echavarri
Chaves, Jeronimo de 146
Chili 155

Chomsky, N. 127
Chrysostomus zie Johannes Chrysostomus
Cicero 124, 140, 141, 245
Clavius 233, 246
Clenardus, Nicolaus 130, 246
Clesinet, Louis 98
Clusius, Carolus 143
Cock, Hen(d)ri(k) 41, 52, 64, 65, 139, 143, 171, 188, 189, 193
Cock, Simon 14
Coimbra 13
Collado, Juan 169
Colombia 155
Columbus, Ferdinand 15
Colvius 232, 245
Comandius 232, 245
Co(o)man, Hendrik 27, 43, 188
Co(o)man, Jacques 43, 215
Co(o)man, Jan 21, 43, 44, 48, 49, 61, 63, 80, 89, 96, 97, 98, 117, 170, 172, 188, 195, 202, 207, 208, 210, 211, 215, 217, 229, 232, 247, 249, 262, 274, 275, 280, 315
Coomans, Lambert 32
Cordero, Juan Martin 16
Cordus, Valerius 143
Corro, Antonio 18
Costerus, F. 140, 232, 244
Couwenberg zie Etten
Covarrubias, Antonio de 133
Craesbeeck, Pieter 311
Cromberger 84
Cuellar 300
Curlet, Claudio 89, 91, 175, 254
Cusio, Diego de 70, 177
Cyprianus 247
Cyrillus 246

Damhouder, Josse 52, 236, 237, 239, 240
Danantez, Pierre 36
Deiman, Dirk Jansz & Nicolaas 51, 53, 55, 196, 200, 203, 205, 223, 225, 227, 229-231, 233-236, 239, 242, 244, 248, 252-254, 256
Del Rio, Antonio 56
Del Rio, Martin Antonio 56
Democharesl40
Denemarken 17
Dennetières, Arnold 65
Despauterius 127
Desserans, J. 63
Deventer 14

Deyman zie Deiman
Diaz, Gaspar 93
Diez, Felipe 86
Dionysius Carthusianus 246
Dionysius Halicarnassaeus 192, 194
Dobbelaer, Frans (de) 181, 182
Dodoens, R. 142
Dôle 56
Donellus 146, 232, 244
Douai 41, 133, 191, 325
Drapper 221
Dressel(a)er, Jan 36, 63, 181, 183, 186, 187, 197, 210, 214, 248
Driedo 184
Duarte, Francisco 313, 314, 315, 334
Duitsland 17, 68, 118, 306, 307
Duport, Ambrosio 74, 89, 90, 106, 107, 117, 123, 196, 199, 200, 208, 209, 332, 334

Eborensis 185, 246
Echavarri, Diego de 187
Echavarri, Mateo de 186, 187, 190, 196, 197, 219, 225, 226, 234, 241
Ecuador 155
Edingen 30
Eider 245
Emanuele Filiberto, van Savoye 206
Encinas, Francisco de 17
Engeland 212, 223
Enriquez, Antonio 48
Epictetus 132, 133
Erasmus 12, 15, 28, 32, 33, 161
Escorial 50, 77, 138, 197, 198, 230
Espinel 170
Espino de Caceres, Diego de 228
Espinosa, Francisco de 105, 106, 152

Estienne zie Stephanus
Etten, Christofoor & Henri van 52, 55, 322-325, 334
Etten, Susanna van 52
Euclides 232, 245, 246
Eugebinus 232, 245
Euripides 125
Eusebius 244
Eysergrinus 245

Fabregues, Gabriel 95
Falkenburg, Jan 27
Fallopius 232, 246
Farnese, Alexander 45, 295
Favol(l)ia 309, 310
Favolius, Hugo 310, 311
Fernandez, Juan 70, 86, 176, 228, 284
Fernandez de la Pela, Juan 304, 306
Feumalia, G(e)orge 44, 161, 227
Filips II, van Spanje 16, 18, 34, 40, 41, 52, 53, 65, 71, 77, 82, 85, 86, 138, 139, 152, 164, 170, 171, 176, 184, 188, 190, 193, 199, 204, 206-208, 230, 237, 318, 325
Filips III, van Spanje 49, 127, 230, 243
Filips de Schone 14
Filips Willem van Oranje 207, 208
Flamenco, Juan 83, 227
Flandres zie Nederlanden
Flemaleon/ia zie Feumalia
Florence 20
Foquel, Guillaume 69, 83, 228
Franciscus van Assisi 152, 228, 295
Franeker 216
Frankfurt a.M. 36, 63, 102, 103, 106, 145, 183, 194, 214, 215, 230, 233, 234, 247, 248, 310
Frankrijk 69, 71, 77, 118, 156, 178, 183, 212, 232, 240, 241, 248, 252, 266, 312
Freumalia zie Feumalia
Friesland 56, 325
Fromesta Torquemada, Christophorus 48, 266, 267, 277, 279, 280, 281

Galenus 176
Galle, Filip 159-161, 256
Galle, Jan 321
Galle, Theodoor 321
Gallo (Salamanca), Antonio 317-319, 324
Gallo (Salamanca), Juan Baptista 321
Garcia de Loaysa 133
Garcilaso de la Vega 85, 146
Garibay, Esteban de 118, 154

Gasnera, Philippa 181, 183, 186, 187, 196, 197, 230
Gast, Catalina 70
Gast, Hiëronyma 19, 20
Gast, Maria 19, 20
Gast, Mathias 20, 21, 39, 60-72, 77, 78, 81, 82, 85, 88, 89, 105, 137, 147, 177
Gauricus, Lucas 244
Gemma, Cornelius 143, 246
Genève 154
Genebrardus 245, 246
Gent 56, 306
Genua 156, 178
Gheesdalius 139
Giesser zie Gysser
Giunti (de), firma 69, 86, 190
Giunti (de), Diego 19, 20
Giunti (de), Felipe 105, 164
Giunti (de), Giulio 83, 198
Giunti (de), Juan 69, 70, 81, 91
Giunti (de), Lucas 39, 71, 82, 164, 166
Giunti (de), Lucrecia 70
Gol(t)zius 232, 246
Gomez, Andres 50
Gomez de Luque, G. 151
Gonzales Davila, Gil 73, 82
Gonzalez, Simon 44, 94
Gousignies 52
Grammay, I.B. 31
Granada 46, 77
Granada, Luis de 20, 118, 140, 141, 218, 219, 228, 229, 232, 233, 238, 256, 277
Granvelle, kardinaal 64, 208
Grapheus, Alexander 32, 43
Grapheus, Cornelius 32

Grapheus, Joannes 14
Gregorius 184, 185
Grevin(us), J. 143
Groot, Hugo de 19, 41
Guevarra, Antonio de 14, 16, 151
Guicciardini, Ludovico 32
Gutierrez, Magdalena 47
Gutierrez de Moya, Cristobal 144
Gysser, Hans

Haarlem 31, 52, 56, 200
Haesrecht, Juan 332
Haro, graaf van 164, 171
Hase, Pieter de 235-237, 239, 240, 242, 244, 248-251, 253, 254, 257-259, 264, 265, 271, 286
Hasr(e)y zie Haesrecht
Henegouwen 30
Henri III, van Frankrijk 208
Henricques, Francisco 181, 182
Hermans, Elisabeth 28, 29
Hernandez, Juan 228
Hernandez, Lucas 77
Herodianus 246
Heurnius, J. 143, 245
Hieronymus 83, 136, 233, 245, 256
Hilaretus 245
Hippocrates 176
Hogenberg, Frans 256
Homerus 244
Hopperus, Gregoor & Joachim 325, 328, 329
Horatius 28, 33, 224
Horolanus, Johannes 130
Hurnius zie Heurnius
Hutz, Leonhardt 68

Ignatius de Loyola 236, 238
Imola 145
Irenaeus 184
Isaac a Purich, Hieronymus 49, 52, 54, 186, 188, 240, 241, 243, 252, 253, 261, 273, 279, 281, 282, 284-287, 291, 293, 294, 297-301, 304
Italië 69, 77, 126, 146, 178, 228

Jacobsz, Laurens 48
Joannes a Turrecremata 13
Jode, Gerard de 159, 160, 161, 227
Johanna van Castilië 14
Johannes (Hl.) 83

Johannes Chrysostomus 133, 217, 245
Johannes Damascenus 133
Jordanus 224
Jovius, P. 244
Jugo, Juan de 110, 338
Junius, Hadrianus 31, 131
Junta zie Giunti
Juvencus 28

Karel V 15, 16
Kastilië zie Castilië
Keerbergen 18
Keulen 37, 45, 56, 244, 245, 256
Kiliaan, Cornelis 29
Kleef 27
Kranenburg 27, 30
Kyspenning 140

Lactantius 184
La Derrière, Paulus de 36
Lambin(us), Denis 185, 216, 356
Land van Waas 52
Landry, Pierre 74, 86, 105, 123, 146, 199, 209, 332, 334
Laredo 43, 44, 64, 89, 98, 110, 118, 172, 173, 225, 226, 250, 251, 261, 262, 306, 307, 338
Lasso, Pedro 70, 83, 85
Lazarillo de Tormes 9
Leiden 45, 98, 130, 143, 181, 183, 197, 198, 225
Lemnius, Levinus 143
Leon zie Lyon
Leon, Luis de 127, 129, 132, 135, 151, 158, 163, 165-168, 176, 211, 228
Leon, Miguel de 166
Leuven 13, 33, 41, 53, 133, 137, 207, 325

L'Hermite, Jean 52, 236
Liefrinck, Mynke 159
Lille (Rijsel) 46, 171, 181, 182, 186, 187
Lindanus 135
Liom de Dei, Lorenzo 68
Lipsius, Justus 29, 41, 49, 125, 132, 133, 216, 232, 244, 245, 311
Lissabon 139, 221, 223, 267, 311
Lobel, Mathias de 142
Lo(e)mans, Luis 334
Londen 63
Lope de Vega 19
Lopez, Amaro 77
Lopez, Diego 83
Lopez, Franco 106, 107
Lopez, Martin 56
Lopez Calderon, Blas 95
Lorca 159
Loyola, Ignatius de 236, 238
Lucas (Hl.) 75, 170, 233, 234
Lucianus 246
Ludolphus 245
Luik 199
Luther, M. 141
Lyon 13, 20, 42, 58, 69, 72, 74, 86, 90, 91, 106, 122, 123, 131, 136, 138, 145, 156, 190, 199, 204, 205, 207, 216, 231, 232, 234, 252, 289, 290, 325, 327, 332, 334

Macé, Jean 356
Madrid 11, 12, 18, 20, 40, 44, 48, 50, 65, 67, 71, 74, 78, 82-87, 93, 95, 105, 107, 118, 122, 139, 143, 151, 163-165, 173, 188-190, 193, 195, 197, 198, 201, 207, 236-238, 250, 293, 315, 317, 318, 321-323, 325, 332
Madrigal, Cristobal de 130
Magnus, Olaus 131
Mainz 13
Malcot, Pedro & Enrique 165
Mares, Mathias 228
Marne 104
Marseille 156
Mata, Gabriel de 151, 228
Matthaeus (Hl.) 324
Maurits van Oranje 208
Mechelen 56, 325
Medina del Campo *passim*
Medrano, Cristobal de 49
Mena, Juan de 159
Mendoza, Bernardino de 243
Menochius, Jacobus 145

Mercator, Gerard 159, 250
Mercurialis, Hieronymus 244, 245
Mexia, Piedro 146
Mexico 147, 150, 151, 155, 205
Michel, Etienne 90, 229, 231, 232
Mignault, Claude 131
Milaan 13
Millis, Jeronimo de 91, 152
Minous 245
Mirandola, Octavianus 33
Mizaldus, A. 246
Moerentorf zie Moretus
Moflin, Jean 171
Mont, Guillaume du 15
Montanus (medicus) 184, 244
Montesdoca, Martin de 84
Moretus, Balthasar (I) 311
Moretus, Catharina 321
Moretus, Christoffel 226
Moretus, Jan (I) *passim*
Muñoz, Suzana 21
Musius, Cornelius 52
Mylius, Arnold 37

Namen 52
Nantes 171, 181, 183, 186, 187, 193, 196, 197, 210, 214, 217, 220, 221, 223, 227, 250
Napels 238
Nebrija, Elio Antonio de 67, 102, 126-128, 147, 155, 169
Nederlanden 14, 17, 40, 44, 45, 51-56, 59, 69, 77, 103, 106, 133, 161, 171, 172, 198-200, 207, 212, 223, 236, 238, 253, 263, 304, 325

Neyla, Maria de 44, 69, 94
Nijmegen 27, 32
Noordzee 223
Nürnberg 14
Nueva España 155
Nuevo Reino de Granada 155
Nuñez, Diego 50, 203, 204, 267
Nuñez, Francisco 204
Nuñez, Marcos 204, 213, 215, 217, 218, 229, 267, 268
Nutius, Filip 146
Nutius, Martinus 15, 17, 18, 70, 170

Olaus Magnus 131
Oleaster 232, 244
Oranje, Filips Willem van 207, 208
Oranje, Maurits van 208
Oranje, Willem van 207, 208
Orléans 171, 181-184, 186, 191, 230
Ortelius, Abraham 18, 27, 29, 41, 131, 224, 230, 237, 243, 252, 253, 277, 310-312
Ortunez de Calahorra, D. 151
Orydrius zie Bergeyk
Osorius, J. 141, 245
Osuna, Francisco de 14
Oudenaarde 49, 52, 54, 188, 241, 243, 253, 261, 273, 297
Ovando, Juan de 118
Ovidius 33

Padua 56
Pagninus, Sanctes 136, 246
Palacio, M. de 151
Palma de Mallorca 95
Pamelius 247
Pantiuns, Petrus 41, 132, 133, 171
Paradin, Claude 131
Pareja, Juan de 49-50
Parente, Octaviano 175, 254
Parijs 13, 14, 30, 41, 46, 63, 91, 98, 133, 139, 171, 181-183, 193, 197, 210, 216, 217, 230, 231, 243-248, 356
Pascual, Juan 189
Paulinus, Everardus 139
Pavia 52, 236
Pela zie Fernandez de la Pela
Peña, Pedro de 196, 203, 213, 215
Pererius 185
Périer, Adrien 231
Périer, Agnes 204

Périer, Juan 69
Perez, Baltasar 49
Perez, Luis 38-40, 43, 45, 56-60, 64, 88, 98, 100, 101, 123, 134, 164, 181, 182, 201, 202, 204, 213, 215-217, 229, 305, 316, 328, 338-342
Perez, Marcos 204
Perez de Varron, Martin 39, 43, 45, 53, 57-61, 63, 64, 100, 101, 109, 110, 134, 164, 172, 174, 181, 202, 208, 210, 213-218, 221-226, 229, 231, 233, 234, 241, 248, 337-342
Peru 155
Piedrahita zie Bravo
Pineda, Juan de 228
Piso 224, 246
Plantin, Catharina 255
Plantin, Christoffel jr. 226
Plantin, Christophe *passim*
Plantin, Madeleine 231
Plantin, Margareta 311
Plato 129, 246
Plautus 36, 124, 125, 185, 213, 216, 356
Plinius 169
Poelman, Ana 47, 49, 261, 262, 264
Poelman, Catalina 47, 49, 318
Poelman, Cornelis 28-30, 34
Poelman, Dirk/Theodorus 21, 27-34, 37, 41-43, 58, 356
Poelman, Elisabet 28, 188
Poelman, Gaspar 47, 50, 318
Poelman, Isabel 47, 48, 237
Poelman, Jan *passim*
Poelman, Janneke 28, 43
Poelman, Juan jr. 47-49, 314, 318
Poelman, Juana 47, 53, 233, 235, 283
Poelman, Jusepa 47, 49

Poelman, Madalena 47, 50, 318
Poelman, Maria 47, 291
Poelman, Mariana 47
Poelman, Naenke 28
Poelman, Teodoro jr. 47, 50, 311
Polen 36
Pomponius Mela 41, 125
Porras/Porres, Juan de 68, 70
Porret, Pierre 182
Port, Ambrosius du zie Duport
Portonariis (de), familie 69, 81, 104
Portonariis (de), Andres 71, 72, 82
Portonariis (de), Domingo 118
Portonariis (de), Gaspar 137, 205
Portonariis (de), Vicente 39, 91, 164
Portugal 53, 139, 141, 318
Possevinus 232, 244
Prudentius 28, 136
Puebla de los Angeles 152
Pulman zie Poelman
Purich, Isaac a zie Isaac a Purich

Quevedo 19
Quiroga, Gaspar de 190

Ramus, Joannes 245
Ramus, Petrus 127, 128
Raphelengius, Franciscus (I) 8, 45, 98, 143, 183, 186, 187, 192, 196, 197, 203, 205, 225, 311
Reina, Cassiodoro de 18, 48
Reino de Peru 155
Renaut, Andres & Juan 69, 176, 216, 228
Renialme 63
Reynosa, P. de 151
Ribadeneira, Pedro 236, 238
Ribera, Francisco de 228
Richardot, Jean 52, 53, 55, 283
Rijnland 37, 154
Rijsel zie Lille
Rinsart, Th. 102, 103
Ripalda, Jeronimo de 139
Rivière, Jeanne 174, 235, 296
Robben, Frans M.A. 7-9
Robledo, Fernando de 78
Robles, Francisco de 112
Robles, Sebastian de 106, 107
Rodriguez, Ana 21, 47-49, 219, 223, 324

Rodriguez, Juan 40, 47, 48, 76, 88, 93, 110, 165, 219, 338
Rome 13, 14, 232, 277
Rooses, Max 160, 314, 315
Rouen 46, 196
Rouillé, Guillaume 90, 91, 131, 190, 204, 251, 252
Ruiz zie Ruys
Rupertus 256
Rutenas, J. 160
Ruys, Andrea 181, 183, 186, 187, 196, 197, 214, 315
Ruys, Cosme 214, 215, 218, 221-226, 229, 231, 233-236, 238-243, 247-250, 252, 253, 293
Ruys, Simon 214, 293, 295-297, 299, 300, 302, 332-334

Sabellicus 232, 244
Sadeler 160
Salamanca *passim*
Salinas, Francisco 167
Sallustius 224
Sambucus, Johannes 131
San Juan de Ulua 147
San Lorenzo el Real 197, 229, 230
Sanchez 245
Sanchez de las Broza, Franciscus 34, 39, 42, 64, 85, 127-129, 131-133, 147, 151, 163, 165, 167, 216
Sanderus 245
Santiago de Compostella 74
Santillana, Antonio de 50
Santo Domingo 155
Sarmiento de Mendoza, Manuel 49, 132
Sassoferrato, Bartolo de 206
Saussure, F. de 127
Savoye 206
Scaliger, J.C. 127
Scaliger, J.J. 41, 245

Schapula 246
Schelde 172
Scherlacken, Pieter 262-265, 269, 270, 272-273, 276, 279, 280, 281
Schi(e)t(t)ere, Daniel & Jean & Jasse 52, 235, 236, 239, 240, 248-255, 257, 259, 262, 264-267, 269, 272, 273
Schonaeus, Cornelius 31
Schottus, Andreas 29, 41, 60, 132, 133, 163, 171, 194, 310
Scribonius zie Grapheus
Segovia 65, 66, 67
Seneca 56, 132, 133, 170
Serranus 246
Sevilla 11, 12, 15, 16, 18, 39, 49, 67, 68, 73, 74, 77, 78, 80, 83, 84, 104, 150, 151, 152, 204, 325
Sevilla, Fernando de 181, 182
Silvius, Willem 32
Simancas, Diego de 18, 177
Sixtus Senensis 246
Solis, Antonio de 144
Sommaia, Girolamo da 170
Sonnius, F. 140
Sonnius, Michel 63, 98, 181, 183, 184, 197, 248
Sophocles 125
Spanje *passim*
Spino zie Espino
Steelsius 15, 17, 18, 137, 232, 244
Steen(e), Jors/Justo 286
Stephanus, Carolus 143
Stephanus, Henricus 224
Stephanus, Robertus 115
Stewechius, G. 183, 224, 246
Straatsburg 13, 244
Strabo 246
Suetonius 125, 224, 232, 246
Surita zie Zurita
Surius, L. 110, 232, 244, 338
Sylburg, Friedrich 194, 310
Sylvius zie Silvius

Tacitus 49, 132, 245
Tapia Aldana, Jacobo 151, 228
Tarragona 41
Tartagnus, Alexander, de Imola 145
Tassis, Roger de 64
Tavernier, Ameet 20
Tavernier, Arthur 20, 49, 78, 89, 284
Tavernier, Hyacinth 21
Taxis 193

Terci, Juan de 152
Terentius 28, 32, 33, 124
Teresa de Avila 166, 228
Terranova, Ildefonso 69
Terranova, Juan Maria de 44, 69, 81, 82, 93
Textor 185
Theodoretus 246
Thomas van Aquino 110, 136, 147, 232, 245, 277, 338
Tielt 133
Timoneda, Juan 106, 107
Tisnacq, Charles de 195
Toledo 41, 82, 105, 132, 133
Toro, Gabriel de 86
Torquemada zie Fromesta
Torre, Pedro de la 106, 107
Torrentius, L. 125, 224, 232
Tovans, Pierre 69, 71
Trech(s)el, Gaspar(d) 75, 234
Trente 34, 138, 139
Trognesius 18
Turijn 138, 204, 206
Turnhout 29-32
Turrecremata, Joannes a 13

Ursinus, Fulvius 60
Urueña, Antonio de 317, 321

Valdeiglesias 177
Valencia 16, 41, 67, 68, 80, 84, 92, 95, 107, 108, 158, 317
Valera, Cipriano de 48
Valla, Lorenzo 155
Valladolid 17, 50, 56, 64-66, 70, 76, 80, 81, 92, 95, 118, 129, 143, 151, 169, 177, 191, 214, 220, 221, 289, 318
Varron zie Perez de Varron

Vatable, François 205, 228
Vazquez del marmol, Juan 42, 85
Vega 224, 244
Vegetius 125, 224
Velaraeus, Jodocus 29, 31
Velasco, Miguel 76, 136
Velazquez de Avendario 284
Venantius Fortunatus 28
Venetië 13, 15, 20, 67, 75, 86, 122, 145, 156, 198, 206, 325, 327
Venezuela 155
Vera, Antonio de 49, 77, 78, 83, 188, 284
Verdussen 18
Verepaeus, S. 127
Verrebroek 31
Victorius, Marius 224
Vigelius 146, 245
Viglius zie Aytta
Villaescusa, Diego Ramirez de 14
Villaquiran, Juan de 70
Viperanus 60
Virgilius 28, 33, 36, 124, 244, 245, 247
Vitoria, Francisco de 137
Vives, J.L. 14
Vivianus 140
Vlissingen 43, 172
Volineo, Mauricio 83
Vossius, G.J. 128
Vusteyne zie Woesteyne

Waveren, Gaspar van 188
Wechel, Andreas 194
Werve, Simon vande 51, 55, 187, 196, 208, 209
Wiericx, Hans 160
Wiericx, Jan 160, 161
Willem van Oranje 207, 208
Willer 103
Wilsius, Augustinus 31-32
Woesteyne, Jacques vander 188, 243
Wouw, Cornelis van 56

Ximenes 37

Zamora 66, 80
Zaragoza 41, 67, 80, 83, 84, 92, 93, 107, 118, 132, 133, 194, 310
Zayas, Gabriel de 40, 165, 198, 199, 230, 236, 237, 238
Zeeland 339
Zurita, Jeronimo de 310